ЄГУПЕЦЬ 30 יעהופעץ

ЄГУПЕЦЬ
יעהופעץ
30

ДУХ І ЛІТЕРА

ЄГУПЕЦЬ
ЕГУПЕЦ
יעהופעץ

30

ДУХ І ЛІТЕРА

ББК 84.5Є
Я5Є31

Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

На першій та на останній сторінках обкладинки – репродукції картин Артура Кольника «Рука бога зупиняє Авраама» та «Клезмер у штетлі».

ПРОМОВА ЛЕОНІДА ФІНБЕРГА НА ВРУЧЕННІ ПРЕМІЇ ІМЕНІ СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНЗА ЗА ГУМАНІСТИЧНЕ СЛУЖІННЯ ТА ВНЕСОК У РОЗВИТОК РЕГІОНІВ (26.09.2020)

Шановні колеги, шановні друзі!

Перш за все я хочу подякувати капітулі премії імені Станіслава Вінценза за високу нагороду. Спробую її відпрацювати у своїх майбутніх проектах.

Поштовхом для теми мого виступу перед Вами стали слова однієї з найкращих українських перекладачок, яка в розмові зі мною сказала: «Ця нещасна українська література». Я дуже гостро сприйняв ці слова, бо вважаю, що попри всі проблемиі українська література, і більш широко, українська культура, ще ніколи не були на такому підйомі, як останні десятиліття. Сьогодні в сотнях українських видавництв щорічно друкується десятки тисяч книг художньої літератури, дитячої, книг з історії, філософії, культурології тощо. Для порівняння, у радянські 70–80-ті, усього було в рази менше, я вже не кажу про якість видань. Маємо письменників, які є в ряду провідних у світі. Досить назвати знакові імена Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Оксани Забужко. Ми вільно читаємо українською світову літературу, яку перекладаємо з десятків мов. Тільки у видавництві «Дух і Літера» маємо переклади з французької, німецької,

польської, чеської, литовської, словацької, японської, давньояпонської, китайської, івриту, їдишу.

Пам'ятаємо великих українських перекладачів – Миколу Лукаша, Євгена Поповича, Григорія Кочура, Михайла Москаленка, Мара Пінчевського, Анатоля Перепадю та інших, які втримали українську культуру на своїх плечах, коли цензурою та лещатами соцреалізму калічили й вбивали письменників. Проте сьогодні ми маємо співмірних їм наших сучасників, які озвучили українською велетнів світової культури, Умберто Еко, Башевіса Зінгера, Пауля Целана, Чеслава Мілоша, Бруно Шульца та багатьох інших. Чимало з них нагороджено міжнародними преміями, як кращих перекладачів. Маємо високу українську поезію. Дякувати Богові, з нами Ліна Костенко, Ігор Калинець, Маріанна Кіяновська, Борис Херсонський. Я докладно зупинився на художній літературі, але є ще й найвищого гатунку книги українських істориків, філософів, культурологів. Тексти Сергія Плохія, Ярослава Грицака, Наталі Яковенко читають у провідних країнах світу. На черзі тексти Олени Стяжкіної, Тамари Вронської, Владислава та Людмили Гриневичів… Аналогічно можна представити тексти філософів (Володимир Єрмоленко, Андрій Баумейстер), мистецтвознавців (Дмитро Горбачов, Віта Сусак). Українські кінематографісти знов стали відомі світові. Маємо нагороди найавторитетніших міжнародних фестивалей, в тому числі Каннського, Берлінського. Імена Романа Балаяна, Сергія Буковського, Ахтема Сейтаблаєва відомі у світі. Знають і наших видатних театральних режисерів, Влада Троїцького, Сергія Маслобойщикова, Дмитра Богомазова…

Окрім творів мистецтва, про які я говорив раніше, за останні десятиліття було створено певні механізми культури, яких не існувало раніше. Відбулися і стали авторитетними недержавні, але не менш впливові премії: імені Василя Стуса, часопису Ї, імені Юрія Шевельова, імені Георгія Гонгадзе та низка інших.

На мою думку, дуже важливо, що відбувся в новій якості український ПЕН-клуб, авторитет якого дозволив нам провести всесвітній форум ПЕНів у Львові; розвинулися книгарні «Є», що стали потужною мережею українських книговидань в країні, відбулися і стали потужними інформаційними джерелами чимало

електронних видань (Збруч, Лівий Берег, Українська правда); виходять високої якості паперові часописи («Український тиждень», «Країна», газета «День»). Це, безумовно, наші здобутки. Дуже важливо, щоб ми не недооцінювали того, що зроблено. Порівнюймо, перш за все, з тим, що було у нас вчора, а після того з тим, що є навкруги, в світі.

Спитаймо себе, чи знаємо ми про ці досягнення української культури? Боюсь, що знаємо набагато гірше, аніж повинні були б. Це незнання помножене на радянські стереотипи та ворожу пропаганду нав'язує нам відчуття нашої неповноцінності, меншовартості. Хотів тут акцентувати не так на зовнішніх впливах, як на нашій відповідальності за це. Якщо в сорокамільйонній країні ми за рік продаємо до п'ятисот примірників своїх найкращих книжок, то щось не так із нами. Окремо хочу звернути увагу на представлення культури в інформаційних мас-медіа. Її практично немає на телевізійних каналах, де переважно розповідають про політичні новини, але чимало місця займають розповіді про катастрофи, вбивства тощо. Є, звісно, винятки з цього правила, наприклад, Радіо Культура, але їх зовсім небагато.

Досвід останніх років нагадав нам, що частка освічених людей, які поділяють цінності особистості, важливість ефективної правової системи в країні, цінність державної незалежності, не така вже й висока (25 % в країні). Може й в інших країнах не більше, проте далеко не всі мають сусіда, який грає м'язами з ядерними боєголовками на наших кордонах та й державу ми будуємо після десятиліть комуністичної системи та колоніального статусу. На мою думку, у нас немає іншого шляху, як ставати сильнішими. Ми показали, що можемо бути сильними, коли влада нас дістає – наші Майдани безпрецедентні в європейській історії останніх років. Ми продемонстрували світові неагресивний, без вандалізму, спротив владам, які ігнорують наші цивілізаційні цінності. В критичні моменти історії ми навчилися боротися й перемагати, але чи вміємо ми перемагати в неекстримальних ситуаціях, у будні? Так, безумовно, це інколи складніше, але конче необхідно. Що треба робити? «Вписуватися у впливові кола», – як рекомендував великий львів'янин Станіслав Єжи Лєц, чи формувати їх, як пропоную я. Ми повинні

створювати та розбудовувати впливові спільноти, об'єднуватися у потужні, незалежні від влади асоціації та об'єднання, які здатні відстоювати свої інтереси. Об'єднання істориків та філософів, кінематографістів, літераторів тощо. Є чимало таких спільнот, проте, вони здебільшого формальні та немічні, а мали б стати потужними і впливовими. Ресурси для цього можна і треба знаходити. Досвід багатьох, в тому числі і наш, доводить, що це можливо. Коронавірус показав, що великі конференції можна проводити за мінімальні кошти – Зум не занадто дорогий. Видання текстів, особливо в електронному форматі, теж реальне. Часто не вистачає ініціативи, волі і, в кінцевому випадку, персональної відповідальності (вибачте за пафос) за спільноту, культуру, націю, за своє майбутнє та майбутнє своїх дітей.

Я не спрощую ситуацію, я підписуюся під словами Наталки Сняденко: «Ми зафіксовані на невдачах, недоліках, прорахунках. Ми підсвідомо очікуємо провалу, бо кількість травм у нашому індивідуальному та історичному досвіді суттєво перевищує кількість перемог, здобутків…». Все так, але є й інше: силу нам надає адекватне розуміння історії, як найглибше осмислення викликів сьогодення та прогнозування майбутнього. Розмірковуючи про історію, дослухаймося до Віталія Пономарьова: «Сьогодні українці різного етнічного походження знову захищають від мороку зі Сходу і себе, і нездатний боронитися Захід… На одне із джерел такої сили вказує старовинна козацька шабля. На її клинку напис: «Вѣрность землѣ и преданіямъ». Ідеться про землю-історичний простір, в якому людність поступово формувалася в етнос, а за тим – у модерну націю. Свою землю українська людність виплекала впродовж не одного століття, розбудовуючи на ній міста, муруючи храми та фортеці, толокою зводячи хати… На цій землі вона розвивала власні та засвоювала запозичені форми громадянської спільності – міське віче, церковний собор, козацьке коло, ремісничий цех, інтелектуальний гурток, православне братство. Тут вона закладала підвалини своєї свободи: міське самоуправління, золоті шляхетські та козацькі права та вольності, автономія університетів, вільнодумство. Цю землю українська спільнота багато разів обороняла від зневолення, знедолення, знеособлення, від втрати пам'яті, мови та історичної суб'єктності.

Тривале і безперервне перебування на цій землі сформувало досвід осілості української людності переказами, традиціями, цінностями, культурою. Цей досвід закарбований в її історичній пам’яті, закодований в культурних надбаннях, які визначають відмінність від інших. Під впливом цього досвіду в української спільноти формувалися гідність та індивідуалізм, відчуття духовної єдності, потяг до свободи та прихильність до приватності, уявлення про себе та своє місце у земному просторі та в історичному часі, про межі свого та чужого. Цей досвід у разі навали нападників навчив оборонятися, битися замість коритися, вмирати замість капітулювати». Осягнемо маштабність цього фундаменту!

Але повернуся до відповіді на те, що допоможе нам знайти сили для перемог над негативними тенденціями та викликами сучасності. Для мене особисто важливе осмислення життя людей, які долали межі людських можливостей – Тараса Шевченка, Василя Стуса, Зеєва Жаботинського, Омеляна Ковча, Осипа Мандельштама, Ольґерда Бочковського, Євгена Сверстюка… Вони вже канонізовані. Але є і наші сучасники, до текстів яких варто прислухатися.

Процитую отця Бориса Гудзяка: «Уявлення про себе, про своє місце у земному просторі та в історичному часі, про межі свого та чужого дуже важливі. Наша сила у стосунках. Не просто у тобі чи в мені. Вона росте між нами. Вона між-особиста. Вона божественна, і водночас людська. Треба побачити і зрозуміти силу і могутність як співпрацю, як солідарність, як дар».

Переможемо, іншого шляху у нас немає!

Світлана Сімакова

ПАРТИТУРА ДОБИ

За матеріалами архіву Мотла Талалаєвського[1]

ЖУРАВЛІ ІВІКА,
або Дещо про мистецтво зберігати час

У латинському спостереженні «Deus conservat omnia» – «Бог зберігає все» – наголос слід ставити не на слові «omnia», а на – «Бог».

Людині творчій, звісно, хотілося би, щоб Він зберігав геть усе, що ти на-творив, але шляхи Його незбагненні. І в цьому рятівні для історії культури терези: на одній шальці належна оцінка, на іншій – знецінення. Важко уявити, в яких навалах куряви було б заточене справжнє, якби не така дієва, сортирувально-мудра рівновага.

Коли минає «стигла епоха», коли вивчено нонконформістів, виявлено звивисті моральні інтенції поведінки пристосуванців, тоді про час починають нашіптувати домашні архіви тих, хто сприймав усе за чисту монету. Вони збирали газетні вирізки, листування, писали щоденник. Тут виникають і проблема дальшого збереження, і публікаційний обрій, – питання запису партитури, за якою звучатиме «оновлена фактами» історія.

[1] Підготовлено за матеріалами архіву єврейського радянського письменника Мотла Талалаєвського, збереженого в Центрі досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, зокрема: ф. 62, оп. 1, спр. 6, 7, 9, 31, 33, 34, 35, 57, 74, 75, 76, 87.

Про те, що саме є справжнім, можна сперечатися. Чи варто? Якщо твір будь-якої якості пережив, як парадоксально вказує Нассім Талеб у «Антикрихкості», пів століття, відтак має підстави пережити наступні пів століття. Чим довше щось триває як «сума залишків» людської пам'яті, як «ставлення», як списані від руки папірці, тим довше це матиме вагу в майбутньому.

Від нашого часу навряд чи «відкладеться», як кажуть архіваріуси, листування більш-менш значущих осіб, найімовірніше, зникне в могильнику світового е-мейлу. А от листування XIX–XX століть живить уяву історика, провокує встановлення нових міжособистісних зв'язків, укріплює або анігілює старі. Збереження того, що можна не зберігати, відтак, не лише прояв поваги до будь-якої «людини минулого», а й оприявнення рисок часу в найчистішому вигляді фактів, приготованих до інтерпретації й узагальнень.

Сімдесятирічна «радянська влада» третє десятиліття відходить у минуле не як монструозна конструкція, де була одна жахлива держава і багато хороших людей, а як певне несхоплене свідомістю образне марення, що впізнається за намаганням «забути про погане» й згадувати лише хороше. Якщо радянська система й відійшла, її нащадки існують досі, це вони розповідають онукам про принади СРСР, навмисно забуваючи про усереднену ницість і нескінченну брехню, що линула позитивно-милостивими хвилями в обивательський бездум.

Утім, радянською владою у тих, хто наважився писати, була вихована цінна річ: вміння сполучати відчуття справжнього болю з удаваною театральністю висловлення. Причому, незалежно від рівня талановитості мовця. Контамінація болю з театральністю – не мольєрівський «удаваний хворун», це особливість побутування радянської людини в умовах, де людяне і людяність потрібно доводити щодня. Звідки знаю?

З листування, що лишилося від часів, коли домашній архів був чи не єдиним свідченням, що людина справді існувала, мала справжні переживання і діяла або всупереч обставинам, або виправдовувалася, чому діє згідно з ними. Людина пояснювала собі й адресату, чим зумовлено її вчинки і зазвичай виправдовувала їх, оскільки кожний прагне вважати саме власну думку найбільш прийнятною.

Радянське XX століття, збережене в приватних архівах, – повсякчас цікавий час: після того, як «знову встановлені» факти встигли вчергове приголомшити, історику стає, по-перше, весело, по-друге, огидно, по-третє, шкода, що існували умови, за яких тобі треба докласти зусиль, аби лишитися людиною. Будь-кому важко вистояти неушкодженим на лінії гестапівського вогню НКВС.

Отже, другий цінний урок радянщини: треба, бодай собі, щокроку доводити, що ти справді людина. Презумпції невинуватості не було й поза ґратами. Існувала стіна, наче дзеркальна, де показували, яким ти маєш бути саме тоді, коли геть чисто не хочеться бути таким, як вимагають. Можливо, вміння всотувати біль і сполучати його з театральністю – принада не лише радянської людини, а й людини взагалі?

Оприлюднені вперше матеріали з архіву єврейського радянського письменника Мотла Талалаєвського (1908–1978) – воєнне й повоєнне листування, сценарії табірних «розважальних програм» – наче міфічні свідки-месники за вбивство Івіка, давньогрецького поета-лірика, – Шиллером оспівані чорні «Івікові журавлі», що вкотре ладні виструнчитися в клин над амфітеатрами тутешнього життя, його удаваним історичним спокоєм, аби нагадати, що світ і досі лишається не так суворим до людини, як не дуже прилаштованим для пристойного побутування і буття. З публікацією таких документів якраз і змінюється оптика, набуває значення свіжий масштаб, виникає впевненість, що збережено те, що треба.

Хіба наше минуле перестає бути таким самим загадковим і займавим, як майбутнє?

Андрій Пучков

Симфонія сорокових

Я хочу, чтобы слышала ты,
Как тоскует мой голос живой.
О. Сурков

Серед київських безпритульних «у пишному лахмітті, що просвічує італійською оливковою наготою» на початку 1920-х можна було побачити кумедного, моторного підлітка на ім'я Мотл, що, виголошуючи смішні віршики, пропонував городянам воду й цигарки. Батьки його з села Мохначка Житомирської області переїхали до Києва. Він хвацько чистив взуття, розважав публіку гуморесками, виступав разом з індійським факіром Бен-Алі на Євбазі, працював у цукерковій майстерні. Худорлявий покупець на ім'я Езра Фінінберг, який придбав у нього з десяток гірких дешевих цигарок, привів його до прозаїка Давида Волкенштейна, в якого збиралися Ліпа Рєзник, Мейер Вінер, Ноах Лур'є, Наум Ойслендер і Лейб Квітко. Згодом на Державній фабриці ім. Карла Маркса вже вправному підмайстру Матвію Талалаєвському, який спілкувався українською та їдишем і відвідував робітфак, порадили вступити до Київського Єврейського педтехнікуму. Його визнали еврейським письменником-початківцем – 1926 року він дебютував віршем про київські гори в газеті «Юнге гвардіє», перші вірші за протекцією Л. Квітка було надруковано на сторінках часопису «Ді ройте велт», – юного поета навіть направили в подорож до Криму «з метою ознайомлення з культурним та побутовим станом єврейської працюючої людності». Першу книжку поезій їдишем «Вулички та вулиці» член літературної організації «Молодняк» і київської групи молодих поетів під керунком Д. Гофштейна Матвій Талалаєвський надрукував 1930 року, вже студентом мовно-літературного факультету єврейського відділення Київського ІНО. Він працював у редакції газети «Молодий пролетар», потім влаштувався на роботу в Театр робітничої молоді, Театр юного глядача ім. Горького, де обіймав посаду завліта до самої війни. У дусі соціалістичного реалізму писав вірші, п'єси. У червні 1941 року став одним з дев'ятнадцяти київських письменників-добровольців. Пройшов від Києва до

Сталінграда спеціальним військовим кореспондентом газет «Советская Украина», «Сталинское знамя», дійшов до самої Праги.

В одному з фронтових листів він прохопився, мовляв, судитиме історик. Можливо, саме на фронті, побачивши невідповідність офіційних повідомлень у пресі драматичним картинам воєнного життя, відчув, будь-який збережений документ колись стане шматочком смальти, частиною великої мозаїки, яку зібрати під силу лише майбутньому досліднику.

Архів Талалаєвського, який 2008 року до Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства передала його донька Ірина, міститься у дев'яноста дев'яти теках, збереження документальних матеріалів є однією з безперечних заслуг письменника. В архіві понад 7 350 одиниць зберігання, серед них рукописні та друковані чернетки його творів їдишем, українською та російською – вірші та поеми, романи, нариси воєнних років, п'єси, оповідання, лібрето оперет, мемуарні замальовки, рецензії. Збереглися також переклади Талалаєвського українською п'єс М. Даніеля та Й. Бухбіндера, їдишем поезій Б. Олійника та М. Сингаївського, рукописи п'єс за творами Я. Корчака, А. де Сент-Екзюпері та інших, переклади віршів Талалаєвського з їдишу (перекладачі Будницька, Вінграновський, Вишеславський, Малишко, Фалькович, Фрухтман та інші). Особлива цікавинка – газети воєнного часу з віршами та нарисами М. Талалаєвського й З. Каца та колекція військових гасел. Також можна ознайомитися з численними листами та документами: запрошеннями, посвідченнями, довідками та заявами, пов'язаними з ув'язненням та реабілітацією. Все це буде ретельно опрацьовано, найцікавіші матеріали – підготовлено до друку.

Талалаєвський закінчив війну у званні майора. Від Глобине до Сталінграда, через Ростов до Львова, через Карпати до Пардубіце, через перевали до Чернівців… – він написав дружині, Кларі Абрамівні Зельцман, понад чотириста листів з фронту, доньці Ірині – близько шістдесяти. Листи перевіряли. Згідно з постановою «Про заходи щодо посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції», від 6 липня 1941, було запроваджено стовідсотковий перегляд листів, відправлених з прифронтової смуги. Заборонялося

повідомляти будь-які відомості військового, економічного й політичного характеру. Поступово в листах зникають назви міст. Приховуючи напрямок руху армії, Талалаєвський користується непрямими вказівками, пише, що знаходиться в декількох кілометрах від міста, де проходила певного року прем'єра однієї з його п'єс. Писати про відступ, поразки та втрати, дезертирів, невиправдані рішення штабу, жахливі помилки, безглузду загибель людей, прояви боягузтва, трагічні випадки, що траплялися скрізь і всюди, було неможливо. Навіть обсяг було регламентовано, лист не мав перевищувати чотири сторінки формату поштового паперу. Заборони та інструктаж комісарів щодо загального оптимістичного настрою вихолощували листування. Підцензурний реалізм не задовольняв адресатів, вони змушені були вчитися розрізняти нюанси, розуміти натяки, проте головне було не переривати зв'язок.

Листи Матвія Талалаєвського, які відкриються сьогодні читачеві, – передусім, пам'ятник любові. До дружини, відданість якій проніс крізь війну, до життя, землі, на якій жив. Вони схожі на тисячі інших фронтових листів, є лише одна відмінність – він писав майже щодня упродовж усієї війни. Найскладніші ідеї фізиків і фантастів щодо викривлення простору, достатнього для переміщення в часі, поступаються звичайній купці пожовклих папірців. І хоча траєкторію пересування не позначено (діє заборона), про стратегію і тактику ані слова (давав присягу), конкретні випадки майже не наведено (разом з листами дружині надсилаються газетні вирізки), а явища змальовано рядком або абзацом, листи переносять у час, де всі живі й усе поки спільне – і поезія, і доля. Поруч зі стислими подробицями редакційних буднів – відчутна невдоволеність, викликана порівняно безпечним перебуванням у редакції протягом 1941-го, турбота про матеріальне забезпечення дружини й доньки, численні питання про долю друзів, Ріви Балясної, Матвія Гарцмана, Давида Гофштейна, Веніаміна Гутянського, Абрама Кагана, Леоніда Первомайського, Григорія Полянкера, Павла Усенка. Він прагне залишатися в курсі всіх літературних новинок, радіє потрібній людям праці, власній причетності до спільної справи, щиро захоплюється творчими успіхами інших, веде тривалу чотирирічну розмову про кохання – навіть фрагменти

листів розкажуть, чому фронтові роки, незважаючи на жахи війни, Талалаєвський згодом назве найщасливішими.

Час від часу у листах згадується Зельман Кац, фронтовий друг Талалаєвського. Майже ровесники, вони дебютували у другій половині 1920-х, перші поетичні збірки випустили в двадцятидворічному віці. Оптимісти й дотепники, майбутні орденоносці спали просто неба, разом писали вірші, кохали своїх подруг, мріяли про майбутні книжки й відчайдушно вірили в непорушну силу країни, яку захищали. День народження (в обох – 28 грудня) святкували разом, підсумовуючи роки, 1942 року жартома відзначили своє 65-річчя. Написані разом чотири збірки, єдиний на двох псевдонім «Чайка», спільна землянка – їм випали чотири воєнні роки пліч-о-пліч і довге життя. «Бродяги чертовы! / Ну, где же ваша база? / На сколько верст легла поэтова строка? / Куда глядят четыре ваших глаза? / В кого впиваются два острых языка?» – гукав до них О. Безименський.

Повсякденна оперативна робота на тлі типових побутових негараздів військового часу, в якій не було головних і другорядних жанрів, сприймалася як виклик і не залишала вільного часу для зайвих роздумів і відчаю. «Страшна тільки індивідуальна доля. У масовому психозі брати участь не страшно. Нежить, що загрожує тобі особисто, здається більш небезпечною і непереносною, аніж загроза близької смерті, якщо вона загрожує не тобі одному, а всьому колективу», – напише Ю. Нагібін. Подібні думки залишалися поза листуванням. Воєнкор Талалаєвський узагалі був оптимістом. Проте за бадьорими віршами із закликами до перемоги стояли моторошні враження, що потребували усвідомлення. У липні 1943-го, готуючи доповідь для наради редакторів фронтових і армійських газет, О. Фадєєв робить стислі нотатки, Арсенію Тарковському слушно дорікає за поверхневу сатиру й невдалий гумор, М. Светлову – за надто газетну злободенність, М. Еделю – за трафаретність мови, З. Кацу, М. Рудю й М. Талалаєвському – за примітивну агітаційність, забуваючи, що поет від самого початку – істота, не створена для військових дій. Його зірковий час не залежить від руйнівної сили соціального катаклізму й кількості зірок на погонах, у нього власний шлях осягнення тлінності й крихкості матеріального світу, сили й безпорадності людини, сенсу життя.

Майор і комбат, Талалаєвський був щасливий бути фронтовим кореспондентом, як хлопчисько, радів нагородам і не будував ілюзій про себе й власну творчість. Олег Беренштейн, змальовуючи постать поета в інтер'єрі епохи, зауважив, Талалаєвський цікавий походженням з єврейських мас, творчою та життєвою типовістю, навіть пересіченістю; необізнаний з єврейською релігійною освітою і традицією, він сформувався у річищі єврейської радянської культури. Він належав до кола єврейських письменників, для яких прокрустове ложе ідеології не було затісним. Нехитрі ямби військових агіток живила ще не підірвана віра в справедливість соціалістичного ладу, віра в можливість жити в Україні й писати рідною мовою. Щира та беззастережна лояльність до влади будувалася на впевненості в можливості розвитку літератури та театру на їдиш: роки його змужніння припали на 1930-ті, коли в Києві працювали єврейські школи й видавництва, низка факультетів у вищих навчальних закладах, драматичні гуртки й театри, відділення єврейської культури при Українській академії наук. Він працював у Театрі робітничої молоді, був завлітом Театру юного глядача за часів розквіту єврейського театру. Навіть у передвоєнні роки, попри утиски, зникнення людей і відчутну тенденцію згортання єврейської культури, ще працювали А. Нугер, Л. Литвинов і М. Гольдблат, ставили п'єси Л. Рєзніка, П. Маркіша, М. Пінчевського[2]. У червні 1944 року, напевно, у відповідь на листівку Талалаєвського із захопленим відгуком на вірші, прочитані в «Ейнікайт», Перец Маркіш напише: «можу мріяти надіслати Вам одному з перших цю книгу, в яку вклав усю свою любов до нашої Червоної Армії та нашого народу. Ви його представляєте в тріаді – як солдат, як поет і як єврей».

На початку лютого 1945 року на шостий день після звільнення Освенцима радянськими військами перед кореспондентами газети «Сталинское знамя» постали моторошні картини: «Бетонні, загнуті догори стовпи, схожі на шибениці, на них натягнутий колючий дріт і чорні дроти лінії високої напруги, через кожні п'ятдесят метрів

[2] Див.: *І. Мелешкіна.* Мандрівні зорі в Україні. Сторінки історії єврейського театру. Київ: Дух і Літера, 2019. – 304 с.

видно сторожові вишки. За подвійним частоколом колючої огорожі тягнуться нескінченні шеренги сіро-зелених бараків… Глухі вулиці, багато замурованих вікон. У центрі – прямокутна площа з присадкуватою ратушею. Два костели, суворі й похмурі. Все – сіре, ніби попіл спалених людей покрив не тільки поля, що оточують табір, але і старе польське містечко, одне ім'я якого викликає в людях здригання і жах»[3]. Ще тиждень до того фашисти чинили запеклий опір, з дзвіниць костелів вели шквальний обстріл німецькі кулемети. З наближенням лінії фронту табір евакуювали, здатних пересуватися погнали до Німеччини, в таборі залишилося лише кілька тисяч людей. У горлі стояв сморід упереміш із запахом карболки, гар від печей, що працювали цілодобово. Табори з дорогами, утрамбованими людським попелом, новими потужними крематоріями на дванадцять печей із газовими камерами в нижньому поверсі, обладнаними ліфтом для подання тіл нагору, вражали уяву. Саме з нарису Каца й Талалаєвського читачі періодичних видань СРСР, Нью-Йорка, Лондона, Торонто, Тель-Авіва, Іоганнесбурґа, Монтевідео, Мехіко, Гавани, Парижа почули про нові екзотичні тортури, що їх навипередки вигадували кати: змушували людей перебувати впродовж сімдесяти двох годин на морозі, стояти біля стіни, притискаючи до неї носом папірець, винайшли біг болотом, тортури водою з ногами по щиколотку в холодній воді й крижаними краплями, що падали на тім'я протягом дванадцяти годин, катування на колесі, стояння вчотирьох у завузькому карцері, вливання нашатирного спирту в ніс людині, що висіла догори ногами, ін'єкцію фенолу в серцевий м'яз. На додачу банальні розстріли й щомісячні п'ятдесят кілограмів м'яса для есесівської лабораторії. Заплющуючи ввечері очі, Талалаєвський знов і знов бачив знесилені живі трупи, неприбрані тіла померлих, тюки з людським волоссям, гори взуття, іграшок, зубних коронок.

Нарис «Похмура земля» Кац і Талалаєвський писали вже з німецьких міст Верхньої Сілезії – Глайвіца, Гінденбурга й Беутена – про мотори з маркою «Союзсталь» на глайвіцькому авторемонтному заводі, деревну кашу з тирси, брукви й гнилої капусти, якою

[3] З нарису З. Каца й М. Талалаєвського «Освенцим».

годували робітників машинобудівного заводу, магазин дешевого одягу з продажу речей, знятих з табірних в'язнів.

Незабаром, сім років по тому, – майже той самий моторошний пейзаж. У бараку одного з дванадцяти режимних таборів Архіпелагу ГУЛАГ, сумнозвісного Степлагу біля селища Кенгір, Талалаєвський згадає гасло «Праця звільняє», яке колись вже бачив на табірній брамі. Він писав для «Ейнікайт», співпрацював з видавництвом «Дер емес», був членом організаційного бюро секції єврейських письменників СП УРСР, після війни, 1946 року в Київському Державному Єврейському театрі, що тимчасово перебував у Чернівцях, А. Нугер поставив його п'єсу «На все життя». Єврейську культуру нищили – він мріяв про її відродження. Цього було досить, щоб отримати десять років позбавлення волі з утриманням у виправно-трудових таборах суворого режиму. Вражає справність спецслужб та їхніх інформаторів, які з 1938 року вели спостереження за письменником. У спецповідомленні МДБ УРСР від 16 лютого 1949 року «Про реагування інтелігенції м. Києва в зв'язку з розпуском ЄАК і арештами єврейських націоналістів» наведено його слова щодо закриття «Дер штерн»: «…Наш альманах тільки-но почав рости, як причепилися до деяких слабких творів і його закрили. Тепер подають справу так, ніби він був гніздом, де збиралися політичні пройдисвіти…»[4] Інформатори старанно фіксували його вислови про політику, що неофіційно обмежує права євреїв, єврейську радянську республіку, навмисне вбивство Міхоелса. До справи додали твори, вилучені під час арешту, серед них був вірш на їдиші «Мій другий початок» та відправлений від ЄАК до Лондону, надрукований 1942 року в палестинській газеті «Давар» нарис «Євреї на фронті».

Врятував Талалаєвського притаманний йому оптимізм і серйозний досвід театральної роботи. Разом із В. О. Комаровим він готував концерти колективу театральної самодіяльності другого табірного пункту Степлагу до жовтневих, новорічних, травневих свят. В його архіві збереглися унікальні документальні свідчення –

[4] З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КҐБ: Наук. та док. ж-л. Київ, 1998. № 3/4 (8/9). С. 49.

підготовчі матеріали до цих концертів, зошит з віршами, створеними під час ув'язнення, листування з табірними друзями.

Талалаєвського було звільнено 10.11.1954, два тижні по тому відновлено в правах члена Спілки письменників.

Решту життя після таборів він прожив у Києві, публікувався в «Совєтіш геймланд», писав вірші, перекладав українською твори єврейських авторів, працював у галузі драматургії. Війна не відпускала його: «Якщо плаче солдат, / Все повито пекучими жалями, / Чесне серце його / Аж до денця намито слізьми. / Він стоїть на вітрах / Над скорботно важкими скрижалями, / І сивини його, як холодне дихання зими». Тінь війни завжди стояла поруч, тому введення військ до Чехословаччини у серпні 1968-го Талалаєвський сприйняв як законний спротив контрреволюційним реформам. Ще наприкінці вересня 1959 року у листі Мольнару щодо видання книги про радянсько-чехословацьку дружбу він згадував – був чи не першим з радянських поетів та журналістів, які увійшли в Прагу 8 травня, обіцяв розшукати збережену світлину про зустріч Червоної армії. Тривожні думки, як завжди, він довіряє дружині, у листі від 27.08.1968: «Останні дні у мене такі важкі – я весь час у Празі, тій самій Празі, за яку пролито стільки крові, і ось знову вбили двох наших письменників, а скільки вже вбито інших чесних людей доброї волі та чистої совісті. Не знаходжу собі місця. Невже знову війна?!…»

Талалаєвський написав кілька романів, видав збірки поезій єврейською, українською та російською мовами, пішов з життя 1978 року, в розквіті творчих сил. Його фронтовий друг Зельман Кац мешкав у Харкові, згодом емігрував, помер тридцять років по тому автором багатьох віршованих збірок в Нетанії, закінчуючи книгу «Сюжети моїх дев'яностих», про яку жартував, що вона – до сторіччя. Найбільш живучим спільним твором поетів залишилася популярна в сорокових «Донська лірична», написана на честь взяття Ростова. Майже чверть століття по війні письменник Анатолій Рибаков випадково почув її по радіо – з іншими словами. Виявилося, пісню авторів, які були оголошені космополітами, заборонили, композитору Модесту Табачникову порадили передати

її іншому поетові. Нові слова не прижилися. Пісня, що успадкувала характер своїх творців, вижила, вона досі ротна стройова, мотив, що бере за душу, припав до смаку й блатному середовищу 1950-х.

Ані Талалаєвському, ані Кацу не вдалося відмежуватися від колізій часу, як і жодному з тих, чиї прізвища з'являються на сторінках цих листів. Доля кожного варта окремого дослідження. Українські письменники Олекса Десняк, який загинув 1942 року під час бомбардування, та Іван Ле, під час війни спецкор газети «Известия», майбутній автор присвячених історії України романів, і якого вимагали свідчення проти Г. Полянкера; Бер Горовіц, що вивчав медицину в Кракові й Відні, збирав та ілюстрував хасидські легенди Прикарпаття, укладав антологію української новели в єврейських перекладах і був убитий на початку війни в рідному селі Майдан; звинувачений у націоналізмі містик і фантаст Дер Ністер, що завершив життя в табірному лазареті в селищі Абезь поблизу Воркути; єврейський поет Езра Фінінберг, який помер 1946 року від наслідків важкого поранення; завербований органами держбезпеки єврейський поет Іцик Фефер, заступник редактора газети «Ейнікайт» та секретар ЄАК, який перекладав українських поетів, працював над п'єсами для ГОСЕТу й був розстріляний 1952 року; тричі поранений Матвій Грубіан, що втратив у Мінську всю сім'ю та сім років провів у таборах; заарештований 1949 року член редколегії «Ейникайт» поет і драматург Самуїл Галкін, що уникнув розстрілу завдяки інфаркту та відбував термін в інвалідному таборі; відповідальний секретар ЄАК, літературознавець, публіцист та редактор «Ейнікайт» Шахно Епштейн, який встиг померти до того, як його примусили це зробити; оперний співак Михайло Епельбаум, який, повернувшись 1954 року з таборів, не втратив бажання співати єврейських пісень…

Матвій Талалаєвський не уникнув традиційних звинувачень. Та в цих листах ще немає ані Кенгіра, ані обіцяної десятки, ані довгих місяців суворого режиму, ані знайомих, які, побачивши тебе, відходять убік та пліткують за спиною. Майбутнє – поки тільки майбутнє. І надворі липень сорок першого.

30/07–41

Дорогая Кларуся!

<…> Одно меня беспокоит – получаешь ли ты мои письма – от тебя ведь ничего нет, а другие ведь получили и телеграфом, и письма. Пиши на адрес редакции «Советской Украины». Работаю я много, чувствую себя хорошо, живу в редакции на военном положении, как и все. Настроение хорошее, если бы еще быть вместе, было бы совсем хорошо.

24/08–41

<…> Пережили мы очень трудное время, первый месяц работы в авиадивизии при всех лишениях и трудностях переездов все же был раем по сравнению с теми днями и ночами, когда над Киевом рвались снаряды и немец был почти что на Сталинке и Соломенке. Голосеевский лес горел, Ирпень, Пост-Волынск, Жуляны и т. д. – все это было у него, и сейчас это почти-почти отвоевано. Где проходит линия фронта, я тебе не пишу, но пойми, что наши волнения за Киев были и останутся еще великими. Мы уверены, что Киев будет советским, но готовы на все. Москва и Ленинград также в опасности, и защита этих трех городов – дело чести каждого из нас. Тяжелые дни как будто миновали, немцев под Киевом уничтожили громадное количество, но угроза еще остается и на сегодня. Посмотрю я на карту, и плакать хочется: сколько крови уже пролито, сколько земли истоптано, сколько жертв на нашей земле. Я никогда не знал так географию, как теперь, мне никогда не был так дорог Днепр, как теперь, улицы Киева, люди Киева, все это стало стократ роднее. Я готов отдать обе руки, обе ноги, и если и нужно, и жизнь, только бы Киев был советским, только бы фашисты не ступили на его площади и улицы.

<…> мои стихи и песни на русском языке читаются в Армии и известны. Не все я подписываю своим именем, много мы работаем с Кацем. Какой это превосходный поэт! Нашу работу высоко ценят, с нами считаются. За первый месяц мы написали, кроме подвалов, страниц, баллад и песен шестьдесят стихотворных шапок на полосы и ударных лозунгов, ставших популярными. Это очень трудно, но мы работаем! Единственный отдых – сон <…>

2/09–41

Дорогая Кларуся!

<…> Что говорить о тех, которые предпочитают отсиживаться в тылу вместо активного участия в борьбе с фашистским чудовищем – народ с них спросит!

Ты права, когда пишешь о том, что мелки были наши семейные споры. Да, действительно. Но кто о них помнит. Для меня ты до смерти существуешь, мое солнышко, радость моя, вне этих мелочей. Война снимает налет быта, и чище становится сияние души, благородного сердца. А в том, что ты благородна и прекрасна, меня никто не пробовал переубеждать. Как дороги мне твои письма! Как дорого признание немеркнущего родства. Я знаю многих, кому война развязала крылья для легкомысленных залетов… Нехорошо это! Что может быть лучше и чище святого чувства преданности и любви. Многие смеются: Мотя, говорят, работает в Киеве, а душой в Уфе. Что ж, пусть смеются. Любовь, пронесенная через войну, в тысячу раз дороже…

<…> Прошло десять недель войны. Многое уже изменилось к лучшему. Все расчеты людоедов провалились. Временный захват отдельных городов не означает победу, наоборот, это приближает его гибель. Под Киевом он уже положил больше тридцати тысяч немцев. Киев держится крепко, и никогда ему его не взять. Народ и армия начеку и крепко вооружены. Есть ли опасность? Конечно есть, на то и война. Но думать надо о жизни. И никто не думает иначе из нас, оставшихся, как – жить, победить и восторжествовать <…>

5/09–41 Киев

Дорогая Кларуся!

Только что отправил тебе телеграмму, в которой сообщил свой новый адрес. Я с коллективом редакции переезжаю в Харьков. По приезде я дам еще одну телеграмму. От тебя давно ничего не получал. Настроение, как ты уже понимаешь, не совсем танцевальное – страшно не хочется оставлять родной Киев. Но надежды у меня большие! Я уверен, что фашистам его никогда не взять. Он обороняться будет, он укреплен. Почему же мы едем? Там лучшая

полиграфическая база; может оказаться, что мы бумагу не сможем завозить в Киев, поэтому лучше переехать. Настроение плохое, потому что так хотя бы я был дома, а так и я уже (опять!) скиталец. Но для Родины, для победы над извергами, над разбойниками и насильниками я готов на бóльшие жертвы.

Сегодня записали мой голос на пленку для Радио. Дело в том, что завтра большой радиомитинг, и я, единственный еврейский поэт, оставшийся на фронте, должен был выступать на этом митинге. Поскольку я уезжаю, будет звучать мой голос. Записали стихотворение о Киеве. Это последнее мое произведение на еврейском языке. Уже скоро как три месяца, как я на этом языке не писал. Но Геббельсу и Гитлеру было не очень приятно слушать мой украинский голос, пусть послушают и еврейский! Если меня убьют, запомни, что 6/09–41 читали мои стихи, и ты сможешь послушать мой голос после войны. Это я, конечно, шучу. Никто меня не убьет, есть такая песня:

Смелого пуля боится,
Смелого штык не берет!

А я ведь смелый, особенно теперь – посмотрела бы – не узнала бы! Будем живы, убедишься и полюбишь меня…

<…> Скоро выйдет из печати составленный мною и Кацем сборник стихов – наша газета издаст – я тебе вышлю. А пока будь здорова. Крепко, крепко, как никогда раньше, целую тебя в глаза, в губы, в те места, которые принадлежат только мне!

Твой до конца дней моих Мотя.

13/0941 Харьков

Дорогая Кларуся!

Получил сегодня твои три открытки. Хотел было писать ругательное письмо, но передумал. Почему хотел ругать? Ты жалуешься, что я тебя не балую молниями. Но в Киеве их не принимали. Ты жалуешься на то, что я не последовал примеру Городского, Фефера и Сосюры и не сбежал в Уфу. Не к лицу тебе такой упрек. Я не они! Я теперь на фронте оправдываю свои стихи о преданности партии

и народу, и только смерть меня оторвет от фронта и выведет из строя. А пока я жив, я буду там, где решается судьба Родины <…>

16, 17/09–41 Харьков

<…> Сегодня я тебе послал бандеролью маленькую книжку, там одна сотая часть написанного нами и напечатанного нами материала за время войны. Сегодня приняли к печати сборник наших фронтовых стихов под общим заглавием «Фронтовые встречи». Редактор книги Ушаков пишет о ней как о лучшей книжке, вышедшей в этой серии.

Работаю много. Как бы хотелось, чтобы ты была рядом, моя славная подруга, чтобы и ты принимала участие в нашей героической обороне родной Украины. Но тешу себя той мыслью, что ты там, в Уфе, думаешь обо мне, и мне становится легче работать. Условия жизни нелегкие – сплю на полу в редакции (спроси у Фефера, что это значит…) Фашисты часто, почти еженощно налетают, их блестяще рассеивают наши зенитчики, но такой гул стоит, такая стрельба, что ее долго-долго мы не забудем и будем мстить, мстить, мстить! <…>

22/09–41 Харьков

Мое дорогое солнышко! моя Кларуся!

Вот и конец третьего месяца войны. Я жив и здоров. Если не считать насморков. Относительно других каких-нибудь недугов, кроме большой тоски по тебе, не может быть и речи. Война прекрасно лечит даже от желудочных капризов. Все хорошо. Но вот сегодня я впервые плакал, так плакал, как плачут на похоронах матери. Мы потеряли Киев. Я верю, что мы еще вернемся, что мы уничтожим фашистскую заразу, и Киев опять отстроится и будет цветущей столицей. Но пока что – больно. Очень больно <…>

24/09–41 Харьков

<…> Киев обошелся немцам колоссальным количеством жертв. Они бросили под Киев пятнадцать новых дивизий и взяли его ценой большой крови. Откуда я уверен, что того же они не сделают и с Харьковом? Поэтому вполне возможно, что придется оставлять

и Харьков, и тогда мы переедем в Ворошиловград – это уже последний пункт, где может быть наша газета. Об этом уже у нас говорят. Часть людей думают туда уже посылать. Я еще остаюсь в Харькове <…>

3/10–41 Харьков

Мое весеннее солнышко, моя Кларуся!

Я не могу сдерживать себя и не писать тебе почти ежедневно. Необходимость говорить с тобой настолько велика, что я заменяю ее хотя бы этими короткими письмами и открытками. Может, они для тебя ничего не значат, может, ты их бегло-бегло прочитываешь, как устаревшую сводку о моем здоровье 10–15 дней спустя; хочу думать, что наоборот. Знаешь, я заметил, что война приносит замечательное новое чувство привязанности. Кристаллы ее настолько красивы, что светятся в глазах у прохожих. Идет пара, и то ли потому что они скоро разлучатся, то ли оттого, что они счастливы, – буквально сливаются. Как я им тогда завидую. У меня ведь уже больше ста дней не было такого чувства, такой радости. Зато как хороша будет встреча. А она будет, солнышко мое. Я крепко верю в нашу победу, в общее торжество нашего народа. Я не хочу быть похожим на тех, кто измеряет успехи на глаз или на слух. Я вижу людей в бою, на фронте – это замечательные люди. Как мне хочется быть похожим на них, как я счастлив, что могу воспевать их героизм, бодрить их моей песней, стихом, очерком <…>

11/10–41 Харьков

<…> Многое для меня стало ясным теперь, многое надо было предвидеть раньше, лучше надо было готовиться к войне – но мы сами виноваты, мы думали обо всем, только не о государстве. Мы были мещанами, советскими обывателями, а не воинами.

Но ничего! мы уже многое исправили. Помнишь, у Толстого в «Войне и мире» есть место, когда русские после ряда поражений начинают показывать свою силу. «Не по правилам…» – говорит враг. «Ну и черт с ними, с правилами-то!» – отвечает ему русский воин.

Война внесла очень много новых правил. Так, например, вчера я говорил с храбрыми летчиками. Они устанавливают новые

правила, не предусмотренные уставом. Их учили высотным полетам. Не хватало кислорода для этих полетов. Оказывается, что в этой войне не высота решает, а смелость, маневр, быстрота, выносливость и *советский характер летчика.* Таран. Лобовая атака, маневр, сметка и – главное – готовность умереть за победу. Как я счастлив, что могу видеть их и жить с такими людьми. Вчера была страшная погода, ливень, жуткая грязь, а мы все же поехали в один из авиаполков и видели, как люди эти осенью воюют. Вот там-то и рождается моя глубокая вера в советского человека. Есть и нехорошие факты. Но это не в Армии воюющей, не среди тех, кто призван к обороне. О них я расскажу тебе, когда встретимся <…>

23/10–41 Старобельск

Мое дорогое солнышко!

Сегодня половина нашего коллектива сокращена и отправляется в тыл. Я, Кац и другие остаемся в газете. Она (газета) переходит на кочевой образ жизни и перейдет в армейскую газету. Таким образом, я буду в Армии продолжать свою журналистско-поэтическую работу. Пятый месяц!

Не зная своего точного адреса и не будучи уверенным, что к тебе доходили отдельные письма последних дней моего пребывания в Харькове, я пользуюсь случаем отъезда товарищей и пишу это письмецо так, что пусть тебя не смущает штамп какого-нибудь города. Я нахожусь сейчас в Старобельске. Куда отсюда поедем – не знаю. Но за эти пять мучительных дней переезда (точнее перехода) по осенней беспутице наших дорог, где грузнут не только машины, но и волы, – эти дни выявили мою большую выдержку, выносливость. Я спал среди чистого (точнее, грязного) поля, толкал машины, испытал много неудобств и все же чувствую себя хорошо. Вот только чаще ты стала приходить в моих тревожных снах, ты и Ирочка. Сколько бы я отдал жизни за то, чтобы хотя бы посмотреть на вас. Но сейчас не время для сантиментов. Будем живы – увидимся! Представь себе положение бойцов, проводящих ожесточенные бои с лютым врагом, и тогда ты поймешь, что я еще в замечательном положении <…>

18/11–41

Здравствуй, родная моя, дорогая Кларуся!

Наконец, добрался до Воронежа, к которому ехал ровно месяц. Если ты получала мои письма и телеграммы с дороги и ты их сохранила, то ты сможешь составить маршрут моего путешествия с дождями, грязью, морозами и распутицей и опять морозами свыше 20°. Единственное утешение, что эти морозы приостановили на ряде участков движение немцев и увеличили наши успехи. Месяц пути. Нет, ты не представляешь себе, что это значит, да и не надо. «Главное» достигнуто, мы под крышей пятого этажа в нетопленой квартире, но и это не беда – я все же жив и пишу тебе – а это для меня не совсем уж маловажно.

Вчера были в бане – прямо с дороги смыли с себя месячную грязь и уже приступили к работе, пишем стихи в газету «Советская Украина», которая продолжает выходить для бойцов и жителей Украины. Украина еще жива и будет жить. Часть тиража будет поступать на самолетах и в Киев, и в Харьков, и в Днепропетровск, и в Одессу. Я опять встретился с киевлянами, опять чувствую жизнь во всех ее проявлениях, могу дать тебе телеграмму и надеяться получить ответ. Мой адрес *Воронеж, редакция газеты «Коммуна», Талалаевскому* (мы в их помещении работаем). Описывать месяц моих странствий не буду – встретимся, расскажу <…>

4/12–41 Воронеж

<…> Вчера меня и Каца вызвали в Политуправление и предложили работу в одной из армейских газет. Мы охотно согласились и вот через два-три дня уже будем точно знать, где будем работать. Нас аттестуют, мы будем вполне военными людьми и будем вместе с Армией отвоевывать нашу родную землю, родной и разграбленный Киев, дорогую Украину, будем бить гадов до полного их уничтожения. Чувство мести теперь во мне так велико, что я готов собственными руками рубить их, собак. Ежедневно из окружения приходят наши люди и рассказывают о тех чудовищных злодействах, которые фашисты чинят. О том, что происходило в Киеве, ты уже, должно быть, знаешь. Все, что мы пишем об этих варварах, – мелочь, они достойны большого пера. Их инквизицию ни с чем, ни с чем не сравнить.

Как горько думать о беззащитных стариках и детях, оставленных в Киеве на поругание и на смерть. Должно быть, и старая Фефериха погибла, так как висел приказ о том, что знающего о скрывшихся жидах будут казнить. Восемьдесят тысяч евреев убили только 29/08. Масса домов разрушено. Убивают не только евреев – всех, кто хоть чем-нибудь полезен был советской власти. Живут пока только <нрзб> мерзавцы, продавшиеся Гитлеру. Но и с ними мы рассчитаемся – настанет день <…>

22/12–41

<…> Итак, мы с Зямой едем в другом направлении. Во всяком случае, одними из первых войдем в Харьков – это не так-то уж маловажно. Письма (если ты их посылала) твои я, должно быть, получу через месяц, ну что ж поделаешь?! Ты все же пиши по новому адресу: Действующая Армия, ППС № 458, редакция «Сталинское знамя», поэту М. Талалаевскому <…>

4/03–42

<…> я прочел стихи Сельвинского, после которых буквально заболел. Вообще странная новость в моем характере: хорошие стихи других поэтов меня трогают до слез, и я вижу, как много мне надо еще делать, чтобы заслужить высокое звание советского поэта. Такое было со мной позавчера, когда я слушал бессмертную поэму М. Светлова, посвященную гибели двадцати восьми гвардейцев. Это то, чего нельзя забыть. Поищи эту вещь и прочти сама <…>

18/04–42

<…> А на дворе уже весна. Небольшая речка О. разлилась и с обрыва она так напоминает Днепр. Домики, залитые водой, – точь-в-точь, как киевская Слободка. Сколько бы я отдал за день жизни в Киеве, весной в Киеве! Но ничего, будут еще весны, будет весна на Украине и в нашей с тобой жизни. Верю. Убеждён <…>

6/05–42

<…> Ты пишешь, что на имеющиеся деньги не можешь просуществовать. Я верю тебе. Я сам говорил с людьми, которые

приехали из Уфы и знаю, каково там положение. Но мне кажется, что ссылки твои на пример Усенко и др. несправедливы. Во-первых, потому что он не в Армии, а в *украинской* газете «Комуніст», которая находится под боком ЦК и Совнаркома, во-вторых, он *украинский* поэт Усенко, а я Мотя Талалаевский. Понятно? <…> я беру и тебе вынужден советовать брать пример с писателей Ленинграда и др., которые живут на 100 грамм хлеба в день и не имеют ни денег, ни весточки от своих <…>

20/06–42

Дорогая моя Кларусенька!

Вчера вечером, возвращаясь из поездки (уже второй за эту декаду!) на фронт, я под проливным дождем, ливнем, в грязи, в болоте, свернул на ППС за письмами. Твоего письма там не оказалось. А именно вчера я хотел его получить – страшно тоскливо было на машине промокшему до нитки сквозь шинель и рубашку, и майку и т. д. пииту. Но зато – о, какая радость! в моем селе я застал… Ивана Ле. Встреча была потрясающая, радостная, даже больше. Ты себе не представляешь, что для меня теперь стали, подчеркиваю, теперь, означать встречи с друзьями, о некоторых я ничего не знаю – я тебе уже писал, о ком речь идет – а оставшиеся в живых стали стократ роднее. Тем более Иван Ле, муж Иры Ле, встречу которой я никогда не забуду. Вместе с ним приехал к нам и Сурков. До поздней ночи говорили, затем Сурков читал свои новые стихи. Как приятно было мне слушать его лестный отзыв о нашей (и моей) работе и отзыв об А. Кушнирове, тоже еврейском поэте, работающем на западном фронте! Затем уговорили Ивана Ле сегодня, 20/06, прочесть нам свою новую пьесу. О впечатлениях я напишу тебе отдельно.

В жизни нашей особых перемен нет. Радуемся приближению срока открытия второго фронта, верим в победу и пишем о людях, кующих ее. В последней командировке я встретился с замечательными людьми – пехотинцами, для которых окоп, землянка, винтовка стали роднее всего. Они сами поражают врага, сами защищают себя, о них писать труднее. Тут суровость и правда не допускают вычурности и технической бутафории. Да, получил

твое письмо, посланное через Савву, хоть и устарело оно, но как же дороги мне почерк твой, твое дыхание, твои глаза, умеющие смотреть не только укоризненно, но и ласково… Как жаль, что часть твоих писем, которые я, как коллекционер, собирал, должно быть, пропали в том городке, в котором я жил до приезда в это село.

Вчера я в жуткий ливень проезжал через этот, когда-то зеленый и уютный, городок. Я на минуту представил себе тот момент, когда я буду входить в Киев. Я, по-моему, не смогу видеть (и не сойти с ума) руины Киева. Городок, о котором речь идет, стал мне родным – пять месяцев жил в нем. Вчера я видел, как сволочи-немцы исковеркали его, сбросив сотни бомб на мирные кварталы, городок опустел, разрушены лучшие здания. Нельзя смотреть на него, чтобы не заплакать. Я не смог пройти в тот домик, где мы жили, и я не знаю, что там с хозяйкой, с остатком вещей и с архивом, который Зяма оставил при выезде <…>

29/06–42

<…> получил письмо и удостоверение о том, что я спецкор газеты «Эйникайт» от И. Фефера и Ш. Эпштейна, на днях отошлю им первое письмо – очерк <…>

8/08

Родная моя Кларуся!

Вчера вечером приехали в Сталинград, и я, встретив И. Гончаренко, получил от тебя живой привет. Что писать о себе? Кочуем. За долгое время попали в город, но спал я эту ночь возле машины на сырой земле-матушке. Город хороший, но война своим дыханием делает и его тревожным и нелюдимым. Сегодня увижусь с Л. Первомайским. Есть надежда, что сегодня-завтра поедем к месту нашей работы. Настроение в связи с некоторыми обстоятельствами улучшилось – объем работы будет у нас значительно шире, значит, интереснее <…>

28/08–42

Милая моя, родная моя!

Какой у меня сегодня день!

Я, продежурив сутки под тревожным небом, дожил до сообщения Совинформбюро о нашем наступлении на Западном фронте. Это как-то искупило ту боль, которую я пережил, наблюдая пожар славного города Сталинграда. За что его немец поджег? За что он превратил его в пепел? Я никогда не страдал так, как эти дни и ночи. Это будут самые черные дни в моей памяти. Мы за все это сторицей отплатим. Только бы жить, для мести жить! <…>

3/09–42

<…> Весь прожитый год до нашей встречи – ничто в сравнении с тем, что мы испытали на себе за эти три месяца. Чего стоит, например, переправа через Дон, чего стоит путь по пыльным степям. Нет, то, что тебе рассказывал И. Ле, – это нуль по сравнению с тем, что было. Я не хочу описывать страхов, – но я счастлив, что пережил это время. Однако, и все это ерунда по сравнению с тем, что мы пережили 23/08 – когда на наших глазах горел чудный, замечательный город, созданный советской властью. Город-красавец на Волге, город, из которого я посылал тебе телеграммы. Теперь от него осталось только название. Сердце мое обливается кровью, я не могу спокойно писать тебе этого, но я еще и теперь вижу во сне, как горит город, как за моими плечами не утихает гигантское пожарище <…>

15/09–42

<…> Дриз мне сообщил, что на фронте погибли: П. Альтман, Я. Зельдин, Б. Олевский, М. Винер, Ш. Росин, А. Гурштейн, Г. Диамант. Это уже невозвратные потери… <…>

28/09–42

<…> если бы ты знала, как живут женщины сожженного Сталинграда, как бедствют тысячи беженцев в пыльной голодной степи, как ищут крова тысячи обездоленных детей…

<…> прочти очерк К. Симонова в «Красной Звезде» за 24/09 «Дни и ночи». Это еще не все! Так можно писать, но все это надо множить на личные наблюдения, и осадок будет другой <…>

7/10–42

Родная моя!

Только что вернулся из горящего Сталинграда – усталый до чертиков, взволнованный и расстроенный до безмолвия (знаешь, бывает такое состояние, когда уже и рассказывать ничего не можешь, и не хочешь, тогда предпочитаешь молчать) <…> Вместе с Зямой мы должны были написать ответственное воззвание от имени танкистов, борющихся на улицах Сталинграда. Для этого надо было поехать к ним. Нас вызвали ночью, и мы поехали. Зарево над этим колоссальным городом и дым его пожарищ виден за 40–50 километров. Сорок три дня уже город горит – это ужасно, но тем ужаснее ехать в него.

Представь себе горящий деревянный дом и человека, бросающегося в пламя… Над ним, кроме пламени, несмолкающая канонада, обстрел с воздуха, обстрел минометов, одним словом: дуэль, и наши, и немцы стреляют через наши головы. Но на войне бывают недолеты и перелеты… Снаряды и мины ложатся почти что рядом, а глупые пули как-то особенно противно свистят вокруг и черт его знает, почему они не попадают в нас – должно быть, не пора тебе еще избавиться от «легкомысленной шляпы» (как будто шляпы бывают глубокомысленными…) Чтобы пройти на командный пункт, нам надо было пройти по территории тракторного завода, от которого остались бетонные основы, торчащие на черном пепелище и догорающая масса, – нет, ты этого никогда не увидишь!

В ущельях под этим диким обстрелом живут еще люди, не успевшие уйти или не потерявшие надежды на то, что мы все-таки Сталинград отстоим, и они здесь переждут. Женщины и дети, старики и старухи, вещи, вещи, вещи – брошенные и никому здесь не нужные – здесь нужна жизнь, а не вещи, жизнь и …хлеб. Обратно мы шли на рассвете. Ночь не буду описывать, это тема для книги, это не «Новогодняя ночь»! Скажу только одно, обратный путь был труднее, опаснее, а вдобавок я переходил по узкому неудобному мостику через рукав Волги, поскользнулся и попал в резервуар смолы. Думал, что засосет совсем – но нет! – только пришлось шинель заменить, сапоги бросить. Я пропитался смолой до кости, и по

дороге домой, заехав в одну из бригад, стал объектом материнской заботы: меня купали, одевали, поили водкой и я вернулся домой в совершенно новом обмундировании – от белья до шинели. Таков мой «боевой» эпизод. Смех и слезы <…>

23/10–42

<…>Уже поздняя осень. Из моего маленького окошка видна излучина реки, в которой отражено многокрасочное небо. Сейчас семь, за рекой темнеющий, но уже редкий лесок. На этом же берегу жалкие в своей раздробленности худенькие деревья с каким-то странным покровом листьев. Кажется, что даже они, деревья, договорились спокойно перенести бомбежку этих осенних дней, будто они договорились молчать и терпеть. Ждать зимы, а потом весны – наилучшей поры их жизни.

Я смотрю на эти деревья, и мне кажется, что они уверены, так же, как и я, что весна будет очень хорошей, что зима будет легче прошлой, что их уже никто не вырубит, и они останутся как свидетели пережитого нами лета и осени 1942. А пока что осень. Грусть.

Но тогда ты спросишь, почему? Почему ты вдруг ударился в такой минор, если веришь, что все будет хорошо?

Из окна я вижу, кроме осеннего пейзажа, и отдельные детали быта – это уже не только детали для картины, это уже ярость, это уже злость и ненависть. У нас вошло в привычку слово «война» или фраза «ничего не поделаешь – война».

Так вот, наша хозяйка эвакуируется в… степь: несколько десятков километров отсюда, это голая степь. Домик культурный, опрятный, чистый. Но близость к фронту требует очистить селение от гражданских жителей – для них ведь спокойнее. Но каково крестьянину оставлять нажитое. Хозяину пошел пятьдесят первый год. Ей немногим меньше. Она и он были очень говорливы. Но сегодня они молчат, и это молчание – страшно <…>

18/11–42

<…> рассказать тебе о нашей жизни полностью я не могу по понятным тебе причинам, рассказывать тебе то, что я *могу*

рассказывать, неинтересно. И вот, закрыв глаза, выбираешь то, что встречается на пути моей ежедневной и интересной, и неинтересной жизни. Но интересует ли это тебя, если все сказано намеками, намеками, из которых ничего понять нельзя?

О, девочка моя! Если бы я мог, как другие (Усенко, Ле, Леня и пр.) выбраться к тебе хоть на два дня! Я бы тебе нарисовал картину моей жизни теперь. Скоро год, как мы с Зямой непосредственно на войне, в дыму и огне, *в кадрах* армии, а не при чем-то, при ком-то, как, скажем, наши друзья, устроившиеся при радио, при издательствах, при гражданских газетах. Должен тебе сказать, что воевать стало труднее, но я выскажу тебе мысль, выраженную каким-то поэтом – не помню кем – если бы мне предложили кончить ее в таком положении, если бы мне сказали, что мир будет, только кусок нашей земли останется у немцев, я бы отказался от этого мира! Я хочу свободно ехать от Владивостока до Черновиц, и чтобы все было, как и до 22/06 1941 – моим, нашим… А если так, то я хорошо знаю, как трудна будет дорога назад, она не будет усеяна розами <…>

01/12–42

<…> мы ехали много десятков километров по освобожденной земле, миновали несколько отбитых нами железнодорожных станций и попали, наконец, на полустанок, из которого несколько часов тому назад выбили румын. Колоссальное количество снарядов, подбитые танки, разбитые самолеты, горы мин и капусты и вереницы пленных румын, идущих понуро, но и весело – им удалось остаться в живых, они торжествуют, попав к нам в плен. Я видел много частей, я знаком со многими командирами, но на этот раз я видел людей, уставших от… погони за противником. Настал, наконец, день нашего праздника, мы гоним, преследуем врага, и вы где-то в Уфе слушаете о наших победах в коротких сообщениях-сводках.

Где бы я, например, слыхал такую фразу:

– Ну, иди, иди, – топить надо.

– Ладно, ладно, – уже иду.

– Куда ж ты пойдешь, разобрали ведь все, что приготовили на зиму.

– А я на румынское кладбище схожу.

Я не понял, в чем дело, но потом, спросив, получил ответ:

– Как зачем? За топкой – крестов хватит на всю зиму… <…>

18/12–42

<…> Теперь я уже могу тебе написать, что мы пережили в начале ноября (к этому времени относятся мои непонятные письма). Был у нас редактор (я тебе писал: новый, многообещающий). Он невзлюбил Зяму за его ум и остроумие, за его откровенность и критику. И вздумал он (и чуть не добился этого!) отослать Зяму в резерв. Ясно, что я возражал. Атмосфера была губительной. Я теперь удивляюсь, как мы вообще пережили те мучительные два месяца его антисемитской тирании, и как я сумел это скрыть от тебя. Он буквально издевался над нами. Очерки и стихи залеживались, коверкались, и вообще мы решили уйти (вот тогда я писал тебе, что собираюсь в Москву). Уже все было договорено, но… его сняли, выгнали и нам прислали нового, изумительного, редактора, который зажигает на работу, не дает и минуты покоя. Но это нравится всем, кто живет с одной мыслью: работать на полную мощность, быть солдатом, а не «служащим по печати».

Я скрыл также от тебя и тот факт, что 4, 5, 6 ноября мы подвергались ужасной бомбежке. Наше учреждение было вдребезги разбито, как мы уцелели, я не знаю. Один наш друг остался без глаз, другого ранило, третьего чуть не убило (вот почему я в открытке писал тебе, что опять ночую в саду, в землянке) <…>

19/12–42

<…> вот, сегодня у нас новоселье – мы с Зямой получили отдельное купе в блиндаже. Это – в земле, в общем напоминает двухместное купе вагона… Нам провели свет, я даже сделал книжную полку, на которой стоят Евангелие, русско-немецкий словарь, Суворов, поэты Америки, два номера «Знамени», один номер «Интернациональной литературы», Миртэле Бергельсона, избранный Марк Твен, томик Багрицкого и томик Чехова, котелок для чая и две солдатские кружки <…>

28/12–42

<…> Пятнадцать лет я писал сам, пятнадцать лет был «одноланичником», хозяином своего дела и пера, и что из-под него выходило, было моим и только моим. Теперь же все, что выходит у нас, это и мое, и не мое. И поскольку я честный человек, и ты мне роднее всех, я тебе скажу по сердцу: мне даже кажется, что оно больше Зямино <…> Вообще, родная моя, это тема очень большая, это даже сложнее, чем семья. Учти, что мы с тобой, вместе живя десять лет, не провели столько времени один на один. 555 дней! И днем, и ночью, и в столовой, и в редакции, и на фронте, и «в гостях», и в бане, и у начальства – то есть наши новые тысячи знакомых иначе себе и не представляют нас, как одного, из утробы матери вышедшего поэта. Вот только в некоторых вопросах нас крепко отличают – чему я рад! – но пойми, что в такой совместной жизни-работе изучается человек до тысячного намека на черту характера. Не все мне в Зяме нравится, должно быть, и ему не все нравится во мне (тебе ведь многое не нравилось!), а живем, и он не собирается разводиться со мной, и я не возражаю воевать вместе до победы. Но как же хочется (опять таки!) сесть к столу и на своей маленькой машинке отстукать что-нибудь лирическое… <…>

29/12–42

Дорогая моя!

Вчера я выпил за тебя и Ирочку, а сегодня хочу об этом сообщить. В нашем тесном, очень тесном блиндаже (размер – как твоя кровать, только немного короче) собрались девять человек. Среди них – наш друг, известный писатель Василий Гроссман, Л. Высокоостровский, художник Вайсборд, фотокорреспондент А. Архипов, поэт Гудинович, журналист А. Туторович. Флягу спирта, которую мне дали на фронте (наш б. редактор Жуков), мы приберегли к этому дню, но случилось как всегда – редактор задержал нас до половины первого. Посидели мы пару часов, вспомнили вас – жен и детей, пожелали друг другу следующую дату – 67-летия встретить в Киеве, отметить шире и помпезней <…>

1/01–43

<…> Вчера весь вечер читал книжку Симонова «С тобой и без тебя». Обязательно достань ее и прочитай. Это, пожалуй, единственный поэт, который прекрасно понимает душу солдата-мужа <…>

6/01–43

<…> я начал писать на моем языке. Правда, подогрел меня прибывший сюда русский поэт А. Р., который рассказал о новой книге стихов Маркиша. Называется она «16 октября». Это стихи о самом тяжелом дне Москвы в 1941 году. В книге 50 стихов. Два из них он рассказал мне: одно о еврее, который бежал (из южных областей СССР) от Гитлера. У него (еврея) никого не осталось, кроме мальчика, который вместе с ним едет в теплушке. Уже очень холодно. Поезд идет в Сибирь. На какой-то станции народ узнает, что есть кипяток. Выстраивается очередь, и этот еврей становится в нее, хотя у него нет никакой посуды, ни бутылки. И вот когда приходит его очередь, он стоит у горячей струи воды и греет немножко руки положенной ему порцией. И второе стихотворение тоже о еврее, который успел с собой захватить виолончель, но происходит крушение, и только ветер играет на ее струнах <…> Как себя чувствует Абрам Каган, что нового у Гутянского, где М. Гарцман? Стало ли известно о судьбе Диаманта и Олевского? О черниговском поэте Хазине говорят, будто он объявился – есть, жив (в партизанах). Но ходят слухи о Гордееве и Адельгейме, будто их постигла участь Десняка и др. Напиши мне, что ты знаешь об этом <…>

18/01–43

<…> Должен тебе также сообщить о моем новом достижении. Света в нашем хуторе нет, ламп тоже нет, свечей тоже нет. Получается, как в том анекдоте с балагулой: так-таки плохо!.. Что же делает Мотя? Он берет гильзу тридцатисемидюймового снаряда, сплюскивает горлышко, приделывает фитиль, пробивает дырочку, вливает бензин, и получается чудная лампа! Сделал

я уже две лампы – талант! <…> Я обнаружил страшную вещь – бедность моего еврейского словаря. Может, я уже начал забывать свой язык, боже мой, это же ужасно!

Но что поделаешь, атмосфера исключительно русская».

29/03–43

<…> Был у Маркиша, ему очень понравились стихи. Ругал меня последними словами за то, что я мало пишу по-еврейски. Взял четыре стихотворения в альманах. Я сдал также в «Эмес»[5] все стихи, но книжечки не получается – всего 410 строк, а надо 650–700. Но я из Р. пришлю – договорились издать <…>

17/04–43

<…> Не спрашивай, что было! Достаточно рассказать тебе такой эпизод: двадцатилетний парень пришел из танковой школы. Стал танкистом. Его часто обвиняли в том, что он медлителен, труслив и что его свои же подстрелят, если он в бою подведет. И вот бой. Он вырывается вперед, в одиночку гоняет по большому населенному пункту, сеет смерть и гибель фашистам, машина выходит из строя, а он продолжает борьбу и, сам того не ведая, занимает этот пункт. Его представили к званию героя, он получил орден Ленина <…>

25/04–43

Родная моя!

Сегодня мы вернулись домой. Немного устали, но довольны поездкой. Очень много интересного. Чем я особенно доволен? Почти закончили (в дороге!) поэму. Еще заключительная глава, и вещь, которая меня волновала с прошлой осени, будет закончена. Давно я так не горел творчески, как к этой поэме.

Сегодня посылаю тебе две книжки и несколько вырезок. Не помню, вложил ли я наше стихотворение «Повстречал солдат весну», – напиши.

---

[5] «Эмес» – радянське видавництво, яке випускало літературу на їдиш, існувало від початку 1920-х до 1948 року, знаходилося в Москві, в 1941–1944 рр. – в Куйбишеві.

…Сегодня также первый день Пасхи, но вот беда, христосоваться не с кем. Кому не скажу: «Христос Воскрес», отвечают: «Неужели?» или еще короче: «Бросьте!» <…>

23/05–43

<…> по дороге в одной деревушке я встретился с двухлетним парнем, который хорошо знает, где у него уши, ротик, ноги и т. д. Я взял его на руки, дал ему кусочек сахару и печеньице, и он поцеловал меня и назвал меня папой. Машина заправлялась минут десять, и мы успели с ним посидеть на теплом песочке и «поговорить» по душам. Почему-то вспомнился мне Казатин и ты со своими детьми. И так мне больно стало, что полученный на дорогу паек сахару и печенья я не могу поделить с тобой <…>

8/06–43

Дорогая моя, родная моя!

Сегодня я получил твоих два письмеца – и пусть они давние-давние, но как они мне дороги, как я бесконечно счастлив, когда получаю их! Сегодня я получил удостоверение о награждении медалью «За Сталинград», и настроение какое-то особо хорошее. Сегодня также получил газету «Эйникайт» за 1 мая, там мой очерк и сообщения о вечере. Приятно. А Фефер едет в Америку? Рад за него. И не надо особо завидовать и нит фаргинен – он там сделает много для обороны страны. Он, пусть в тылу, но делает нужное дело <…>

9/06–43

<…> я не писал тебе о том, как чуть не разбился вдребезги, когда, взобравшись на коня-великана, помчался (без моей на это воли) в галоп. Я посылаю тебе фото, где я очень молодцевато выгляжу, но представь себе меня, никогда не ездившего на коне, представь себе меня на галопе. Случилось так: Зяма вырвался вперед, конь его оказался сумасшедшим (Зяма разбил себе зад, неделю не мог ходить нормально), он понес его, а наши кони за ним вскачь, и их никак нельзя было остановить. Минут 5–7 мы неслись с бешеной скоростью, при чем, не зная правил езды, я держался за седло, чтобы не выпасть. А это как раз нельзя было делать! Я мог при

резкой остановке вылететь через голову коня прямо на тот свет. Но все кончилось благополучно, и я получил кавалерийское крещение. Недаром мне и Зяме преподнесли казачьи костюмы и бурки. Теперь я воистину – турок и козак!

<…> Во вчерашнем номере «Эйникайт» (за 1/05–43) я прочел замечательную балладу Галкина «Нэкомэ». Как я ему завидовал! Прочти и ты и напиши свое мнение <…>

11/06–43

Я прочел интереснейшую книгу С. Розенфельда «Старинная повесть» о жизни одесской Молдаванки в начале нашего века, жаль, что не могу ее послать тебе <…> Так вот, как бы я ни был оторван сейчас от еврейской жизни – вокруг меня нет ничего, что бы напоминало мне о том, что я еврей и т. д., но все же, когда читаешь книгу о евреях, становится как-то странно на душе. Их горе становится твоим горем, а радости… Но где эти радости? <…>

16/06–43

Родная моя женушка!

Хочу тебе описать одни сутки моей жизни, чтобы ты видела, как у меня теперь проходит время и работа. Начну с предисловия: сейчас проходит смотр красноармейской самодеятельности и мы, члены жюри, должны двенадцать вечеров до 1–2 ночи сидеть на этих процедурах, а затем только 27–30 километров ехать к себе домой. Это очень утомительно! Так вот вчера: встали, позавтракали, поехали на заседание жюри, обратно километров 5–6 шли пешком. Пришли, написали статью, пообедали, опять на грузовик и 30 километров по трясучим дорогам – к песне, к танцу. Правда, концерт нас потряс – очень много талантливых бойцов, высокая культура. Одна санитарка читала отрывок из Анны Карениной, помнишь, когда Анна приезжает с игрушками к Сереже – ее сыну. Она меня растрогала. Передо мной встала наша Ирочка в своей кроватке. Как я любил смотреть на нее утром, когда она прокидалась…

От имени жюри я приветствовал весь коллектив и здорово волновался. Ночью вернулся домой, но не спать – я дежурный по гарнизону. Целую ночь носили мне полосы газеты, и только к утру,

в 5–6 ч. я прикорнул, и о, какая радость – я видел тебя и Иру. Ты почему-то такая, как Анна Каренина. Только ты не уходишь – остаешься со мной, и К<нрзб> нас вместе фотографирует. Как жаль, что у меня нет снимка нашего общего. Теперь 8 часов утра, я пишу тебе моей поломанной авторучкой (у меня нет времени починить ее). Через час мы уже опять сядем работать – скоро ведь два года войны, хочется сделать что-нибудь хорошее, особенное, – а в 5 опять на грузовик и до полуночи <…>

13/07–43

<…> Уверен, что седею я в значительной мере от того, что в процессе коллективного творчества в три раза больше расходую энергии, чем если бы работал сам в еврейской или украинской газете. Не знаю, интересно ли тебе об этом знать, но у меня некому об этом сказать, кроме тебя.

…Вчера я немного поплакал. Два беспризорных мальчика ходили по селу и за кусочек хлеба пели ими сочиненную песню. Там есть такие строки:

Жена молодая найдет себе мужа,
а детям отца никогда не видать…

Речь идет об убитом солдате, который сражался с немцем. Черт его знает, почему, но я плакал. Я дал им по пятерке – это почти ничего не значит для них. Они у десяти – двадцати дворов повторяли эту немудреную песенку, и не только я, все плакали – нервными стали мы… <…>

23/07–43

<…> Сегодня добрался к одному населенному пункту, спали с Зямой, как и все эти дни, просто под небом – благо мы взяли с собой не шинели, а наши казачьи бурки, а в них можно завернуться и спать, как бог. Правда, бог войны, артиллерия да авиация, спать спокойно не дали – целую ночь стоит неимоверный гул. И все же, настроение хорошее – наступаем! Правда, нелегко вышибить немца в этом районе – сильные укрепления и природные условия мешают, но настроение бойцов отличное. Один сказал мне: вот только

совестно, что небриты мы, а в такое дело надо, как на праздник, идти – бритым, чистым… Наивный он! От пыли все похожи на чертей. Один танк поднимает ее столько, что хватило бы удушить Гитлера и всю его клику. А мы сквозь нее пробиваемся, хоть с трудом, вперед.

О чем тебе еще писать? Ей богу – не знаю, всего так много, что в таких условиях не хочется портить отпиской. Вот как вернусь «домой», подробно напишу <…>

16/08–43

Родная моя!

Вчера прилетел из Сталинграда, но так устал за эти дни, что уснул и только сегодня проснулся, правда, с головной болью. Так что даже затмение луны прозевал. Но Кларуся, родная моя! То, что я пережил в этой поездке (полете), трудно описать. Начнем с того, что я летел над знакомыми полями боев, я видел всю землю, за которую умирали тысячи, я видел запутанную вышивку (сверху это, как узоры, вышивка) земляных укреплений, траншей, окопов, ходов, сообщений; затем сам город. Сердце сжимается от ненависти и боли – вообще ты не представляешь себе суть слова «руины». Это нельзя описать, это надо видеть самому.

Но что более всего поражает: на этих камнях уже кипит жизнь! Более двухсот тысяч народа сейчас отстраивают город славы. Где живут эти люди? Не могу тебе описать! В хибарках, в земле, в расчищенных подвалах под щебнем и кирпичом в уцелевшем где-то <нрзб> на 3–4 этаже, чудом оставшемся, когда под ним все развалины. Живут просто под небом, не думая даже о том, что же будет: лето кончится – осень, зима… Живут и уже дают сталь и то, что надо фронту. Я видел этих строителей и сталеваров – молодежь, почти дети, а как работают <…>

16/09–43

<…> Четыре дня мы широкими шагами шли по следам немцев. Я посетил ряд городов и шахтерских поселков. Я и Зяма стали первыми агитаторами, ораторами на митингах. Буквально слезы наворачиваются на глаза, иногда не слышишь своего голоса от

счастья, что ты, запыленный, усталый, черный от копоти и пыли, стоишь среди людей, которые ждали тебя два года <…>

12/09–43

<…> нам рассказывают жители о шахте, в которой утоплены более пятидесяти тысяч жителей, 1/05 1942 года сюда кинули восемнадцать тысяч евреев. Я не могу тебе описать всего, что мы увидели в этих городах, но этого хватит на всю жизнь <…>

26/09–43

<…> Когда мы брали Сталино, пришлось несколько суток промучиться на переднем крае, где об «условиях», «удобствах» и т. п. речи не могло быть. В одну из этих ночей мы спали черт знает где, возле речушки, и все были укушены одним небольшим комаром. Этого было достаточно, чтобы большой группе заболеть малярией. Если помнишь, я тебе писал, что Зяма болеет, а я герой. Четыре дня я валялся с температурой 38,3. <…> лежал, как рыба. Почему рыба? Потому что из меня выходил семнадцатый пот. Вещи мы отправили вперед, и не было белья, чтобы сменить, поэтому я снимал его, чтобы немного просохло, а сам купался в мокрых простынях. Я уже съел почти 100 грамм хинина. На очереди еще столько же. Ноги немного подкашиваются, а работать уже надо: не хочется в такие дни отлеживаться, да и негде, все в движении <…> Как я завидую тем, кто войдет первым именно в Киев. Мне это не суждено – я буду двигаться на Одессу… Скоро ли я буду там? А кто его знает – война есть война, и не надо быть особым стратегом, надо быть элементарно грамотным человеком, чтобы не делать скоропалительных выводов: за Днипро немцы будут драться не менее, чем мы за Волгу, а за Киев – как мы за Сталинград <…>

3/10–43

<…> Уже октябрь. Золотая осень в здешних краях не особенно интересная – без реки, без леса, без сада… А в нескольких десятках километров – Днепр. Как я, оказывается, люблю эту реку – реку моей юности <…>

15/10–43

<…> Спали в грузовике, под ветром и луной, нет, это не из больших удовольствий, но другим ведь не легче. Идут бойцы, усталые, но идут! Ночью. Под бурей, по неизведанным дорогам. Я не сгущаю краски, я только хочу сказать: я счастлив, что познаю войну не по книгам, что я не напишу уже такой глупости, как Н. Рыбак в очерке «Труханів острів». Его герой вскидывает (?) автомат на руку и … через несколько строк он штыком пробивается… (!) А на автомате штыка-то и нет! <…>

28/10–43

<…> Из «Эйникайт» узнал, что Яцовская, эта замечательная актриса, умерла, как-то особо больно я переношу такие известия о близких людях. Из этой же газеты узнал, что еврейский театр собирается обратно на Украину. Чудаки! Для кого, перед кем играть? Ни в одном из освобожденных городов и сел я *ни одного* еврея не встречал <…>

8/11–43

Дорогая моя Кларуся!

Вчера к нам приехал Савва. Он будет работать в нашей газете, как видишь, газета неплохая, если в ней, после больших выборов, согласился работать Савва. Он молод, красив, при ордене и московской славе. Вместе с ним разделили радость освобождения Киева, нашего Киева!

…Киев, Фастов, Васильков, какие близкие, родные названия. Я уже даже написал письмецо по нашему адресу: пусть тот, кто живет в нашей квартире, знает, что я жив, пусть заблаговременно ищет себе квартиру. Авось получу ответ от кого-нибудь знакомого. О подробностях – отвечу. Хотелось бы поехать самому, особенно теперь, когда все как будто хорошо. Но война лирику не понимает – солдат есть солдат.

Вчера и позавчера писал еврейские стихи. Через пару дней вышлю тебе весь новый цикл стихов: перепечатай их и пошли в Москву <…>

16/11–43

<…> Пару дней тому назад вернулся из очень нелегкой командировки – я тебе в предыдущем письме, посланном с дороги, писал, чем она была трудна, сегодня добавлю только, что там я особенно почувствовал, как я соскучился за еврейской песней, как я завидовал азербайджанцам, которые к празднику получили не только посылки из Баку, но и бригаду артистов. Кто же мне пришлет Эпельбаума или хотя бы Нугера с родными песнями <…>

20/11–43

<…> Милая моя, хорошая моя подружка! Последние дни я расписался – почти ежедневно пишу еврейские стихи. Сам Зяма говорит, что очень хорошо получается, а он не только к себе придирчив, но и ко мне (тем более). Я получил журнал «Эймланд», там и мои стихи. Но какие там чудесные стихи Э. Фининберга, С. Галкина и Б. Гелера. Эти стихи меня подгоняют: пиши и сам, пиши не хуже!

Советую тебе прочесть в этом журнале очерки Р. Корн, Нистера и Фаликмана. Гриша тоже дал веселую штуку. Но как тоскливо в этом сборнике! Почему столько ужаса и безвыходности?! <…>

3/12–43

<…> Приехал и застал несколько писем – от тебя, Ривы, Б. Котик – (из издательства «Эмес»), из «Правды» и от директора издательства Стронгина по поводу включения меня в план на 1944 год.

Выходит, что «Эмес» существует, и если бы у меня были стихи, которые я у тебя оставил, и те, что я написал за эти 8 месяцев, я бы мог отправить книжку строк на 1500. Так я и ответил издателю. А тебя очень прошу: немедленно вышли мне все еврейские стихи, имеющиеся у тебя, на всякий случай перепечатай их. Как жаль, что здесь нет еврейской машинки!

Письмо от Ривы нежное, с поцелуями и «объяснениями». Я ей отвечу отдельно. Но и ей я говорю то, что тебе: пока она не вызывается, пусть сидит в Уфе. Все выяснится весной. Во всяком случае, если вам кажется, что в Киеве уже есть жизнь и только

вас там не хватает, то это ошибка. Не следует также думать, что к Новому году кончится война – и вы не успеете к 1 января въехать в столицу. Это не так, к сожалению, не так…

<…> Ты жалеешь, что я в «Эймланд» «дал именно эти стихи, особенно первое, оно банально, хотя и неплохо сделано». Во-первых, не я давал, а Маркиш сам взял то, что ему надо было, я дал все, что было, а им надо было разбавить тоску и безвыходные стихи о скорби, о крови, о трагедии народа хоть одним бодрым военным маршем. Милая моя! то, что мы называем банальным, жизнь называет подвигом, а то, что мы (вы) называем «глубоким», на войне еще называется слюнтяйством и сентиментальностью. Я согласен с тобой, что ужасы и трагедии еврейского народа заслуживают больших, великих полотен, но знаешь, весь сборник «Эймланд» произвел на меня впечатление кадиш по отцу и матери. Я не хочу этого! Я хочу, чтобы из этой трагедии вышли новые Бар-Кохба, Макоби, Кагановичи, Крейзеры, Комлуновы. О них и надо писать, а не исключительно о том, что сердце обливается кровью и т. д. Не надо стремиться вызывать жалость и сострадание, надо показать величие и неистребимую силу этого большого выносливого народа. Сумею ли я это сделать? Лучше всего это делает жизнь – будем у нее учиться <…>

8/12–43

Дорогая моя Кларуся!

Письма от тебя нет, но я не могу ждать его – только что приехал Савва Голованивский, и я под впечатлением того, что он рассказывал, хочу тебе написать это письмо. Он, приехав на наш фронт, не приступив к работе, получил возможность (в связи со своим сценарием) поехать в Киев. На это у него ушло 28 дней, в городе он был три дня. (То, что он рассказывает, невозможно передать без волнения. *Нельзя.*) Город до такой степени истерзан и изувечен, раны, нанесенные ему, так велики, что трудно себе представить, как много времени потребуется для того, чтобы его возродить. Но есть вещи, которые исправить невозможно – он говорил о кладбищах, на которых похоронены сотни тысяч наших братьев. Из земли их не подымешь!

Наш дом уцелел. Все, что было в квартире, расхищено. В доме, на тот день, в который Савва приехал, жила только жена Шпака. Самого Шпака и Фомина гестапо забрало по доносу матери Любченко (портнихи, помнишь?) В доме еще никто не живет, в Киев еще никто не едет…

Поговорив с ним, я пришел к выводу, что мои советы абсолютно верны. Он тоже говорит, что до весны не следует рыпаться. В Х[арькове] 100 руб. кило хлеба, стекол и дров нет. Он Кати своей из Москвы не перевозит в Х[арьков]. В Киеве он на одной из квартир написал: занято Талалаевским. Так делали многие другие. Вообще в доме теперь сидит Ятко. Дом забронирован для писателей, так что не беспокойся, – после войны на улице жить не будем.

Еще сообщаю тебе, что я начал потихоньку писать большую вещь на еврейском языке – роман? повесть? – не знаю. Но пишу с увлеченьем. Жаль, что не могу тебе читать первых глав <…>

19/12–43

<…> у нас с Саввой Голованивским вышел спор. Он утверждает, что не годится писать так часто, что писать письма надо так, чтобы после смерти их можно было напечатать. Наивный, с немалой долей самовеличия, он уже думает о бессмертии писем! А я утверждаю, что письма частые и честные – признак если не величия гения (?), то большого чувства, которое существует без всяких расчетов и учетов «авось это будет напечатано».

<…> Сплю я несколько дней вдвоем, и мне теплее. Меня согревает прелестная дама – Вадим Собко. Он получил назначение на наш участок и до двадцать четвертого будет у нас, а потом едет в одну из газет – будем соседями – можешь передать об этом привет его жене. Парень он хороший, и мне очень приятно, что мы будем вместе.

<…> Сегодня у меня зачеты. Я должен сдать за командира батальона, я ведь майор. Надеюсь, что провалюсь. ТТ, ПТР, ППД, пулеметы ручные и станковые, команды, приказы, тактика и стратегия – мэгст мир мэконэ зайн. Дрожу, как осенний лист <…>

24/12–43

<…> В своем последнем письме ты спрашивала, почему я ничего не пишу тебе о получении награды. Сегодня я уже могу тебе рассказать то, что скрывал от тебя в течение 45 дней. А скрывал я свое волнение. Дело вот в чем. 8–9 ноября мы должны были получить наши награды. Почему-то не получили. Ну, мейлэ, получим на день-два позже. Но вот приходит такое сообщение: на одном из фронтов наградили большую группу газетных работников. Часть руководства было не согласно и сообщило Сталину. Был издан специальный приказ, вследствие которого все ордена отобрали, награду отменили. И вот мы начали думать: если задерживают выдачу, не передумали ли? Ведь значительно легче отменить приказ. Проходят дни, недели, я получаю со всех концов Союза поздравления; поздравил Сито, Маркиш, Каган, друзья по фронту и т. д., поздравила, наконец, ты и Ируся, а ордена-то, может, и не будет. Бекицер, это было не из приятных переживаний. Но вот сегодня приказали нам подготовиться к церемонии вручения. Этому факту придают большое значение и вручают перед лицом всех писателей фронта в присутствии гостей из Москвы. Вот почему я и не посылал тебе снимка с наградой на груди <…> От Эпштейна (из антифашистского комитета) я получил письмо, в котором он напоминает, что я последнее время ничего не даю для них, что все мои материалы были интересны и всячески использовались. Думаю ему послать несколько стихов. Как жаль, что тебя нет рядом, ты бы мне их перепечатала и посоветовала, что послать.

Задумал я также поэму на еврейскую тему о воине, который потерял всю свою родню, но нашел себя в войне, поэма условно называется «Мит дир, Сталин». Форма – письмо Сталину – письмо, повесть о войне и горе, о жизни, о мести.

Но вот великая беда – время! Боже, где взять время?! <…>

3/01–44

<…> Мы едем в ту командировку, о которой я тебе писал: Сталино, Шахты, Новочеркасск, Ростов, Таганрог, Мариуполь, Мелитополь. Называется это «Там, где ты воевал». Мы должны написать 10 очерков, побывать у семей фронтовиков, отличившихся в боях,

и т. д. При условии, что у нас оттепель сменяется заморозками, надо полагать, дорога будет нелегкая, я только оправился от болезни. Встреча нового года у нас прошла, говорят, неплохо, один твой сумасшедший муж без четверти двенадцать пошел спать и плакать. Поводом послужили мандаринки, их подали много – подарки. Я вспомнил, как их любит Ирочка и как их, должно быть, нет у нее, и так мне больно было, что я уже не мог быть среди людей, которые даже не присоединятся к тосту «за наших жен». Ну их к черту! У меня большей святыни, чем любовь, нет, и никто не собьет меня с этого принципа <…>

12/01–44

Дорогие мои детки!

Пишу Вам с дороги – я еще кочую по передовой и, должно быть, только через неделю вернусь домой.

Условия, конечно, не такие, как вы себе представляете, это трудно представить, это надо самому видеть. Сегодня утром мы с Зямой были на «утреннем концерте», что это такое, ты тоже, должно быть, не поймешь, ну, я тебе намеками расскажу: высотка, команда пустить впереди очень много артиллерии, и все в течение 65 минут ведут огонь по противнику, вспышки, разрывы, дым, грохот – нет, еще не все, да вряд ли можно описать состояние, когда все смотрит на запад и в лицо дует днепровский ветер, вместе с ветром доносится гул боя. Ты знаешь, родная, забываешь даже, что опасно, что смерть где-то рядом, такой азарт, что сердце радуется – я живу и вижу все это! <…>

26/01–44

Дорогая моя женушка!

Вчера я получил письмо от нашей дочери – большое, взрослое письмо, правда с двумя-тремя ошибками (н*и*мецкий, Толсто*в*а и т. д.). Но очень приятное: надеюсь, она уже будет писать своему мужу большие и интересные письма.

Меня немного волнует, что она уже читает «Как закалялась сталь» и собирается постичь «Горького и Толстого первые романы»… Что

это за книги для десятилетнего ребенка? Не слишком ли рано она перестает быть ребенком?! Надо же руководить ее чтением. И следить за тем, чтобы она, действительно, читала и понимала, что читает <…>

28/01–44: <…> надо ей привить интерес к земле, к труду, больше общепознавательных книг из географии, химии, природы вообще. Горя у нас хватит на всех, а вот навыков рабочих, трудовых у некоторой части детей не будет, и это потом скажется. <…>

27/02–44: <…> пусть она лучше читает приключенческую литературу – Жюль Верна, Майн Рида и т. п. В десять лет, по-моему рано давать Фореля или «Ключи счастья». Ты бы ей еще дала Фридлянда «Записки врача» или чего-нибудь в этом роде. Ребенок есть ребенок <…>

13/02–44

<…> Только вчера вернулся из очень тяжелой поездки. Почему тяжелой? – представь себе грязь до пуза, застрявшие машины – ну просто: ни туды и ни сюды! – и вот по этой грязи восемь дней добирался к Днепру и потом с материалом обратно в газету. Но зато я мог записать в блокнот: сегодня, 10 февраля, снова пил днепровскую воду. Она показалась мне вкуснее Шамхора и чище рислинга, хотя по реке еще плывут убитые фрицы <…>

17/02–44

<…> Я получил письмо от Шахнэ Эпштейна – очень горячее, очень хорошее, и стихи мои хороши, и сам я хорош, и «ах», и «ох», и т. п., и почему я так мало сотрудничаю в газете. Он прав: надо бы больше, но поверь – некогда в небо глянуть, лежат десятки начал, а кончить их некогда <…>

5/03–44

<…> Условия жизни, ей богу, самые отвратительные – ютимся в нескольких хатках по 10–15 человек. Где писать? Где приложить свою седую бритую голову?

Зато со злости я прочел Зощенко новую книгу «Перед восходом солнца», за которую его страшно поругали на пленуме

союза. Какие изумительные новеллы в этой книге! Но там есть ряд страшных вещей, мистических, фрейдистских и черт его знает еще каких! Там (если ты читала ее) много интересного о снах. И мне, даже на сырой земле, где я валяюсь, много снов снится. И ты в центре всех моих снов. По Зощенко, в снах вся суть жизни. Неужели и у меня настоящая жизнь – только во сне, когда ты мне снишься?.. <…>

8/03–44

<…> год тому назад я подъезжал к Уфе, потом с большим волнением шел по городу, ставшему мне родным только потому, что вы там, мои голубки. И вот прошел год… Мы стали старше на десять лет. Мы прожили 366 дней, полных тревог не только за свою судьбу, но и за судьбу Родины, которую особо полюбили во время войны. Мама пишет, что я «все тот же», а я себя ловлю на мысли, что я «по-прежнему такой же нежный и мечтаю только лишь о том», как писал Есенин, чтобы вернуться в наш дом. И ничего, что я постарел и кличка «старик», которая бытует у нас с Зямой, перестает быть смешной, потому что я, действительно, уже не юноша <…> Вот только жаль, что в отличие от первых лет войны у меня в этом году не выгорел отпуск – его не дали нашему начальнику, а он, в свою очередь, не дает нам… Что ж, может, ваш переезд ускорит наше свидание, хотя я, повторяю еще раз, очень волнуюсь. Всего в письме не скажешь, одно только скажу: не слишком ли рано вы, не знающие, что такое война, приближаетесь почти к прифронтовому городу, ведь идет к лету и, как говорит т. Сталин, немец может предпринять на отдельном участке последнюю авантюру, очертя голову, броситься в новый поход <…>

13/03–44

<…> Посетил я вчера кусочек местного базара – боже, как мне трудно стало на душе, а еще труднее станет после войны мириться с возродившимся миром спекуляции и частной торговли. Как это все противно моему сердцу! Зашел в комиссионный магазин, думал, куплю какую-нибудь книгу. Боже! Томик Лермонтова – 225 руб., хрестоматия по западной литературе, I том, – 275 руб.,

“Обломов” – 250 руб.! Вспомнил свою библиотеку и подумал: будут ли у меня еще когда-нибудь книги? И тут же выругал себя и сказал: будут! <…>

19/03–44

<…> Меня здесь все называют старым солдатом, некоторые даже суровым кантонистом – это потому что я строже многих смотрю на жизнь и на ее капризы и то, что не разрешаю себе, не разрешаю другим. Ты как-то в письме, которое вызвало мое осуждение, развивала теорию о том, что нужно быть терпимым к порокам других (в частности, порокам бытового порядка), а я считаю, что характер человека нельзя делить на частное, на личное и на общее. Я уже свыкся, что призван быть примером хотя бы для моей дочери и для моего небольшого круга читателей. Как мне до боли противны теперь наши декламаторы правды, чести и долга, которые в дни испытания стали шкурниками. Уж лучше быть маленьким, мало вознесенным человеком, чем крупной, хотя и известной, сволочью. Что говорить – остаток дней моих хочу быть человеком, достойным тебя. Постарайся же и ты, моя единственная, быть хорошей, чуткой, чтобы мне завидовали все мои друзья.

Сегодня я дежурный по номеру и дежурный по части – значит, ни спать, ни дремать, ни писать, ни читать нельзя, но зато мне тепло – печка раскалилась – благодать, а то «дома» у меня хорошо делать мороженое – без льда обойтись можно. Хозяйка уходит на рассвете на работу. Двое больных детей остаются дома совершенно без присмотра, но таковы условия – иначе у нее с питанием будет плохо, а муж на войне, и помощи никакой.

Я смотрю на этих крохотных страдальцев и почему-то не могу не вспомнить Ирочки, мальчику восьмой год, девочке – шестой. У мальчика выпали зубы, и когда у него высокая температура, он кричит: у меня рот вываливается…

Топить нечем – степь голая-голая, скорее бы только вперед. Вот когда я понял слово – скорее!

Последний месяц мы очень много работали, но послать тебе я почти ничего не мог, потому что все – организация материалов, нужных газете. Зато завтра выходит целый номер, сделанный нами,

о выставке. После этого уже будем заниматься своими творческими планами.

Об одном только жалею: почти ничего не писал для себя. Нечего греха таить, завидую я тем, кто уж положил на стол нашей литературы готовые книги. Фефер даже в Америке издал книгу! Судя по газете «Эйникайт», появился ряд талантливых произведений таких поэтов, как Граде, Грубьян и др. А. Каган сообщает, что и его книга уже готова <…>

21/03–44

<…> Работаем мы сейчас много, правда, работой нашей довольны. Вчера на летучке хвалили (получила ли ты наш разворот «От Волги до Днепра»? очень понравился), сегодня сдали хорошее большое стихотворение «1000 дней». Холод страшный, условия по-прежнему плохие. Зато я читаю хорошую книгу «Мистер Бантинг в дни мира и войны» Роберта Гринвуда <…>

23/03–44

<…> Вот, скажем, у меня текут сапоги – что же мне хныкать? Надо сушить портянки, а хата, в которой мы живем, очень холодная, и топки нет, так что сушить негде. Что мне, хныкать? Нет, я ложусь спать на них и своим телом высушиваю. Умно? Зай а бэр’э и придумай чего-нибудь другое. Или вот не было у меня койки, в селе много людей, а на чем спать – нет. Что же делает Мотя? Он берет раму окна из церкви – какое кощунство! – и делает из рамы постель. Рама чугунная, с отверстиями для стекол. Стекол нет, но я, представь себе, не проваливаюсь! Хорошие были окна в старой церкви – не бывшие! Все это, конечно, юмор, но, ей богу, твое письмо и стихи Ирочки вернули мне самое лучшее настроение <…>

7/04–44

<…> У нас уже некоторое потепление. Посылаю наши новые стихи. Много написанных вещей лежит и ждет горячего дня, который, конечно, скоро настанет, но о нем сегодня писать (печатать) нельзя.

Хожу уже в новых тяжелых большущих сапогах – тяжелых, но очень удобных. Чувствую я себя хорошо, бодро. Много читаю, закончил книгу пьес Чехова, теперь заканчиваю «Фиесту» Хемингуэя, одновременно читал «Малыша» Додэ, скучную, но интересно сделанную книгу. Вот и все новости <…>

20/05–44

<…> О смерти Л. Резника узнал с прискорбием. Ведь я же столько получил от него, ведь это настоящий учитель! Но вряд ли я проживу до 53 лет… Жаль Соню, Фромика, жаль театр, которому он мог дать еще хорошую пьесу. Но – будем думать о живых <…>

24/05–44

<…> …Вчера мне снились какие-то глупые огурцы, которые мы с тобой собираем на огороде, а потом, оказывается, что это не огурцы, а мины такие, продолговатые… <…>

28/05–44

<…> У меня вчера был Давид Вишневский. Очень хорошо провели время: много рассказывал о себе, о встречах, о Киеве, Харькове, Москве <…>

21/06–44

Родная моя, хорошая!

Только что получил твою открытку, на которой внизу написано: проездом, датировано 6/05, значит уже пятнадцать дней ты не в Уфе, значит, к третьей годовщине ты снова у себя, дома.

Как я тебе завидую! Я знаю, что нелегко возвращаться к разрушенному очагу, но вечный мой принцип: «сравни свое положение с положением других и ты увидишь, что тебе все же легче» дает мне право утешать тебя. Все будет хорошо. Главное: не убивайся и не оплакивай пустых комнат, и не вспоминай по такому типу: здесь у меня был зеркальный шкаф, здесь – пианино. Солдату такие воспоминания полезны – он ожесточеннее, злее и яростнее идет в бой, а тебе надо быть более спокойной, тогда ты дождешься нашей встречи <…> Вместе с твоей открыткой сообщение о взятии Выборга. Какой подарок к третьей годовщине. Прав Эренбург, когда пишет:

Хельсинки и Яссы – только остановки на пути в Берлин. Однако, как опытный путешественник, я знаю: чем больше остановок остается за плечами, тем ближе конечная остановка – цель <…>

25/06–44

Солнышко мое, Кларуся!

Ровно три года тому назад мы попрощались с тобой. Я никогда не забуду, как ты стояла на углу Тимофеевской и Ленина, какая ты была рассеянная с пятью носками в руке, безмолвная и безвольная, беспомощная. И вот прошло три мучительно долгих года. Ты уже вернулась домой, а я встречаю четвертый год странствий по белу свету. Есть какая-то цикличность в моей жизни. Двадцать пятого числа спустя три года я опять еду в неведомый путь и, как тогда, я не знаю, на какой станции мы остановимся, с какого рубежа пойдем на запад. Но как я не похож теперь на Мотю образца 1941 года! Помню, когда в лесу под Житомиром нас встретили и спросили, кто знает винтовку, у меня стучали зубы – не потому, что я ее не знал, а потому что я не представлял себе, что такое война. Сегодня я уже знаю не только, что такое война, а и то, как побеждать в ней, знаю свое место в ней, а тот небольшой перерыв, который у нас был на этой земле, даже стал мне неприятен – я не люблю безделья! <…>

23/07–44

<…> Посылаю тебе письмо от Ш. Эпштейна. Считаю, что надо форсировать перепечатку книги. Может случиться, что я по дороге смог бы заскочить в Москву (если будет маршрут проходить так, как мы думаем), то книга нужна была бы мне. Посылай ее в адрес Б. Котик, лучшие стихи пошлите в «Эйникайт». Пусть Рива и Аврам помогут тебе восстановить неразборчивое. Оригинал – не выбрасывай. Это мне очень дорого <…>

7/08–44

Дорогая моя, горячолюбимая!

Яблоня, под которой я, лежа, пишу тебе это письмо, низкая, ветвится, а яблок на ней, как у Довженко в кинофильмах! Но они зеленые, поздние и, я полагаю, созреют тогда, когда мы уже будем

где-то далеко за горами, воспетыми не раз военными поэтами и народными певцами. Где я нахожусь, ты, должно быть, уже знаешь – вчера передавали по радио, какой город мы брали, назвав наш прежний номер фронта. Как видишь, мы ехали сюда не напрасно. Ехали быстро, проезжая город Т–ль, разрушенный немцами и месяцем страшных боев. Но не об этом мне хочется тебе сегодня писать. 3/08 – день нашей чудесной встречи…

<…> затем я проезжал Казатин, вспомнил 1930 год, как я ехал к тебе, вспомнил улицу и домик, и твой детсад, и посещение кино – помнишь?! – и все это так красиво слилось со встречей утром у эшелона, что я был счастлив этим днем, как ребенок.

Боже, боже! В тридцать шесть лет я еще так чувствителен ко всякого рода мальчишеским проявлениям любви, будто за спиной у меня не было нашего семнадцатилетнего знакомства и трехлетнего ужаса войны и разлуки. Это возвращение молодости меня радует, как бы я хотел и тебя заразить этим чувством <…>

10,11/08–44

<…> Вчера мы с Зямой встретили группу евреев из Станислава, среди них двое, знающих брата А. Кагана и хорошо знавших Бэр Горовица: Бэра немцы убили еще в августе 1941, я постараюсь написать очерк для «Эйникайт» об этих евреях и Горовице. То, что они рассказывают, страшно, очень страшно! Если мне удастся, я подскочу в Станислав, в Дрогобыч и Борислав <…>

21/08–44

Дорогая моя!

Может, где-нибудь и ждет меня твое письмо, но я в дороге и, его еще не читая, пишу тебе ответ. То, что я пережил последние дни, не поддается описанию. Я посетил ряд городов – Станислав, Дрогобыч, Борислав, Стрый, встречался с десятками братьев по крови, видел стену, у которой расстреливали несчастных, говорил с людьми, просидевшими в ямах по тридцать семь месяцев, наслушался стольких кошмарных историй, что спокойно теперь говорить о чем-нибудь не могу. Я весь полон этими кошмарами. И когда на митинге в Дрогобыче пришли дети приветствовать нас, я плакал,

как истерик. Ведь точно таких детей они разрывали на половинки – это рассказывали очевидцы. Из тысячи восьмисот учеников остался только тридцать один, из восемнадцати тысяч евреев – четыреста, триста пятьдесят, и какие это калеки, травмированные, измученные не только смертью, но и жизнью.

Я встретил здесь одного бухгалтера, у которого, как и у многих, из родни в сто – сто тридцать человек никого не осталось. Он написал, будучи в ямах, поэму – большую драматическую вещь, со строк которой льется кровь. Отрывок я посылаю в «Эйникайт».

<…> по дороге идет часть (новобранцы), рядом с ними сотни женщин – их жен, матерей и сестер с клумками. Это они сопровождают их в путь, чтобы через несколько верст на привале накормить и снова до следующих привалов пойти за ними. На другом отрезке дороги – группа женщин с клумками ищут по номеру полевой почты своих близких – может, смогут посидеть рядом еще минутку, еще часок. Вот это женщины, вот это любовь!

Был я в Нагуевичах – на родине Франко – но об этом другим разом, трудно мне сейчас *описывать*, надо *писать* <…>

26/08–44

<…> сегодня я посетил небольшой городок, в котором было четырнадцать тысяч евреев, осталось сто сорок, я обошел квартал гетто, никогда я еще не видел того, что так описано у Бялика: перья, кровь, грязь, взорванные подушки и сотни фотографий детей, стариков, счастливых пар в подвенечном, тысячи страниц еврейских книг, учебников, молитвенников и нот…

В гетто люди думали о музыке… <…>

5/09–44

<…> Уже светает, какой-то холодок и влажный ветерок врывается в разбитые окна – мы теперь живем кучно, но это никак не заменяет стекол. Я смотрю на эти окна и думаю, как там у тебя, остеклилась ли ты, утеплилась или ждешь моего тепла…

<…> Сегодня мой друг Петро Князев, здоровый, рослый белорус, получил письмо от своей сестренки. Боже, что немцы делали с русским и белорусским населением! Надо было тебе посмотреть на этого

великана – он ходит и плачет – много жертв в его семье. Он впервые за тридцать девять месяцев почувствовал то, к чему призывал в своих статьях бойцов, полную ненависть и жажду мести <…>

21/ 09–44

<…> я вспоминаю ежедневно десятки неповторяющихся сцен, встреч, разговоров, даже споров, которые сплавили нас в монолит. Вспомни поездку в Белую Церковь на «Шестую жену», вспомни Васильков, Казатин, Липовец, дни премьер, дни выхода моих книг, дни Ирпеня, вечера в моем кабинете, ночи даже в разлуке, когда ты звонила во Львов и Черновцы, вспомни садик возле нашего дома – тогда он еще был кустарником – я боролся с тобой из-за желтой перчатки, а красный арбуз, которым тебя угощала мама, а ночь, когда родилась Ирочка…

Боже мой! Да таких воспоминаний миллион – они-то и входят в понятие «семья». Что мне может быть дороже этих воспоминаний? Ведь в них моя юность, молодость и, кто знает, может, и старость!.. <…>

9/10–44

<…> Нет, милая моя Кларусенька, совсем я не герой, и все мы, журналисты, не те, какими нас представляют себе наши жены. Мы только ближе к героям, ближе к войне и ее будням, к ее тяготам, и не наша это заслуга, что бойцы переносят столько лишений и все же считают своим счастьем, когда мы напишем о них.

Это не припадок самокритики, это трезвая оценка после того, что я видел в горах. Как здесь трудно! Как здесь все несравнимо с войной на равнине. Ранили бойца. Шесть человек выносили его (мне одному трудно подняться в гору, а им, снаряженным, да еще с отяжелевшим солдатом). Или история одной девушки, которую мы встретили в горах. Она контужена. Девять человек рядом с ней убило. Она чудом уцелела, только на день отняло речь, руку чуть повредило и ноги подмяло. Однако в таком положении она на себе тащила по грязи пять километров раненого лейтенанта. Она даже не знает, как его зовут. Я вырезал ей крепкую палку, чтобы легче было передвигать ноги в этой неимоверной грязи по бесчисленным

спускам и восходам, где даже виллисы вязнут. Или девушка, которая семь тысяч пятьсот раз переливала кровь (не свою, конечно, но даже и чужую, это нелегко!) Или те тысячи, которые сидят, лежат, ползут по этому хребту, какие это люди! Что же наши трудности по сравнению с их жизнью.

Ты пишешь, что вечер памяти Шварцмана собрал много тех, кто даже и не думал о нем и о нашей культуре. То ли еще будет! К сожалению, это пришло слишком поздно, но то, что это пришло во время войны, это знаменательно.

Кстати, о моих братьях местного происхождения. Я их понемногу встречаю здесь. Чудом спаслись, но что им сейчас делать, все разрушено и даже вера в будущее, вот что страшно. Не менее страшно и то, что украинцы не верят в будущее содружество с поляками, поляки с украинцами, а евреи с теми и другими. Как мы все-таки счастливы, что не знали этого в нашей стране. Верю, что и знать не будем. То, что война обострила и вскрыла гнойники – это дело, думаю, быстро умрет. Победа общая не мыслится мне без победы над частными вещами <…>

6/11–44

<…> Встретил я здесь несколько типов венгерских евреев. Они уцелели в рабочих батальонах, состоящих исключительно из местных евреев. О них я тебе расскажу при встрече. Характерно, что многие не знают своего родного языка, многие потеряли давно уже свой национальный облик и единственное, что у них осталось, это благородная черта семьянина. Каждый пронес через тысячу смертей и опасностей (учти: мы их гнали, немцы их караулили!) целые альбомы фотографий жены, ребенка, братьев и сестер. Конечно, у многих только это и осталось от всей родни.

<…> Но как растрогал меня высокий истощенный, грязный и оборванный юноша двадцати трех лет – доктор философии и лингвистики Будапештского университета. Он три года был в лагерях, теперь, не имея угла, хлеба, семьи, он на пепелищах отыскал несколько книг по-английски и идет «работать над собой», как сказали бы у нас. Кругом война, голод, слякоть, а он – наука! <…>

16/11–44

<…> Из «Эйникайт» узнал я, что погиб Швэдик. Помнишь, был у нас такой красивый мальчик, поэт, способный, из Минска?

То, что тебе нравится «Мать», меня радует, – ведь твоя оценка для меня наивысшая. «Пушкин на юге» читает сейчас Зяма, после него – я. А я достал в гетто в г. М–во «Йоселе Соловей» Шолом-Алейхема. Какая очаровательная книга. В Ужгороде достал большой том его же – рассказы для взрослых и детей. Заканчиваю книгу «Записки писателя Телешева», очень интересная книга о прошлом русской литературы <…>

16/11–44

Родная моя Кларуся!

Только что получил твое письмецо от 12/11 – смотри, как быстро ходят письма, просто удивительно. Но настроение у меня страшное – только не думай, пожалуйста, чего-нибудь – дело в том, что я узнал о смерти И. Уткина. Я прочел некролог в Красной звезде – теплый и сочувственный. Он действительно заслуживает, чтобы о нем писали и сожалели о его гибели. Но боже мой, какая страшная судьба у этого поэта. Ведь не было ни одного его стихотворения, за которое его бы ни чихвостили, не били по зубам. То он языка не знает, то он слишком гитарный поэт, то то, то се, а молодежь читала, а читатель любил его, а в дни испытаний он оказался на передовой линии <…>

26/11–44

<…> Мы живем в грязном, бедном селе. Муж хозяйки где-то воюет против нас. Поскольку в газете приходится работать допоздна, ей, хозяйке, приходится ночью вставать и открывать нам дверь. Что же ты думаешь, – очень недовольна. Я говорю: ничего не поделаешь – война, а она: *війна вже далеко, а ви не на війні, ви ніц не дієте.*

Майне цорес ато дайн коп! – думаю я, у меня сапоги уже месяц не просыхают, насморк и кашель не покидают меня, настроение препаршивое, а ей, видишь ли, трудно открыть дверь офицеру той армии, которая освободила ее. Вот тебе и заграница. В другой хате мне испекли три картошки в золе. Я сказал: «Большое

спасибо». Мне не ответили. Я спросил: почему, у вас не говорят «на здоровье», как у нас? Мне ответили, это нас не касается – на здоровье или не на здоровье. Ну, нравится тебе эта заграница!

В городах, о которых я тебе писал и посылал очерк, там много праздношатающейся публики, как помнишь, во Львове, только то была совсем другая пора – пора изобилья. А теперь все голодно и холодно, а главное, какая-то временность и невыясненность во всем. Кто будет править? Что будет? Очень сложный путь на этой земле прошел народ, то чехи, то венгры, то немцы, то все вместе, теперь – мы, но кто скажет им, будем мы здесь или, освободив весь их край, уйдем к себе <…>

18/12–44

<…> Только что вернулся с передовой, давно не был так близко к солдатам. Когда выезжал, думал, что близко, а оказалось – далеко. К тому же, подъехали к одному селу – не пускают: дальше нельзя – заминировано. Свернули на другой путь – дорога хорошая, снежком посыпана, так, что ни одна машина не прошла: заминировано. Свернули на третью дорогу – взорван мост, саперы его восстанавливают и проехать нельзя. А день идет, грязь по колено, есть хочется – умираю. Герои наши ушли уже дальше на двенадцать километров. Быстро свет сменяется сумерками, по только что сколоченному мосту идут сотни подвод обоза, мимо нас проходят девушки, обозницы, грязные, усталые и, должно быть, такие, как и мы, голодные. Но мы возвращаемся домой (ничего, что в этом доме все чужое!), а они идут в ночь, в грязь и, возможно, в огонь, потому что огонь и ночью не прекращается <…>

27/12–44

<…> Мы называемся воинами-освободителями, этим гордится каждый солдат, но по мере продвижения вперед и дальше растет тоска по всему родному. Как я соскучился по еврейской песне, по родному слову, можешь судить по такому факту: наш фотокор Дима Мулярчук мне привез подарок из освобожденного города – сидур <оборвано> были духи – он пахнет тонким «заграничным» запахом. Его, должно быть, носила с собой какая-то ныне покойная

женщина рядом с фотографией единственного сына или дочки, которой тоже нет уже…

Странно, но этот сидур навевает на меня жуткую тоску и грусть, поскольку я понимаю древнееврейский язык, я вижу, что все тысячи прославлений Бога всемогущего – напрасны.

В конце этого сидура есть один листочек: латинским шрифтом напечатан Кадиш для того, кто по-еврейски читать не умеет, пусть, мол, в самый тяжкий час прочтет эту молитву на понятном ему языке. И это каким-то образом символично: как много тысяч, забывших свой язык, получили напоминание перед смертью… <…>

8/01–45

<…> В твоем предыдущем письме ты меня упрекала в том, что я очень зло разговариваю с моими тыловыми друзьями. Милая моя Клаocé! А как мне разговаривать с людьми, для которых война на самом трудном заключительном этапе, когда нужно великое напряжение всех сил (и в первую очередь моральных), когда для этих людей война отошла на десятый план? Меня также возмущают киевские газеты, в которых ни слова нет о войне, о солдатах, – тут кровь льется, тут каждый клочок земли стоит жизни, а там, видите ли, «думы» о будущем. Сволочи, они понимают, что без сегодняшнего боя нет завтрашней победы, что победить не так легко, что солдатам теперь не легче воевать, а труднее, что тоска по родине жжет сердце, а на чужбине тоска в сто раз больше! <…>

10/01–45

<…> Я много думаю о тебе и поэтому мне кажется, что я с тобой рядом, так близко, что прикосновение твоих волос чувствую, голос твой, глаза, полные незаслуженного упрека – все-все твое, от улыбки до вздоха – со мной. Не знаю, есть ли еще человек на свете, переживающий каждый твой день жизни… <…>

8/02–45

<…> Был я в одном из страшнейших мест в Европе – в лагере смерти, превосходящем в несколько раз Майданек, Янув, Треблинку. Шесть миллионов людей сожгли и уничтожили здесь немцы, из них,

по утверждению очевидцев (врачей и заключенных, чудом уцелевших людей), – четыре миллиона – евреи со всех уголков Европы.

Я не могу спокойно об этом писать. Я не сплю, а если сплю, мне все время снятся виденные мною картины. Нельзя понять, что такое немец, не побывав в этих лагерях. Я встретил здесь многих истощенных, изможденных, навеки покалеченных женщин и детей, стариков, старух. Я не мог с ними долго разговаривать – слезы наворачивались на глаза, душило горло какой-то непонятной горечью, и я отходил в сторону.

<…> Два дня мы бродили по этим проклятым Богом местам. Наглотались на всю жизнь смрадной гари, насмотрелись на всю жизнь человеческого горя <…> Один поляк сказал нам: немцев не надо убивать, их надо посадить вот в такие же лагеря и меня сделать руководителем лагерей. За четыре года я много накопил практики – они ее испытали бы на себе. Я бы их не убивал, я бы их содержал так, как они содержали нас.

Здесь же, в лагерях, я подобрал ряд немецко-украинских, фашистских брошюр. Боже, чего только эти сволочи не пишут о нас! Я это читаю и чувствую, как горит у меня лицо, одновременно я себе представляю, как много твоих, Кларуся, соседей смаковали бы эти брошюры, – они это же самое говорят меж собой <…>

17, 18/02–45

<…> Сегодня я опять дежурю. Весь день провел в поездке по местам, где Ленин в 1913 году проводил знаменитую летнюю августовскую конференцию, где он написал известные статьи по национальному вопросу (см. XVII том). Ты себе не можешь представить, как дороги и ценны для меня были встречи с людьми, которые тридцать два года тому назад видели, говорили с Вл. Ильичем. Я видел гуральский (гуцульский) стол, за которым писал Ленин, ходил по комнате, где жил Ильич, беседовал с женой покойного польского поэта Каспровича, который вместе с неким жидком Вингером помог Ленину освободиться из тюрьмы, когда Ленина в начале войны арестовали.

Места знаменитые и очень живописные, но сколько здесь нищеты, как бедствуют местные поляки – их немцы ограбили до

нитки. Вдова Каспровича голодает, мы ей оставили хлеб, который взяли на дорогу <…>

13/03–45

<…> Трудно только сознавать, что я на войне не убил ни одного немца – это получается какая-то декламация – я других зову убивать, а сам пишу стихи об этом. Ты скажешь, что и большие командиры сами не стреляют, ну что ж, пусть, а я хотел бы стрелять – уж очень зол я на этих арийских тварей! <…>

17/03–45

<…> Перед самым отъездом у меня была радостная встреча – с бригадой артистов им. Щорса. Среди них оказались люди, с которыми вместе росли: Абраменко и Герасименко, и Александровы-Трощановские, у которых жил наш Дудик, когда работал в театре <…>

10/04–45

<…> Кенигсберг уже освобожден, Вена вот-вот избавится от гитлеровцев, по всему видно, что конец им ближе, чем когда бы то ни было. Конец ли это нашей разлуки? Не знаю. Никогда еще война не кончалась так молниеносно, как начиналась <…>

15/04–45

Солнышко мое!

Только что вернулся с передовой на нашу штаб-квартиру – несколько километров от фронта – здесь свободнее и спокойнее. Чертовски устал: от хождения среди сотен подвод, машин, мотоциклов, танков, лошадей, от поисков нужных частей и штабов, от разговоров с ранеными и пленными, от жалоб и причитаний двух–трех старых немок, чудом уцелевших в разрушенных населенных пунктах прифронтовой полосы.

Я не в состоянии все перечислить – война настолько разнообразна и многолика, что порой дивишься: ведь все это так как будто похоже – атака, бой, смерть или почти смерть – и все же каждый раз, на каждом месте по иному!

<…> На днях на одном кладбище упала большая бомба. Воронка – на два этажа. В нее забралась старуха-немка с перинами. К ней подходили бойцы – она молчала. Через несколько дней она одна, без пищи, без сочувствия, отдала богу душу. На нее страшно смотреть. Но вот такой мне кажется сегодня вся Германия.

А на дворе весна, кругом все зелено, свежо, и на фронтовых дорогах даже пыль густая – боже, боже, пятая пыль, пятое лето! Хотя пленные уверены, что через пару недель «криг-шлюс унд Гитлер-капут». Фамилия одного полковника, разбитого нами, Генрих Гунд – я сказал, что по-нашему это собака, он криво усмехнулся и сказал – по-нашему тоже <…>

30/04–45 – 1/01–45

<…> Дела на всех фронтах идут неплохо, Петен и Лаваль арестованы, Муссолини с его бандой и любовницей (Кларой) расстреляны, Дитмар в плену, Гиммлер просит капитулироваться, все как будто идет к концу, и на душе легче.

Конец ли это нашей разлуке, я еще не знаю. Говорят, что Павло Усенко уехал очень далеко, поближе к Биробиджану. Правда ли это? и не придется ли еще кое-кому ехать туда?.. <…>

8/05–45

Милая моя!

Поздно вечером мы вчера сдали разворот под названием «Доконаем», разворот – это значит две страницы, от корки до корки написанные на одну тему от имени десятков других, для этого мы и ехали в командировку, о которой я тебе уже писал. Очень интересная деталь: когда мы его сдавали, прошел слух, что немцы капитулировали, и мы не знали, как назвать разворот: доконаем или доконали. Так или иначе, дело идет к концу, и я охотно написал бы еще десять таких разворотов, только бы не видеть таких сцен, как видел пару дней тому назад: девять наших бойцов в братской могиле – кругом солнце, зелень мирной уже земли – но солдаты ушли, а эти девять остались в земле чужбины…

Ах, сколько наших людей положили здесь свои головы накануне часа победы <…>

9/05–45 3 часа ночи

Дорогая моя, любимая!

Только что передали приказ и указ об окончании войны. Местные газеты еще вчера сообщили об этом, но мы ждали своего голоса. Что писать? Как выразить счастье и радость? Разве что цветом чернил – ведь впервые я пишу тебе такими чернилами.

Но самое знаменательное – я дежурю по номеру, значит, я кончил войну.

Правда, это еще не конец нашей разлуке – я еще солдат и ты солдатка, но все же легче на душе – ведь сколько мы мечтали об этом дне. 1417 дней длилась эта великая бойня, 1417 дней мы ждали отбоя… <…>

30/05–45

<…> Ты говоришь, что беспокоишься, как бы меня не убили – этого не случилось на войне, не случится и сейчас. Бог знает, что мы еще нужны друг другу.

А в Москве происходит пленум Союза писателей. Я читал доклады Тихонова и Суркова, что меня особенно взволновало, это цифры: сто сорок пять убитых писателей, среди них много моих друзей, а ведь и я мог быть в этой группе – ведь я не сидел в тылу. Среди этой группы слишком большая группа, которая писала на моем языке. И все же у него не нашлось нескольких теплых слов о тех, кто остался жив и сейчас работает. Неужели Маркиш, Бергельсон, Фефер и десятки других ничего не сделали за четыре года? А Галкин и Фининберг, да даже Пинчевский и Каган, и Полянкер, и Фаликмон, что они хуже упомянутых в прейскуранте?

Ничем не могу это объяснить, хотелось бы побывать на этом пленуме и выступить с ругательной речью <…>

5/06–45

<…> Возвращаемся мы почти по той же дороге, по которой шли сюда. Думаю, что интересно будет наблюдать перемены, ведь после войны в народе уйма новых факторов, новых веяний, чаяний. Придется побывать снова среди немцев. Много зла они сделали

нам, но мне все-таки очень трудно смотреть на голодного ребенка, если он даже немецкий, не беззубую старуху с пересохшими губами, просящими: «brot»… Милость победителя! Это надо самому пережить – объяснить это трудно <…>

15/06–45

Родная моя!

Какая чудная, странная и неожиданная встреча! – я снова в кругу друзей – но без *тебя*.

Как я хочу к *тебе*!

Ничего о себе не пишу, тебе Нина расскажет.

Целую тебя по-венски горячо.

Твой Мотя

IV украинский фронт, генерал-майор Пронин Михаил Михайлович, генерал Армии Еременко А. И.

P. S.: эту бумажку сохрани.

22/06–45

<…> Итак, первый день пятого года нашей разлуки, родная моя, незаменимая подружка, начинаю с письма к тебе.

Пишу за большим круглым столом, на котором четыре года тому назад немцы, пожирая колбасу имени этого города, с удовольствием отмечали блестящее начало своей неминуемой гибели.

Вспомним этот день, вспомним это утро, хриплый «потрясающий лай» фюрера в радио, наше недоумение, тревогу, и как я немедленно побежал в военкомат, чтобы не опоздать на фронт. Вспомним и будем горды: Мотя не опоздал, он честно прошел трудный путь войны.

Как жаль, что многих моих друзей и мнимых «врагов» (Гарцмана, Аронского, Диаманта, Винера и др.) я не смогу пригласить к столу (не такому, на котором я пишу – он довольно массивен, красив, но чужой, *чужой*), чтобы распить ведро вина, которое обязательно надо заготовить для встречи в Киеве, дома, у тебя, с тобой.

Родная моя! Очень трудно мне, сентиментальному человеку освободиться от мысли, что я жив, а другие отдали самое дорогое – жизнь за то, чтобы мы еще были счастливы <…>

2/07–45

<…> Написал я несколько еврейских стихов, одно особенно удалось – о мальчике Аврумике, который так привык спать на чердаке, прячась от немцев, что теперь ни за что не хочет спать в кровати.

В кровати убили его маму, и об этом он забыть не может, хотя ему всего восемь лет… А это было три года тому назад <…>

9/10–45 (ночью)

Родная моя!

<…> Самое важное событие: Зяму демобилизовали. Все удивлены, почему именно его. Он сам не понимает, что случилось. Единственное предположение: Кац – фамилия понятно какая, и поэтому решили (возможно) в русской газете лучше оставить поэта с длинной и русской фамилией. Больше ничем объяснить нельзя.

Но так или иначе – наш симбиоз нарушен. Я в штате, и надо ждать (сколько?) отзыва. Судьба, должно быть, хочет так – ничего не поделаешь <…>

Початок п'ятдесятих: Кенгірська сюїта

А вы ноктюрн сыграть могли бы
По грудь в сугробе на пиле?
Юрій ГРУНІН

Талалаєвського було демобілізовано наприкінці січня 1946 року. Повоєнне повернення до колишньої репресивної політики для нього було досить непередбачуваним, надто коротким виявився новий розквіт єврейської культури, на який він сподівався упродовж чотирьох років. Він стежив за подіями, студіював ленінські критичні нотатки з національного питання. За потреби з твердження щодо двох національних культур випливала відмінність між буржуазним націоналістом і людиною, яка в умовах розбудови багатонаціональної радянської держави сприяє розквіту культури певної нації. Ворогом пролетаріату Талалаєвський себе не вважав, тому

старанно занотував висловлювання щодо інтернаціональної культури демократизму й всесвітнього робітничого руху. Знайомився також зі сталінськими тезами про сприятливі обставини для відродження й розквіту націй, звільнених революцією від національного гноблення, уточненнями автора щодо ленінської політики асиміляції, стирання національних відмінностей лише за умови перемоги соціалізму в світовому масштабі.

Право єврейської культури на національну самобутність за умови соціалістичного змісту Талалаєвського цілком влаштовувало, проте народився він в Україні, їхати на Далекий Схід не збирався, також був не згодний із закриттям хедерів і єврейських театрів. Він не знав, спостереження за ним вели з 1938 року, й дозволяв собі, як виявилося, вкрай необережні розмови про вплив євреїв на культуру будь-якого народу, відсутність можливості друкувати єврейські вірші, необхідність влаштувати єврейську область не в Біробіджані, звідки євреї тікають або вмирають за тамтешніх умов, а в Україні, де євреїв багато і де б він сам із задоволенням працював. Інформатор наводив приклади його думок про політику країни, що обмежує права євреїв, брак перспектив для розвитку єврейської літератури, вбивство Міхоелса[6].

З початком холодної війни та прийняттям рішення щодо посилення ідеологічного контролю черговий наступ на інтелігенцію набирав обертів: вчених обвинувачували у схилянні перед заходом, істориків і генетиків – в ідеалізмі, літераторів – в антирадянських випадах, кінематографістів – у безідейності, музикантів ганьбили за формалізм. Суди честі, викривальні кампанії зі звинуваченнями в ідеологічних диверсіях, взаємні доноси й тотальний страх посіяли розбрат у письменницьких колах.

У лютому 1949 року на пленумі Спілки радянських письменників України з питань боротьби з безрідним космополітизмом в українській радянській літературі на відміну від Дмитерка, Корнійчука та інших, які таврували антипатріотів, зокрема Первомайського, Голованівського, Смульсона й Адельгейма, були й ті, хто виступили на захист: Адельгейма намагався захистити Бажан,

[6] З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КҐБ: Наук. та док. ж-л. Київ, 1998. № 3/4 (8/9). С. 12–13.

Рильський захищав Фінкельшейна й зрештою демонстративно покинув зал[7]. Відповідно до зміни характеру й завдань революції на різних етапах розвитку змінювалася й політика партії в національному питанні, сталінська теза впроваджувалася в життя. У спецповідомленні МДБ УРСР «Про реагування інтелігенції м. Києва в зв'язку з викриттям антипатріотичної діяльності групи критиків-космополітів» від 3 березня 1949 року зазначено: письменник Талалаєвський, висловлюючи невдоволення закриттям альманаху «Штерн» і розпуском єврейської секції СРПУ, вважає, що боротьбу з космополітизмом по суті направлено проти представників єврейської інтелігенції. Наміру виступати на пленумі він не мав, «оскільки ще до відкриття пленуму все було розписано по нотах»[8], ці його слова також було ретельно занотовано. Майже водночас вчергове розгорнули процес щодо українських буржуазних націоналістів, рішення про зміни політики, вочевидь, приймав безпосередньо автор тези. Під тиском всі обвинувачені мали скласти логічно побудовану розповідь про власну націоналістичну діяльність. Мову заарештованих забарвлювали у потрібні кольори.

Під час слідства не витримав «гуманістичних» методів дізнання й помер літературознавець, лінгвіст Е. Співак, завідувач кабінету єврейської радянської літератури, мови та фольклору при АН УРСР. З його слів було зафіксовано, до діяльності супротивників політики партії щодо асиміляції євреїв він та його прибічники прагнули залучити єврейське бюро СРПУ на чолі з Полянкером і його помічником Талалаєвським, які «штучно насаджуючи», як було записано, єврейську культуру, присвятили альманах «Дер Штерн» вузько-національній єврейській тематиці й поширювали його серед євреїв[9]. Звичайні факти – участь Талалаєвського в єврейських вечорах з читанням творів ідишем, його захоплення талантом Мойсея Гольдблата, художнього керівника єврейського театру в Чернівцях, перетворювалися на пункти звинувачення. Єврейський актив, який Полянкер і Талалаєвський допомагали організувати при Кабінеті, назвали націоналістично налаштованим.

[7] Там само. – С. 59
[8] Там само. – С. 63.
[9] Там само. – С. 116.

Виступи Гофштейна, Кагана, Лойцкера і Полянкера, на літературних вечорах 1947–1948 років, які було присвячено Катастрофі, розцінили як заходи, що їх було свідомо спрямовано на перебільшення ролі євреїв в житті Радянського Союзу.

Талалаєвський долучився до роботи з відродження засобів інформації на їдиші, пропонував ЦК КП(б)У відновити роботу єврейських видавництв, бібліотек, періодичних видань, звертався до Ради Міністрів УРСР стосовно радіотрансляції єврейською мовою, співпрацював з єврейським театром, займався організацією відвідування постановки п'єси Пінчевского «Я живу». Він довіряв словам Сталіна й був упевнений, «мільйонні маси народу можуть процвітати у справі культурного, політичного і господарського розвитку, лише користуючись рідною, національною мовою». Теорію він сприймав усерйоз, навіть переклав їдишем гімн СРСР, в його архіві подекуди трапляються окремі аркушики з виписками цитат із класиків марксизму. За словами В. Войновича, така людина рано чи пізно починає теорію порівнювати з практикою і врешті-решт її заперечує. Особливо коли усвідомлює певні подвійні стандарти. Влада відчувала небезпечність таких людей і вчасно вживала заходів.

Талалаєвський потрапив у зовні схожий на німецькі концтабори табір особливого призначення, один з дванадцятьох найсуворіших режимних таборів Архіпелагу ГУЛАГ. Засуджених «шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів, учасників інших антирадянських організацій і груп, осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю» згідно з наказом МВС СРСР, МДБ СРСР і Генерального Прокурора СРСР № 00279/00108/72сс від 16.03.1948 у восьмимісячний термін мали перевести із загальних таборів і в'язниць у особливі. Степлаг було створено на базі Джезказганського табору військовополонених у вересні 1948-го. На шахтах і копальнях під конвоєм люди, засуджені переважно за 58 статтею на термін від 10 до 25 років, освоювали підземні поклади Джезказгану, працювали на будівництві, виготовленні цегли.

Степовий табір під орудою полковника О. Чечева, оточений муром заввишки майже чотири метри, огороджений колючим дротом,

знаходився на теренах сучасного Казахстану поблизу селища Кенгір. Другий пункт для ув'язнених на десять років межував із господарською частиною з жіночою зоною за нею й третім пунктом, для ув'язнених на двадцять п'ять, з внутрішньою табірною в'язницею. Охороняли табір конвойні війська МВС. Праці було присвячено десять годин на добу, з квітня 1954 року – дев'ять, одна година відводилася на їжу. Працездатну п'ятдесят восьму використовували на загальних важких роботах. Початок нового дня сповіщали удари металевого прута об рейку.

Загальні роботи з навантаження щебеню й випічки цегли, в шахтах на видобутку мідної руди і в кам'яному кар'єрі за умов специфічного табірного харчування витримували не всі. Талалаєвський працював вантажником, штукатуром, бібліотекарем, мив цементну підлогу, вікна й столи в їдальні. Робота з організації вистав табірного колективу театральної самодіяльності допомагала вижити, була єдиною можливістю для людини, пов'язаної з театром ще з довоєнних часів, застосувати фаховий досвід, не залишити сподівання на майбутнє життя в професії. Шанс замінити загальні роботи менш важкими, дати розраду серцю отримували й учасники-непрофесіонали. Попри безпосереднє завдання культурно-виховної частини з перевиховання ув'язнених, обов'язкове заохочення ударників і таврування нероб, колективу дозволяли виконувати класичні музичні твори, співати ліричних пісень, інсценувати «нешкідливі» оповідання. Біля вогника КВЧ забували про норми й пайки, бруд і безпорадність, вчилися, як свого часу Вацлав Дворжецький, «бачити мізансцену», «діалог», «розвиток дії» в реальних обставинах табірного життя. Зошити з програмами концертів колективу театральної самодіяльності другого табірного пункту Степлагу за 1952–1954 роки, збережені в Центрі досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, в архіві Талалаєвського, – неймовірний документ, що виринув із потойбіччя.

Згадуючи фронтове минуле й подальшу свою готовність виконувати директиви вождя щодо розгортання преси, театру, кіно та інших культурних установ рідною мовою народу (він занотовував вибрані місця з одинадцятого тому сталінських творів),

Талалаєвський не міг впоратися з образою. Довгими ночами, навіть уві сні, він сперечався із опонентами, друзями, із самим собою. Єдиною розрадою, як і на фронті, було листування з дружиною й донькою.

9/08–52 от дочери Ирины

Папочка, родной мой, здравствуй!

Вчера и я наконец, прочла твое первое письмо издалека. Как оно меня обрадовало! Ведь это значит, что у нас вновь восстановлена связь с тобой, это значит, что ты ожил для нас, это значит, что ты снова приобрел глаза во внешнем мире. Не печалься, что ты нечасто можешь нам с мамой писать. Будь уверен, что наши письма будут приходить к тебе часто-часто. Мы будем писать тебе обо всех своих делах и успехах, мы будем стараться, чтобы наши письма служили тебе опорой на твоем трудном пути. Главное: верь, и верь крепко, что мы по-прежнему любим тебя, по прежнему верны тебе и крепко верим, что еще и на нашей улице будет праздник. Твои письма бодры, это хорошо, не унывай, папка. Труд твой будет все равно идти на благо, на пользу людям. Я верю, что ты сможешь приобрести друзей и там, людей, которым ты будешь нужен. Ведь ты такой хороший, такой замечательный человек! Мои друзья, знающие о нашем несчастье, глубоко сочувствуют тебе и страшно сожалеют о случившемся. Они не верят, что ты был повинен, так же, как в этом убеждены и мы. Мужайся, ты ведь сильный, я верю в тебя, отец!

О себе писать не буду: ты знаешь из письма мамы. Она молодчина: держится, входит постепенно в колею. Знаешь, ведь ей все-таки тоже трудно.

Ты пишешь о том, чтобы мы сохранили книги. Я собираюсь в среду пойти в МГБ. Может быть, мне удастся что-нибудь сделать как студентке филологического факультета КГУ.

Ну, вот и все. Пиши нам при первой же возможности. Крепко целую тебя. Твоя дочь.

Большой и горячий привет от моих друзей и лично от Саши.

Целует тебя мамочка.

5/09–52 от жены, Клары Зельцман

Дорогой мой!

Последнее письмо от тебя было из Куйбышева за 14/08 – и вот уже сколько времени прошло, а писем нет. Я понимаю, что в этом не твоя вина, но так бы уже хотелось получить письмо с точным адресом – мы послали тебе несколько писем, но не знаем, правильный ли адрес. Твои письма – это для меня все.

Ирочка тебе писала в предыдущем письме, что книги все оставили нам, но мы не знаем, куда с ними деться. У нас остались те высокие полки, и мы туда поставили книги и еще сложили в диван, который стоял у тебя в комнате. Комната твоя еще пустая, кто в ней будет жить, не знаю.

Мотичка, так много хочется тебе сказать, но не знаю, попадет ли к тебе это письмо…

Если бы я уже знала твой точный адрес, я бы тебе немедленно выслала посылку и деньги.

Мотичка, родной мой, я тебя очень люблю, знай это, и как мне тяжело без тебя, ты, наверное, сам себе представляешь.

<…> Будь здоров и крепок, мужайся, Мотичка, мой единственный, я верю, что ты еще докажешь свою невиновность. Крепко тебя целую.

Твоя Клара.

Привет от Иры и всех родных.

Перебування на межі примушувало людину вийти за коло загальноприйнятих умовностей, позбутися полону повсякденності, обґрунтувати власну свободу або прагнути причетності до всього, що гарантує спокій. Між тими, хто долав страх і тими, хто обирав вимушену покору, свідомо відмовлявся від себе, були й ті, хто, приймаючи умовні правила гри, обирали внутрішню еміграцію, й ті, хто, як Талалаєвський, воліли позбутися будь-яких сумнівів і зберегти віру в систему.

Попри впроваджену систему стимулювання, зацікавлених кваліфікованих працівників, потрібних для масштабного будівництва майбутнього Джезказгану, годі було й шукати серед напівголодних людей, доведених до крайнього фізичного й психологічного виснаження. Крім зміни величини пайка в залежності від виробітку,

системи заліків, умовно-дострокового звільнення й нарахування заробітної плати, було засновано зльоти передовиків виробництва, від яких очікували виховного стимулювального впливу. Утримання табору вимагало постійних держдотацій, збільшення «продуктивності праці» перетворилося на першочергову задачу табірного начальства. Кращих відзначали в урочистій атмосфері, це почасти діяло, тому конферанс усіх концертів було спрямовано на стимулювання робітничих бригад і окремих працівників.

Зручна для організації праці й проведення виробничих змагань бригадна система була вигідною й для покарання винних у дисциплінарних порушеннях, за одного відповідали всі. Совісний бригадир, така само безправна людина, як і решта в'язнів, хіба що йому нараховували певні відсотки відрядного заробітку, завдяки маленькій ієрархії мав можливість забезпечити мінімальну допомогу тим, хто її потребував.

Перший концерт відбувся на жовтневі свята 1952-го. Інформацію про перевиконання трудової норми було включено до конферансу, вона знайомить з трудовими рекордами бригад, які воліли скористатися можливістю покращити власний табірний побут й назбирати заліків для скорочення терміну: «151 бригада Азиханова, давшая 204%, 229 бригада Отрожко, добившаяся 177%, 218 бригада Михайлова, выработавшая 163%, 133 бригада Марковского, достигшая 174%, 155 бригада Козлова, имеющая 137%». Бригадирів вшановували окремо: «Добился выполнения планов / бригадир наш Азиханов, / А от него отстал немножко / славный бригадир Отрожко; / Ну а чем я не таковский? – / говорит на то Марковский…» Серед деяких в'язнів участь у табірній самодіяльності розцінювалося як співпраця з владою, очільник театральної бригади вважався конформістом, надто очевидним було лицемірство системи, що намагалася заохотити до роботи безправних людей. Не потребували штучних веселощів також бранці, які займалися працею за фахом, мали можливість зберегти і розвинути навички, набуті до ув'язнення. І все ж таки концерт вабив: у складі театральних колективів виступали незаконно засуджені майстри мистецтв.

Справжнім святом для в'язнів була мить, коли на кін виходив скрипаль-віртуоз Олександр Якулов. Конферансьє жартував,

мовляв, не біда, що він зростом не вийшов, мала штучка червінчик, а ціна велика. Якулова справді було видно здалеку. Вірменин, уродженець Владивостока, випускник консерваторії марно намагався перечекати час арештів – грав на акордеоні в туберкульозному санаторії, певно, випало-таки пройти «табірну академію», якій пізніше завдячував набутою емоційністю виконавця. Заарештували його в 1949-му за негативне ставлення до постанови ЦК ВКП(б) у галузі музики й прояв зрадницьких настроїв – любов до джазу й Вагнера. Скрипку в табір надіслав йому професор Абрам Ілліч Ямпольський.

Якулов згадував: у таборі грали класику музиканти з усього світу – німці, китайці, естонці, латиші. Від загальних робіт у шахті його звільнили в'язні з Західної України, погроза зупинити всі шахти налякала табірне керівництво. Його було переведено до лазні, де він роздавав мило, виконував обов'язки днювального в інвалідному бараку й мав час готувати номери до запланованих концертів. Після звільнення Якулов, перший лавреат конкурсу молодих скрипалів у Празі, працював у симфонічному оркестрі, виступав у складі циганських ансамблів, з 1960-го впродовж майже двадцяти років був музичним керівником театру «Ромен», зажив слави «циганського Паганіні». Розповідав, вірменської пісні «Журавель» (її він грав на жовтневому концерті 1952 року) навчив його талановитий гравець на флейті, з яким він познайомився у таборі.

Музика в умовах навколишнього абсурду, відсутності захисту від втручань зовнішнього світу, неможливості усамітнення й зосередженості відновлювала зв'язок із життям, дозволяла здобути внутрішню свободу, відбудувати особистий простір. Заради цього можна було витримати штучний оптимізм, властивий обов'язковим віршованим вкрапленням конферансу: «В Казахстанском краю / У поселка Кенгира / Повстречались в труде / Два дружка-бригадира. // Одного звать Иван, / А другого – Сережа / Первый друг – весельчак, / А другой – чуть построже. // Уж не первый денек / Оба трудятся рядом, / И Сережа спросил: / – Как твоя, друг, бригада? // И ответил Иван: // Мы упорны в работе / И зато, друг Сергей, / Вся бригада в почете! // План даете на сто? / Нет, не меньше, как двести! / Нам отрада в труде, / Все мы трудимся с честью! // – Так и я не отстал / И, как другу, признаюсь: Я тебя обогнал – // Я к тремстам

подбираюсь! // В Казахстанском краю / У поселка Кенгира – / От души наш привет // двум дружкам-бригадирам!» Одноманітні за смисловим наповненням віршовані тексти конферансу часто виконувалися на мотив популярних шлягерів. Слова приспіву відомої пісні «Шаланды, полные кефали», яку співав Дзюбін–Бернес у кінофільмі «Два бойца», зазнавали змін: «Я вам не скажу за все бригады, / Мы, к примеру, лучшие возьмем. / Там, где люди трудятся, как надо, / там, друзья, порядочек во всем». Досвід створення агітаційних віршів став Талалаєвському в нагоді, справжні рядки писалися лише подумки на нарах уночі.

Виконання «Кампанелли» Паганіні, увертюри до оперети Р. Планкета «Корневільські дзвони» або «Української рапсодії» І. Левицького потребувало високої професійної майстерності, в багатьох таборах працювали струнні та духові оркестри. Крім інструментальної музики, яку виконували музиканти-професіонали, зокрема з вокальними номерами класичного репертуару, фрагментів п’єс, художнього читання, народних танців і циркових мініатюр у кожному концерті звучали твори майстрів радянського пісенного жанру. Щирі, проникливі голоси виконавців були знайомі кожному: популярну в 1950-і Сормовську ліричну, написану до сторіччя Сормовського заводу, співали Іван Шмельов і Георг Отс, пісню «На човні» – Віра Красовицька, Антоніна Клещова й Володимир Нечаєв, «Реве та стогне» Данила Крижанівського на слова Шевченкової «Причинної» виконував Іван Паторжинський. Улюблені пісні з кінофільмів «Веселые ребята», «Жди меня», «Цирк», «Волга-Волга», «Дети капитана Гранта», «Три товарища» здатні були на деякий час скасувати похмуру реальність. Співали і народних пісень. Особливої привабливості концертам надавало виконання романсів, які поєднували професійне мистецтво й народну пісенну творчість. І побутовий романс, і камерний оповідали про кохання, змушували відтанути душу, знов пережити хвилини справжнього натхнення й високого смутку.

Глядачам концерту, що готувався в жовтні 1952 року, пропонувалося до уваги художнє читання – фінальний фрагмент віршованої п’єси радянського драматурга Володимира Соловйова «Фельдмаршал Кутузов». Про неймовірний успіх спектаклю Талалаєвський пам’ятав ще з часів взяття Ростова: травнева прем’єра 1941 року,

присвячена 130-річному ювілею Бородінської битви, відбулася у Ростовській драмі, з початком війни спектакль перемістився на кін військових театрів, згодом на основі п'єси було знято стрічку, що знайомила глядача з відомою тактикою відступу.

Невелика кількість виправлень у зошитах переконує: основну увагу приділяли розробці окремих номерів. Чехов, який зневажливо ставився до свідомого зла, таврував лицемірство й цінував натхнення, талант і свободу, виявився прийнятним і для можновладної, і для полоненої частини мешканців Степлагу. Тільки безмежна любов до життя могла надихати в'язнів в умовах різко континентального клімату з морозами, вітрами й непомірною спекою створювати образи надвірного радника Кондрашкіна, який відчайдушно намагається прилаштувати бодай одну із своїх семи доньок, і потенційного нареченого Мілкіна, який щосили норовить уникнути небажаного шлюбу. Для інсценізації також обирали веселі оповідання Віктора Ардова та гумористичну прозу завліта Театру сатири Григорія Рикліна. В умовах «небувалого кріпосного права в розквіті XX століття» очікування репетицій дозволяло залишатися вільним, не перейматися щоденною рутиною. Хтозна, які саме роки своєї творчої діяльності, від самого початку 1930-х пов'язаної з театром, Талалаєвський вважав найбільш плідними, проте очевидно, більш вдячної авдиторії годі було й шукати. Приречене на безрадісне життя табірне начальство, для якого театр був чи не єдиною розвагою, не менш за підопічних жадало позитивних емоцій і заохочувало роботу артистів. Репертуар суворо контролювали, вітали включення подробиць місцевого виробничого та побутового матеріалу.

Концерт,
посвященный передовикам производства
октябрь 1952

Утверждаю
Начальник КВО Степлага МВД СССР

Программа

1. Ведущий исполняет Пролог.
2. Оркестр под руководством А. Якулова

1. М. Блантер «Песня и Танец»
2. М. Огинский «Полонез»

3. Вокальное соло. Исполняет Ст. Пельше

4. Соло на гитаре, исполняет В. Дубов

5. Художественное чтение

Вл. Соловьев «Фельдмаршал Кутузов», 13 картина – В. Комаров

6. Цирковое представление «Каскад», исполняет К. Бобров

7. Водевиль А. Чехова «Жених и папенька», исполняют Козлов и Турчин

8. Соло на скрипке – А. Якулов

1. В.-А. Моцарт «Рондо»
2. Н. Паганини «Кампанелла»

9. Танец «Чардаш», муз. И. Брамса, исполняет М. Литвинский

10. Вокальный номер, исполняет Александр Горецкий

1. Песня «От Волги до Дона» (сл. А. Софронова, муз. С. Заславского)
2. Сормовская лирическая (муз. Б. Мокроусова, сл. Е. Долматовского)
3. Песня «На лодке» из кинофильма «Первая перчатка», (сл. В. Лебедева-Кумача, муз. В. Соловьева-Седого)
4. «Реве та стогне Дніпр широкий» (сл. Т. Шевченко, муз. Д. Крижанивского)

11. Армянская мелодия «Журавель», исполняют Якулов и Мурадян.

12. Партерные акробаты Журлов и Щербаченко.

13. Одноактная пьеса по рассказу А. Чехова «Ночь на почтовой станции», исполняют Комаров, Полищук, Талалаевский

14. Цирковое представление «Иллюзии» в исполнении Константина Боброва

15. Заключительная песня «Всего хорошего!»

Конферанс, исполняет В. Комаров

Майбутній новорічний концерт Талалаєвський почав готувати ще у лютому чи то навіть у січні 1952 року (збереглася довідка від

19.01.1952, де лейтенант Стражас затвердив сім його віршів). Він згадував і записував слова старовинного романсу «Отвори потихоньку калитку», пісню «От Волги до Дона» на слова А. Софронова, арію герцога з «Ріґолетто» Джузеппе Верді, українську народну «Садом, садом, кумасенько», розшукував текст гумористичного оповідання Віктора Ардова «Приборкувач». У зошиті ще немає ані детальної програми, ані прізвищ учасників, – колектив театральної самодіяльності другого табірного пункту тоді лише формувався.

Травневий концерт 1953 року був особливий. Конферансьє звично відзначав виробничі успіхи, називав прізвища відмінників (Луйськ, Косаковський, Гончаренко, Пеєнема, Леймантас, Дамісе, Коновалов, Новиков, Гунько, Єрофєєв), критикував колишнього бригадира 212 бригади, який прийняв сорокаградусне зілля «"на ДОЗі" в надмірній дозі» (ДОЗ – деревообробний завод), 145 бригаду, в якої під час шмону було вилучено п'ять колод карт.

Смерть «батька народів» овіяла небуденну атмосферу табірного видовища незвичним передчуттям прийдешніх змін.

Ув'язнений на чверть століття за анекдоти, тобто антирадянську й націоналістичну агітацію, Артем Фельдман згадував події березня: «Зі мною поруч лежав дуже обачний і законослухняний Мотя Талалаєвський, він мені обережним шепотом каже: «Невже помер?» І раптом звідкись, згори, з нар, голосно, на весь барак: «Здох, трясця його матері![10]» День похорону запам'ятався: наказали припинити роботу, біля прохідної увімкнули трансляцію, звучав «Реквієм». Олександр Якулов, почувши музику, зауважив, що вона гарна, й за мить опинився в карцері.

Позначені у програмах окремі номери – виступи латвійського хору, запальна лезгинка, українські пісні, вірменські мелодії, стрімкий чардаш, перелік учасників концертів і прізвища згаданих в'язнів свідчать про багатонаціональний склад бранців Кенгіра. Згідно з довідкою спецвідділу Степового табору МВС, що була складена роком пізніше, на 10.06.1954 серед 20 698 ув'язнених (16 677 чоловіків і 4 021 жінка) були: українці – 9 596, литовці – 2 690, росіяни – 2 661, латиші – 1 074, білоруси – 878, естонці – 873,

[10] *А. Е. Фельдман.* Рядовое дело. Москва: Науч.-информ. и просвет. центр «Мемориал», 1993. – С. 44.

німці – 359, молдавани – 208, євреї – 174, казахи – 291, узбеки – 204, вірмени – 154, грузини – 132, татари – 127, азербайджанці – 108, можна продовжувати.

Багато текстів доводилося відтворювати по пам'яті. Так Талалаєвський записує пісеньку з оперети «Серце поета» – вірш П.-Ж. Беранже «Весна і осінь» у перекладі В. Курочкіна, завбачливо, раптом номер не затвердять, пропускає дві строфи, де оспівується послідовне знайомство автора з легковажними кокетками Жанеттою й Аделью. Випереджаючи офіційну цензуру, автор сценарію сам усував із програми концерту твори, небезпечні для публічного читання, надто травматичними були деякі випадки: всі пам'ятали Миколу Старостіна, якому додали другого терміну за статтею 58–10 за те, що він читав останні строфи вірша «Смерть поета», дивлячись у ряди «партеру», – про нього згадував Грунін, ще один співтабірник Талалаєвського.

Музичним керівником багатьох концертів був скрипаль Петро Михайлович Альтерман. У книзі пам'яті Челябінської області йдеться про скрипаля Челябінського театру оперети, родом з Іркутська, 1910 року народження з таким ім'ям, якого вперше засудили за шпигунство на вісім років ще в листопаді 1938-го. Цілком можливо, що чорнороб пункту заготзерна з села Явленка Північно-Казахстанської області, уродженець Іркутська, 1910 року народження, Петро Михайлович Альтерман, зазначений у відомостях КНБ РК, якого заарештували у червні 1950-го і ув'язнили за статтями 58–10, 58–11, – той самий скрипаль, який після першого звільнення залишився жити в одному з селищ Казахської РСР і тепер відбував термін удруге.

Художнім оздобленням вистав, створенням декорацій і багатьох костюмів культбригади займався учасник усіх театральних ініціатив Дмитро Сергійович Смирнов, – згідно зі свідченням Груніна, спочатку, разом з Маяковським, художник «Вікон Роста», потім комісар Середньоазіатського пролетарського полку по боротьбі з басмачами, згодом професор, який викладав історію мистецтв у московському Комуністичному інституті трудящих Сходу. Впродовж довгих років після його смерті Грунін згадував цю неординарну людину, вів з ним уявну бесіду, пам'яті найближчих

своїх друзів присвятив книгу «Спина землі». У грудні 1958 року Смирнов, який отримав реабілітацію, відправить Талалаєвському декілька листів:

4/12–58 Джезказган от Смирнова

Дорогой Матвей Аронович!

Узнав во время отпуска в Москве Ваш адрес, решил Вам написать, т. к. очень хотел бы узнать от Вас лично, удалось ли Вам, как Вы мечтали, сыграть, наконец, Вассу Железнову?

Я все еще продолжаю пребывать пока в Джезказгане, т. к. до нынешнего года все ждал, что здесь все-таки построят театр на 1000 мест. Я бы его и отделал и остался бы в нем художником. И, если бы не это, я уже давно отсюда уехал бы. Сейчас уже разыскал кое-каких своих знакомых режиссеров и, вероятно, уеду отсюда, а куда – пока еще не знаю. Надеюсь, Вы меня еще помните. Жду от Вас весточки.

Ваш *Смирнов*

P.S. Посылаю Вам фото некоторых работ моих за последние годы.

г. Джезказган, Караганд. обл., 62 квартал, Казахстанская ул., д. 7, кв. 5.

18/12–58 Джезказган от Смирнова

<…> Остался я здесь потому, что сразу же по выходе попал на очень интересную работу – внутреннее оформление клуба «Строитель». Это заняло у меня год. Потом некоторое время ждал предполагавшейся постройки театра на 1000 мест, потом еще сделал кое-какие работы и так вошел, как говорится, в пейзаж Джезказгана. Сейчас заведую техническим кабинетом треста «Казмедьстрой» и в свободное время занимаюсь своими личными работами. Получил полную реабилитацию, ехать мог бы куда угодно, но и знакомых режиссеров за это время растерял, да и, как видно, стал, действительно, тяжел на подъем.

Посылаю Вам в этом письме эпиграмму, написанную на меня Ю. Груниным (вы его помните?). Конечно, Грунин как формалист попал в плен к словам, и на это я ему ответил, кажется, довольно точно. Но, видимо, частица правды в стихах Грунина все же есть…

Семья моя здесь: жена и племянница с годовалым малышом. Так что внук есть и у меня. Осенью был в отпуске в Москве, повидал братьев, из которых с одним не виделся 30, а с другим – 24 года. Видел Абезьянина, от него узнал и о Вас (кстати, он просил где-нибудь в моем письме мимоходом упомянуть, что он ждет для перевода с украинского пьесу, которую Вы написали). Хотел в Москве встретиться с Корнблюмом. Даже встретился (он меня не узнал), постоял, посмотрел на него и… ушел. Что-то неуловимо-неприятное в по-прежнему красивом лице.

О Володе Осадцеве слышал от Мамчура (он здесь), что Володя после пьяного разгула в каком-то львовском ресторане получил опять пять лет. А Мамчур работает в «Гипроцветмете» и учится в техникуме. Молодец! <…>

До листа додано вірш з присвятою художнику Д. С. Смирнову та підписом «Юрий Грунин, 4/12–1958, Джезказган»: «Среди отверженных сынов / не знал смирения Смирнов. // Полустолетний – молодой, / с неповторимой бородой, / бывало, мыслит, ищет, пишет, / огонь в нем Прометея дышит, – / и, что ни день, огонь сильней… // …А может, стал Смирнов смирней? / Бегут года, прошла беда, / забыты рьяные затеи, / уже не тянет никуда? / От бороды нет и следа, – / лишь на рисунке борода / под подбородком Прометея… // Мир жизнерадостен, мир нов. / Не надо думать про метели. / Смени смирение, Смирнов, / на пылкий факел Прометея!»

Поет і художник Юрій Грунін закінчив четвертий курс художнього училища в 1941-му, 1942-го потрапив у полон, його відправили до Німеччини на будівництво доріг, згодом од полону звільнили англійці. Наступні пригоди нескладно було передбачити: він служив писарем табірної санчастини, працівником проектного бюро, після звільнення залишився в Джезказгані, працював виконуючим обов’язки архітектора в інституті «Гипроцветмет». На епіграму Груніна адресат відповів бадьоро: «Владея формой совершенно, / Вы увлеклись созвучьем слов / и захотели непременно / связать «смиренье» и «Смирнов». // С влюбленным в форму все бывает: // Когда он так пером играет, / То ради острого словца / Не пожалеет и отца» (6/12–58). Зрештою, як і Грунін, Смирнов залишився

в Джезказгані, вони стали друзями. Жили, як писав Грунін: «Я свыкся с этими местами / Видать, сошелся клином свет: / Живу в Центральном Казахстане, / на волю выйдя, сорок лет. / Здесь, где затоптаны могилы / забытых Богом бедолаг, / Я помню Сорок дней Кенгира / (Смотри "Архипелаг ГУЛАГ")». Подейкували, що Смирнов таємно працював над проектом монумента жертвам «культу особи». У засвіти відійшов у 1970-х.

У тексті конферансу до концерту, що мав відбутися в листопаді 1953-го, в «кіножурналі» на місцеві теми є фрагмент: «Гасите свет, даю проекцию. Часть первая. Фальшивый купон. – По Льву Толстому? – Нет, по Корнблюму… (демонстрируется кадр). Подделал наряд, поймался, сидит в тюрьме…» Двадцятидворічний Юрій Корнблюм, син розстріляного в липні 1938 року драматурга Володимира Кіршона, згодом сценарист-мультиплікатор Юрій Кіршон, отримав двадцять п'ять. Був відчайдушний: намагався перевербувати стукача, під час справи лікарів ледве не постраждав за жарт про повідомлення від Джойнта[11]. До арешту він поєднував навчання з роботою монтером, через рік після реабілітації згадав передтабірний досвід, працював на виробництві, проривався на сценарний факультет Державного інституту кінематографії. Допомогти намагалася мати, Рита Еммануїлівна Корнблюм, яка відправила листа на ім'я А. І. Мікояна[12].

У квітні 1955 року Талалаєвському написав звільнений достроково за станом здоров'я Станіслав Пельше. Його виступ під акомпанемент В. Дубова у травневому концерті 1953 року супроводжували виробничі жарти конферансьє: «Судя по аплодисментам, выступление нашего певца Вам понравилось. Да как оно может не нравиться, если в этом выступлении не было лишних слов, мотивы, по которым он выступал, веские, все ключи, ноты и в общем весь прочий инструмент проверен и на месте. Вот почему и понравился Пельше. А то бывает так: человек хороший, и ростом, и силой бог не обидел, и вовремя на работу вышел, и знает, где его рабочее место, и знает, что ему надобно сделать за смену, но вот беда, ключ где-то затерялся

[11] *А. Е. Фельдман*. Рядовое дело. С. 43.

[12] Див.: РГАНИ (Російський державний архів новітньої історії), ф. 3, оп. 8, спр. 294, арк. 179–181.

или, скажем, гвоздей не хватило, или еще что-нибудь, и ходит этот хороший человек без дела час, два, а то и полдня…» Пельше чекав перегляду справи й подальшої реабілітації, у листі Талалаєвському розповідав про власні творчі плани, успіхи Ризького ТЮГу, життя в Ризі, що тече, як у великому приморському місті, бурхливим потоком.

Рига 23 апреля 1955

<…> Я уехал в Теректы вскоре после Вашего убытия, в начале декабря был освобожден, 5 марта прибыл домой. Безусловно, буду добиваться снятия судимости. После долгого периода, проведенного в жизненной темнице, чудным и прекрасным кажется мир и, вдыхая полной грудью весенний воздух, хочется жить, опять надеяться и творить. Не скрою, что я испытал уже две гордые минуты новой возвращенной жизни – когда получал Советский паспорт и подписывался под воззванием за мир! Правда, есть одна серьезная забота – это восстановление здоровья. Моим недугом является чувствительная деформация позвоночника, требующая лечения. Поэтому пока не поступал на постоянную работу, занимаюсь живописью дома, летом выйду на лоно природы с этюдами. Больше внимания уделяю пению. Поступил в оперную студию дома культуры профсоюзов СССР. Готовимся к республиканскому смотру исполнителей осенью. Надеюсь опять достигнуть улучшения вокального уровня… <…>

Зіпсоване здоров’я й аскетичні звички супроводжували кожного колишнього в’язня Кенгіра. Набутий діабет і низка інфарктів вкоротили життя Талалаєвському. Шматком холодного брезенту, «ковдрою з Джезказгану», вкривався впродовж майже двадцяти років після звільнення москвич Дмитро Миколайович Абезьянін, у травневому концерті 1953 року зайнятий в інсценуванні за оповіданням Чехова «Дипломат». За спогадами колеги Е. Конопа, колишній викладач автошколи, який втратив сім’ю в блокадному Ленінграді, любив хорошу компанію, проте жив самотнім. Колективної праці й загальних бараків йому вистачило по самі вінця: розстріл «кремлівському диверсанту» замінили на чверть століття

суворого режиму. Поет і ерудит, мотогонщик, він повернувся до своїх улюблених справ, рецензував книжки з облаштування й обслуговування мотоциклів, працював в редакції журналу «За кермом».

Концерт,
посвященный Первому слету передовиков производства
2-го лагпункта
май 1953

Утверждаю
Начальник КВО Степлага МВД СССР
подполковник Савельев
21 мая 1953

Художественный руководитель В. Комаров
Художник Д. Смирнов
Программу ведет Г. Косинов
Инспектор КВЧ 2-го лагпункта ст. сержант Комалдинов

Участвуют: Комаров В. А., Косинов Г. Г., Полищук В. М., Абизьянин Д. Н., Талалаевский М. А., Веретенник А., Турчин Б., Горецкий А., Пельше Ст., Альтерман П., Дубов В., Зеленов И., Синесалу Э., Ткачук, Мокс, Руйгис, Рущиц, Гдзелишвили

Программа концерта, посвященного Первому слету отличников производства

Пролог – В. Комаров
1. Оркестр под управлением П. Альтермана
   1. Марш Ардженеевского
   2. Концертный вальс Альтермана «Ночные звуки»
   3. Восточная мелодия
2. Соло на баяне «Карусель», исполняет И. Зеленов
3. Вокальное соло, исполняет Ст. Пельше
   неаполитанские песни

1. «Рассвет» Р. Леонкавалло
2. «Болеро» [М. Равеля]
3. «Баядерка» (из оперетты И. Кальмана)

4. Инсценировка по рассказу А. Чехова «Дипломат», исполняют Д. Абезьянин, Г. Косинов

5. Музыкальное трио
русские мелодии, исполняют Альтерман, Дубов, Ткачук

6. Вокальное соло А. Горецкий
1. «Не искушай меня» (муз. М. Глинки, слова Е. Баратынского)
2. Романс Николая из оперы «Золотая долина»
3. «Сердце поэта»

7. «Жуткий случай» (скетч) Лауреат Сталинской премии В. Соловьев, исполняют В. Комаров, В. Полищук, И. Тарусов

8. Нанайская борьба – В. Дубов с куклами

9. Кавказский танец – Гдзелишвили, муз. сопр. пианист Рущиц

10. Инсценировка по рассказу Чехова «Ночь на почтовой станции», исполняют В. Комаров, В. Полищук, М. Талалаевский

Инспектор КВЧ 2-го лагпункта Комалдинов

За традиціями Давньої Греції, Японії, Китаю або шекспірівського театру, жіночі ролі у фрагментах п’єс, зокрема роль Зіни з одноактівки Чехова за оповіданням «Ніч перед судом» та Горпини Дормідонтівни з музичної комедії на лібрето Л. Юхвіда «Весілля у Малинівці», доводилося виконувати чоловікам. Талалаєвський грав Адуєву та Гурмизьку, працював над образом Василини з п’єси Степана Васильченка «На перші гулі». На день народження, 28.12.1953 артисти табірного театрального колективу зробили йому подарунок. На малюнку, який вправно виконав хтось із художників, мармуровий постамент з двома театральними масками увінчано трьома фігурами кремезних жінок у різному вбранні. У картуші віршик з ім’ям відомого китайського виконавця ролей жіночого амплуа пекінської опери: «Как видно, лавры Мей Ланьфана / Покоя Моте не дают. / И на рисунке, – как ни странно, – три грации мы видим тут. / То наш служитель Мельпомены – / В своих излюбленных ролях. / Две роли он сыграл отменно / И третью сделает, как маг».

У травні 1954-го він зіграє роль кельнерки в п'єсі «Заборонений удар» київського автора Синельникова. На звороті малюнка – незабутні підписи співтабірників, членів театральної бригади.

Загальна кількість ув'язнених незабаром зменшилася: упродовж декількох місяців звільнили неповнолітніх, вагітних, хворих, в'язнів похилого віку, винних у службових злочинах і деяких побутовиків. Амністія та заходи, які запропонував Берія щодо пом'якшення кримінальної відповідальності, не торкнулася політичних ув'язнених, проте Талалаєвський вірив у торжество справедливості, яку принесе перегляд справи. Посада сценариста театральної бригади мала ще одну перевагу – на нього не поширювалася заборона писати й зберігати написане. Першу частину вірша написано від імені дружини: «"…Весна? Меня грызет сомненье, нас обрекли / На недоверье и презренье родной земли, / А ты все говоришь о счастье и им живешь, / Когда в душе туман, ненастье – / Весну поешь. / И как ребенок веришь, веришь / во что, скажи? / Перед собою лицемеришь / В степной глуши…" Письмо твое полно наветов, как ты слепа! / Тень отступает перед светом, / И ложь слаба, / Слаба пред правдою святою – / Она жива. / Мы будем счастливы с тобою, / Ведь есть Москва / Столица справедливости – Москва».

У листі дружині – гіркий погляд на власне амплуа.

15/09–53

Родная моя, единственная в мире Кларуся!

Только что получил твою телеграмму от 2/09 и письмо от 28/08. Как я тебе благодарен за те скупые вести, которыми ты меня обрадовала. Значит, я, находясь здесь, все же служу Советскому народу, значит, книги, написанные мной о Шутове и об «Авроре» большевистской, выходят в свет, служат делу воспитания молодежи в коммунистическом духе. Душевно рад, а то, что нет моего имени на обложках – не беда!

Вспомни слова Некрасова:

Я лиру посвятил народу своему.
Быть может, я умру, неведомый ему.
Но я ему служил – и сердцем я спокоен.

Я спокоен… Нет, это неточно – я горд. Гордись и ты, что муж твой не был бесплодным и кое-что сделал для Родины <…> Теперь

о себе: я не писал тебе о моей работе, так как не имею права что-либо сообщать о нашем быте и жизни, а я человек дисциплинированный. Об авторитете не хочется говорить – у *кого* авторитет?! а слава? мне нужна слава, уважение и почет у Советского народа, а не у тех (большинство из них!) кто меня окружает, да и какая это слава?! Хвалят мою игру. Я, оказывается, артист! Комедиантщик!!! Цу майне цорес, а устаю я от этого ужасно и физически, и морально: я не создаю пьесы для театров, а «образы» женщин Адуевой и Гурмыжской; теперь, готовя украинский концерт, создаю (сам) образ Василини из «На перші гулі». Жалкая и при том мучительно трудная работа. Выгляжу я неплохо, питаюсь твоими и Рузиными заботами и тем, что всем предоставляется здесь (*мало* только зелени, овощей, фруктов, помидоров, арбузов и т. д.) Сгущеное молоко расходую экономно. Жиры еще есть. Лук, если будешь посылать, – пришли пару килограммов. Чего здесь совершенно нельзя достать, это колбасы. Но опять повторяю, если чувствуешь затруднения финансовые, *не посылай посылок* – я как-нибудь обойдусь и без них, хотя зарплата моя после вычетов на «одежу и стол» 52–57 руб. в месяц. Благо, что я не курю, тратиться не умею, так что живу не лучше и не хуже других, тоскую только больше и, видимо, страдаю от этого очень. Какая-то страшная смесь бессонницы и сонливости: ночью сплю плохо, а к вечеру усталость и сонливость. Желудок работает хорошо, зубы вставил себе – бекицер: пустили бы домой – был бы еще сравнительно молодцеватый мужик. Умел бы жить по-новому, ценил бы свободу и настоящих друзей.

Майже в кожному концерті брав участь українець Святослав Поліщук. Гітариста із села Тучин Рівненської області, який після звільнення закінчив хорове відділення музичного училища в Луцьку, в сімнадцять років було заарештовано як сина ворогів народу, причетних до діяльності УПА. Він копав котлован під мури збагачувальної фабрики, табірні концерти вважав єдиною відрадою в голодному і невлаштованому світі[13], запрошення до участі в театральних виставах – дивом. Друзів, яких зустрів у таборі, людей

---

[13] Незалежний сайт діаспори «Кобза», українці в Росії: http://kobza.com.ua

високої культури, Атонаса Дірсе, гітаристів Віктора Дубова та Івана Зеленова, музиканта Клауса Графкса, художника Лембіта Саартса, головного балетмейстера Берлінської опери Олександра Ладде, згадував як майстрів сцени, пензля та музики, проводирів освіти, світла й добра. Чимало колишніх в'язнів, особливо нереабілітовані, після звільнення намагалися жити тихо й непомітно, Станіслав Поліщук оселився подалі від гріха, на Камчатці, грав джаз, керував естрадним оркестром, викладав мистецтво гри на гітарі, реабілітацію отримав аж у березні 1990-го.

На початку 1950-х в'язням дозволяли отримувати посилки, на території працювала продовольча крамниця, та вологий глевкий хліб з прогірклого житнього борошна й молотого зерна могару, що нагадував обсмажену цеглину, був бажаним, про доважки й горбушку мріяли. Згідно з неписаним законом за крадіжку хліба нещадно били, вважалося, той, хто вкрав хліб, заслуговує на смерть. Табірний хліб вже на волі згадував Грунін: «Во сне снова слышится резко / «Падъ-ёом!» предрассветной порой, / А церковью там – хлеборезка, / А пайка с утра – просфорой…» Незвичайне прізвище завідувача роботами в пекарні, Карлик (завхлібом – завжиттям, писав Солженіцин), викликало відповідні жарти, казали, котре лихо менше, те й вибирають. У «кіножурналі» концерту, який готували на листопад 1953-го, – камінчик у город табірної пекарні, картинка під назвою «Важкий хліб» про арію «Карлик, ох, Карлик», яку «зітхають» роботяги, які отримали пайку.

Крім «Пісні про сокола» й повчальних байок Крилова та Михалкова для декламації у листопаді 1953 року було обрано вірш Маяковського «Ювілейне». Цензорам було невтямки, розкутий ліричний монолог вільної людини з невимушеною розмовою про поезію і кохання й заключним твердженням про любов до життя й ненависть до будь-якого падла, додавав сили й волелюбного настрою, окрилював, допомагав відшукати точку опори у власній свободі. Поетичне звертання до Пушкіна читав Д. Абезьянін.

Врівноваженість і оптимізм Талалаєвського впливали на глядачів, живили обов'язкові віршовані концертні заставки. Завдяки кадру «кіножурналу» з бригадою «ДОЗу», що спізнилася на розведення,

дізнаємося про відповідну кару – позбавлення права до грудня на перегляд кінофільмів, з картинки «Синя борода» – про в'язнів, які синіють від люті в черзі до перукарні: першими поголитися вдається тим, хто сплачує за послугу. Вночі приходили зовсім не концертні думки: «Ох, нелегко бескрылой птицей / прожить свой век… / Но кто сказал, что я без крыльев? / Я – человек…» (21.11.1953), «Я только вижу небо в звёздах / И беспризорную Луну… / Порой мне кажется, что воздух / И тот, как я, в плену» (17.11.1953), «Найбільше щастя у житті – це воля, / Найбільше горе – зрада, бо вона / Як гад, як морок і як сарана, / Хай береже тебе від неї доля» (26.09.1953) Минала ніч, спливав робочий день, й увечері твердою рукою, час від часу насвистуючи мелодію маршу Шостаковича, Талалаєвський записував: «Живем мы и трудимся вместе, / Нас ценят по нашим делам. / На ДОЗе ль, в рабочем предместье / Нам слава и честь – пополам. // На Ремзе ль, Сибстрое ли / Конбазе иль Арм'у – / Кто стал в труде героем / Почет тому!» Про примусову працю співати не хотілося, кліше «честь и хвала за труд» кочували з одного концерту в інший, «славу», що іноді з'являлася, акуратно викреслювала начальницька рука.

Концерт
ноябрь 1953

Утверждаю
Начальник КВО Степлага МВД СССР
подполковник Савельев

Художественный руководитель В. А. Комаров
Автор текста М. А. Талалаевский
Художник Д. С. Смирнов
Музыкальный руководитель П. Альтерман
Участвуют: Комаров, Косинов, Полищук, Талалаевский, Тарусов, Тимофеев, Абезьянин, Турчин, Горецкий, Гдзелишвилли, Буешвили, Чейшвили, Еганов, Альтерман, Дубов, Зеленов, Синесалу, Руйгис, Мокс, Штангойзер, Гончаренко, Аврамов

Программа:

1. Пролог:

1. С праздником

2. «Киножурнал» на местные темы, исполняет Талалаевский

2. Оркестр под руководством П. Альтермана (в составе: Дубов, Зеленов, Мокс, Руйгис, Рущиц, Штангойзер)

1. П. Чайковский – марш из балета «Щелкунчик»

2. Песенка и танец из к/ф «Жди меня» (М. Блантер)

3. «Выйду я на реченьку»

3. Соло А. Горецкого

1. «Далеко, далеко…»

2. «Капитан, капитан…» из к/ф «Дети капитана Гранта»

4. Худ. чтение – А. Тимофеев

1. Басня И. Крылова «Троеженец»

2. Басня С. Михалкова «Смешная фамилия»

5. Соло на гитаре – В. Дубов

русские народные песни

6. Инсценировка «Песня о соколе» М. Горького – Комаров, Косинов, Тарусов

7. Соло – Н. Аврамов (морские песни)

1. «Дочь моряка»

2. «Матросские ночи»

3. «Морская колыбельная»

8. Цирковое представление – В. Буешвили

9. Дуэт: А. Горецкий, Б. Турчин

1. «Черемуха»

2. «Пшеница золотая»

10. Нанайская борьба – В. Дубов

11. Кавказские танцы – М. Гдзелишвили, Г. Чейшвили

12. В. Маяковский «Юбилейное» – читает Д. Абезьянин

13. «Свадьба в Малиновке» (сценка), исполняют Комаров, Тарусов, Талалаевский

Конферанс – Комаров, С. М. Полищук

Крім заставок і пісень для концертів Талалаєвський пише вірші, 13 лютого 1954 року народжується романс з присвятою дружині. На слова, в яких звучала близька серцю кожного в'язня туга, пише музику прибалтієць Бруно Якобсон: «О, если б ты могла орлицею взлететь / И ринуться в полет далекий, незнакомый / О, если б ты могла во сне преодолеть / Беду, что пронеслась над нашим тихим домом, // Перелететь наш Днепр и Северный Донец, / И Волгу, и Урал, и злые Каракумы, / Чтоб снова слить в одно биение сердец, / Двух любящих сердец, тоскующих, угрюмых, // О, если б ты могла, далекий верный друг, / Неповторимая, единственная в мире, / Спуститься хоть на миг / В заснеженном Кенгире, – / Весенним садом расцвело бы все вокруг. / О, если б ты могла…»

Протягом усього життя співав у фінському чоловічому хорі уродженець Талліна Едгар Сінесалу. Він народився у 1924-му, ще студентом працював залізничником, брав участь у боях між частинами радянської армії та фінськими військами на Карельському перешийку й Вуоксі. Воював на Тартуському фронті, у вересні 1944-го отримав поранення, в травні 1945 року був лісовим братом. Його заарештували 1951-го й засудили до двадцяти п'яти років таборів. Після звільнення працював майстром на кондитерській фабриці «Калев».

Незвичною самотністю оточений був той, хто після довгих років колективного побутування жив на засланні, часом така свобода була не менш обтяжливою, ніж чекання закінчення терміну. Довкруж та сама зона, тільки без колючого дроту, з постійними відмовами роботодавців за вказівкою «згори». Відновлення розірваних зв'язків вимагало часу. Колишні в'язні намагалися перегукуватися, конче потрібно було поділитися думками, попросити поради або допомоги, просто переконатися в тому, що ти не один.

У грудні 1954 року Талалаєвському пише співтабірник, змушений все ще вести життя засланця. Власну автобіографію він планує використати як скаргу, якби можна було скласти книгу з автобіографій усіх в'язнів Степлагу, це була би одна величезна скарга, документ потужної викривальної сили. З листа видно, Талалаєвський за часів відсидки намагався збирати матеріал для майбутньої письменницької роботи. Підпис під листом нерозбірливий.

11.12.1954

<…> С тобою, единственным человеком, я делился всем, что было у меня на сердце. Я рассказывал всю свою жизнь тебе у себя за тарелкой, кажется, кулеша. Но это ведь только ничтожная часть, незаметный кусочек, который я успевал рассказать тебе за половину коротенького обеденного перерыва. Однако, и данный отрывочек тебя настолько заинтересовал, что ты даже записал себе его под заголовком «Родичи». Теперь, когда я относительно вольный, если тебя будет интересовать настоящая тема, я могу дать много материала. Кстати, я уже кончаю тетрадку в двадцать листов с содержанием своей автобиографии, каковая предназначается в несколько адресов как жалоба. Один экземпляр ее я смогу отправить тебе.

Одновременно прошу тебя как старшего товарища, имеющего богатый опыт в жизни, подскажи, куда лучше направить жалобу. Ты прекрасно понимаешь, как хочется быть равноправным членом социалистического общества, и очень обидно быть запятнанным на всю жизнь <…>

Майстерні господарчого подвір'я, кравецька, кушнірська, слюсарна, столярна, ливарна, інші, медична частина, пекарня й перукарня, де працювали так звані придурки, обслуговували більш ніж двадцятитисячне населення Кенгіра, та застарілий інструмент, відсутність належного обладнання призводили до травм і систематичної затримки в'язнів на виробництві, листи й посилки затримувалися, хліб був недопечений, медичне обслуговування невчасне, одяг казна-який. З неякісною роботою, звичайною для в'язнів, які передусім намагалися зберегти власне здоров'я, боролися зокрема за допомогою КВЧ. Для виправлення тих, хто наважувався на відмову від роботи, існували адміністративні заходи. Згідно з інструкцією, таку людину могли позбавити листування й передач, обмежити в праві користуватися особистими грошима, перевести в гірший барак і на загальні роботи, помістити у штрафний ізолятор, притягнути до кримінальної відповідальності.

Побутовим табірним проблемам у грудневому концерті 1953 року присвячено заставку з гумористичних новорічних телеграм на місцеві теми. За кілька днів до концерту Талалаєвський захворів,

цілий тиждень грипував, писав дружині, концерт і без нього пройшов добре, «бо життя є життя, і люди за будь-яких умов чіпляються за все, що дає розраду душі».

Новогодний концерт
декабрь 1953

Художественный руководитель В. А. Комаров
Автор текста пролога М. А. Талалаевский
Художник Д. С. Смирнов
Музыкальный руководитель П. М. Альтерман

Участвуют: Комаров, Косинов, Полищук, Талалаевский, Тарусов, Абезьянин, Тимофеев, Горецкий, Турчин, Аврамов, Гдзелишвили, Альтерман, Дубов, Зеленов, Синесалу

На глядачів новорічного концерту 1953-го чекали новела Гі де Мопассана «Нагороджений», сценка з оперети «Роз-Марі», пісні «Рос на опушке рощи клен» (сл. Я. Шведова, муз. В. Макарова), «Рябинушка», «У цветочного киоска» (сл. Смольнікова, муз. В. Волкова), українські «Гандзя» та жартівлива «Била жінка мужика», Пісенька герцога з опери «Ріґолетто» (муз. Дж. Верді), Іспанське болеро, «Серенада» Франца Абта, «Пісня старого візника» (сл. Я. Родіонова, муз. М. Богословського).

Аршаве, завхозу
Отправление: Считаем, что работу завхоза признать неудовлетворительной нельзя тчк одобрить.
Прием: Считаем, что работу завхоза признать неудовлетворительной тчк нельзя одобрить.
Юрцеву, бухгалтерия
Отправление: Отмечаем чуткое отношение нуждам посетителей тчк восхищены вашей работой.
Прием: Отмечаем жуткое отношение нуждам посетителей тчк возмущены вашей работой.
Паркайя, прачешная

Отправление: Считаем необходимым применить ваш метод стирки белья

всюду тчк везде клиенты отмечают прекращение образования дыр.

Прием: Считаем необходимым применить ваш метод стирки белья тчк

всюду везде клиенты отмечают учащение образования дыр.

Шкуро, столовая

Отправление: Безусловно ответственное отношение к делу резко отразилось на качестве блюд кухни зпт оно выше всякой критики.

Прием: Условно-безответственное отношение к делу резко отразилось на качестве блюд кухни зпт оно ниже всякой критики.

Гаджиєву, парикмахерская

Отправление: Примите руку знак благодарности за внимательное обслуживание тчк работяги.

Прием: Примите лапу знак благодарности за внимательное обслуживание тчк блатяги.

Можейко, квасная

Отправление: Восхищены качеством кваса тчк удвойте выпуск продукции отправлять третий лагпункт.

Прием: Возмущены качеством кваса тчк освойте выпуск продукции отправлять третий лагпункт.

Щипковському, камера хранения вещей

Отправление: Примите на хранение пару шуб тчк днями доставим разные брюки и белье.

Прием: Примите на распространение парашу тчк днями доставим разные слухи и вранье.

Талалаевскому, библиотека

Отправление: На вашу просьбу ускорить возврат прочитанных книг отвечаем, что ускорили.

Прием: На вашу просьбу ускорить возврат прочитанных книг, отвечаем, что искурили.

…, буфет

Отправление: Одобряя работу кулинаров зпт благодарим дорогого зава за наличие очень хороших папирос.

Прием: Одобряя работу кулинаров зпт благодарим хорошего зава за наличие очень дорогих папирос.

Котенко, радиоузел

Отправление: Восхищены звучанием радиоустановки.

Прием: Удручены молчанием радиоустановки.

Казакову, продсклад

Отправление: Обеспечение хранения продуктов легко установить даже не при личном знакомстве с завом.

Прием: Беспечное хранение продуктов легко установить даже в неприличном знакомстве с завом.

Карлику, пекарня

Отправление: Не находим настоящих слов хвалить ваш ржаной хлеб тчк он хоть и не сдобный, но всем нравится.

Прием: Не находим нестоящих слов хвалить ваш ржаной хлеб тчк он хоть и съедобный, но все давятся.

Сурову, инструмент

Отправление: Перепилили вашей пилой за смену десять кубических метров ели тчк охвачены гордостью за состояние разного инструмента.

Прием: Перепилили вашей пилой за смену десять кубических миллиметров еле-еле тчк охвачены горестью за состояние грязного инструмента.

Лещинскому, электромастерская

Отправление: Почет электрикам зпт ведущим не покладая рук эффективную борьбу с неполадками на участках электросети.

Прием: Почет электрикам зпт ведущим не прикладая рук фиктивную борьбу с неполадками на участках электросети.

Пасевичу, санинструктору

Отправление: Хвала отважным борцам за санитарию лагпункта зпт они не обращая внимания на профессиональную усталость делают благое дело.

Прием: Хула неважным борцам за санитарию лагпункта зпт они не обращая внимания на профессиональную отсталость делают плохое дело.

Гассу, зубоврачебный кабинет

Отправление: Удаление вами наболевших зубов доставляет пациентам большое облегчение.

Прием: Удаление вами неболевших зубов доставляет пациенту большое огорчение.

Гассу, глазной кабинет

Отправление: Необходимо констатировать, что втирание вами мази дало возможность больным прекратить дальнейшее применение очков.

Прием: Необходимо констатировать, что втирание вами очков дало возможность больным прекратить дальнейшее применение мази.

Чернову, физиотерапия

Отправление: Приветствуем вашу диатермию тчк уже после первого сеанса само поведение больного стимулирует полное выздоровление.

Прием: Приветствуем вашу диатермию тчк уже после первого сеанса само поведение больных симулирует полное выздоровление.

Комарову, вещькаптерка

Отправление: Спасибо за то, что надели на нас шапки новые тчк валенки тоже хороши зпт прямо на большой палец.

Прием: Спасибо за то, что надели на нос шапки тчк новые валенки же хороши только на большой палец

Пинчевскому, корреспондентская

Отправление: Поздравляем, что безусловно увязали работу тчк ждем в будущем году окончательно установите регулярную доставку писем.

Прием: Поздравляем, что безусловно увязли в работе тчк ждем в будущем году окончательно остановите регулярную доставку писем.

У квітні 1954 року через постанову «Про поліпшення роботи виправно-трудових таборів ГУЛАГу МВС з перевиховання ув'язнених», яку прийняли 12 березня того ж року, табір змінив статус з особливого на загальний, та режим утримання бранців залишився майже тюремним. На тлі довгоочікуваних нововведень

тим більш образливими для в'язнів були випадки безглуздого знущання, які час від часу дозволяла собі охорона. Сталося чергове вбивство, цього разу охоронець застрелив працівника будівельної лабораторії, який вже майже відбув десятирічний термін, згодом було відкрито вогонь по беззбройних в'язнях, які йшли на роботу. Хоч голі, аби на волі – загальний страйк був початком короткочасної, проте такої бажаної свободи. Попри дисципліновану поведінку й налагоджене самоврядування, обґрунтовану низку вимог й перемовини повстанців з представниками органів, заколот, що розпочався 16.05.1954, який повстанці назвали «сабантуй», а табірне керівництво розцінило як прояв масової непокори, перетворився на повстання із трагічним фіналом. У ніч на 26 травня його було придушено за допомогою танків. Він виявив усі протиріччя табірної системи, які досягли апогею на початку 1950-х і зумовили її подальший розпад. Натхненниками повстання стали найбільш організовані українці, які складали майже половину з числа ув'язнених Степлагу.

Це були ті самі «Сорок днів Кенгіра» – подробиці цього повстання зафіксував О. Солженіцин в одному з розділів книги «Архіпелаг ГУЛАГ». Концерти не припинилися – для повстанців співав хор, який організували Михайло Сорока та артистка Київського оперного театру Олександра Конько, цим дням присвятив поему «Степові тюльпани» в'язень Кенгіра український поет Терень Масенко. Талалаєвський у цих концертах участі не брав. Збереглися його листи дружині. На дев'ятий день від початку заколоту він сумлінно дотримується дисципліни й не дозволяє собі й натяку на виняткові обставини табірного побутування.

3/01–54

С новым годом, дорогие мои, любимые!

Вот и наступил он, 54, год, который, несомненно, принесет нам радость и встречу долгожданную. Готовились мы к нему очень, большой концерт организовал я, но, к сожалению, сам я свалился в постель и целую неделю прогрипповал с 29/12 по сегодня. Вместо новогоднего Деда Мороза я изображал бредового ворчуна под двумя одеялами и бушлатом… Но концерт и без меня прошел хорошо,

бодро, потому что жизнь есть жизнь и люди в любых условиях цепляются за все, что дает розраду душі <…>

28/03–54

<…> Я не жалуюсь, а делюсь с вами: с переходом на новую физическую работу очень устают руки и ноги.

<…> Глубоко в душе я верю, что должен быть с вами, потому что не виновен перед советским народом. Ирусенька спрашивает, умирают ли от счастья. Нет, доченька! Обиды, боль, огорчения, ожидания счастья подтачивают здоровье, а само счастье прибавляет жизни десятки лет. Мне кажется, что человек будущего будет долголетним, потому что счастье будет сопровождать его всюду и не будет травм, нанесенных подлостью и зловонным карьеризмом подлецов типа Берия и К^{o}.

<…> Иринка пишет, что смерть Яновского огорчила ее. Поверьте мне, что я, узнав о его кончине, плакал. Я так люблю этого человека! Две большие потери: Юрий Иванович и Кочерга – хорошие, настоящие писатели и люди! Долго о них будут помнить, а сволочей, травивших их, забудут или уже забыли, хоть они еще ходят по земле и отравляют жизнь своей клеветой. Ничего, правда их пригвоздит к позорному столбу <…>

15/04–54

<…> Ведь может же быть такое положение, что парторганизация, знавшая меня, как патриота и солдата, скажет *теперь* свое объективное слово?! Ведь ЦК нашей КПСС во главе с Маленковым и Хрущевым теперь делают великое дело для всего народа. И даже мы это начали чувствовать. И у нас будут введены ряд нововведений, вплоть до свиданий, говорят, и зачетов. Жизнь станет легче, думается мне <…>

19/04–54

<…> Спешу вам сообщить, что нам официально объявлено о том, что письма мы можем писать (как и Гр. П.) два раза в месяц и даже иметь свидание до 7 дней, если, конечно, заслужили своим

трудом и поведением <…> Кстати, я вас научу штукатурному делу, которому я сейчас посвящаю 8–9 часов в день. На старости лет я стану штукатуром, работа хоть и трудноватая, грязноватая, но приятно видеть сделанное своими руками. Теперь уже смогу писать о глине и цементе, о песке и шлаке, о замесах, карнизах, в общем о труде, который дает сладкую усталость и чувство практичности, нужности. Говорят, что работаю я прилежно и честно, есть хватка и ловкость (в 46 лет!) <…>

4/05–54

Дорогие мои!

Не ожидая, пока прибудет письмо из Москвы, я, пользуясь правом писать два раза в месяц, пишу это очередное письмо. Только благодаря Жене и Иосифу я не отправил моего письма, написанного сгоряча в ответ на оскорбительное и бессердечное письмо Мили, написанное 17/04 под впечатлением от встречи с Этей и М. Честно говоря, я жалею, что не отправил его. Пусть бы она узнала, сколько незаслуженной боли она причинила мне своим ушатом грязи, вылитой на меня. Сплетни Г. и «приветы» М. не могут и не должны вызывать у мудрой Мили впечатления, будто Милин муж был глупым и бесчестным. Только я смогу ей рассказать, как рождалась т. н. глупость, сокращающая жизнь на десятки лет. Существует мудрая поговорка: если бы я был таким умным, как моя жена потом… Кто не пережил осени 51 года в известном вам доме, тот не поймет всей трагедии человека, желавшего быть беспредельно искренним и честным. Нет, не только трусость и желание выслужиться называется поведение Милиного мужа. Иначе как назвать показания Г. в отношении М. или И. Б. или бредовые, воистину лживые убийственные поклепы целого ряда каганов и спиваков по поводу Милиного мужа? Своих ошибок я не мог скрыть или замазать. Права Клара: что сделано, то сделано, биографии не переделываются… Конечно, теперь бы я вел себя иначе, но в декабре 51 –… А впрочем, зачем об этом говорить? Если поведение мое было глупым, а М. умным, то почему он 34 месяца томился рядом со мной. Значит, дело не только в такте, уме, глупости и т. д., и т. п. Одним словом, письмо Мили было ужасным, оскорбительным, особенно если

учесть, что читал его не порхающий Мотыль, а измученный в тоске и обиде сорокашестилетний человек <…> Ну а теперь о себе: з завтрашнего дня перехожу на новую работу – в столовую. Работа не из легких, но все же легче, чем та, на которой я пробыл полтора месяца. Главное, что начальство меня ценит и доверяет.

Прошу не смеяться надо мной, но в майском концерте я выступал как солист – исполнял четырежды «Ленинские горы» и трижды роль кельнерши в пьесе «Запрещенный удар» киевского автора Синельникова. Ой, как бы мне хотелось видеть, как вы смеетесь над моей игрой! Но когда, когда это будет… <…>

9/05–54

Дорогие мои, горячолюбимые!

Только что кончился мой трудовой день, хотя сегодня воскресенье и День Победы, который до конца дней моих будет дорогим сердцу моему – сердцу солдата. Дело в том, что на новой моей работе выходных дней нет. Как известно, люди питаются ежедневно, значит, и мы без выходных. Работа у меня нелегкая и не очень приятная – но что поделаешь, это, мне казалось так, все же легче, чем то, что я делал до нее – М., видимо, рассказывал. Встаю я в 4.30. В 5 начинается кормление до 7.30, затем уборка помещения (мойка полов – цементных – тридцати четырех шестнадцатиместных столов и т. д., в общем, до 10–11, затем часовой отдых, обед от 12 до 13.30 , опять перерыв и с 5 до 8.30 вечера ужин. Думаю, что вы представляете себе, что после такого дня падаю, как сноп. И все же – не унываю: надеюсь, что это не надолго, ведь столько надежд, столько чаяний. Неужели они обманут нас? <…> Здесь распространился слух, что Лойцкер тоже скоро будет дома. Правда ли это? Напишите. И. Б. замучил меня своим постоянным вопросом «вос вэт зайн»? Боль, нанесенная мне последним письмом Клары, еще не прошла. Главное: обидно, неужели она не понимает, что я пережил в памятные дни и ночи зимы 1951–1952 годов? Получи я такое письмо в 1952 – я бы плакал, а теперь – нет. За эти 30 месяцев на моих нервах уже образовались крепкие узлы… Надо полагать, что в будущем я буду еще выдержаннее <…> Еще меня интересует, сколько дней пробыла Э. у Г. П., напишите подробно: сколько ехала

и т. д. Когда ей обещали вернуть мужа домой? Что нового у Р. Б., как ее здоровье. Да, напишите также, что теперь делает М.; восстановили ли его в союзе, каково к нему отношение, взялся ли он за тех, кто оклеветал его (а равно и меня, и И. Б.), я имею в виду «экспертов». Вообще, интересует меня больше, чем то, что вы пишете, в сто, в тысячу раз! <…>

25/05–54

<…> От Толи я получил письмо от 30/04, в котором он сообщает, что Клаpуся теперь стала лучше – бывает у него – и что если бы она раньше не была такой гордой, то это сыграло бы какую-то роль, ведь глава учреждения, в котором я провел восемь месяцев, – его бывший партизанский вожак, очень хороший человек, настоящий коммунист и стоит на страже советской законности. Может, следовало бы вам сообща побывать у него, ведь ходила Нюся П. в свое время на прием к высокому начальству. Да, написал ли Мыкола обещанное письмо, и *что* именно.

В своих письмах вы все выражали столько уверенности в том, что я этим летом уже буду дома, что у меня появилось чемоданное настроение, но вот уже лето, а конца не видно…

<…> Живу я – нельзя хвалиться, так, как писал в последнем своем письме. Работаю в столовой главполомоем, т. е. мою полы, окна, столы, слежу за чистотой и очень жалею, что перестал быть грузчиком и штукатуром. Но что поделаешь – думал, что будет лучше, а вышло наоборот. Если это ненадолго, так хныкать не надо – был ведь и Горький посудомоем, и Дж. Лондон прошел сто трудных дорог – пригодится для будущих моих романов, а если это лето будет не последним, так я впредь буду осторожнее с переходом на другие работы. Главное, конечно, не в усталости, а в том, что ничего не читаю и не вижу интереса в мытье полов <…>

Про місце перебування Талалаєвського під час переламних днів повстання написав свідок подій Іван Мамчур, про якого згадував у листі Д. С. Смирнов. Оунівець з гімназійних років, який пройшов вишкіл у австрійському таборі «Мальта» й у дивізії «Галичина» мріяв здобути незалежність Україні, натомість отримав

10 років таборів й 5 років позбавлення прав. На Біломорканалі працював на будівництві й лісоповалі, після дорозслідування потрапив у Джезказган, готував котлован та видобував камінь під теплоелектростанцію, працював на будівельно-монтажних роботах на зведенні їдальні для воєнізованої охорони табору, житлових будинків, виробництві збірних залізобетонних конструкцій. Звільнився в жовтні 1954, пов'язав життя з будівельною справою. Мамчур згадував, у дні повстання під час появи антирадянських гасел, у яких згадувалися донощики, сексотів зачинили в одній із кімнат КВЧ і приставили до них охорону, «щоби часами хтось із озлоблених на них не вчинив їм якогось лиха». Тих, хто не мав до них жодного стосунку, але свідомо не підтримував ідею повстання, – Талалаєвського, Лєвіна, Бухбіндера, Гонтаря, Макєєва – зачинили з ними разом. Вони були серед тридцяти в'язнів, яким пізніше дозволили вийти за межі табору[14].

Групу тих, хто виступав проти продовження заколоту, Солженіцин назвав «гнездом благонамеренных». Згадуючи Талалаєвського, писав, служба безпеки уряду повстанців «за агітацію, ворожу повсталим, посадила його в камеру кенгірської в'язниці». Розподіл на поміркованих і радикальних зберігся й по виході з табору. Дружина Віталія Гармаша, налаштованого проти влади співтабірника Талалаєвського, киянка Л. Д. Гармаш, розповіла про зустріч поетів по звільненню у театральних кулуарах[15]. Неприйняття позиції візаві відразу ж позначилося на обличчі Талалаєвського: посмішка залишилася, людина за посмішкою ніби зникла – попри те, що обидва бачили уві сні незабутній пейзаж з вірша Гармаша: «Тебе приснится в летний зной, / Проклятый птичий крик / И опаленный тишиной проклятый материк, / И белый город Джезказган, / За этажом этаж / Руками тысяч каторжан построенный мираж».

Поведінка Талалаєвського під час повстання зафіксована й у розповіді Груніна, якого познайомив з Талалаєвським Аврам Гонтар. «Ані він сам, – пише Грунін, – ані його вірші мені не сподобалися:

---

[14] *Іван Мамчур*. Нас доля світами водила. Сторінки пережитого. Львів: Афіша. 2009. С. 260–261.

[15] З інтерв'ю Л. Д. Гармаш Н. О. Малихіній у рамках програми «Історія сім'ї», 2.09.2004.

поет середнього пересічного обдарування з ознаками радпідлабузництва і радкар'єризму. Я йому своїх віршів не читав – ми мешкали на різних полюсах і світогляду, і поетики. Талалаєвський – колишній член Спілки письменників СРСР, колишній майор, колишній член партії, був надмірно балакучою людиною, що і вирішило в ці дні його долю. Він зник. Глава табірної безпеки Енгельс-Гліб помітив Та-ла-ла-лаевского: Матвій вголос обурювався "собачим весіллям" й потрапив за це до новоявленого начальника в'язниці, крадія Віктора Рябова…»[16] Така різка оцінка не завадила Груніну в травні 1971 року написати Талалаєвському розлогу відповідь на лист і надіслати фото однієї з доньок. Загартований життям, не схильний до компромісів, він не прагнув співчуття, проте зі співтабірниками листувався – спільне табірне минуле об'єднувало й дозволяло сподіватися, що тебе зрозуміють.

9/05–1971 из Ульяновска от Ю. Грунина

Дорогой Матвей Аронович!

Ты прости меня, что я не сразу по получении твоего письма сажусь за ответ. Я света божьего не вижу из-за неустроенности своего быта. Ты сетуешь, что из моего письма очень мало узнал обо мне, – а я просто не предполагал, что это может быть тебе интересно.

В январе 1970 года я решил уехать из Джезказгана на родину в Ульяновск, где в однокомнатной квартире, в получасовом трамвае от центра, живут мои престарелые родители, Переезду предшествовала переписка с ульяновским отделением Союза писателей (поэт Николай Благов), с редакцией журнала «Волга» (Саратов), с саратовским книжным издательством. Везде были хорошие перспективы, жена была рада устройству жизни в России, и я тронулся. На работу устроился сразу – старшим архитектором на 150 рублей. Оговорюсь, что к началу войны мне было двадцать, я окончил четвертый курс казанского художественного училища – и больше уже нигде никогда ничему не учился. Поэтому без наличия диплома, но с наличием биографии устроиться в России на интеллектуальную творческую работу – это большая удача. Но на этом мои удачи кончились.

[16] *Ю. Грунин*. Спина земли. Астана, 1999 // https://proza.ru/2020/05/24/998

Наступило резкое похолодание ко мне во всех литературных пристанищах (я связываю это с Солженицыным, с которым я в прошлые годы обменялся письмами – он же был в Экибастузе!), стало как-то противно, бесперспективно, а что бесквартирно – и говорить нечего.

На получение квартиры я рассчитывал как раз при поддержке Союза писателей и, следовательно, обкома партии. Я просчитался. В обычном порядке инженеры нашего проектного института ждут очереди на квартиру и по семь лет. Мне директор обещал через три, четыре года. После этого последнего разговора я подал заявление об увольнении, меня не стали удерживать, так как квартирных перспектив у института нет. Сейчас я упаковываю вещи, чтобы скорее отбыть в Джезказган и к 26 мая встретить там в кругу семьи свое грустное пятидесятилетие, если ты мне к этой дате пришлешь свою книгу, хоть новую, хоть предыдущую, я буду очень рад.

Покинул «академию» я в марте 1955 года, мне предложили несколько мест, я выбрал Джезказган. Там женился в июне 1955 года на учительнице литературы и русского, Аня на семь лет моложе меня, хорошая верная женщина. Сейчас у меня двое детей: Оля пятнадцати лет и Юля семи лет, хорошие девчонки.

Пишу я всю жизнь стихи, печатать во втором периоде меня стали сразу, с 1955 года, с Джезказгана; в 1956-м в Караганде, с 1957-го – в республиканских газетах, в Алма-Ате.

В 1959 году в журнале «Советский Казахстан» (теперь «Простор») №3 была моя пьеса в стихах «Цветы меж камней», получившая вторую премию (первых не присуждали) на конкурсе ЦК ЛКСМ Казахстана и СП Казахстана. В 1959 году я был гостем на IV съезде писателей Казахстана.

Печатался в те годы часто.

В 1960 году в Алма-Ате была в наборе моя книга стихов, был заключен договор. Но что-то где-то застопорило: набор рассыпали, книга не вышла. Незадолго до того встречался в Джезказгане с Гонтарем, он не разделял моего оптимистического настроения по поводу наших литературных перспектив: Гонтарь считал, что *после всего этого* издаваться нам не удастся. Я вспомнил его пророчество, когда моя книга провалилась – и вспомнил его еще раз, когда

покупал его книжку стихов на русском, изданную в Москве. Привет ему!

Провал моей книги так потряс меня, что с 1960 года я перестал что-либо давать в редакции Казахстана, и обо мне постепенно забыли. Лишь городская газета «Джезказганский рабочий» иногда давала мои стихи. Правда, раз в год удавалось протискиваться в органах России – в 1960 году два раза в «Сибирских огнях», в 1961 году – в «Литературной газете», в 1963 – в «Огоньке», в 1966 году – в «Советской женщине», в 19<нрзб> в «Октябре» и т. д., но это все так нерегулярно, так редко, что литературного имени я не приобрел и совсем захирел.

Много занимался переводами стихов. В вашей «Радуге» (а прежде и в «Советской Украине») были у меня переводы стихов Тереня Масенко, Олексы Ющенко, Назыма Хикмета. Были переводы в «Правде Украины». Три последних московских книжки Тереня Масенко вышли при моем участии в качестве переводчика.

Перевожу с немецкого, переводы публиковались в «Сибирских огнях», в альманахе «Алтай», в алтайских газетах и отдельных коллективных сборниках. Вчера получил от Алтайского издательства 128 рублей; пока не знаю, за что, но предполагаю, что за переводы стихов немецкого поэта Фридриха Больгера – у него готовилась книжка на русском языке при моем активном участии.

Незадолго до своей смерти Илья Сельвинский заинтересовался моими стихами (пленным и лагерным циклами), хотел их попробовать издать отдельной книгой в «Советском писателе», но время было уже не то, а Илья Львович был уже тяжело болен…

Через несколько лет я послал те же стихи Твардовскому. Он редко отзывается о стихах хорошо, но мне ответил теплым письмом, сослался на *внешние* причины невозможности публикации таких стихов теперь; прислал мне свою последнюю книгу лирики…

Хорошо отзывался несколько раз о моих новых стихах Борис Слуцкий, а в прошлые годы – Михаил Кудинов.

Но практически до книги я так и не дошел: сам я проталкиваться не умею, а старшие товарищи умирают – Сельвинский, Масенко. Умер осенью 1969 года в Джезказгане и мой самый близкий друг, Дмитрий Сергеевич Смирнов, я очень тяжело переживал

его смерть. Нелепо погиб в Кутаиси и художник Гриша Чейшвили. Помнишь, был в сушилке маленький лысый веселый грузин с усиками? Он сорвался с трехэтажного дома, демонтируя праздничное оформление…

Дикштейна я видел только раз, когда поэты Джезказгана ездили выступать в клуб горняков, в рудник. Я мало знал его. Он работал в это время (году в 1966-м) кем-то в этом клубе, – может быть, даже директором…

Вот так, товарищ майор! Скоро рядового Грунина вообще спишут – по случаю пятидесятилетия, – снимут с военного учета…

Я буду рад, если ты мне напишешь в Джезказган: ты мне еще тогда показался хорошим человеком, и я с удовольствием встретил както твое стихотворение в карагандинской газете и с интересом купил и прочел какую-то твою книжку стихов. Прости, не помню, как она называется, – она осталась у меня в джезказганской квартире…

Ну, будь здоров, дружище!

Твой *Юрий Грунин*

P. S. В романе Г. Коновалова «Истоки» есть 8 строк моих стихов (из плена). Много моих стихов опубликовано (в переводе на немецкий) в советских немецких газетах «Neues Leben» (Москва), «Freundschaft» (Целиноград), и «Rote Fahne» (Славгород, Алтай) Было одно стихотворение во всемирной поэтической антологии, изданной на немецком в Вене в 1967 году (там было 150 авторов, в том числе шесть из СССР: Евтушенко, Вас. Федоров, Межелайтис, Катценштейн, Больгер и я). Одно стихотворение было в болгарской газете, – вот так все, россыпью…

У лютому 1954 року на прохання дружини й доньки за Полянкера і Талалаєвського вступився Рильський, тоді депутат Верховної Ради СРСР. Для Талалаєвського захист побратима-письменника був ознакою відновленого зв'язку із самим життям, їхні батьки були знайомі: пізніше він згадував, від Мохначки, де жили Талалаєвські до Романівки, де жили Рильські, було 6–7 кілометрів, батько Талалаєвського знав Тадея Рильського, ходив до нього за порадою, коли випадала скрута. Чекав Талалаєвський і на об'єктивне слово від парторганізації, яка знала його як солдата й патріота.

18/02–54

Депутат Верховного Совета СССР
Максим Фадеевич Рыльский
г. Киев, ул. Ленина 68/70,
тел. № 4-20-50
Министерство внутренних дел СССР
Начальнику следственного отдела
тов. Рублеву

Много лет я знал еврейских писателей Григория Полянкера и Матвея Талалаевского, часто общался с ними, читал их произведения. Никогда никаких сомнений не возникало у меня относительно того, что это честные советские люди, советские писатели, при том писатели талантливые. Самоотверженная их работа на фронте, во время Великой Отечественной войны, кажется мне, подтвердила это мое мнение.

Должен прибавить, что никаких разговоров о «национализме», об антисоветских тенденциях названных писателей в Союзе Советских писателей Украины никогда не возникало.

Максим Рыльский

Під час перегляду матеріалів до травневого концерту 1954 року було затверджено номер під назвою «Сеанс гіпнозу», що занурює в атмосферу тогочасного побуту Кенгіра. Натомість одну з найпопулярніших на той час пісень під назвою «Моряки» (її виконували зокрема Л. Утьосов, Г. Отс й І. Козловський) було викреслено. Вірш Миколи Язикова 1829 року, покладений на музику К. Вільбоа, видався небезпечним: «Нелюдимо наше море, / День и ночь шумит оно; / В роковом его просторе / Много бед погребено». Ритуальне знищення було марним, крамольні рядки виявилися пророчими: «Облака бегут над морем / Крепнет ветер, зыбь черней – / Будет буря! Мы поспорим / И поборемся мы с ней. // Смело, братья! Туча грянет; / закипит громада вод; / Выше вал сердитый встанет; / Глубже бездна упадет».

Металеві прути, піки й сокири, негашене вапно, пляшки з піском і товчене скло з танками не впоралися. Заколот було жорстоко придушено.

Концерт відбувся за два тижні до початку чи не найтрагічнішого повстання в історії Архіпелагу ГУЛАГ.

Концерт

1 мая 1954

Текст М. А. Талалаевский
Худож. руководитель В. А. Комаров
Художник Д. С. Смирнов
Муз. руководитель Е. К. Кокорев
Программу ведут Комаров и Полищук

Участвуют: Комаров, Косинов, Полищук, Тарусов, Турчин, Горецкий, Пельше, Талалаевский, Гдзелишвили, Тимофеев, Буешвили, Альтерман, Синесалу, Зеленов, Руйгис, Штангойзер, Рущиц, Мокс, Янус, Тартузис, Кокорев

Программа:
1. Оркестр п/у Е. Кокорева
1. Р. Планкет. Увертюра к оперетте «Корневильские колокола»
2. Ф. Легар. Чардаш из оперетты «Там, где жаворонки поют»
3. П. Линке. Гавот «Светлячки»
4. П. Чайковский. Танец из балета «Лебединое озеро»
5. Знакомые мелодии (обработка П. Альтермана)
2. Человек-автомат,
исполняют Буешвили, Гайшвили
3. Вокальное соло – А. Горецкий
1. «Школьный вальс» (сл. М. Матусовского, муз. И. Дунаевского)
2. «У рябины родной» (сл. А. Чуркина, муз. Г. Носова)
4. Сеанс гипноза (на местные темы), исполн. Тимофеев, Шуневич, Тарусов.
5. Вокальное соло – Ст. Пельше.
6. Худож. чтение: Рыклин «Кисейная барышня», исп. В. Комаров

7. Танец, исп. Гдзелишвили

8. А. Чехов «Хирургия» исполняют Косинов и Тарусов

9. Дуэт: А. Горецкий и Б. Турчин

10. Иллюзия, исполн. Буешвили

11. Трио: «Под луной золотой» (сл. С. Алымова, муз. И. Дунаевского), исполн. Горецкий, Талалаевский, Турчин

12. А. Чехов «Предложение», исполн. Асмольский, Полищук, Тимофеев

Сеанс гипноза
(на производственные и бытовые темы)

Ведущий: Предлагаю вашему вниманию новый, неизвестный в наших краях аттракцион «Сеанс гипноза» – внушение и отгадывание мыслей на расстоянии.

Итак, гипнотизер…

Выходит на сцену А с партнером Б, показывают иллюзионный трюк (исчезновение свечи). Третий партнер В проходит в зрительный зал.

А: Желающих подвергнуться действию гипноза прошу на сцену. Предупреждаю: со слабым сердцем и больных от сеанса освобождаю.

(На сцену выходит В)

А: Прошу, садитесь вот в это кресло. Так. Сосредоточьте ваше внимание на одной мысли. Закройте глаза. Вы засыпаете, засыпаете. Вы спите. Вы – артист Лемешев! Начинайте, публика ждет вас, пойте!

В принимает соответствующую позу и поет.

В: Ох, ты, душенька, красна девица,
Мы пойдем с тобой в зеленый лесок.
Мы пойдем с тобой в зеленый лесок
И сорвем цветы, совием венок.

А: *(тихо, второму партнеру)* Быстро в зал, сейчас выйдешь на сцену.

(*и к В*) Проснитесь. проснитесь. Так, благодарю вас. Теперь верите в силу гипноза? Можете идти. Кто еще желает испытать силу гипноза?

(Я, я! – *одновременно выкрикивает подставное лицо Б и И*)

И: Прошу вас, я хочу подвергнуться действию гипноза.

Б: Позвольте, я первый изъявил желание, меня, пожалуйста *(пытается прорваться вперед, но зритель его оттаскивает).*

А: Но, мне кажется, вы не совсем здоровы, для вас очень вредно принятие сеанса.

И: Ничего, ничего, я здоров, как бык, давайте.

А: Но у вас очень плохой вид. Поднимите-ка кверху глаза. Ну, конечно, Вы не здоровы. Покажите язык. О-о-о! Вас ни в коем случае гипнотизировать нельзя.

И: Послушайте, я совершенно здоров, усыпляйте!

А: Позвольте-ка ваш пульс. У вас очень плохое сердце, очень плохое.

И: *(Садится в кресло)* Ну, послушайте, приступайте, пожалуйста!

А: Внимание! Сосредоточьте ваши мысли и заострите внимание на этом шарике. Так. Вы засыпаете, засыпаете, спите, спите. Вы спите. Сейчас вы находитесь на собрании, ваше слово.

И: Мое слово будет о том, что мешает нашей работе и в быту.

Есть у нас в РМЗ доктор – лекпом…

Кабинет у него солидный, вывеска такая, знаете ли, убедительная, с красным крестом, да и сам имеет вполне солидный вид, держит себя очень важно, с достоинством – ну, прямо профессор какой! Бутылок у него разных, склянок с лекарствами и пустых больше, чем во всем нашем лазарете. Кажется, все бы хорошо, сумел мужичок правильно пристроиться, да вот беда в том, что медпункт-то вечно на замке, а лекпом на срочном задании по сборке гвоздей. Приходят работяги с мелкими травмами – и некому оказать им помощь. Спасибо хоть дежурному электрику, который с любовью оказывает медпомощь больным, аккуратно перевязывает порезанные руки изоляционной лентой. Вот от такой работы наш лекпом, кажется, заболел – и прописали ему лекарство, по латыни оно называется «выкидентус».

А в нашей амбулатории, думаете, благополучно дело обстоит? Как бы не так! Спят долго и просыпают часы утреннего приема. Работяги стоят на улице, танцуют от холода и колотят в двери, да так,

что аж известка сыплется, барак дрожит и по-соседству саманные заборы валятся. Медработники со сна в ужасе просыпаются, точно от землетрясения, с испуга озираются по сторонам, выглядывают в окна, а минут через тридцать, когда очухаются, посылают дневального открыть двери, – так, глядишь, и до развода недолго осталось.

А давайте-ка пройдем с вами на пекарню к нашему уважаемому Карлику. Правда, ему очень много уделялось внимания на концертах, но Карлик так и не вырос, а остался Карликом.

Вот, по неточным данным, у него в чанах, где замешивают тесто, живут и здравствуют около сорока пяти тысяч тараканов, а они ежедневный приплод дают…

Голос из зала: Это неправда, разбудите его, разбудите!

Другие голоса: Не надо будить, не надо! Давай, Иван, крой дальше!

И: Когда будет нужно, я сам проснусь…

А где завхоз Влох – тут, нет? Разворачиваться, батенька, надо! Ремонтных работ и глазом не окинешь, пора приводить хозяйство в порядок, по-настоящему браться за дело, да только не так, как в прошлом году строили баню, а нынче-то она разваливается. Разваливается, а?

Вот то-то и оно-то!

Теперь вот пришла весна, в воздухе благоухает аромат, с которым приходит такое нежное слово, как «любовь». Ну, если какой молодой лоботряс и напишет записку в жензону, так это ничего: «кто не был молод, кто не был глуп». Но вот у нас среди инвалидов есть один старичок, ему лет шестьдесят с крючком, он с бородой да палочкой, да с котелком в руке. Я не буду называть его громкой фамилии – вы ее сами знаете. Так вот, он завел знакомство с молоденькой девушкой, писал ей нежные письма, объяснялся в любви – и, наконец, получил свидание в районе рентгенкабинета. Вот, стоят это девушки стайкой, прижавшись друг к другу, – а он ковыляет, опираясь на палочку и помахивая котелком. – Скажите, пожалуйста, кто здесь Люба? – «Я», – несмело отвечает девушка… «А это я, ваш… кхе, кхе». Девушка бледнеет, краснеет, хватается за подруг, боясь упасть. «Как же вы мне не написали, что вы такой?» – «А я вам не говорил, что мне восемнадцать лет!» –

и разволновавшийся старичок роняет котелок на землю, падает сам, а потом его в амбулатории приводит в чувство консилиум врачей…

Голоса из зала: Давай, давай, Иван, продолжай! Молодчик!

И: Хочу вот отметить работу наших сапожников, которые, так сказать, стараются для нас. По сто гвоздей вколачивают в подметку, а подметка не выдерживает и отскакивает! А заплатки ставят такие маленькие и аккуратные, что у человека просто походка становится другой: так эти заплатки ноги режут! И паруют ботинки исключительно: правый сороковой, левый – сорок пятый. Ну, а соседи сапожников – портные. Просто художники, а не портные: так разрисуют вас, что ни один живописец-импрессионист не додумается до такого! Штанина будет красная, другая синяя, а рукав – зеленый в крапинку! Работают по принципу «не мне носить» или «мне не подписывать свою фамилию под этим творчеством». Но мы их фамилии все равно знаем!

Голоса из зала: Правильно! Верно говорит!

И: Пора подтянуться упомянутым товарищам и равняться по тем, кого они обслуживают. Ведь люди добились успехов в своем труде и ждут от вас добросовестного к себе отношения. Ведь Бирюков из бригады 218 работает уже за май 1955 года, Гайдушин из той же бригады – за счет июня 1955 года, а Отсивер из бригады 206 – за июль 1955 года!

Я уже больше не сплю – нет надобности – но очень признателен гипнотизеру, который помог нам сегодня вскрыть наши недостатки. Я все сказал!

Криваві події червня 1954-го Талалаєвський запам'ятав назавжди. Не залишила його байдужим і доля в'язнів, які під час відносної свободи зустріли своє кохання. Вірш про закоханих датовано двадцять першим липня того пам'ятного літа: «Зелений травень розстилавсь навколо, / Стояли сонячні, благословенні дні / В далекій казахстанській стороні, / О, не забути їх мені ніколи! // Вони зустрілись, юні і щасливі, / По вінця сповнені одним чуттям, / Мов дві тополі – молоді, вродливі, / На вірність присягалися життям. // За свідка сонце їм було, що з неба / Дивилося, і ніжне, й золоте, / Та, власне, свідків зовсім і не треба / Там, де любов свої вінки плете…»

Він писав українською та ідишем, добре розумів тих, хто мріяв про незалежність свого народу, проте вірив у можливість здійснення цієї незалежності лише у складі багатонаціонального Союзу.

Написати додому з розбурханого табору Талалаєвський зміг лише в липні.

22/07–54 от жены, Клары Зельцман

Дорогой Мотинька, жизнь моя!

Наконец прибыли от тебя вести – позавчера получила телеграмму, а сегодня сразу три письма. Я уже не знала, что и думать, но была уверена, что ты жив, здоров, иначе и быть не может! Ведь нас с тобой ждут большие события. Сегодня только получила из Москвы официальное сообщение об отмене приговора со стадии предварительного следствия, но я об этом уже знаю давно и вчера уже были здесь, в Военной прокуратуре, где мне сказали, что дело уже прибыло и приступили к следствию (следствие будет в Киеве), что ты должен быть вызван днями. Я хочу пойти в комитет Госбезопасности на прием к Министру <…>

22/07–54 от дочери Ирины

<…> Мы очень ждем тебя, считаем дни, минуты, часы до встречи.

А пока будь здоров. Живи, как и мы, верой и надеждой. И знай, я крепко верю тому, что ты очень хороший человек и не верю выдумкам *всяких* людей. Крепко целую и обнимаю тебя.

Твоя любящая дочь

Введення оплати праці в’язнів з вирахуванням вартості гарантованого харчування, одягу, взуття та податку на прибуток було зафіксовано в постанові Ради Міністрів СРСР від 13.03.1950. У дужках було зазначено «за винятком особливих таборів». У цих таборах такі заходи вживалися за спеціальною санкцією. З листів Талалаєвського дізнаємося, заробітну плату він отримував, 52–57 карбованців на місяць, і залюбки користувався одним з методів заохочення з боку керівництва – залишаючи собі найнеобхідніший мінімум, в останні роки намагався підтримати родину. Поява заробітної плати зменшила кількість порушень табірного режиму, та

через значні відрахування решта, яку отримував в'язень, не могла вважатися ефективним стимулом. Найбільшою популярністю серед усіх заходів з мотивування праці серед ув'язнених користувалося скорочення терміну за певну кількість відпрацьованих днів. Нарахування заліків залежало від відсотка виконання норм виробітку бригадою. Якнайшвидше вийти за колючий дріт мріяли всі, й на дисциплінарні стягнення у вигляді скасування зароблених днів відповідали неконтрольованими приписками. «Отличной бригаде – хвала и почет! / Ударно работай – получишь зачет!» – згадував Солженіцин. Набагато ефективніша за концерти система заліків неодноразово зазнавала перегляду: найвище керівництво турбувала можлива втрата найбільш продуктивної робочої сили.

На відміну від попередніх останній концерт, яким займався Талалаєвський, ніби стверджував право вільної людини на зустріч з мистецтвом у будь-який погожий день серпня. Надзвичайне напруження слухачів передавалося артистам – художній керівник театральної бригади В. О. Комаров, певно, той самий Комаров, член групи рупористів під час заколоту, які агітували солдат не вбивати невинних, участі в концерті не брав, серед активних учасників повстання були й інші члени театральної бригади, деяких заарештували, відправили в район Верхньої Колими та Іркутську область. Не знайшов у собі сили підтримати концерт і незмінний художник культбригади Дмитро Сергійович Смирнов. Небанальні події червня вплинули й на цензорів: якимось дивом у програмі залишилася поема «Зодчие» Д. Кедріна про майстрів Барму й Посника, будівничих храму Покрова. Співзвучна в'язням легенда про зодчих, яких несправедливо засліпив Іван Грозний, стверджувала, всупереч учиненому з ними звірству, життя має сенс, впевненість автора передавалася знесиленим глядачам. Віршем С. Васильєва конферансьє вшанував відкриття сільськогосподарської виставки в Москві, наголосив, усі присутні – громадяни великої Вітчизни. Вдвічі довший за попередні концерт уперше не був приурочений до певної дати, вирізнявся числом учасників, великою кількістю ліричних музичних номерів. Фортепіано, мандоліна, баян, балалайка й гусла, латвійський хор під керуванням Ветіньша Петеріса, український хор під керунком Назара Димнича, російські пісні –

рівень був вельми професійний. Перші такти Української рапсодії І. Левицького, пронизливі слова народної «Зеленая та ліщинонька» збурювали біль нещодавніх втрат. Найглибших струн у серці колишніх фронтовиків і військовополонених торкалися рядки життєствердної пісні «Дорогая моя Москва»: «Похоронен был дважды заживо, / Жил в разлуке, любил в тоске…» І все ж таки у серпні 1954-го за колючим дротом змученого Кенгіра звучав непереможний гімн життю. Правда була за в’язнями – тими, хто зачинив двері бараку, щоб оплакувати мертвих, і тими, хто вийшов на кін для того, щоб підтримати живих, затвердити ту саму свободу, яка починається по той бік відчаю.

Для отримання дозволу керівництву подавали тексти пісень латвійського хору в перекладі російською, під текстом пісні «Бегом пустил я своего коня» – про сирітку й вельможного нареченого – ремарка Талалаєвського: «А это ведь песня о Сталине».

Бруно Якобсон, який цього разу акомпанував Station Станіславу Пельше, виконував і власні твори. «Біля рояля автор», – зазначено в програмі. На обкладинці ліра, замість струн – табірні ґрати.

Концерт
август 1954

Худ. рук. и автор М. Талалаевский
Муз. руководитель П. Альтерман
Аккомпанемент (рояль) Б. Якобсон
Художник Г. Чейшвили

Программа

1. Вступление – М. Талалаевский
2. «Ленинские горы» – А. Горецкий
   в сопровождении оркестра
3. Оркестр под управлением П. Альтермана
   1. Марш нахимовцев
   2. «Поэт и крестьянин» муз. Зуппе
   3. «Украинская рапсодия»
4. «Зодчие», поэма Д. Кедрина – Д. Абезьянин
5. «Земля в цвету» С. Васильева – М. Талалаевский, Зеленов

6. Соло – Александр Горецкий
    1. «Школьный вальс»
    2. «Сормовская лирическая»
    3. «В жизни так случается»
7. Соло на мандолине – К. Дрыгин, аккомпанирует Г. Баев
    1. Вальс «Воспоминание», муз. Халпакчиева
    2. Мазурка № 2, муз. Андреева
    3. «Добрый вечер» – муз. Николаевского
8. Поэма, муз. Б. Якобсона,
исполняет К. Дрыгин, у рояля – автор
9. Художественное слово, стихи в исполнении автора, В. При селкова
    1. «Бетон»
    2. «Мы строим дом»

Интермедия «Зубы», исполняют Ковинский, Тимофеев

10. Латвийский хор под управлением Ветиньша Петериса

Интермедия «Собачка»

11. Юмористические стихи Ст. Олейника исполняет Вл. Дубровский
    1. «Указаний нету»
    2. «Таковы у нас дела»
12. Русские песни, исполняет Н. Аврамов,
аккомпанирует Зеленов
    1. «Всю-то я вселенную проехал»
    2. «Над полями, да над чистыми»
13. Лирические стихи Сергея Есенина исполняет А. Туз
14. Соло на балалайке – Арк. Захаров
    1. «Комсомольское сердце»
    2. «Ой, не ходи, Грицю»
    3. «Калинушка»

Интермедия «Труба»

15. Соло – Станислав Пельше, аккомпанирует Б. Якобсон
    1. «Скажи, зачем»
    2. «Серенада Арлекина»
    3. Вальс из оперетты «Когда поют жаворонки»
    4. «Когда твои письма приходят»

16. Соло на гуслях – П. Ветиньш
    1. «Песня о Степане Разине»
    2. «Вечерний звон»
    3. Народный латышский танец

17. Художественное слово, Н. Гоголь «Ночь перед Рождеством», исполняет И. Лаптев

18. Две песни, исполняет В. Скопов
    1. «По морям, по океанам»
    2. «Футбольная песенка»
    3. «Песня о пожаре»

19. Художественное слово, Некрасов «Что думает старуха, когда ей не спится», исп. Н. Тарусов

20. Дуэт. «Два друга», муз. Б. Якобсона,
исп. А. Горецкий и М. Талалаевский

21. Соло на баяне – И. Зеленов
    1. Дуранд Вальс «Премьера»
    2. Кузнецов, Полька

22. Украинский хор под управлением Н. Дымнича
    1. «Песня про вождя», Ревуцкого
    2. «Вечер на рейде», Соловьева-Седого
    3. «Зеленая та ліщинонька»
    4. «Ой, на горі та женці жнуть»
    5. «Каченята» (шуточная)

Программу ведут Талалаевский и Тимофеев

Инспектор КВЧ Камалдинов

«Растяну я свой баян / Да споем совместно, Как мы строим Джезказган / Доблестно и честно // С каждым годом он растет, / Ой, да хорошеет. / Кто из нас попал на слет, / Сам копал траншеи…»

Камінь – надбання Сізіфа, вважав Камю, однієї боротьби за вершину досить, щоб наповнити серце людини. Віру у всесвіт, який теж може любити й страждати, ще треба було знайти, «коротке невірне забуття» театральних вистав живило «паузу», зупиняло руку самогубців, тамувало біль. До слабенького вогника КВЧ тягнулися люди, які не боялися вийти за власні межі, протиставити побутовим

зв’язкам духовні, в умовах гнітючої зовнішньої обмеженості затвердити безкінечність духу.

Стимулювальний ефект концертів колективу табірної самодіяльності виявився тимчасовим, Степовий виправно-трудовий табір було ліквідовано 24.04.1956. Єврейський радянський поет, помічник художнього керівника, натхненник табірного театрального колективу Мотл Талалаєвський упродовж усього життя зберігав сім зошитів із програмами концертів Степлагу. Він не дожив до горбачовської перебудови, та жива частина невеселого літопису Кенгіра береже його ім’я.

Друга половина п’ятдесятих – початок сімдесятих: рапсодія у стилі блюз

Трагічне і смішне,
Присохле й повне соку
Нехай в тобі живе
І рве струну високу.

Мотл ТАЛАЛАЄВСЬКИЙ

Протягом трьох років перебував Талалаєвський у місцях позбавлення волі – з 15.11.1951 по 10.11.1954, – був звільнений з-під варти за ст. 197, ч. 2 КПК УРСР; за два тижні, 26.11.1954, поновлений в правах члена Спілки письменників. Справа була припинена Військовою прокуратурою Київського військового округу, 16.04.1957 письменник отримав довідку про реабілітацію.

К. Ясперс вважав страх основою надії, поки є страх, писав він, у людини ще є шанс вистояти. Страх зберігався й після виходу за межі зони, де людина, яка змушена була призвичаїтися до нелюдських умов, знов стикалася з невпевненістю від втрати стабільності. Новий розпад звичних форм життя викликав нову тривогу. Ані існувати всупереч реальності, ані нести її тягар на своїх плечах Талалаєвський був нездатний, тому волів жити в згоді із сучасністю, мирно співіснувати з партійним керівництвом.

Похибки, в яких звинувачували письменника колеги, зафіксовані в красномовному документі, листі Талалаєвського до київського обкому КПРС, який варто навести повністю. Він писав його цілком серйозно, покаяння було привселюдним і справжнім, проте зрікатися власної мови й приналежності до свого народу не збирався. Відшукуючи й викриваючи власні помилки, він мимохідь нагадував про безпритульне дитинство, погроми, фронтове минуле. Багаторазово повторював вислів «національна обмеженість», наголошував на несвідомій, неумисній поведінці, підкреслював зумовлену молодістю й легковажністю незрілість. Можна було б угледіти приховану від суддів продуману тонку іронію, адресовану поетом і драматургом майбутньому історику, якби поруч не зберігся вірш, що підтверджує сповідальну щирість автора листа: «Неровен мой путь и немало на нем / Ухабов, колдобин, крутых поворотов… / Проверен в труде и испытан огнем, / Я с детства тружусь до соленого пота. / Куда б не направили – в степь ли, в тайгу, / Я всюду солдат, да солдат Сталинграда, / любимой отчизне отдать я могу / И труд свой, и скромную жизнь, если надо <…> Товарищ обком, я стою пред тобой / И точно боец, принимая присягу / Клянусь, коль случится мне выступить в бой, / Я преданным буду партийному стягу…»

Рішенням бюро обкому партії питання про поновлення передали на розгляд до первинної організації СРПУ. Заява розглядалася без Талалаєвського, його прохання відхилили. Він звертається ще раз, пише, що сумлінно виконує всі покладені на нього обов'язки радянського письменника, намагається бути й у побуті, й у роботі комуністом, просить дати можливість повернутися до лав партії, запевняє, що серцем і думками ніколи з нею не поривав. У заяві до комісії партійного контролю при київському обкомі КПУ від 24.05.1959 Талалаєвський зазначає: після майже дворічного розгляду замість поновлення у партії йому запропонували вступати наново через не досить рішуче засуджені власні помилки. Головним недоліком цього разу вважалося замовчування: в автобіографії письменник не вказав, що у віці 14–15 років відвідував збори юнацької сіоністської групи, яка складалася з таких само безпритульників і люмпенів.

15/06–55

Киевскому обкому КПСС
от писателя М. А. Талалаевского

В течение нескольких месяцев Комиссия Партийного контроля при Киевском обкоме КПСС рассматривает мое персональное дело. Я давал письменные и устные объяснения по ряду вопросов, касающихся моей общественной и литературной деятельности, однако после того, что первичная организация Союза писателей рассмотрела мое дело, после принципиальной критики ряда товарищей моих произведений, я еще раз взвесил и продумал свою жизнь, тщательно пересмотрел по-новому написанное мной за 29 лет моей литературной деятельности и считаю своим долгом в решающий момент моей жизни заявить следующее.

1. Я отстаивал безупречность ряда моих ошибочных стихотворений, на которых лежит печать национальной ограниченности, буржуазного национализма.

После бесед в партийном бюро с товарищами Бажаном, Башем, Смоличем, Смилянским и другими, после выступления членов комиссии, специально выделенной бюро, и особенно после разъяснений, сделанных мне членами Комиссии Партийного Контроля, я понял, что до сих пор занимал неправильную позицию, когда старался свести ошибки к незначительным и несущественным промахам, которые, мол, со всякими могут случиться, что объяснял их молодостью и слабой политической подготовкой.

Трезвая оценка допущенных мною ошибок, осуждение их, честное стремление осознать их и больше никогда в жизни их не повторять – вот единственно правильный путь для человека, всей душой желающего носить высокое звание члена КПСС.

Исходя из всего этого, я считаю своим долгом лично разобраться в тех творческих ошибках, которые я допустил на протяжении моей многолетней работы. Я понимаю, что каждое слово литератора должно быть партийным и недвусмысленным.

Великий Ленин учит, что осознав ошибку, человек мобилизует всю свою энергию для исправления ее, особенно это касается тех, кто работает на идеологическом фронте.

2. В чем же были мои ошибки?

В первой моей книге «Улицы и улочки» (1926–1930) я, находясь под влиянием таких поэтов, как Фининберг, Резник и др., подражая им, по-ученически повторял их ошибки (оплакивал тяжелое прошлое народа, погромы, грусть и одиночество). Рядом с правильными стихами я опубликовал стихотворение о Кавказе, в котором безвыходность, нищета и нет рождения того нового, что принесла с собой Советская власть кавказским народам. Строчки «Одно утешение ночь у кавказцев, и больше здесь горя, чем счастья», хоть и связаны они со старым джигитом, – ошибочны, порочны.

В стихотворении «Студенческая песня» я допустил ошибку в той строфе, где речь идет об отсталости, о темноте в нашей стране, которая делает нас немыми и слепыми; это стихотворение о молодежи, о стремлении к свету, об учебе, а приведенная фраза снижает его, делает его порочным.

В стихах, посвященных беспризорникам, среди которых я жил в детстве, написанных в 26–27 годах, я неправильно описывал жизнь детей. Этих стихов немного, но не эта тема – босяки, папиросники должны были занимать внимание поэта.

Во второй книге «Комсомольское соревнование» наряду с верными трактовками отдельных явлений нашей жизни, я допустил два ошибочных стихотворения: о пятом годе и о первых пролетарских поэтах. В стихотворении о пятом годе я неграмотно изложил события революции. Строчки о том, что если бы тогда был комсомол, он бы шел не с просьбой, а с презрением, неверны. Партия руководила рабочим классом, восставшим против царизма, и выпячивать, противопоставлять молодежь старшему поколению не только безграмотно, но и вредно. Ошибочно также стихотворение о первых пролетарских поэтах Эдельштате, Бовшовере и Виничевском.

В книге стихов «На страже» я в стихотворении «Триполье» допустил ошибку такого рода: я не показал всего отряда, ушедшего против банды Зеленого, а только двух участников – Ратманского и Аронову. Этим проявлена была моя национальная ограниченность на том этапе. И хоть это стихотворение является только фрагментом к поэме, это не опрадывает меня.

В последующих моих книгах, вышедших на еврейском и на украинском языках вплоть до 1946 года, я не нашел вопиющих ошибок. Есть среди стихов этого периода слабые, бесцветные, недоработанные стихи.

Но вот вспыхнула война. Я ушел на фронт и время от времени записывал в свой блокнот стихи, которые в 1946 году вышли в издательстве «Дер емес» в книге «По-солдатски». Здесь я допустил ряд ошибок того же порядка – национальной ограниченности, а порой и просто националистические. Я имею в виду стихотворения «Так или иначе», «Украина», «В блиндаже», и наконец, стихотворение «Эстер», которое объективно может быть оценено как порочное в 1945 году я не имел права выделять из группы девушек, преподносящих мне цветы, еврейскую девушку Эстер, в отличие от всей группы немецких девушек, которых мы освободили от фашизма.

Эти мои ошибки еще более обидны, если учесть, что в военные годы я написал сотни патриотических стихов и песен, рассказов и очерков, положительно оцененных как нашей партийной критикой, так и нашей партийной организацией.

Чем объяснить этот рецидив в моем творчестве после войны в последней моей книге стихов, написанных на еврейском языке, и вышедшей в 1946 году?

Я думаю, что это случилось потому, что я не сумел разобраться в ряде нездоровых явлений национальной ограниченности и вспышке еврейского буржуазного национализма, не сумел им дать достойной партийной оценки, не имел достаточной политической зрелости оценить эти явления по-ленински, критически.

Ошибки эти я усугубил тем, что даже после разъяснения товарищей пытался ослабить критику их. Я не понимал, что эта критика была продиктована желанием помочь мне поскорее выбраться на широкую дорогу творчества – партийного, целеустремленного.

Настоящим моим заявлением я хочу раз и навсегда резко осудить допущенные мною ошибки как в творчестве, так и в реагировании на критику. Я готов понести любое наказание и с чистой совестью, добросовестным трудом проявить себя как настоящий коммунист, как советский писатель.

Після виходу з табору й реабілітації Талалаєвський підтримує листами табірних друзів. Один з них – Аврам Гонтар, єврейський радянський поет, прозаїк та перекладач, який співпрацював з ЄАК і теж відбував ув'язнення у другому табірному пункті Степового табору. У листі ще ув'язненому другові вже вільний Талалаєвський переказує привіти не тільки співтабірникам, а й полковнику та інспектору КВЧ: концертні програми підлягали цензурі, сценарист мав вибудовувати стосунки з представниками табірної адміністрації. Упродовж трьох років, зважаючи на кількість свят, вони набули рис певної сталості. Колишньому воєнкорові Талалаєвському антирадянська налаштованість значної частини бранців рішуче не подобалася, може тому саме його, вже вільного, надалі залучатимуть виступати з лекціями перед авдиторією кримінальників.

Гонтар також мав добру репутацію в керівництва. Хіба що на одному з табірних концертів не витримав і до напівсмерті налякав Талалаєвського – прочитав вірш про чорного крука на снігу, якому потрібно, щоб лилася кров. Грунін писав про нього: стриманий, мовчазний, «с грустинкой». У листах Гонтар благає про допомогу, якої конче потребували всі, хто відбував покарання за вигадані політичні злочини. Він розповідає про відмову у перегляді справи, просить Талалаєвського взяти характеристики на нього в Рильського, Тичини, Корнійчука, Малишка, благає домогтися прийому в Москві й вирвати його з Кенгіра. Він відчуває одне – разючу різницю між вільним і ув'язненим, і лише через рік зрозуміє, тавро колишнього в'язня залишається, людина, яка щойно звільнилася, є безправною й просити за друзів може хіба що в кулуарах. Умовно-дострокове звільнення, про яке йдеться в його листах і листах його дружини, аж ніяк не могло задовольнити поета. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1954 року жорстке відбування міри покарання в таборі могли замінити «більш м'яким» – роботою поблизу табору, до того ж, в разі виявлення нових «злочинів» під час невідбутого строку, суд міг приєднати цю частину терміну до нової міри покарання й повернути людину в місця позбавлення волі.

Життя в Кенгірі поблизу зони – просто за стіною поруч із тим життям, «яке не заслуговує на те, щоби називатися цим іменем»,

і робота статистиком у місцевій лікарні не додавали оптимізму. «Мне очень страшно, Мотя, и не потому, что я здесь, а потому, что я не смог доказать, что белое есть белое. Почему это так?» – питає він. Про ув'язненого друга й час, проведений разом у смугастих робах, Талалаєвський не забував ніколи, та міг лише чекати слушної хвилини, щоби бодай натякнути більш впливовим літераторам про необхідну допомогу, надто безправним був сам, аби звертатися з офіційними заявами. Аврама Гонтаря було реабілітовано 1956 року. Згодом він напише вірш про папугу, якого хотів би навчити ідишу. «Немного полиняет на третьей сотне лет… И тут его поймает седой языковед…» – коли зникнуть останні носії забутої мови, папуга відкриє її таємниці майбутньому лінгвісту.

За часів ув'язнення Талалаєвський був упевнений, все, що сталося з ними усіма, – помилка, мріяв забути ці дні, як страшний сон, та забути не судилося: «…Нехай хто інший, до людей байдужий, / Мовчить про них тепер, як і тоді… / Він сльози обминав, як ті калюжі, / Співав лише про зорі золоті… // А ти? Згадай, як темними ночами / На твердих нарах, біля чорних ґрат / Вві сні ти розмовляв з братами, / Вигукуючи: – Я ж солдат, солдат! // Згадай, як ти питав: За що? За віщо? // Згадай і тим байдужим нагадай, / Про дні минулі – чорні і зловіщі / Спитай і відмовчатися не дай!..»

Намагаючись надолужити згаяне, Талалаєвський пише вірші, п'єси, читає лекції. Виступає на читацьких конференціях – в бібліотеці машинобудівного заводу ім. Калініна, клубі заводу «Арсенал» за романом А. Рибакова «Катерина Вороніна», Д. Граніна «Шукачі», за романом М. Руденка «Вітер в обличчя», книгою Б. Балтера «До побачення, хлопчики», вечорах відпочинку, зокрема, молоді й підлітків у театрі ім. Ленінського комсомолу, літературних вечорах – з літературними композиціями в Палаці культури заводу «Точелектроприлад», у малій залі Клуба МВС УРСР тощо.

В окремому конверті зберігаються анонімні записки, які отримував він від старшокласників та студентів на лекціях, теж своєрідні невеличкі листи. Серед численних записок про кохання (одна з лекцій мала назву «Коханням дорожити вмійте»), які хвилюють молодь усіх часів («Як відрізнити боротьбу за своє особисте щастя від нав'язливості?», «Що таке платонічне кохання?», «Чому Ви

вважаєте, що двох людей водночас кохати не можна? Такі випадки підтверджує навіть література. Приміром, у Дж. Лондона "Маленька господиня великого будинку"?», «Як пояснюється той факт, що більшість молодих людей закохуються навесні?»), є зовсім інші.

Молоді люди не були обізнані з Інструкцією про порядок цензорського контролю творів мистецтва від 18.01.1952, згідно з якою Комітет у справах мистецтва при Раді Міністрів СРСР мав здійснювати ідейно-художній контроль, зокрема за репертуаром концертних виконавців, однак про те, що записи іноземних співаків, які нібито пропагували релігійні забобони, свободу, відкритий еротизм, вважалися ідейно шкідливими, добре знали. Цензор ставив індекс і номер, який гравіювали на дзеркалі платівки. Лише такі музично-вокальні твори приймалися для публічного виконання й розповсюдження.

На блошиних ринках студенти залюбки віддавали частину стипендії за продукцію музичного самвидаву – саморобні записи «на кістках», що упродовж двадцяти років, до виникнення магнітофонів на початку 1970-х, копіювалися місцевими винахідниками на плівку рентгенівських знімків з привезених іноземцями вінілових дисків. Питання «Чому піддається критиці Джек Керуак, співак Елвіс Преслі, але немає можливості ознайомитися з їхніми творами, піснями, щоб оцінити по-своєму?» було, до того ж, і перевіркою на адекватність лектора. Закордонні платівки з джазовими композиціями, брюки-дудочки, краватка-оселедець і черевики «манна каша», начесані коки й набріолінені тонкі вуса – психологічний захист від повоєнних злиднів – являли своєрідний протест проти стереотипів і неможливості виокремитися. Їх висміювали в газетах, засуджували на комсомольських зборах. Узвичаєна позиція лектора все ж таки бентежила, він проголошував: «Ненавиджу, ненавиджу / Руду стиляжну наволоч / З її всіма гримасами / Тонкими вихилясами! / Все в неї запозичене / Від голови до п'ят, / Печаттю глуму мічена, / Безглузда й спантеличена, / Неробством покалічена, / А пнеться в перший ряд! // Я відкидаю начисто / Її кричущі зачіски, / Її бездумні прагнення, / В дешевий блиск зодягнені, / Її смаки розтлінні / й закоханість у джаз… / Ненавиджу, ненавиджу / Її п'янке скиглління, / Воно, як павутиння, / Снується поруч нас…»

У відповідь він чув логічне питання: «Товаришу лекторе! Ви говорили про стиляг і критикували їх. Це правильно. Але навіщо ж в магазинах продаються костюми, як для дівчат, так і для хлопців. Навіщо у нас в моді журнали мод з-за кордону. І ось важко переконати "стилягу", що це недобре в суспільстві, що це є схиляння перед західним…» Зрозуміло, що лектор торочив про смак і несмак, розповідав про красу зовнішню і внутрішню… «Товариш письменник, я люблю хлопця іншої національності, і наша сім'я заборонила нам зустрічатися. Що робити?» Тут, певно, можна було оповідати про багатонаціональний і єдиний Союз. Проте невідомо, чи зміг письменник у тиші власного помешкання віднайти вірні відповіді на питання, які хвилюватимуть радянську молодь ще якнайменше чверть століття.

Підтверджена табірними випробуваннями непохитна лояльність до влади уможливила виступи Талалаєвського перед авдиторією ув'язнених блатарів. Їхні питання здавалися йому набагато простішими: «Чи є ми, тобто кримінальники, «ворогами народу?», «Чи були ви під час повстання, заколоту, в Джезказгані?», «Чи спостерігалися порушення соціалістичної законності стосовно неполітичних в'язнів?», «Чи може «поет» Твардовський бути приміром нам?» (певно, їм йшлося про образ Сталіна у поемі Твардовського «За далью даль»). І хоча у записці в'язні попереджали письменника, виголошувати прописні істини – марно витрачати сили, він кликав на допомогу весь свій табірний досвід, аби порозумітися з тими, для кого легітимні ідеологічні цінності не існували взагалі. Його власна історія хвилювала, дехто починав писати листи, просив поради. Один з таких кореспондентів – ув'язнений Віктор Радченко, теж активний учасник колективу самодіяльності, який закінчив мореходку, працював матросом на пасажирському пароплаві Дніпровського річкового пароплавства «Й. Сталін» і в свої двадцять чотири вже встиг тричі побувати в місцях позбавлення волі. «Пристукнуть лихо каблучком, / Пройтись по кругу, как юла, / Бочком, вприсядку и волчком / Чтоб пляска за душу брала» він був теж майстер, ще й писав про це вправні вірші. Засуджений на п'ять років, він очікує умовно-дострокового звільнення, надсилає письменникові свої поетичні спроби, питає, чи варто йому з такою біографією думати

про театральний інститут, за порадою Талалаєвського вирішує досконало вивчити українську. Повідомляє про поповнення бібліотеки, ділиться враженнями від романів Симонова й Гончара, мріє написати свій.

Ще воєнкором Талалаєвський вирішив робити все можливе для збереження пам'яті про загиблих на фронті єврейських письменників. Він пише вступне слово до книги «Сонячна соната» Шимона Гольденберга, який загинув восени 1941-го, спогади про Мойсея Аронського та Мойсея Дубілета. Один з листів, що надійшов на адресу Спілки на ім'я М. Талалаєвського, надіслав І. Різберг з вдячністю за статтю, присвячену його братові, Абраму Різбергу, який загинув 1945 року в Угорщині. Автор листа просив видати в українському перекладі братову повість «Художник», окремі оповідання Біробіджанського циклу, висловлював готовність поділитися подробицями життя брата та розповідав про мрію надрукувати спогади про батька, єврейського письменника Ізраїля Фішелевича Різберга, який був знайомий з Шолом-Алейхемом та Бяликом. Також Талалаєвський намагається розшукати ненадруковані твори, зокрема переклади розстріляних єврейських поетів. На початку квітня 1961 року з питанням щодо українських перекладів Переца Маркіша звертається до його дружини, Естер Юхимівни Маркіш.

За часів відлиги начебто починають виправдовуватися сподівання Талалаєвського щодо відкриття періодичних видань на їдиші. Засновано єврейський літературно-художній журнал «Совєтіш геймланд». Спілка письменників України та редакція журналу проводить зустрічі редколегії та авторів журналу з читачами. На вечорі у приміщенні кіно-лекційної зали Жовтневого палацу культури 8.10.1964 звучать твори українською та їдишем, Юрій Смолич та Арон Вергеліс запрошують до слова письменників. Серед них Р. Балясна, Й. Бухбіндер, Л. Вишеславський, А. Гонтар, О. Дриз, Н. Забара, А. Каган, І. Кіпніс, П. Кірічанський, Л. Костенко, М. Лев, Х. Лойцкер, О. Новицький, Д. Павличко, Г. Полянкер, Х. Табачніков, М. Терещенко, П. Усенко, І. Фалікман, Д. Хайкіна, Ш. Чернявський, Е. Шехтман. Не менш урочисто у залі Державної філармонії 19.05.1966 проходить літературний вечір, присвячений 50-річчю від дня смерті класика єврейської літератури Шолом-Алейхема.

Талалаєвський разом з Ю. Смоличем, Р. Балясною, Л. Вишеславським, Д. Павличком, Г. Полянкером, С. Тельнюком і П. Усенком – активні учасники події.

Серед кореспондентів Талалаєвського – його давній знайомий, доктор філологічних наук, літературознавець, випускник ІФЛІ, поет, перекладач і педагог, один з авторів «Чорної книги» Лев Озеров. Дякуючи у листі Талалаєвському за надіслану збірку, він відзначає прозорість і зворушливий ліризм його віршів, перемогу над тривогами й хвилюваннями великого світу, яким поет зумів відкрити серце, спромігся усвідомити їх і пережити. Талалаєвський добре пам'ятав батька Л. Озерова, колись навіть подарував йому свою першу книжку, і Лев Айзикович відкриває Талалаєвському свій невтамований давній біль, пише про трагічну загибель батька від бандитської кулі, в Ташкенті, на сходах Середньоазіатського індустріального інституту. Під час війни він врятував хімічну лабораторію КПІ, та його, як і багатьох євреїв, викреслили зі списків тих, хто мав повернутися до Києва. Тричі самого Л. Озерова оголошували націоналістом. Проте, за спогадами друга і помічниці Софії Кугель, він зважував слова, не примикав до жодних літературних угруповань, і зрештою вижив, бо за порадою Пастернака «вийшов з банки з павуками». Після довгих років замовчування Л. Озеров перший написав про А. Ахматову, робив все можливе для збереження спадщини І. Сельвінського, Д. Кедріна, Г. Оболдуєва, М. Зенкевича та інших.

Значна частина післявоєнного листування Талалаєвського стосується його професійної діяльності драматурга, завліта київського Театру юного глядача. Серед листів від художніх керівників театрів, де йшли його п'єси, відгуків вдячних читачів, запрошень відвідати ту чи іншу школу, трапляються цікаві знахідки. На відпочинку в Ялті, в будинку творчості письменників літфонду, готуючи перші нариси для історичної хроніки на дві частини «Життя, віддане людям» про життєвий шлях Г. І. Петровського, голови більшовицької фракції 4-ї Державної думи, з 1917 наркома внутрішніх справ РРФСР, з 1919 року – голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Талалаєвський веде листування з його донькою Антоніною. Він і гадки не мав, що прийде час, коли з назви міста

Дніпропетровськ зникне друга частина, в Києві буде демонтовано пам'ятник Петровському, а ім'я колишнього заступника голови Президії Верховної Ради СРСР пов'язуватимуть з організацією голодомору. Один із засновників першої підпільної організації Катеринослава, в 1905 році керівник вуличних боїв, про падіння монархії Г. І. Петровський дізнався, перебуваючи на довічному засланні в Якутії. Вже в червні встановлював радянську владу на Донбасі, займався ліквідацією неписьменності й безпритульності в Україні. Ідейний більшовик, один із засновників «червоного терору», прибічник індустріалізації й колективізації, побачивши наслідки специфічних хлібозаготівель на Україні, вжахнувся й насмілився висловити думку про можливе надання термінової продовольчої допомоги селу. Така невпевненість у правильності політики центрального уряду була трактована як відхилення від позицій генеральної лінії партії. Старшого сина й зятя було розстріляно. Всеукраїнського старосту було знято з усіх посад як батька ворога народу. Звільнений з лав армії, молодший син після відновлення загинув при виході з оточення у серпні 1941 року. Однією з причин репресій щодо їхньої сім'ї, за спогадами доньки, дружина Петровського називала злопам'ятство вождя, втомлена від постійного перебування багатьох засланих, свого часу вона не запросила його на ночівлю. Останні роки життя Г. І. Петровський працював заступником директора з адміністративно-господарської частини Музею революції в Москві, до його біографії ще повертатимуться історики. Одна з вистав за п'єсою Талалаєвського відбулася у Дніпропетровському державному українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка (сезон 1976–1977). Завдяки тодішнім вимогам створювати п'єси до річниць революції, збереглося цікаве документальне свідчення про життя сім'ї одного з неформальних очільників українського уряду.

Вірним кореспондентом Талалаєвського залишається фронтовий друг Зельман Кац. Після сотень зустрічей у Москві, яку не бачив протягом восьми років, він пише про відчуження та гіркий осад, єдина «справжня» зустріч – з Павлом Антокольським. Пробитися в Москві з книгою віршів, якщо ти не каракалпак, майже неможливо, твердить він. Задекларовану ідею інтернаціоналізму можна було

відчути на дотик: переклади творів поетів радянських республік ще з 1930-х виходили великими накладами. За умов переслідування й тиску цензури багатьом талановитим поетам перекладацька ніша подарувала перспективу бути почутим, шанс врятувати свій поетичний дар, отримати кошти на існування. З оригінальними творами було складніше. Щоби видати збірку, нещодавньому космополіту Зельману Кацу треба було докласти зусиль. Поради Арона Вергеліса щодо тактики для отримання договору на видання збірки у новому, 1957 році, для Талалаєвського також не були зайвими. Відчутна відокремленість примушувала згадувати фронтові роки, Зельман Кац мріє відновити творчий фронтовий альянс, закликає Талалаєвського до співпраці, пропонує пожертвувати чимось особистим «заради славного, (так, дуже славного) імені Кац і Талалаєвський», яке йому здається «чимось значно більшим, ніж поєднання двох імен». «Кац і Талалаєвський – письменник особливого типу, – пише він, – і шкода, якщо весь він залишиться в минулому». Він мріє взяти великий підряд у бюро виступів, написати спільно п'єсу, вірші чи прозу, вирушити в подорож, переконує: «в умовах максимального наближення до похідних наша колективна муза розправить свої крила, як звикла вона до цього в роки війни». Табір вилікував Талалаєвського від залишків давнього надмірного ідеалізму, навчив покладатися лише на себе, він розуміє, нові творчі злети відновленого альянсу не спроможні повернути у письменницьку спільноту єдність і щирість воєнного часу, яка залишилася хіба що в епістолі Долматовського від 5.04.1942: «…Привез я бессмертного Савву / С пробитою левой ногой, / (Но он обещает на славу / Писать научиться другой!) / По Харьковской улице бойко / Бежали седые ручьи, / Где вы, неразлучная двойка, друзья дорогие мои? / Уехали в Белый колодец, / На тот громыхающий свет, / Где каждый из вас – полководец, / А вместе – военный совет. / <…> Живите, друзья интенданты, / Курчавый и гладкий блондин, / Ребята, вы больше, чем Данте, / Вас двое, а он был один!»

Життя триває, звиклий до витівок долі, Зельман Кац хіба що деколи скаржиться другу – на зникнення їхніх прізвищ у статті-добірці «Нового мира» (1958), виключення з письменницької групи, що їхатиме до Волгограда (1971), якому навіть фронтовий товариш не

в змозі зарадити, затримку виходу книги (1972). Для того, щоби потрапити на заплановані урочистості в Севастополі (1969), колишнім фронтовим кореспондентам Кацу і Талалаєвському потрібно нагадувати про себе. І це попри те, що саме вони у травні 1944-го писали про звільнення міста: про людей, які, незважаючи на бій, що точився біля Північної бухти, з льохів, гірських печер і руїн виходили на вулицю, про німців, які, відступаючи, старих, жінок і дітей заганяли на верхню палубу корабля для маскування від радянської авіації, а своїх вантажили в трюм, про напівзруйновану будівлю музею Севастопольської оборони, залізну арматуру купола й вищерблену круглу стіну, які залишилися від будівлі Севастопольської панорами.

Певне розшарування письменницького середовища змушувало Каца вдаватися до сарказму, навіть на кримському узбережжі: «Коктебель, як завжди о цій порі, перенаселений онучатими племінниками і двоюрідними тітками покійних і, переважно, живих класиків. Київ тут гідно представляють Райцин та Йосип Кисельов. Втім, коли перед тобою море, а поруч Кара-Даг, людське оточення не надто значиме».

Талалаєвському Зельман Кац писатиме впродовж довгих років. Йому випаде пережити майже всіх друзів. На країну, за яку вони колись воювали, чекатиме розпад. Останній лист цієї добірки – прощання з українським поетом і прозаїком Ігорем Муратовим, учасник російсько-фінської війни, в'язень німецьких таборів, він пройшов крізь пекло й вижив, тому що, за його власним твердженням, вірив у неминучу цінність життя. Вже у похилому віці Кац наважиться на еміграцію, пам'ять про війну залишиться з ним назавжди. «Нетающая тень войны», саме так він назве збірку, що вийде 2005 року в Харкові.

В архіві Талалаєвського зберігаються листи від найближчих родичів і знайомих, письменників і драматургів, перекладачів, школярів і читачів. Йому відповідають Андроніков і Первомайський, Вышеславський і Забіла, Кассіль і Лубківський. Щиру вдячність «за плідну участь у створенні першої багатотомної енциклопедії українського народу» висловлюють М. Бажан і В. Терлецький. Збереглися спогади про М. Рильського й П. Усенка, А. Ривліна й О. Ватулю,

І. Микитенка й О. Кундзіча, В. Сосюру й І. Друкера, Ю. Яновського й Л. Квітка та інших. Опрацювання ще не досліджених матеріалів його архіву триватиме. Значна частина листування, яку письменник вів їдишем, потребує окремого вивчення.

На схилі віку поет лине думками до початку: «Поверни мені, бодай на мить, / Те дитинство, босе та голодне, / Що і досі в пам'яті болить, / А назад вертатися не згодне», згадує, як входив у літературу селюком, якому «над усе дорожче Полісся з його садочками, озерами, блакитно-синім небом і чебрецевою землею», навіть не намагається приховати біль від втрат: «Могили одна до одної, рядами / Той самий туман їх усіх огорта, / Всі поруч з тобою спинилися, мамо, / Аби не гнітила тебе самота»[17]. Попри всі злигодні й випробування, він залишиться радянським поетом, радянською людиною. У липні 1956-го, коли донька та зять вирушатимуть у подорож, у самостійне життя, порадить: бійтеся міщанства й уникайте вульгарності, все робіть за законом, згідно із радянською мораллю. І все ж таки болючий досвід змінить його. «І тільки ніч в казахському степу / Живила рану і журбу сліпу», – роки, які ніби розрізали навпіл життя, приведуть Талалаєвського від заідеологізованих плакатних віршів до філософської лірики: «Ти не лякай мене, що жде розлука, – / Мене не раз лякали, я вже звик! – / Якої ще хвороби встане крик, / Коли й від цеї нездоланна мука?..» Він писатиме про незмірну відстань від вчора до завтра, про вітрила – білі, сірі, чорні та рожеві, про те, що треба буде залишати гавань, яку розбудував.

Поет й перекладач, драматург і театральний критик, лектор і педагог, вимушену трирічну ізоляцію Талалаєвський компенсував кипучою діяльністю, що тривала майже двадцять п'ять післятабірних років. «І сяє зачарована душа, і в тьму розчарувань не поспіша», – не лише про старіння, а й про вірність добі. Він був людиною свого часу, й здавалося б, досить типова біографія поета, який сформувався у річищі радянської культури й виконував соціальне замовлення за покликом серця, – вже надбання історика. Проте біда типовою не буває, непідвладні часу живі хвилюючі голоси з фрагментів його листування зворушливі й щирі, як сімдесят років тому.

[17]З їдишу переклала Є.Будницька.

б/д от жены Аврама Гонтаря Иды

Здравствуйте, дорогие!

Поздравляю Вас от всей души, желаю вам, чтобы больше ничто не огорчало вашей совместной жизни. За все испытания, которые вы несли эти годы, вам может быть хорошо. Мои испытания еще не кончились и вряд ли скоро кончатся. Мотя, мне Ирочка сказала, что я должна тебе написать подробно о состоянии Жениного дела, и ты в Киеве поговоришь о нем. В течение девяти месяцев я ходила в военную прокуратуру. Все Женины и мои жалобы были направлены туда, и дело его проверялось. 28/08 мне сказали, что проверка закончена и что дело находится на подписи у главного начальства. Коваль (есть такой в прокуратуре, Клара его хорошо знает) мне сказал, что на подпись дело пошло с хорошим окончанием, и я ждала положительного ответа. 10/09 я получила ответ, что все останется по-прежнему, то есть решение ОСО правильное. С этим ответом я пошла в прокуратуру и мне сказали, что основных свидетелей, которые могут подтвердить виновность Жени, нет, я тут же написала жалобу на имя Генерального прокурора, написала Вершилову и Вавилову, который был в Кенгире, пока еще ответа нет. Вот подробно о состоянии дела. К Жене я не поехала, потому что у него сейчас разрешается вопрос о его досрочном освобождении. К 37 годовщине его представили к досрочно-условному освобождению. В последнем письме от 9/11 он писал, что днями будет суд, и дело разрешится. Как только его там освободят, я поеду к нему. Мотя, тебе не надо писать, что это за освобождение, ты, наверное, в курсе дела, такое освобождение нас ни в какой мере не устраивает. Мотя, я понимаю, что тебе сейчас не до нас, у тебя еще много своих дел, которые надо уладить. Но я тебя умоляю, не забывай Женю. Тебе, наверное, больше, чем кому-нибудь известно его состояние, когда он сейчас остался один, все товарищи уже дома. Миша тоже обещал кое-что сделать, но это осталось только обещание, но ты не Миша, и я надеюсь, что поможешь. Заранее благодарна от себя и Жени. Привет и поцелуй Кларе. Жду твоего письма.

Ида

29/11–54 Джезказган от Аврама Гонтаря

Дорогой Мотинька!

Целую и поздравляю тебя! Я счастлив за тебя и за твоих любимых – Клару и Ирусю. Теперь ты, наконец, убедился, «аз майн гарц из а зейгер», и не только тем, что ты дома, но и тем, что ты реабилитирован и я еще здесь, одним словом, я могу быть доволен своей логикой, но ни в коем случае моим положением. А положение мое не блестящее. Начну с того, что я работаю на твоем месте, работа неблагодарная, несмотря на то, что руководство довольно моей работой. К 37-й годовщине мне выписали благодарность с занесением в личное дело и представили к условно-досрочному освобождению, я уже отбыл почти шесть лет и имею одиннадцать месяцев зачетов.

Ты, конечно, понимаешь, что даже если я выйду по 2/3, меня это мало устроит; опять то же самое – одиночество и тоска, это номер один, номер два: в начале августа Иде сказали, что дело мое пересмотрено, выводы положительные и что документы поданы на подпись, а тридцатого августа мне прислали извещение за подписью подполковника юстиции, что мне отказали в пересмотре. Номер три! Я поволновался, а потом пришел к выводу, что логика здесь хромает – сказали, что выводы по пересмотру положительные, а потом сообщили, что в пересмотре отказано. Понимаешь, Мотинька, это что-то не так! Теперь дальше – я пошел к Олюшкину и попросил его отправить новую жалобу с приложением характеристики. Характеристику написали за подписью Федорова и Малова – хорошую. Я просил председателя Верховного суда о том, чтобы он дал указание о пересмотре или же о назначении очного суда, в жалобе я изложил подробно все, что тебе известно.

Теперь, что ты должен сделать:

Взять у Максима, у П. Г. Т., А. Е., у Натана, у Малышко характеристики. Если они не могут сказать обо мне ничего о последних годах, так они могут сказать о моем киевском периоде.

Я уверен, что это сыграет решающую роль.

Ты должен поехать в Москву и добиться приема у тех, от кого зависит моя судьба. Ида совсем расстроена и выбилась из сил, подбодри ее. Я все же верю, что я буду реабилитирован.

Мотинька, значит, ты помнишь: новая жалоба с характеристикой послана Председателю Верховного суда, если нужно будет, пойди к нему. Тебе посылаю жалобу на имя Г. [Р.?] М. М.

Ты собираешь все, что можно будет в Киеве. Если у тебя нет денег, брат мой поможет мне и даст на дорогу. Я по-прежнему тот же, люблю тебя и верю, что ты сделаешь для меня все. Мотя, я до того был уверен, что ты будешь дома, что в своей последней жалобе я просил вызвать как свидетеля реабилитированного писателя Талалаевского. Иосифу прибыло определение, но я не знаю, где он, я написал об этом Лизе. Напиши мне *письмо*. Привет Грише и Мише.

На полях: Мотя, я убежден, что ты вырвешь меня из Кенгира, и ты опять убедишься «аз майн гарц из а зейгер» *А. Г.*

Что нужно будет, напиши сам от моего имени.

Если найдешь нужным изменить или добавить что-либо в жалобе – прошу сделать.

Целую тебя, Клару и Ирусю.

Твой Ж.

30/11–54 Джезказган от Аврама Гонтаря

Мотинька!

Еще раз поздравляю и целую тебя. Я вчера отправил пакет на имя моего брата и сегодня пишу в твой адрес. Больше писать не буду, буду только отвечать на твои письма, т. е. тогда, когда буду знать, что ты хочешь и можешь получать мои письма.

Я не знаю, поедешь ли ты в Москву или не поедешь – нет, поедешь! Я хочу, чтобы ты остался в моей памяти таким, как я тебя знаю, таким, как я тебя люблю.

Пусть даже твоя поездка ничего и не даст, но для меня это будет последним утешением – Мотя любит меня.

Разве ты сможешь забыть пятый барак, мою старательную уборку, медную землю в зоне и единственное дерево возле КВЧ, разве ты забудешь рубашку в голубую полоску, которую ты мне подарил перед отъездом? Нет, ты поэт, и этого никогда не выбросишь из памяти.

Я надеюсь, что мои принесли тебе пакет с заявлением, но, во избежание случайностей, повторяю. Я получил отказ в пересмотре

дела, несмотря на то, что Иде до последней минуты говорили, что пересмотр окончен с положительными для меня результатами. Я направил новую жалобу на имя Председателя Верховного суда с просьбой о пересмотре или же назначении очного суда. К жалобе приложена характеристика за подписью Федорова и Малова. Я работаю на твоем месте, мне вынесли благодарность с занесением в личное дело и представили к условно-досрочному освобождению (я это пишу для того, чтобы ты знал, на каком счету я здесь).

Я почему-то думаю, что самое важное это характеристики и надеюсь, что ты их получишь. Ведь на твоем опыте они убедились, что своим объективным словом они спасли советских людей, этим они вправе гордиться не меньше, чем своими творческими успехами.

Поговори, с кем нужно, ведь все знают меня как советского человека, не представляю себе, чтобы они отказали мне сказать то, что они знают.

Я прошу тебя внимательно просмотреть жалобу и внести нужные коррективы. Тебе виднее, что нужно и что не нужно. Я совершенно полагаюсь на тебя, можешь писать от моего имени все, что нужно будет.

Целую твоих счастливых – Клару и Ирусю.

Поздравляю Гришу и Лойцкера, пусть Лойцкер напишет, как поживает наш «друг» Меркулов. Привет М. и Н., наверное, встречаетесь.

Если Иосиф дома, поцелуй его за меня. Я дал знать Лизе о его освобождении.

Прошу тебя подбодрить Иду, она совсем выбилась из сил.

Будь здоров.

Женя.

12/12–54 Джезказган от Аврама Гонтаря

Мотя дорогой!

Наверное, ты уже получил мое письмо и знаешь о моих делах, повторять не стану – скучно об этом говорить.

О перспективах на кенгирскую жизнь не хочу и думать. Во-первых, не знаю, когда и как будет суд, а если это все случится,

найду работу рублей на 500 и постный угол где-то в пятом районе. Согласись, что перспективы не красочные.

Мотя, мне помнится, по поводу друзей, солнца и тени я писал очень давно и не понимаю, почему ты вздумал это сравнение принять на свой счет? Разве с нами так не поступали? Кто остался у нас, кроме наших родных?

Я послал брату пакет с тем, чтобы он передал его тебе, думаю, что ты его получил, как видишь, я придаю большое значение характеристикам, которые ты, надеюсь, получишь.

Я никогда не сомневался, что ты сделаешь для меня *все*. Я в этом до того уверен, что теперь уверен, что я буду дома. Меня никто не убедит, что ты не поедешь в Москву, даже сам ты.

Разве интересно то, о чем ты меня спрашиваешь, я, конечно, передал все твои приветы, полковника нет, Комалдинова тоже. Я работаю на твоем месте СКВЧ, И. П. руководит самодеятельностью, работает слабо, без интереса. Культбригада ставит концерты – не то это театр миниатюр, не то огрызок оперетты, во всяком случае как культбригада они себя еще не показали, нет злободневности, нет местного материала, но бог с ними.

Привет тебе от Майца Малова и Марии Ананьевны.

Я полагаю, что ты хорошо ориентируешься, в мою жалобу ты внесешь нужные коррективы. Характеристика нужна не только от К-ка, но и от других, от этого все зависит.

Мне очень страшно, Мотя, и не потому, что я здесь, а потому, что я не смог доказать, что белое есть белое. Почему это так? Напиши, как обстоят дела у наших бывших коллег. Ты сам понимаешь, что это представляет для меня интерес.

Миша, Саша и Федя шлют тебе привет и поздравления.

Обнимаю тебя крепко и целую.

Женя.

P. S. Твои медали высланы в адрес Киевской внутренней тюрьмы МВД за исходящим №6-1380 от 30 ноября. Управление об этом известили тебя письмом от 3/12. Думаю, что ты их уже получил.

Привет Кларе и Ирочке. Передай мой привет Мише и Иосифу.

А. Г.

7/01–55 Джезказган от Аврама Гонтаря

Мотя, дорогой!

Твое письмо от 23/12–54 получил сегодня. Два дня тому назад суд освободил меня условно-досрочно, пока еще нахожусь в зоне. Через пару дней меня выпустят в Кенгир, что я буду делать, где буду жить, еще не знаю. Настроение неважное, впрочем, сам понимаешь, что мне не сладко.

Написал заявление в Комитет партийного контроля с просьбой о том, чтобы надлежащие органы вызвали меня на переследствие. Отказ, который я получил, формальный и необоснованный.

Заявление я пошлю Иде и, когда ты будешь в Москве, вы подумаете, как поступить.

Нет, Мотинька, я, конечно, не играю и не руковожу самодеятельностью, я работаю культоргом, занимаюсь стеной печати, наглядной агитацией, одним словом, я старший над младшими. Моей работой были довольны.

Все твои приветы я передал. Николай Петрович на днях едет домой, он реабилитирован, реабилитирован также Саша. Скорняков этими днями едет в Китай. Федя работает по-прежнему, сегодня он получил пропуск, Михаил все ждет ответа. Вот новости о наших знакомых. Зима здесь, в этом году, хорошая, не очень холодно, и ветра нет.

Я очень рад за тебя, что тебе хорошо работается. Что касается твоей квартиры – я полагаю, что этот вопрос тоже разрешится у тебя, а пока жить в тесноте с Кларой и Ирочкой не из больших неприятностей.

Я напишу тебе, как только я выйду за зону, и буду знать, что и как. Напиши мне, на что я могу надеяться. Теперь многие получают паспорта. Но у меня три пункта, особенно мешает второй пункт.

Если теперь не получу паспорта, нужно будет написать об этом.

Одним словом, голова кружится от всех этих дел.

Целую тебя и жду писем.

Привет Кларе и Ирочке.

Твой Женя.

29/01–55 Джезказган от Аврама Гонтаря

Мотя, дорогой!

Ты мне давно не писал, почему?

Две недели я живу в Кенгире, живу я у Эсфирь Сауловны, она работает в поликлинике и получила маленькую комнатку. Ты помнишь, какая она добрая и сердечная старушка.

Работы я еще не нашел и не могу надеяться, что скоро ее получу – очень трудно устроиться, не имея ходкой профессии.

Тоскливо и тяжело, одиночество теперь еще больше давит.

Я совсем растерялся, не знаю, что и как предпринять, куда и как писать.

Надеялся на то, что ты получишь нужные характеристики и, поскольку Руденко затребовал мое дело, я расчитывал, что новый пересмотр при наличии характеристик из Киева, могут решить мой вопрос. Но судя по твоему молчанию, можно сделать вывод, что мои ожидания напрасны.

В чем дело, Мотя? Сделал ли ты все, что от тебя зависит? Не могу заставить себя думать, что ты занялся своими делами и забыл подумать обо мне, – этого не может быть! Ведь ты не Миша и не Иосиф.

Паспорта мне не дали. Может быть, стоит подумать о снятии спец. коп., а может быть и не стоит идти на полумеры. Одним словом, не знаю, что предпринять. Напиши, на что мне надеяться.

Как твои дела, восстановился ли ты в партии. Как подвигается работа над романом, как здоровье Клары.

Пиши мне до востребования: Каз. ССР, Караганд. обл, город Джезказган (с Нового года Джезказган стал городом).

Саша и Николай Петрович уже дома. На месте Федя, Михаил и Даша, но скоро и они выйдут.

Эсфирь Сауловна на днях получит паспорт и покинет Кенгир, она просит передать тебе привет. Если встретишь кого-нибудь из моих родных, передай им, чтобы они писали до востребования.

Мне трудно им писать о всех моих трудностях. Совестно сознаваться в своей беспомощности.

Целую тебя.

Привет Кларе и Ирочке.

Твой Женя.

26/02–55 Джезказган от Аврама Гонтаря

Мотинька, родной!

Из всех твоих невзгод меня только беспокоит твое здоровье и здоровье твоих родных и любимых, все остальное – чепуха, повторю твои же слова; вспомни июнь 1954 года! Квартира и остальные вопросы разрешатся, и ты ведь не страдал в клоповнике КВЧ за то, что там тесно и грязно.

Я также хочу надеяться, что при надлежащем режиме вы все скоро поправитесь.

Меня теперь угнетает одиночество, я места себе не нахожу, работу я найду, неинтересную, невыгодную материально, но все же работу. С марта поступлю статистиком в амбулаторию. Буду писать цифры с утра до ночи. Но все было бы хорошо, если бы я был с моими любимыми и дорогими.

Хороший мой, ты не должен думать, что я могу перестать верить тебе, мой большой недостаток состоит в том, что я верил даже таким, которым должен был отказать в этом. Ты для меня всегда был и останешься моим Мотей.

Я теперь живу один в комнатке 9 м. У меня – койка, столик, две табуретки и полочка для книг. Федя мне сделал всю эту «мичню». Он иногда приходит ко мне, скоро надеется быть на таком же положении, как и я. От Иды получаю часто письма, она очень взволнована и не знает, что предпринять. Если дело долго затянется, она ко мне приедет на несколько недель.

Хорошо, что ты работаешь, я верю, что теперь ты пишешь очень хорошо, твоя командировка тебя хорошо подкрепила, и не может быть, чтобы это не отразилось в твоей работе. Мы ведь теперь по-настоящему увидели людей, на что они способны – хороших и плохих. Как бы я хотел почитать то, что тобою уже написано.

Мотинька, помни, что моя жизнь в Кенгире – это только один шаг от стены, один незначительный шаг от той жизни, которая не заслуживает называться этим именем. Поэтому досадно, когда ты сравниваешь меня с собой – не надо этого делать!

Был ли ты у А. Е., у М. Ф., что они ответили? Меня интересует не только их формальный ответ.

Пиши мне. Привет Кларе, Ирусе.

Напиши Иде, она очень одинока.

Привет моим родным, они очень хорошие люди. Целую тебя –

твой Женя.

10/03–55 Джезказган от Аврама Гонтаря

Мотя дорогой!

Сегодня я получил твое второе письмо и очень обеспокоен за твое здоровье. Очевидно, что наш университет дался нам нелегко. Однако, отчаиваться не нужно, надо лечиться. Я надеюсь, что при правильном лечении ты скоро поправишься и сделаешь все, что необходимо.

Я живу по-прежнему один, в одиночестве и без всякого интереса. Я приступил к работе, сижу за столом и считаю палочки и кружочки – это называется работа статистика. Единственное преимущество в этой работе – это то, что я знаю, сколько людей здесь болеют острым воспалением дыхательных органов, сколько – ангиной, гипертонической болезнью и т. д.

Что такое с Мишей? Не жаба ли?

Я здоров, во всяком случае не болею.

Мотинька, мой брат – очень хороший человек, но не понимаю, почему ты думаешь, что он должен был поехать ко мне, он мне здесь ничем не поможет, это только лишняя трата денег. Ида все еще не едет, думаю, что задержка из-за материальных соображений. Я не знал, что Айзик дома, где Нобе, Ирма, Хоне. Напиши подробно, меня это очень волнует.

Почему невозможно поговорить с А. Е. [Корнейчуком]? Почему нельзя поговорить с М. Ф. [Рыльским]? Не допускаю, чтобы Ида обиделась на тебя. Я ей писал все подробно и кроме хорошего, она не должна думать о тебе. Полагаю, что она просто утомлена и ей трудно собраться и написать.

Я почему-то жду, опять жду, что скоро должно быть положительное решение по нашему вопросу. Сам не знаю, почему у меня такое предчувствие, может быть, так легче мне жить и поэтому я внушаю себе такие мысли. Напиши мне очень подробно обо всех наших, что ты знаешь о Давиде Б., Леба и других.

Привет тебе от Феди, Миши.

Прошу передать привет моему брату, племянникам и всем моим родным.

Целую тебя и приветствую Клару и Ирусю. Полагаю, что они тебя не дадут в обиду.

Твой Женя

28/03–55 от Ю. К.

<…> Безмерно рад, что ты в норме. Рад, что, по-моему, вообще кончается (но еще целиком не кончилась) эта зараза проклятой подозрительности и глупого шовинизма. В то, что ты подлец. – никогда не верил. Да и не только в тебе дело. Не верил я и в тысячу подобных случаев, когда возводилась жуткая напраслина на людей, ни в чем не повинных. Меня буквально мучил отказ от идеи интернационализма. Вот где основа.

Ну, что ж – ночь позади. Снова торжествует солнце, распрямилась правда. И все же – забывать этого нельзя. Искалечены люди. Искалечены дети. Моральная рана кровоточит дольше. Береги дочь. Пусть поймет, переболеет, но не хранит в душе темной злобы. Главное верить. Верить в лучшее, чистое грядущее. Без этого жизнь теряет смысл <…>

14/08–55 Джезказган от А. Гонтаря

Мотинька, родной!

Я также был удивлен твоим письмецом!

Не знаю, что означают все эти таинственные намеки, я писал и с удовольствием пишу тебе. Что касается письма Д. Ф., я понятия не имею, в чем дело. Я его давно не видел и не мог выяснить истину. Как бы то ни было, я всем этим «казала-мазала» не придаю никакого значения.

Я не отвечал тебе потому, что болел желудком, в этом году здесь очень жарко, Ида почти весь месяц не выходила из дому – она совершенно не переносит эту жару, температура доходила до 55°. Два дня тому назад Ида уехала, теперь стало еще тяжелей, нету сил больше выносить одиночество. Мотя, я в отношении себя не могу сказать, что правда восторжествовала.

Я не знаю, почему я должен быть здесь без семьи, без человеческих прав.

Еще тяжелей Иде и Виточке, для них абсолютно ничего не изменилось. Ида уехала, убитая горем, теперь ей будет гораздо тяжелей.

Живу бобылем, одиноко и тоскливо. Работа моя неинтересная для меня. Встречаюсь с Федей и Хахамом. Недавно приезжала семья Феди – жена и двое детей. Пробыли месяц и уехали в слезах. Что это будет?

Передай привет Грише, как у него дела?

Привет Кларе и Ирине.

Целую тебя и жду твоих писем.

Твой Женя.

2/11–56 Харьков от Зельмана Каца

Дорогой Мотя!

Ждал я, ждал, что ты приедешь в Харьков и вот, не дождавшись, пишу тебе.

Сначала – о Москве. Больше восьми лет не бывал я там. Москва меня поначалу просто закружила. Сотни встреч, тысячи ассоциаций и воспоминаний. И теперь, когда свежие впечатления улеглись, остался горький осадок. Почему? Если отбросить даже эмоциональную сторону и подойти со стороны чисто логической, то в каждом переулке Москвы натыкался я на горький вывод: я мог быть в этом городе, быть такой, как все, а теперь я для него отрезанный ломоть. Даже в разговорах с самыми старинными и честными своими друзьями звучало не то чтобы отчуждение, но вот именно такая интонация: «Жив? Здоров? Вот хорошо? Ну, живи, живи…» В наше время это не так уж мало, но и не слишком много. Для меня, во всяком случае. Потому что хуже смерти для меня навязывание себя кому-нибудь…

Была только одна встреча, которая заставила меня вскинуть голову и приободриться – это ночной разговор со стариком Павлом Антокольским. Большая и щедрая душа у этого человека. Правда, щедрость эта едва ли переводима на издательские договора. Она остается чисто моральным фактором. И это даже хорошо. Попробовал я поговорить с Ошаниным. Мы встретились в клубе перед

каким-то заседанием. Разговор у нас был короткий. Постараюсь передать его тебе с почти стенографической точностью.

– Здравствуйте, тов. Ошанин. Я – Кац…

– Какой?..

– Который и М. Талалаевский.

– А-а… очень приятно. Недавно был здесь Мотя…

– Как бы нам встретиться, поговорить?

– А о чем, собственно? Если об издании… Так ведь мы – московская секция… О чем же говорить?

– Неужели не о чем говорить двум поэтам, если даже один из них живет в Москве, а другой – в Харькове?

– Нет, отчего же? Можно встретиться. Хотя, честно говоря, я чертовски занят…

Крепкое рукопожатье. Подчеркнуто крепкое, и уже на ходу:

– Рад был вас повидать… А то ведь еще в конце войны ходила легенда, что вы и Мотя погибли…

– Ошибаетесь, мы погибли гораздо позже…

Ошанин оглушительно смеется и роется в карманах:

– С меня двадцать копеек.

Но монеты так и не дал. Вот и все.

Видишь ли, Мотя, ты всегда был толстым и розовым в смысле <нрзб> Теперь, говорят, ты похудел, и я потолстел, но не порозовел.

Пробиться в Москве с книгой стихов, если ты не каракалпак, так же трудно, как получить там квартиру или хотя бы прописаться. Это конечно, не значит, что не надо пытаться получить московскую литературную прописку.

Говорил я на эти темы и с Женей Долматовским. Он только-только вернулся из Парижа и говорил со мной так, словно он стоял на вершине Эйфелевой башни, а я стоял внизу… Ну, бог с ним, довольно злословить.

Москва 11/12–56 от Арона Вергелиса

<…> Одновременно было бы хорошо уже теперь приступить к окончательному отбору и подстрочному переводу стихов. Это обеспечило бы тебе договор в начале будущего года. Не вздумай

только «нижайше просить». Напомни ему (Кирьянову), во-первых, что ты реабилитирован в 1956 году; во-вторых, сообщи, что ты «просил бы» привлечь к дальнейшей работе над подготовкой сборника к изданию (к отбору стихов и их подстрочному переводу) такого-то литератора. Ввиду того, что по издательским установкам сам автор этим делом не занимается, было бы, на мой взгляд, идеально привлечь к работе кого-нибудь из грамотных и достаточно авторитетных (для издательства) поэтов: Женю Гонтаря, Мейшке Тейфа, реб Рахиль Баумволь. Я бы не стал кивать на других и мужественно назвал бы себя, но мне сейчас поручено редактировать три книги (Харик, Керлер и Лифшиц), причем подстрочник Харика (свыше 6000 строк) пришлось сделать самому. Так что я, друже ты мой, смогу тебе впредь быть полезным только добрым словом и, возможно, «толковым» советом <…>

30/08–57 от Зельмана Каца

<…> так вот – я снова в Севастополе, спустя 13 лет после того, как мы с тобой на рассвете майского дня 1944 года радостные, очумелые, потрясенные ходили по руинам его улиц и парков – надо ли тебе описывать странные – одновременно горькие и сладостные чувства, которые я испытывал, когда снова попал в Севастополь – солнечный, просторный, весь сложенный из белого инкерманского камня.

Многое мне вспомнилось, многое передумал.

Вот уже сорок с лишним дней я несу свою службу у моряков-катерников. Исходил с ними вдоль и поперек Черное море. Крепко продало меня и проняло морским ветром. После харьковской духоты в прямом и переносном смысле этого слова я вздохнул полной грудью. Много выступал перед матросами – на кораблях и на берегу. Читал старые вещи, писанные нами в этих местах, и снова пришел к выводу – то, что было нами сделано тогда, до сих пор важно и ценно.

Сейчас, когда я запасся новым материалом о жизни нынешней армии, мне кажется совсем реальным план издания книги наших военных вещей. Конечно, солидно дополненной стихами о современной армии <…>

19/03–58 от Зельмана Каца

Мотя!

Читал ли ты во втором номере «Нового мира» статью-подборку «Писатели в Великой Отечественной войне»? Какая же подлая и бесчестная рука листала комплект «Сталинского знамени», выискивая в нем два-три стихотворения Грибачева и проскакивая мимо сотен стихотворений З. Каца и М. Талалаевского.

Обидно. Но это не первая и не последняя обида. Ну, да ладно, черт с ними! <…>

22/12–61 от Зельмана Каца

Дорогой Мотинька!

Только что получил твою бандероль. Распечатал, мельком прочитал драгоценные пожелтевшие листки, и пахнуло на меня неповторимым ветром тех лет… Есть страшный и горький парадокс в том, что большое писательское счастье – быть нужными людям, быть услышанными душой и сердцем – выпало нам на долю в годину великих страданий и несчастья… И пусть об этом кое-кто старается забыть. Факты от этого не перестают существовать. И сочетание наших имен у многих людей будит дорогие воспоминания… Думаю, и сейчас мы делаем что-то нужное людям, хоть в мирной тишине голоса наши менее громки, чем тогда, в грохоте канонады. Ну что ж, не всегда мы тому виной…

…Позавчера была передача по радио. В течение почти получаса говорили о том, какой я хороший, читали мои стихи, и сам я их читал… Десять лет тому назад все было наоборот, т. е. тоже обо мне говорили по радио, но, разумеется, совсем не так… Что ж, времена меняются… Жаль только, что, меняясь, они изменяют и нас. Конечно же, к худшему – мы стареем… <…>

8/05–65 от Зельмана Каца

<…> Никогда – ни до, ни тем более после войны – я не ощущал такой жгучей нужности того, что я делал, того, что составляет суть моей души, как это было на войне.

Пусть фальсификаторы утверждают теперь, что любимым поэтом сталинградцев был Малышко или кто-нибудь другой, но

сталинградцы помнят, знают, чьи стихи порой носили они на сердце. И в этом наша с тобой вечная гордость <…>

6/09–64 из Кировограда
от Константина Шпектора

Уважаемый Матвей Аронович!

Прошу извинения, что я своим письмом отнимаю у Вас дорогое и необходимое время. Прослушав вашу лекцию сегодня в нашей колонии «О красоте человека», очень хочу с Вами поделиться некоторыми страницами своей жизни, я пишу, только некоторыми, ибо моя жизнь это очень большая книга, которую еще нужно описать, а я сам этого еще не в силах сделать. Если же она вас заинтересует глубже, я Вам ее опишу. Моя фамилия Шпектор Константин Львович, 1920 г. рождения, уроженец г. Киева, где в данное время на Подоле, Константиновская 27, кв. 26, проживает моя семья. Учился я в 44 и 131 школах г. Киева. В юности своей был членом литературного кружка при магазине «Детская книга», ул. Карла Маркса, напротив гостиницы «Континенталь», а также при городской детской библиотеке Крещатик, 29. Руководила кружком Фаня Исааковна Шапиро. Помню хорошо встречи с писателями: Копыленко, Корнейчуком, Корнеем Чуковским, Бобровым. Имел встречу с Валерием Павловичем Чкаловым, когда он после полета на АН-25 приезжал с писателем Бобровым в Киев и рядом других писателей. Я был одним из первых организаторов форпостов в Киеве, был на встрече с Павлом Петровичем Постышевым. Я помню одного из лучших организаторов молодежи Фаню Бейн, которая массу своих сил, энергии и здоровья вложила в организацию Киевского дворца пионеров, это там, где теперь филармония. Мне очень больно, что мне приходится Вам писать из колонии, где я после 1940 года в третий раз нахожусь. Но я всегда жил с одною лишь целью быть полезным людям, быть полезным обществу, быть полезным своей Родине. И вот даже находясь в заключении, я ни в коем случае не снимаю с себя вины за совершенное мною преступление. Но мне хочется написать Вам больше и обо всем, обо всем поговорить… <…>

8/09–64 из Кировограда от Виктора

Здравствуйте, Матвей Аронович!

Когда Вы мне сказали, что Максим Фадеевич Ваш близкий друг, Вам тяжело представить, насколько это взволновало меня и обрадовало. Вы уж простите, что я пишу совсем не то, о чем хотел спросить после лекции.

Серьезно с поэзией М. Ф. мне пришлось познакомиться во время этого срока, т. е. в 1962 году. Я сейчас затрудняюсь словами передать детально, что со мною стало тогда происходить, но в результате вышло то, что я полюбил жизнь, в которой успел уже было разочароваться. И вот, я написал М. Ф. письмо. Знаете, трудно было писать: волновался, сбивался, терзался мыслью – ответит ли? Понимал ведь, что великий поэт, общественный деятель, одним словом, человек, у которого не очень-то много времени, чтобы тратить его на письма, да еще заключенному. Но, оказывается, все мои сомнения были напрасны. Ответил и прислал мне сборник своих стихов «Вогні». Я храню его и считаю самым дорогим подарком, который я получал когда-либо в жизни. Поверьте, Матвей Аронович, что и я за свои двадцать четыре года немало повидал и пережил, отбыл три срока, видел всего, другому, может, и за всю жизнь того не придется, но в тот день, когда я все это получил от Максима Фаддеевича, я впервые в жизни плакал. Плакал от радости. Мне впервые в жизни – поверили. Я говорю Вам так просто об этом, потому что знаю – Вам это очень знакомо. Вот в тот день я и перечеркнул все свое прошлое. Хоть я и сейчас еще смутно представляю свое будущее, но уже тогда, 2 ноября 1963 года я стал другим человеком. И никакая сила в мире не способна меня вернуть на прежний путь. Больше того, жить, чтобы только не делать зла людям, это тоже слишком мало будет для меня. Я хочу добро делать для дюдей, и столько, сколько у меня будет сил, ведь я перед всеми вами в таком долгу! И если придет когда-то такое время, что я заслужу прощение и благодарность людей, то я себе оставлю прощение, а благодарность будет по праву человеку с большой буквы – Максиму Фаддеевичу Рыльскому. Как я жалею, Матвей Аронович, что он не дожил до того дня, когда бы смог сам увидеть плоды тех ростков, которым дало жизнь его большое и доброе сердце!

Вот я и объяснил Вам немножко, что для меня значит М. Ф. Будем же вместе благодарны ему всю жизнь!.. <…>

12/07–65 из Москвы от Антонины Петровской

Уважаемый Матвей Аронович!

Отвечаю сразу на Ваши вопросы. Несмотря на то, что родители мои были удивительно дружной парой и даже добродетельной, что теперь многим непонятно, думаю, что в период ссылки Г. И., а она длилась больше двух лет, у моих родителей было много обстоятельств, вызывавших и взрывы страстей, и острые конфликты. Мать была очень красивая женщина и талантливый человек, отец же выглядел всегда старше своего возраста. За мамой ухаживали, я это знаю, но думаю, ей, чрезмерно загруженной добыванием средств к существованию всей семьи (трое учащихся в гимназиях детей и муж в ссылке, которому она посылала деньги, посылки, книги и т. д. плюс обслуживание этих троих детей), – не до этого ей было. Но все же ни мать, ни отец не были ходячими добродетелями. У меня есть письма (около ста пятидесяти) Григория Ивановича, писанные им маме и нам, детям, с момента его ареста, 1914, и по 1917 г. Маминых ответов не сохранилось, т. к. у отца в ссылке часто бывали обыски, переписка отбиралась, просматривалась, потому он ее уничтожал. Эти письма очень ярко характеризуют их отношения, и по ним видно, как Гр. Ив. страстно любил и был привязан к Доминике Федоровне и как он ценил ее как товарища по революционной борьбе, а также какой он был нежный отец. В письмах есть кое-какие политические оценки, прогнозы…

Вопрос 1. Приезд из Якутии. Самый приезд не помню. Время было очень тяжелое. Июль 1917 г. Голод. Мать, братья где-то, что-то делали – занимались революцией. Я – младшая в семье – обеспечивала добычу продовольствия по карточкам: 100 гр. хлеба на душу, бесконечное стояние в очередях, и 400 грамм несу домой. Дома я всегда одна. Один раз эти 400 грамм не донесла, не заметила, как… съела. И запомнила это ужасное происшествие вот до старости как самый постыдный поступок.

Потом помню появление в наших двух чрезвычайно бедных комнатах много народа – приезжали из ссылки люди, и у нас были вроде перевалочной базы наши две комнатки.

Очень хорошо помню Орджоникидзе с женой – они особенно долго задержались у нас, и мне приходилось ночевать с ними в одной комнате: они на одной узенькой железной кровати, и я буквально рядом (комната братьев) на такой же железной узкой кровати. Иногда кто-нибудь спал на полу. А в другой комнате, видимо, были отец и мать. Помню мамин рассказ (это рассказывалось уже в период сталинских репрессий) о том, что Сталин мстит нам, т. к. в то время, когда у нас была «перевалочная база», она устала от всех ссыльных, которые прошли через наши две комнаты, и когда приехал Сталин и тоже пришел на нашу перевалочную базу, то она запротестовала, вернее, не пригласила его ночевать у нас. А он как азиат, мол, запомнил и мстит.

Помню также, что семья ни в это время, ни в дальнейшем не собиралась целиком ни за чайным столом, как в одной глупой книге написано (Бега; Александров), ни за обеденным… Не до этого было. Все, кроме меня (а я была очень болезненна от голода, да и мала еще была), были заняты «флангом» революции.

Мать и отца я еще видела, а братья – те даже дома почти не ночевали. Везде <нрзб> был фронт.

Когда Гр. Ив. назначили Наркомом Внутр. Дел – я из наших страшных «халуп» попала в квартиру царского министра Внутренних дел (почему-то я помню – Столыпинская квартира). Там каждый день можно было получать обед, хлеб и спать на роскошной «царской» кровати. Мама, видимо, в это время была где-то очень занята, я ее мало видела, а отец был наркомом, а квартира была в самом министерстве, так что его я иногда за обедом видела.

Братья же появлялись, как мне кажется, не очень часто. Им не нравилась эта буржуйская квартира. Они были сознательней меня. Я же ходила по этой анфиладе комнат, как зачарованная, и мое пролетарское сознание молчало…

Вопрос 2. Отец приехал из ссылки очень худой, бородатый, с сединой и, конечно, в очках, он в очках ведь с очень раннего возраста, чуть ли не с двадцати лет. Мог ли он «побежать» к Ленину – не знаю. Не был ли Ленин в это время (июль 1917) в подполье?

Вопрос 3. Мама в это время работала в качестве фельдшера (была она акушеркой и массажисткой по профессии) в Амбулатории

больничных касс Выборгского района у доктора Первухина. Моя мать (рожд. 1881) принимала большое участие в революционном движении (с 1899 г.) в г. Екатеринославе. (на Кайдаках), Николаеве и др. А в 1917 году (член партии с февраля месяца) выставлялась по большевистскому списку в кандидаты в Учредительное собрание.

Вопрос 4. Брат Петр с 1915 года принимал участие в подпольной работе, будучи еще гимназистом. Рожд. 1898, а м. б., 1899 года. Принимал участие в подавлении Кронштадского эсеровск. восст. А так участвовал в охране Ленина. Член партии с 1916 года.

Вопрос 5 Леонид. Рождения май 1902 года. С 1916 года выполнял поручения партийной организации. Чтобы его приняли в партию и в Красную гвардию, прибавил себе пять лет. Был очень рослым мальчиком. В его личном деле написано, что в партии он с 1917 года. Тоже принимал непосредственное участие в боях за октябрьскую революцию, брал «Инженерный замок». Тоже был в личной охране Ленина. По-видимому, его тянул за собой Петр. Петр у нас в семье был «эталоном». Сама честность, сама порядочность, долг, учился отлично, помогал маме. Мы с Леонидом были другого сорта ягоды. Мы были ленивые, плохо учились (но никогда не оставались на второй год), доставляли в период учения много горя маме. Особенно переживали отец и мать, когда Леня рвался вступить в скауты, это была «страшная» трагедия в семье.

Вопрос 6. Я – рождения 1904 года. В 1918 или 1919 году меня некуда было девать; мать тогда, кажется, заведовала лазаретом ч.к., а отец поехал по Украине с агитпоездом, и я с ним. В г. Елисаветграде на нас, да наверное, и на город, напали григорьевцы. Состав поезда (кажется, три вагона) весь участвовал в бою. Гр. Ив. был в первых рядах. Очень хорошо запомнился свист и цоканье пуль, когда ползком и бегом спускались с насыпи жел. дороги. Мне тоже был дан револьвер (браунинг № 2). Страха не испытывала. По глупости, наверное. Я бы этого не помнила, если бы кто-то в тот день, видимо, сам испытывая страх, не обратил внимания на то, что я абсолютно спокойна. Вероятно, это фамильное, потому что Гр. Ив. был тоже абсолютно спокоен (то же знаю и о своем брате Леониде). А Гр. Ив. ведь понимал, что могло быть, попади мы в руки григорьевцев. И еще помню, что когда пули стали осыпать наш

вагон, то все деньги (казенные) стали рассовывать всем по карманам, и документы, конечно, мне также засунули несколько пачек за пазуху. Потом все, конечно, было собрано. Никакой паники, ни истерик никто не устраивал.

К сожалению, я очень многого не помню. В быту Гр. Ив. был удивительно скромен. Ленина он боготворил (если это применимо к марксистам) и всегда думал: а как бы в таком случае поступил Ленин? До самой смерти (а умер он не 80-ти лет, 81 года – в печати произошла ошибка, и его омолодили на один год, но это не так важно) он прорабатывал труды Маркса, Энгельса и, конечно, Ленина. Вернее, он постоянно к ним возвращался. Всегда с карандашом, всегда с книгой…

Ваше второе письмо получила 12/07–65. С ответом задержалась, т. к. отсутствовала. А вообще писать (и читать) мне трудно – я слегка «подслеповата», вернее, слегка слепну.

В Киеве я, конечно, не буду, а вот если Вы будете в Москве, то милости прошу!

Но чтобы я была в городе, Вам нужно дать мне знать о дне приезда хотя бы за 5–7 дней.

Желаю успехов в делах.

А. Петровская

P. S. Что непонятно или если будут какие-нибудь еще вопросы – пожалуйста, пишите.

Мой телефон В-1-39-93

21/01–66 из Москвы от Антонины Петровской

Уважаемый Матвей Аронович!

Несколько задержалась с ответом на Вашу открытку, т. к. гриппую.

1. Когда умерла мать Г. И. Мария Кузминична.

Точно не помню, но вероятнее всего, после 1916 года. Будучи депутатом IV гос. думы, он обязательно бывал в Екатеринославе, а значит и навещал мать. В письмах, писанных Г. И. из Сибири, упоминается о том, что она писала, или «получил письмо от матери». Кроме того, она была у нас в Петрограде.

2. Не было ли личного врага … и т. д.

Категорически нет!

3. Бабушку помню, и очень хорошо, т. к. была у меня одна бабушка (мамина мать умерла очень рано), знаю, что отец очень уважал и любил свою мать. Но то, что я помню о бабушке, я Вам не расскажу, т. к. я помню больше комические эпизоды из ее жизни, что вовсе не соответствует ее тяжелой жизни…

4. В Петроград переехали всей семьей, как только Г. И. был избран депутатом – в 1912 году, то ли осенью, то ли зимой. В Москву переехали в 1918, когда все правительство переехало из Петрограда в Москву.

5. С Горьким Г. И. встречался. Помню его рассказ, как он был у Горького, и как Мария Федоровна Андреева угощала его (или их – кажется, еще кто-то был) чаем. И он говорил, что это было так красиво, что он запомнил это на всю жизнь. Что она необыкновенно милая и красивая женщина.

6. Для встречи с Лениным в Польше Г. И. уезжал из Петербурга, будучи уже депутатом. Вроде вся фракция думская тогда поехала встретиться с Лениным. Это, собственно, должно быть известно по истории партии…

Простите за краткость ответов – чувствую себя неважно. Желаю успехов в труде и отдыхе. Пишите, если будут еще вопросы. Имеется в виду, что все вопросы Ваши обсуждаются с людьми, оставшимися от семьи. Так, у нас были приемыши, и вот одна из них Дина (Михайловна) жила в нашей семье с 1922 года, с семилетнего возраста. Она вроде моей приемной сестры, и, не доверяя своей памяти, я всегда сверяю все вопросы с нею. Но увы, ей уже тоже 53 года, и память ее тоже начинает сдавать.

Спешите задавать вопросы.

Еще раз: будьте здоровы.

А. Петровская

14/04–69 от Зельмана Каца

<…> 9 мая – 25 лет освобождения Севастополя. Кому же, если не нам с тобой, быть на этом торжестве? Боюсь, однако, что о нас забудут. Но вести себя со свойственной мне скромностью, значит, заранее соглашаться с хамством, которое так щедро проявляют к нам. Так вот: пойди к Гончаренко, а еще лучше к Гончару,

и предъяви наше требование – законное и честное – быть участниками севастопольских торжеств <…>

23/10–71 от Зельмана Каца

<…> Пишу из Волгограда. Я прилетел сюда на второй день после вашего отъезда. Трудно выразить обиду, досаду, прямо-таки боль, которые я испытал, узнав, что и на этот раз обойден, забыт… Не меньше меня были удивлены и смущены сталинградские товарищи. Как же это так получилось? Ну, Бог с ними, с Гончаренко, Кондратенко и прочими, но ты, Коля Упеник, как могли вы не настоять на включении меня в эту бригаду?

Уж ты-то прекрасно знал, как все последние годы томило меня желание побывать там, где мы с тобой так много узнали и пережили.

Что ж, все на свете, видимо, с годами тускнеет, жаль только, что под это *всё* подпадает и такое святое чувство, как фронтовое товарищество и братство…

Но старая мудрость – все к лучшему – наверное, все-таки права. На мою долю не досталось ни шумных выступлений, ни банкетов, зато в полной мере я, вот уже четвертый день, наслаждаюсь сосредоточенностью одиночества. Хожу по улицам, думаю, вспоминаю.

Только что вернулся из поездки в Среднюю Ахтубу. По пожарной лестнице легко нашел наш домик. Постоял возле него, заглянул во двор, но войти не решился… Узнал я, хоть вокруг много новых построек, и двухэтажное каменное зданьице, где находилась наша редакция… Сада, в котором спасались мы после бомбежки, уже нет. Он состарился, одичал, его выкорчевали и на этом месте что-то строят. Вдосталь побродить по Ахтубе помешала мне грязь, а то б я, наверное, нашел и то место, где был наш «фотовертеп» и блиндаж… <…>

25/07–72 из Москвы от Л. Озерова

Дорогой Матвей Аронович!

Спасибо Вам за книгу «Черешневий заспів», за надпись на книге, за память.

<…> Ваша книга заставила меня о многом вспомнить. И многое заново пережить. Все более и более отдаляется время дружбы

наших отцов, все ближе и ближе для каждого из нас приходит время итоговых раздумий. Есть неумолимость сроков. От этого не уйдешь. Помню своего отца молодым, деятельным, щедрым, повернутым к людям, которые были обижены и оскорблены; в ту пору он не ведал, какой трагический исход ждет его в будущем… В письменном столе отца лежала Ваша книга «Улицы и улочки» (кажется так – «Гаси ун геселаз») с дарственной подписью. Помню первые свои переводческие попытки.

Ваш отец видится мне: с выразительным жестом, с черными острыми усами, добрый и человечный, внимательно-терпеливый… Давно было, давно, а память возвращает мне картинно образ человека.

Еще раз спасибо за книгу.

Сердечный привет.

Ваш *Лев Озеров*

б/д из Москвы от Л. Озерова

<…> Отец с семьей эвакуировался в Ташкент. Он вывез и спас лабораторию химии КПИ. В то время, как другие спасали личные вещи. Когда наступил срок возвращения в Киев, то его, равно как и других единоплеменников, вычеркнули из списков. Он очень это переживал. Я ездил в Киев, говорил с некоторыми общими знакомыми. В том числе с власть имущими (вернее – имевшими) поэтами. Безрезультатно. Старшая сестра была на фронте, а потом на ДВ (в армии). Отец, мать и младшая сестра, жившие в Ташкенте, уповали: вернется старшая сестра, и чтобы всем вместе вернуться в Киев. Сестра вернулась. Переезд был назначен на весну–лето. И вот днем 17 марта отец, находившийся в первом этаже здания Средне-Азиатского Индустриального института, услышал крик женщины на втором этаже. Отзывчивость была его главной чертой. Бандиты, бежавшие от женского крика, были встречены отцом на лестнице. Я не могу ничего больше описывать, дорогой Матвей Аронович. Когда я приехал (самолеты в ту пору не летали) поездом Москва – Ташкент, тащившимся 8 дней (!) и измотавшим мою душу, все было поздно… Он был похоронен с почестями, которые слишком поздно <нрзб> к человеку. Я жил несколько дней в этом

здании, так как мать и сестры жили там. И я каждый раз, проходя по лестнице, видел след от пули, сгубившей моего отца. В дальнейшем меня и мою семью ждали тяжелые испытания. Но на этот раз довольно.

Мне приходилось несколько раз бывать в Киеве и после войны, но приезжаю туда с неохотой, с душевной болью. Не могу!

Связь моя с украинской литературой нынче очень слаба. Две ниточки, соединяющие с ней: Тычина и Пидсуха. И – Ушаков как истый и вечный киевлянин.

Если Вы следите за русскими изданиями еврейских поэтов, то могли заметить, что я переводил Гофштейна, Маркиша, Квитко, Харика, Пинчевского, Галкина, Платнера и других. И – конечно же – Шварцмана. Последняя из переводческих работ этого цикла – Мальтинский (из Минска).

Сейчас на долгое время от переводов отказываюсь. На верстаке – оригинальные сочинения, и только они. В канун Нового – 1965 – года от души желаю Вам и Вашей семье всего, всего доброго.

С приветом

Ваш Лев Озеров

16/08–72 из Харькова от Зельмана Каца:

<…> Вслед за этим письмом высылаю «Мимо осени» – сборник, кроме радости ежемесячной пенсии, доставивший мне много хлопот и огорчений. У меня в Комитете по прессе завелся большой друг Ирлин (он не Цирлин), заботами которого книга сперва никак не могла пробиться в план, а затем на финише была задержана почти на четыре месяца. Но это уже в прошлом… А судьба-злодейка подбрасывает мне новых Ирлиных и чинит немалые каверзы, о которых разговор возможен только при встрече <…>

9/07–73 из Харькова от Зельмана Каца:

<…> начало года – весна и чуть попозже – было страшным. В течение двух недель я потерял двух сестер. Когда умирают родители, каким бы зрелым человеком ты ни был, оголяется твой тыл, теперь из четырех сестер у меня осталась одна – оголились и фланги… В это же время – в интервале между смертями сестер –

мы похоронили Игоря Муратова. Я тяжко пережил и теперь переживаю его гибель. Вот именно не смерть, а гибель. Игорь погибал медленно и героически. Он не выпускал пера из руки чуть ли не до последней минуты <…>

Сторінки партитури буремного століття добігають кінця. Ніби в осінньому вірші Левітанського, завмирає в руках скрипаля остання скрипка, вщухає остання флейта. Стругацькі й Веллз, Лем і Буличов мають рацію: все існує тут і зараз, поруч з тобою. Відкриваючи архівні теки, бачиш, знову до пульта наближається диригент, воскрешає забуту, болісну й прекрасну мелодію часу.

Мотл Талалаєвський

МІЙ ДРУГИЙ ПОЧАТОК[18]

Я часто забував, що я єврей,
Але життя мені про це нагадувало не один раз,
Тоді мені додався новий вірш,
І я поклявся:
Не забувати ніколи
І не втрачати ясного розуміння того,
Хто я, що собою являю і де перебуваю.
Цей вірш-клятва глибоко запав мені в душу,
Але хтось може сказати, чи на війні
Залишусь я живим…
Я цей вірш у цей зошит записав,
Чорнило змішав з власною кров'ю,
Щоб воно було густішим.

---

[18] Цит. за: *Беренштейн О. М.* Талалаєвський: постать поета в інтер'єрі епохи // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КҐБ: Наук. та док. ж-л. Київ, 1998. № 3/4 (8/9). С. 343.

* * *

Ніч спустилася з небес,[19]
Вкрила землю нишком.
Тільки стиха скімлить пес
У кутку під ліжком.

Спи, чудію! Ніч навкіл.
Що тебе лякає?
Тихим сяйвом суходіл
Місяць заливає…

Та не спиться і мені,
Не бере утома.
Родить думи неясні
Темінь нерухома…

Все життя-буття моє
В споминах спливає
І заснути не дає –
Кличе і співає.

СОВІСТЬ

Якби то вуздечку на совість надіть,
Отак, як буланому впасти на гриві,
І мчаться в дитинство, в росу верховіть,
По тихому полю, по скошеній ниві.
І совість би слухалась крику й вудила,
В роботі покірно за мною б ходила.

Летіла б стрілою в ліси і луги,
Мов пущена вміло з напруглого лука,
І ноги б не знали утоми й ваги,

---

[19] Переклад С. Голованівського.

І в скроні не била б розлука і мука.
О, як би тій совісті шори на очі,
Як інше те чинять щодня і щоночі.

Ні, краще не треба, не треба, о, ні!
Навіщо вуздечка й вудила уперті,
Навіщо гонити її в стремені?
Насильство для неї – чорніше від смерті.

Я з нею плекаю і щастя, й журбу,
Дали її люди мені на пораду,
Її засідлати, як тиху рабу,
То значить, себе осудити на зраду.

Простіть мені, люди, що я не в провину
Осідлану совість згадав на хвилину.

ВІТРИЛА[20]

Вітрила білі є
І сірі, наче крила,
Чи темні, мовби ніч,
Рожеві є вітрила,
Але як прийде час
Прощатися зі всім:
Іди, твоя пора! –
Ударить, наче грім,
Тоді подивишся на білий світ з журбою,
Не знаючи, яке вітрило над тобою.

Отак усе в житті.
Ти залишаєш гавань,
Яку розбудував

[20] Переклад А. Малишка.

Для мандрувань і плавань.
Та виграє лиш той,
Хто, знаючи про це,
Штормилам і вітрам
Відкрив своє лице;
Хто знав жару й мороз
І сльози надаремні,
І темні табори
На півночі недремній –

Я все це переміг
І смерть здолав прокляту,
Бо серцем заплатив
Життю найвищу плату.

ПОКЛИЧУ Я ТЕБЕ…

Не кличу я тебе, коли один в журбі,
А від біди життя я сам знаходжу ліки,
Нащо тобі сльоза і стогони тобі,
Хвилини ж співчуття не вигоять повіки.

Не кличу я тебе, хоч ти мій знак надій,
Весняний вітерець, що забирає болі,
Тому що дорогий для мене спокій твій,
А в нім живе любов, як сонечко у полі.

Не кличу я тебе, коли болить мені,
Хоч знаю, ти одна, як провесінь з туману,
У зливах і снігах, через літа і дні,
В мовчанні кам'янім несу пекучу рану,
Що вже напасті жде десятки довгих літ.

Та як зведеться день у небо голубе,
І серце понесе пісні і заповіти –

Покличу я тебе! Покличу я тебе!
Покличу я тебе – на шану і привіти,
Щоб ти уздріла знов мої зелені віти.

* * *

Не обнімай мене,
Зійшла кохання злива,
З калинових мостів
Не вернуться літа.
Он голуби на нас
Вдивляються глумливо,
Бо я ж не молодий
І ти тепер не та.

І все те підійшло
Немов би непомітно,
Закон один на всіх –
Великі чи малі,
Людина прагне вдаль
У височінь блакитну
І часто порина
У світі на землі…

Ти краще подивись,
Як дерево похиле,
Посохле геть усе,
Та пагінку рясну
Вбирає в зелен-лист
І набирає сили,
І дихає, й живе,
Квітчаючи весну.

Навчися й ти, любов,
До крайнього дихання

Мужатися отак,
Не таючи журби.
І в старості також
Є цвіт зачарування,
Нехай не дивляться
Глумливо голуби!

ЗІ ВЧОРА ДО ЗАВТРА

Зі вчора до завтра –
Велика пора за тобою,
Зі вчора до завтра
Не зміряєш тільки добою.
Зі вчора до завтра
Пролинути може століття.
І де його далеч?
І де висоти верховіття?

І ви не питайте,
Чи довгі життя мого далі,
Як їх переміряти,
Як переважить на шалі?
А як тую ношу розкласти,
Не знавши мороки?
А як тії верстви дробити
На дні і на роки?
Куди їх подіти –
Сивини, турботи і дати?..

Ви краще не в мене –
У серця зумійте спитати!

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ

Шолом-Алейхем – сяйне, як чаша!
Шолом-Алейхем – повне привіту!
Мир вам і дітонькам добрим вашим!
(А його слава – сонце по світу).

Дітонькам вашим – це нам, звичайно,
Нашим рукам і думкам високим,
Хто у труді, як бджола живодайна,
Вулик життя переповнює соком.

Доброї праці всім вистачає,
Має земля наша щедру вдачу.
Шолом-Алейхеме, в мене ж буває,
Що я ночами тихенько плачу.

Хлопчика Мотла саджу до столу,
Тев'є-молочника з мандрів дальніх,
Поневіряння та долю голу
Бачу у їхніх очах печальних.

А як світанок застеле полотна,
Бачу я посмішку в них прозору,
Шолом-Алейхеме, Тев'є й Мотле,
Йдемо угору, все вище вгору!

Олександр Лізен

ВИБРАНІ ОПОВІДАННЯ

Олександр Михайлович Лізен (Ісроел Лізенберґ, 1911–2000) – українськомовний та їдишомовний письменник.

Уже більш ніж 20 років немає з нами Олександра Лізена – інтелігентної, привітної людини і талановитого письменника, чия творчість свого часу була недооцінена, а сьогодні майже забута.

О. Лізен народився в 1911 р. на Волині. Його рідного села Гайдаки вже немає на карті України, проте й досі існує село Купіль, що до 1944 р. мало статус містечка і в якому майбутній письменник провів свою юність. У молоді роки Олександр був активним учасником сіоністської молодіжної організації «ха-Шомер ха-Цаір», і це стало підставою для його арешту в 1929 р. 1930–1933 роки він провів в ув'язненні та ще 3 роки – на засланні в Сибіру. Звільнившись, оселився в Києві. Брав участь у Другій світовій війні, мав бойові нагороди. Після війни О. Лізен переїхав до Львова, одружився з місцевою дівчиною. У 1951 р. екстерном закінчив торговельно-економічний інститут. Працював головним бухгалтером підприємств облпромради й одночасно займався творчістю, багато публікувався – як у місцевій пресі, так і в престижних київських та московських часописах. 1988 р. став одним із засновників Львівського товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема. Помер письменник у 2000 р. у Львові.

О. Лізен писав українською, російською мовами та їдишем. У його творчому доробку – есеї, нариси, новели, романи, поеми: збірка

оповідань «Монумент» (1966 р.), повість «Зелені надгробки» (1969), роман «Корінь добра» (1973 р.), збірка повістей «Доля завжди з тобою» (1978), повість «Друге сонце» (1982 р.), роман-балада «Даймоніон, або Життя і смерть Василя Дударя» (Львів, 1983 р.; Київ, 1990 р.), збірка повістей та оповідань «І знов прийшла весна» (1986 р.), трагікомічний роман «Алхімік» (журнал «Дзвін», 1990 р.). збірка нарисів («Усі барви райдуги», Москва, 1984 р.), збірка нарисів («Світло та тінь: вірші та балади», 1995 р.), збірка нарисів («Колись був король», 1996 р.), роман» («Невіім (Пророки) справжні та фальшиві: роман та балади», 1998 р.).

В останні роки життя О. Лізен мало друкувався, хоча, попри вік, перебував у хорошій творчій формі. 1990-і роки XX ст. були складними в матеріальному плані для багатьох вітчизняних видавництв, тому письменникові часто відмовляли в публікаціях і виданні книжок саме через брак коштів. Проте часом видавці та редактори пояснювали О. Лізену відмову друкувати його твори «неформатом», недостатнім рівнем художності чи невідповідністю сучасним читацьким запитам. Хоча насправді в О. Лізена був власний упізнаваний стиль, бездоганне володіння мовами – як їдишем, так і російською та українською, сюжети відзначалися життєвістю, а образи – ліризмом і глибоким психологізмом. Ті відмови можна пояснити лише «некомерційністю» його творів, які явно не вписувалися в контекст «лихих 90-х».

Архівна спадщина О. Лізена (рукописи творів, листи, документи) зберігається в Центрі досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства при НаУКМА. Пропонуємо вам два невеликих твори з архіву письменника: «Помирайте вчасно, дідусі!» (1993 р.) і «Домовик» (рукопис не датовано).

Новела «Помирайте вчасно, дідусі!» (що має подзаголовок «Сумний монолог») – це своєрідне мінідослідження, в якому О. Лізен осмислює проблему старості – на філософському, біологічному і навіть юридичному рівнях. Приводом до написання цього твору стала відмова ізраїльської страхової компанії оформити немолодому вже письменникові страховий поліс, який був так потрібний, щоб здійснити найбільшу мрію його життя – побачити «Святий град Єрусалим». Нарешті трапилася нагода – Олександра Лізена запросили

в Ізраїль на конференцію. Однак побувати там не судилося: страхові компанії самі перестраховуються й тому відмовляють у послугах літнім клієнтам. Образа на бюрократів, біль від усвідомлення того, що другого шансу вже не буде, спонукали О. Лізена до сумних роздумів про старість і старих людей. З гіркою іронією він описує те, що – в найкращому разі – чекає на всіх нас (адже, як жартував Б. Шоу, старість – це «єдиний спосіб жити довго»). Влучні спостереження та міркування О. Лізена корисно прочитати і тим, хто тільки зустрічає світанок свого життя, і тим, над ким уже зійшло «сузір'я передсмертя».

У новелі «Домовик» ми бачимо сучасну трансформацію сюжету про Філемона і Бавкіду – героїв античного міфу. Вперше цю історію переповів у своїх «Метаморфозах» давньоримський поет Овідій. Старе подружжя в любові та злагоді впродовж багатьох років мешкало в убогій хижі. Якось надвечір до них завітали двоє стомлених мандрівників, яким скрізь відмовляли в притулку. Лише Філемон з Бавкідою радо прийняли незнайомців, розділивши з ними скромну вечерю. Й отримали за свою доброту несподівану винагороду, бо їхні гості виявилися не звичайними подорожніми, а олімпійськими богами – Юпітером і Меркурієм. І ось на місці маленької хатини постав розкішний храм, а Філемон та Бавкіда стали в ньому жерцями. Ще боги пообіцяли виконати їхнє заповітне бажання: чоловік і дружина хотіли померти в один день. Так і сталося: коли настав час, вони разом пішли з життя, перетворившись на два дерева.

З легкої руки Овідія Філемон і Бавкіда стали символом щасливої подружньої пари, що дожила до глибокої старості. Ці образи неодноразово поставали у творах світової літератури, хоча кожний письменник переосмислював їх по-своєму. Зокрема, Й.В. Гете в другій частині «Фауста» розповідає, що головний герой замислив велике будівництво. Однак здійсненню цього задуму заважала хатина Філемона і Бавкіди, які відмовилися покинути свою домівку та переселитися на нове місце, нехай навіть і в кращі умови. Тоді за справу взявся Мефістофель, і його втручання зрештою призвело до загибелі подружжя.

У трактуванні О. Лізена доля сучасних Філемона і Бавкіди – дідуся і бабусі хлопчика-оповідача – не така щаслива, як в античному

міфі: їх переселили не до храму, а лише до нового будинку «з усіма вигодами». Але й не така трагічна, як у Гете: бульдозер – такий собі новітній Мефістофель – зруйнував тільки їхню «халупу», самі ж старенькі разом з онуком і натовпом «роззяв» мовчки спостерігали за цим процесом. Напевно, вони проживуть ще багато років у новій оселі. Проте там уже не буде ні затишного маленького дворика, в якому дід з онуком так любили грати в бадмінтон, ні «богатирського» горіха, ні старого Домовика, що в останню мить таки встиг врятуватися від бульдозера і вилетіти в димар...

Світлана Гончарова

ПОМИРАЙТЕ ВЧАСНО, ДІДУСІ!

Сумний монолог

Перша старість настала відразу після другої молодості. Що ж було до другої молодості? Ні, ще не старість. А що? Напевне, переспіла зрілість. А втім, друга молодість, найімовірніше, – фікція. Чарівно-заспокійлива. Проте й перша старість – також, скажімо, фікція. Але я з протилежною тональністю.

Річ у тім, що для старості визначення «перша» не підходить. Тому що другої не буває. Навпаки, довкола старої людини літають, як пізньоосінні мухи, слова та поняття з роду «останній».

«Останній костюм купую. Більше не знадобиться. Вистачить до кінця життя». Або: «Останній раз роблю ремонт у квартирі. До наступного не доживу». Або: «Останній раз поїду на море. Більше вже не доведеться». Або: «Останній раз перечитаю “Лісову пісню”. Чи “Гранатовий браслет”». Старі люди сентиментальні. «Нехай святиться ім’я твоє». Останній акорд життя. І любові.

Жити під знаком сузір’я «передсмертя», звичайно ж, не дуже приємно. Але це природа. Нічого не вдієш. Гірше, коли Природа або Бог виявляють, а люди не виявляють. А, навпаки, збільшують та поглиблюють русла вавилонських рік людської скорботи, на берегах яких сидять понуро дідусі та й плачуть. Бо старі люди не тільки сентиментальні, а ще й плаксиві, впавши в дитинство.

Але не про це йдеться тепер. А про Святий град Єрусалим.

Спробуємо спочатку дослідити тверезим розумом явище старості. Вражає, передусім, незвичайне переплетення двох діаметрально протилежних напрямів. Назва одного – нехтування (якщо не презирство), а іншого – повага (якщо не пошана).

Перша лінія – ряд образливих, вельми прикрих епітетів до нейтрального «старий»: дідуга, дідуган, стариган, старий шкарбан... Друга лінія: дідусь, дідуню, старенький... А щодо пошани: староста, старшина, старійшина...

Помічено: у старих – високе чоло. Одні кажуть – від надміру розуму й досвіду. Інші – від облисіння. Факт. Що можна заперечити? А втім, можна. Деколи, через сьому старість, затятий дід перетворюється на чіпкого довгожителя, який викликає і повагу, і пошану. Довгожитель – це вам не старий. Довгожитель – унікум. Їх дуже мало на планеті. Найвидатніший – Мафусаїл.

Але не про це тепер ідеться. А про Святий град Єрусалим.

Звідки, постає питання, це образливе нехтування? А проте, воно, скоріше, удавано напускне, бо в основі його – звичайнісінька конкуренція. Черга молодих з борідками до крісла бритого старика. Але… Хоча б це було крісло. А то – стілець. Непринадний стілець, надто старий, як і той, хто сидить на ньому. Тим часом такий собі, з борідкою, з черги, саркастично стверджує пониженим голосом, але щоб усім було чутно (блазень):

– Коли старі помирають – світ молодіє.

Занотуємо. Бо за двадцять років, ну хай за тридцять, коли чорна борідка зарябіє сивиною, поновимо дискусію. І що? Ми почуємо з твоїх вуст, колишній молодик, щось протилежне. Бо вона йому тепер ні до чого – молодість світу. Честь і хвала високоосвіченій сивій мудрості! Покоління відходить і покоління приходить. Те, що приходить, – наступає. Те, що відходить, – борониться. Дивно: той, що приходить, і той, що відходить – одна й та сама особа. Різниця лише в кількох десятках літ. Проте той, хто відходить, ближче до Вічності і, мабуть, до Істини. І далі від метушні. А ті, що приходять, – напористі. Навіть агресивні. Вони якраз і обожнюють метушню. Вони, молодики, – великі аматори іронії і глузування.

– Шукаю стару людину.

– Що значить «стару»?

– Щонайстаршу.

– А навіщо вона тобі?

– Потрібно. Хочу її ощасливити.

– Тобто? А нащо це тобі?

– Вибачте… Вона незабаром відправиться на той світ. І буде розповідати всім про мою доброчинність. Підійде до Архангела Гавриїла. А може, й до самого Бога, і тоді мені буде забезпечене тепленьке місце в раю…

Але не про це зараз ідеться. А про Святий град Єрусалим.

Лише прошу вас: не подумайте, що я взявся за перо, аби старість вихваляти. Ну що тут можна вихваляти? Волосся немає. Зубів немає. Двадцять дві різні хвороби й болячки. Це, коли хочете, таблетковий вік. Кишені таблетками напхані від усякої немочі.

Нітрогліцерин, валідол, стугерон, кавінтон, інтенкордин, трентал, цистинал, рибоксин, уролесан… Усихає старий. Ростом. Розумом. Відвагою…

Тепер щодо відваги. Здавалося б, вони, старі, повинні бути мужнішими за молодих, бо ризикують меншим відрізком життя, а виходить навпаки: юнаки набагато відважніші. Бо старі – скнари. Трясуться над кожним днем життя. Послухайте, коли є бажання, самокритичний вірш, написаний якраз старим:

Я вже старий, і обрій мій десь позаду
розлився каламуттю за спиною.
Все було, те, що було, і не буде більше, опріч болю.
І знову час – назад. До витоків блаженних первороддя.

Я вже старий, і лиш одне у мене це майбутнє –
Минуле. Купаюся я в нім. Копаюся я в нім
Прозорості стікають краплі, хоч туманної,
З блаженної, завжди тужливої пам’яті жаданої.
Я вже старий. Готовий однослівний некролог: «Навіщо?».
Навіщо «Вчора» з пам’яті гнізда виштовхує це «Завтра»?
Чи не тому, щоб завернути із кінця в початок –
Для нового життя Духа?

Все суєта сует. Безглуздя – хвилювання.
То чи не ліпше все ж таки на порозі смерті
Повірити у Воскресіння?

Але не про це йдеться тепер. А про Святий град Єрусалим. Єрусалим! Мріє моя золота!

Від самого дитинства я повторював кожен рік: «У прийдешньому році в Єрусалимі!». Але тепер у мене майже немає прийдешніх років. Я бідний на дні став. Не те що на роки. І також від самого дитинства. Вже тоді я називав Тебе не Єрусалим, а Єрушалайм. Так, як написано у священних книгах. І риму Тобі придумав. Здається – не випадкову:

Єрушалаїм –
Маїм хаїм...
Жива вода!

А Ти дрімав ще тоді під сірою вуаллю пороху тисячоліть. Але я все освідчувався Тобі в любові. Ще до того, як освідчувався в коханні маленькій і гарненькій Ґітеле Зільбервассер. А вассер – також вода. Їй було тоді (Ґітеле, а не воді) чотирнадцять років. Мені – п'ятнадцять. Єрушалайму – чотири тисячі. А може, і п'ять тисяч.

Між п'ятнадцятьма і вісімдесятьма – відрізок часу довжиною в шістдесят п'ять років. І всі ці роки, Бог свідок, я мріяв побачити Тебе ввіч, а не в тужливій уяві, припасти губами до Стіни плачу й розповісти їй пошепки про якесь дивне, безглузде, невдале життя… А потім і померти можна…

А тепер, добрі люди, розсудіть нас – мене, вісімдесятилітнього дідугана, і якусь ізраїльську страхову компанію. Випала нарешті щаслива нагода. Довгождана. Мене нібито офіційно запросили до Ізраїлю. Але, знову-таки, «ніби» втрутилася якась безлика, безсердечна страхова компанія. Не можна, каже. Занадто старий. Страхуванню не підлягає.

Що ж мені тепер робити? Так і не побачу я Тебе, Єрушалаїме? Не судилося, значить. Скаржитися? Кому? Долі? Чи молодому чиновнику? Даремно. Запізнився. Конференція вже відбулася. Без мене.

Напишу листа Ґітеле Зільбервассер. На той світ. Вона померла, слава Богу, ще перед Гітлером. Від звичайного туберкульозу. Хай готує зустріч. Незабаром. Душі моїй. У золотому, сонячному, небесному Єрусалимі. Засвідчуй, Ґітеле, цій страховій компанії та різним молодикам ось що. Пам'ятаєш, я писав тобі «з того берега з передсвітанкового» про якесь казкове, яскраво освітлене серед океану ночі місто, що ефірно повисло високо над деревами українського лісу? Оце ж бо й був небесний Єрушалайм. Скажи їм. Будь ласка. Знаєш, я до цього часу не можу визначитися, кого більше любив: тебе чи Єрушалайм? А може, обох – однаково беззавітно? Бо ти здавалася мені, а може, і була, донькою Єрушалайма. Так. Жива та срібна вода...

Я тоді був старший за тебе всього тільки на один рік. Ти померла, а я ось зажився. Твоя душа молода, а моя – уся в зморшках і рубцях. То як, зустрінемося?..

ДОМОВИК

Новела

– Дідусю, зіграймо в бадмінтон?

Мовчить. А звичайно відразу відповідає. Він та бабуся завжди раді, коли я приходжу до них у гості. Бабуся неодмінно тут же зготує та подасть що-небудь смачненьке, а з дідусем ми в бадмінтон граємо або в шахи, залежно від дощу. У шахах дід сильніший, а в бадмінтоні – я. Як ударю ракеткою щосили по волану спіднизу, а він злітає високо-високо, вище горіха. А горіх у нас – найвище та богатирське дерево!

Запитую знову – може, дід не почув.

– Зіграймо в бадмінтон?

А він, над силу:

– Ні, Любчику. У мене сьогодні чомусь настрою немає…

А навіщо, дозвольте спитати, настрій для бадмінтону? Навпаки, тільки починаєш грати, а він сам з'являється, настрій отой.

Дід начебто зорить на мене, а слухає когось іншого, думки свої, напевне. Щось недобре діється останнім часом з ним. А надто

з бабусею. Дід, хоча старий, а все ж мужчина, стримує себе. А бабуся ремствує і голосно скаржиться, навіть коли нікого немає поруч, щоб поспівчувати.

– Будинок наш валити будуть… Хоч би почекали, поки ми помремо…

Бабуся, значить, хоче, щоб будинок пережив їх. А дідусь, навпаки, кріпиться, наче заперечує їй, щоб даремно духом не занепадала. Але робить він це, видно, над силу, слів переконливих бракує, він повторює одні й ті ж самі. Надто припали вони йому до вподоби – «з усіма вигодами».

– Ну, що ми, я питаю, втрачаємо? Халупу стару? Але ж новий будинок величезний на її місці спорудять, а нам квартиру з усіма вигодами дадуть. Розумієш, з усіма вигодами! Не те, що це…

Бабуся перебиває. Вже надто за будинок ображається.

– Стара халупа! Та ж я народилася тут, у цій старі халупі. І хочу тут померти. І не треба мені твоїх «усіх вигод».

Старий для годиться заперечує, але таким кволим нерішучим голосом, начебто самому собі, а не бабусі, а потім непомітно приєднується до бабусиного ремства, але з іншого кінця.

– А як на мене, то вже краще так: валити – то валити. Нічого тягнути волинку. А то роками все відкладають та марнують. То грошей нема для будівництва, то ще документів якихось не вистачає, а то ще чогось… А ти живи тут, як тимчасовий пожилець, утягнувши голову в плечі, наче над нею дамоклів меч завис…

Я не знаю, що це таке – «дамоклів меч»? Тобто «меч» я знаю, що це таке, а «дамоклів» – не знаю. Завтра спитаю вчительку. Міг би спитати дідуся, він же знає, недарма в шахи мене обігрує, але серцем відчуваю, що це щось неприємне, а навіщо мені псувати йому настрій, коли він уже й так зіпсований.

Я схопив ракетки і мовчки потягнув дідуся за руку в двір, ну, не зовсім двір, а такий собі невеликий дворик. Потім згадав, що забув волан узяти, побіг назад до хати, а бабуся стоїть у темному кутку та розмовляє. З ким? Адже нема нікого. Забачивши мене, бабуся стулила губи.

Перший удар був у мене невдалим. Волан пролетів під сіткою, тобто під вірьовкою, на якій бабуся вішає білизну для сушіння. Це

вийшло так тому, що я грав неуважно, бо все ще думав: з ким бабуся розмовляла та кому скаржилася? Невже з Домовиком? А що? Може, прощалася з ним перед від'їздом?

Дідусь і бабуся одержали гарну квартиру. Дідусь хвалився переді мною.

– Подивись, Любчику, яка весела! З усіма вигодами.

А бабуся все допитувалася в дідуся, коли будуть будинок зносити. А коли цей день настав, вона категорично заявила:

– Хочу бути при цьому.

Дідусь плечима знизує.

– Навіщо це тобі? Даремно розхвилюєшся тільки. Не треба.

А вона твердо:

– Треба. Я там щось забула…

А що забула – не каже. І дідусь не запитував. Він тільки знову плечима здвигнув, але пішов її супроводжувати. Ну, і я, ясна річ, пострибав за ними. Коли ми прийшли, бульдозер уже стояв напоготові. Розігнавшись, він із силою наскочив на наш старенький будинок, повалив його стіни, я почув стогін. І побачив на власні очі, як із зруйнованого димаря вилетіло щось із довгою бородою. Мабуть, Домовик. Тільки жаль – не встиг його як слід роздивитися. Напевне, тому, що дуже вже швидко летів він, наче волан, якщо сильно вдарити його ракеткою спіднизу. Але, найімовірніше, – через густу пилюку, що піднялася із поваленого будинку та закрила пів неба непроникливою жовтою хмарою.

Дідусь стояв такий суворий, потупивши очі в землю, вкриту щебінкою. Бабуся, навпаки, як я, зорила в небо. Вона трошки звела й тут же опустила руку. Я гадаю, вона, певне, посоромилась юрби роззяв, які витріщалися на те, як валять наш будинок. Вона помахала б рукою в той бік, куди полетів Домовик.

«МІКРОЛІТИ: ПОТОЙБІЧ ЦЕЛАНА»

Літературний конкурс мініпрози від видання «Віддзеркалення»

2020 року у європейській, передусім німецькомовній літературі, ознаменувався ювілеєм автора, котрий займає виняткове місце в повоєнній поезії. Сто років з дня народження виповнилося Паулю Целану, поету, який прийшов на світ 1920 року в Чернівцях, що за два роки до того змінили стяг державної приналежності з австрійського на румунський. Родина Анчелів (таким було справжнє прізвище Пауля), однак, як і більшість асимільованого єврейства Чернівців, не змінила своїх мовно-культурних орієнтирів, тож німецька мова й німецькомовна культура були тим органічним світом, який формував майбутнього поета. Проте й чернівецька багатомовність, що зберігалася ще до приходу радянської влади у 1940 році, також вплинула на нього: він увібрав у себе це розмаїття, послуговуючись пізніше своїми мовними знаннями для перекладів.

Пережите у часи Другої світової війни, смерть батьків у робочому таборі в Трансністрії, втрата батьківщини, відчуття біженця без громадянства у повоєнній Європі, неспроможність говорити і неможливість мовчати – до того ж мовою, що за трагічним збігом обставин, залишаючись рідною і єдино придатною для поетичного самовираження, стала «мовою вбивць» – усе це стало важким тягарем для Целана. Він чинить опір минулому, що переслідує його, в єдино доступний йому спосіб: винаходячи заново мову для своєї творчості. Очищає її від спотворень пропаганди, фальшивого полиску застарілої риторики і недоречної мелодійності, проникаючи

у глибинні пласти мови, аби досягти мікрокристалів справжнього і ще не зужитого.

Восени 2019 року Інститут німецької культури та історії Південно-Східної Європи при Мюнхенському університеті імені Людвига-Максиміліана оголосив конкурс на отримання премії від свого часопису «Віддзеркалення» за мініпрозу німецькою, румунською та українською мовами. Організацією-партнером в Україні став Центр Gedankendach при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Літературний конкурс був покликаний заохотити сучасних письменниць та письменників дослідити ці важливі для Целана мовно-культурні простори – почерез кордони, часові й мовні межі, таословити своє осмислення й сприйняття у формі міні-жанру на стику прози й лірики. Церемонію вручення премій заплановано було провести у листопадові Целанівські дні у Чернівцях – однак пандемія змусила відмовитися від офіційного дійства цього року. Проте, ми сподіваємося обо'язково організувати її, як тільки це стане можливим.

Організатори отримали багато текстів від охочих позмагатися за премію: 289 німецькою мовою, 79 румунською та 201 українською. В кожній країні працювало окреме журі: так, до німецького, окрім редколегії, увійшла керівниця мюнхенського закладу Monacensia, що об'єднує в собі літературний архів і бібліотеку, членами румунського були філософиня та письменниця Марта Петреу і викладач та літературний критик Доріс Міронеску, а в українському працювали спільно професор і перекладач повного видання творів Целана Петро Рихло, перекладач і видавець Марк Білорусець та викладачка, літературознавиця і критикиня Світлана Вардеванян. Переможницями в усіх трьох країнах стали жінки – авторки Наталі Бухгольц, Маріана Кодруц та Галина Яценко. Найпершими їхні тексти змогли прочитати румунські шанувальниці та шанувальники літератури у вересневому числі журналу «Apostrof», що виходить у Клуж-Напоці. Українське журі відзначило дуже високий рівень більше десятка текстів, що були подані на конкурс. Проте премія існує в єдиному екземплярі, а можливості публікації в інститутському часописі обмежені трьома першими, визначити які було справою

дуже непростою. Тим більше приємно, що «Єгупець» уможливлює зробити доступними широкому читацькому колу ще більше конкурсних текстів і в такий спосіб вшанувати пам'ять великого майстра слова.

Оксана Матійчук,
заступниця директора Центру Gedankendach

Маріана Кодруц

НОВИЙ ДЕНЬ

Ластівка з гнізда під стріхою почала щебетати. Звісно ж, вітала новий день. А як інакше? Стіни почали білішати, займався світанок... Розчервоніла після сну, мати встала з ліжка, мовчки тихесенько одягнулась і вийшла з хати: зі свинею та курми в цю годину не до жартів, вирвуть з голоду двері! Та й корову треба подоїти, бо невдовзі череда повз ворота йтиме.

Вночі пройшов сильний дощ. У гумових чоботях, взутих відразу на босу теплу ногу без шкарпеток, мати чвакотіла по грязюці то до свинарника, то до стодоли, то до комори, запитуючи себе вже, мабуть, тисячу разів: ба, як же виглядала та офіцерка, збита зі здоровецького гнідого коня під час Другої світової війни? Тільки-но нещасна росіянка вийшла від наших сусідів після того, як підмилася в тазику, випроханому в них за допомогою знаків; тільки- но дійшла до сільських кукурудз на березі Пруту, як випадкова куля – чи то з боку росіян? чи від румунів? чи від німців? – просвердлила їй голову. Так і знайшов її односелець – обличчям у багнюці. А кінь (так, так, гнідий, як розповідали господарі, до чийого хліву він приблукав) – де він? звідки й узявся? був – і не стало його! Тоді ще зовсім юна, мати не спитала, як виглядала та дівчина. Та навіть якби запитала, певно, відповіли б їй просто: «Красива, що тут ще можна сказати?!» Лише набагато пізніше, особливо коли йшов дощ, пам'ять її, мов одержима, знову і знову шукала відповіді: які ж очі були в тієї росіянки? а волосся… ?

– Прости, Боже, бідолаху! – сказала голосно, насипаючи зерно в корито. Потім перехрестилася, може, вже в тисячний раз.

Слідом за матір'ю також швидко встав батько – і диб-диб босоніж до вікна. Однією рукою тримаючи підштаники, іншою відсуваючи трохи вбік фіранку, кинув оком на вулицю: мотузки для сушіння блищали, прикрашені тисячами намистин води; абрикос та важкі акації були вологими, хвіртка і дерев'яна огорожа – вогкими й чорними. Лише лінія горизонту яскраво сяяла. Краєм ока побачив червоний кептарик дружини – господиня йшла до криниці. Мав би й він одягнутися й узятися до роботи, бо ж не неділя. Зараз! Крадькома перебрався на інше ліжко до доньки, яка спала обличчям до вікна. «Дочко, дочко!» – заспокійливо бурмотів, голосно ковтаючи слину, в той час просовуючи свого затверділого прутня між її рожевими пелюстками…

Ластівка з гнізда під стріхою затріпотіла крилами й пронизливо закричала: «Вбивця блакиті, вбивця блакиті, вбивця блакиті!». Можливо, хтось би й зрозумів, про що вона щебече. Але її ніхто не почув: усі були зайняті своїми справами.

Перші промені сонця торкалися вологого від сну чола дівчинки, пробивалися крізь її прозорі повіки. А в хліву зголодніла за ніч животина ревла, блеяла й била крилами у боротьбі за їжу.

Переклад з румунської Анжели Морараш

Наталі Бухгольц

ПОЩАСТИЛО, МОЖЛИВО

Фіолетові клуби диму. Похилена вежа, ще трохи і впаде. Кам'яні руїни, що обсипаються. За кілька метрів від Васви – кінь. Він тягне віз, дерев'яний каркас скрипить на пряному вітрі. У животі бурчить. Сонце пече, хоч його і не видно. Пахне смаженими перцями та дощем. Він висить посеред хмар, ось-ось і піде. І так уже днями. Васва принюхується до землі. В горлі дере, язик шершавий. Він раз у раз

дивиться вгору. Оманлива тиша. Іржаві цвяхи, побите скло. Васва обережний. Але поїсти йому ж треба. А на пустищі щось та й має бути. Треба тільки пошукати. Васва йде далі. Із сухої землі стирчить невисокий залізний прут. За нього зачепився поліетиленовий пакет, тріпотить на вітрі, наче обідраний прапор. Нічийна земля. За нею – невеликий пагорб, дві коробки з-під піци. Пощастило, можливо. Простір накриває тінь ситої хмари, вона пропливає над Васвою. Шерсть свербить, повна піску кольору цегли. Васва обтрушується. Пил здіймається вгору, огортає Васву сухою хмарою. Він відкриває мордою одну із коробок з-під піци. Картина жиром, більше нічого. Скраю маленька смужка сиру. Надто тонка, навіть не варта того, щоб висовувати шершавого язика. У другій коробці теж самий тільки слід. На землю з пащі Васви капає слина, зволожує ґрунт. Він підіймає голову. Клуби диму вдалечині нагадують хиткі колони. Васва обертається, на ходу зачіпає іграшку. Він бере обезголовлений плюш і чимчикує далі, на захід, туди, де зупиняється автобус. Виходять декілька мандрівників. Туристи. Прямують до гір. Чоботи, туго напхані рюкзаки. Бутерброди. Васва чує їхній запах. Морда піднята догори. З одним туристом якось Васва і приїхав сюди з моря, звідти, де корови паслися на пляжі, як на лузі. Йому обіцяли бу́ду біля великого дому. Корм з мисок, чисту прозору воду. Васва і поїхав, застрибнув у човен, два весла, два чоловіки, один називав птахів вздовж Дунаю. Показав рукою, злетіли, приземлилися. Клац. Інший гладив Васву по шерсті, придумав йому ім’я, на яке Васва мав відкликатися, якби той його покликав. Тиша – подібно морю, яке зімкнулося за човном суцільною лінією. Васва підходить до зупинки. На узбіччі стоїть троє чоловіків. Вони розмовляють таким же спокійним тоном, як чоловіки у човні, а потім у машині, в якій Васва ловив на льоту скибки ковбаси. Солоно. Зі стрічкою на шиї незвично, тепер без неї. Нема. Зняли. Не пояснили. Зате пхнули. Один з чоловіків на зупинці присідає на коліно. Він помітив Васву. Щось простягає йому. Схоже на палицю. Васва пригинається, прищулює вуха. Турист махає рукою. Васва замахується, жбурляє обезголовлений плюш мандрівнику під ноги. Чоловіки сміються. Голосно. Вони кличуть його, але не по імені.

Переклад з німецької Олександри Ванкевич

Галина Яценко

ВХОПИСЯ, МІЙ ХЛОПЧИКУ!

І біжить Суламіф городами... Витирає руки в запаску, помережану кров'ю і глиною в чорно-червоні хрести, посріблені коси мочає у Сену: вхопися, мій хлопчику! Я знову сама... Золотокоса Марго танцює канкан в кабаре, бо хто потамує печаль в її серці, крім тебе, приборкувач змій доїть чорні молока від чорних овець у темні альпійські світання, приречений на вічне блукання у задзеркаллі твоїх поетичних світів... Вхопися, мій хлопчику, ти просто втомився... Втомився від любові... Одна витягає зубами осколки із серця твого, а інша цвяхує: «І ти пишеш мовою Гайдегера, мій любчику?». Час і буття – не для тебе ті загадки. Хто читав партитуру смерті, той знає таємницю буття. Чиї жили порвали шестірні годинника судного дня, той пізнав особливості часу. Книга мудрості – книга обліку, в палітурці із шкіри ненароджених немовлят, списана стилосом фербейрна-сакса, з витертими землею-сирицею іменами. Ти просто втомився... Від вічних паризьких весен, бо хочеш в заметілі України... До першопочатку!!! Коли соняхи колихали в утробах своїх сонце, а не випалювали очі жовтяницею своїх облич із вищиреними гнилими зубами, коли зорі були золотими, а не клеймом смерті, і осокори сивіли в своїм багатолітті, а не на могилах дітей, і альбоми криниць зберігали світлини роду, а не переливалися слізьми білявих матерів, і церковні розп'яття тримали свої тернові вінці, а не коронували ними юні душі. Тебе не впускають в той світ двері дубові, боронять завісами з сталі тебе, юного, від тебе ж, півстолітнього, розрізаного навпіл чернівецьким меридіаном...Ти втомився, втомився говорити голосами потойбіччя і залишатися по сей бік... Ти рана свого народу, досі кровиш, а нічого не відчуваєш: ні жалю, ні болю, ні радості. Носиш свинець із тіла своєї матері у саркофазі свого. Твої мертві вибрали тебе і знекровили... Ти став усім і всіма, а подорож до себе ще й не розпочиналася. Вхопися, мій хлопчику! Ти вперше мовчиш! Заховався між сині обкладинки неба й води... Під срібним плетивом Мірабо над твоїм макрокосмосом.... Бо десь там.... Неминучість світла!!!

Микола Іванов

А КОРАБЕЛЬ ПЛИВЕ

Він опирався волі Всевишнього, і був скинутий, як Йона, у демонородні хвилі. Два дні він провів у китовому череві й тільки на третій, покаявшись, вийшов із нього; вийшов з утроби левіятана, щоб співати та благовістити.

– Прокинься, Герхарде!

Кардинал чи блідий дух у червоному полум'ї?

– Oremus et pro perfidis Judæis[1]. Помолимось також за невірних євреїв : щоб Всемогутній Бог зняв завісу з їх серця; щоб вони також визнавали Ісуса Христа, нашого Господа.

Його тітка розповідала, що в дорозі на Гомель зустріла покійного чоловіка, але то був діббук.

– Salve Regina[2]. До Тебе взиваємо ми, вигнанці, потомки Єви. За Тобою зітхаємо, тужимо й плачемо у цій долині сліз.

Як звали того італійського священника, який у першу ніч нового сторіччя відкрив нову планету?

– Герхарде, прокинься!

Опівнічне світило нависло над Індією: полози п'ють молоко диких кіз, а леви рикають на місяць. Колоніальні намети лопотять на вітру. Магараджа готує своє зречення серед пав і сарацинського бароко. Англійська артилерія розбила його гвардію, як порцеляновий сервіз.

– Прокинься!

Він написав свою найкращу поему. Як Семела, яка мріяла побачити велич божества й загинула, спалена божественним покровом, так і він тепер спопеліє від своєї слави.

– Годі спати!

---

[1] "Помолимось за невірних євреїв"... – початкові слова молитви класичної латинської літургії Великого Четверга, яку читали в інтенції навернення єврейського народу. У 1959 році Папа Йоан XXIII наказав вилучити з неї контроверсійне слово "невірних" (лат. Perfidis). Після літургійної реформи Другого Ватиканського собору молитву було повністю замінено.

[2] Слався, Царице! – Католицький марійний гімн і літургійний антифон.

Хто він? Просперо, який відрікається від свого мистецтва, коли всі його сподівання втілилися в життя, чи Кафка, який просить спалити всі свої книжки, коли його сподівання не здійснилися.

– Прокинься!

Сара вийшла. Герхард спав у каюті трансатлантичного лайнера, і з ним спали всі його химерні уподобання поета: альбігойські походи, тюльпанова лихоманка в Голландії, середньовічні єврейські месії, велика лондонська пожежа та землетрус у Лісабоні[3].

Раптом гуркіт двигунів обірвався і запанувала тиша. Герхард прокинувся і якийсь час нерухомо лежав: тривожні сни розчинялися в холоді. Із сусідньої каюти долинав спірітуозний тенор його видавця. Через півгодини він одягся й вийшов на палубу, як завжди, жонглюючи ідеями: його розум єднав Бодлера з гностицизмом, а єлизаветинський театр – з афінською пантомімою.

Небо було чистим і тихим, як дитина, що виплакалась. Самітня зірка на крайобрії сяяла, так само, як на світанні після Кришталевої ночі чи після ночі

Варфоломіївської (яка, зрештою, різниця?); історія людства почалася під зорею Каїна. Корабель тим часом виплив із сутінків богів назустріч Новому світу.

Німий голос привидів з тиші заглушили золоті сурми нового дня. Палубу почали заповнювати люди: часи знову обнулилися, і на зміну затхлим шубам прийшов легкий нейлон.

На палубі він зустрів і свого видавця.

– Герхарде, як добре, що ви тут, це я просив, щоб вас розбудили, – незабаром ми побачимо Нью-Йорк. У нас важлива зустріч, ми маємо бути привітні та у повному всеозброєнні. Я сподіваюся, ви не проміняєте своє первородство на сочевицю?

– Мій народ убивав велетів і боровся з янголами, тож я завжди у всеозброєнні. Тільки що робити з моєю єврейською печаллю?

– Замаскуйте її під візантійську.

---

[3] Після лісабонського землетрусу 1755 року у європейській філософії гостро постало питання теодицеї. Саме звідси походить класична вольтерівська іронія з приводу концепту «найкращого з можливих світів». Схожі дискусії про метафізику катастрофи і саму можливість “віри після Аушвіца” загострилися після Шоа.

Олександр Сушинський

ПАУЛЬ ЦЕЛАН: ГОСПОДЬ РОЗЛАМУВАВ ХЛІБ, ХЛІБ РОЗЛАМУВАВ ЙОГО

wir bröckelten auseinander
und bröselten wieder in eins

Можливо, найбільш утаємниченою й прихованою від людей істиною є істина Часу. Ще за 2 роки до війни, яка прийшла і в наше місто Донецьк, мій друг – друга половина мого серця, нехай буде так – інтимно і наскрізь – вперше відкрив для мене поезію Пауля Целана. Він прочитав рядки, які не забуду: «Как ты себя вымираешь во мне / и лишь в последнем / истертом / узле дыхания / торчишь будто / осколком / жизнь». А згодом я прочитав також в російському перекладі «..мы открошились с тобой друг от друга и снова скрошились в одно..». Тоді я не міг уявити, що війна нас розлучить і ми не будемо бачитись. Реальність була перекрита. Минуло вже майже 6 років. Я не міг знати, що війна закине мене в те саме місто, де народився і жив Целан – в місто меланхолії (me alone holy) – Чернівці. І я буду колись стояти перед його будинком, а згодом писати цей текст. Можливо, ми ще скришимося з тобою.

Целан перекладав і як поет вибудовував свою паралель, свій меридіан з Мандельштамом, який писав «..поэзия – это плуг, взрывающий время так, что глубинные слои времени, его чернозем оказываются сверху..». Глибинні шари часу. Чи не є цей глибинний Час тим часом потойбіч людей, утопічним часом, коли не було братовбивства, не було війн, серцесвітлий час раю повільного вогню, як сказав би інший поет? Якщо довести до кінця цю тріаду, констеляцію поетів, треба згадати ще одного поета, якого Целан також перекладав і дуже любив – це Вєлімір Хлєбніков, для якого справою життя було створити універсальну мову (заумну мову, котра знаходиться потойбіч розуму і котра об'єднала б людей у світі без війн). Целан, здається, також мріяв про утопію універсальної мови, про це свідчить щонайменше його увага до цих рядків, в його виносках. Але допоки існує Час, люди – смертні. Паліндром

В-Р-Е-М-Я – Я-М-Е-Р-В, я мер)т)в майже розшифровує нам це. Ми не знаємо майбутнього, а отже, ніколи не зможемо знати істини, що іноді пізнається ретроспективно. Мусить минути час. Згадую Плутарха, історію про Солона і Креза. Поезія Целана параболічно ускладнювалась на шляху трагічної біографії – від фуги смерті до останніх божевільних збірок, де його мова – це уламки, композитуми, такі як «lichtzwang» (світлопримус), «herzstein» (серцекамінь), «уламки сліз». Такою поезія постає в другій половині ХХ ст., коли П.Клеє пише: «Чим жахливіші часи, тим абстрактніше мистецтво». Целан справді надважкий поет. Ален Бадью в однойменному з віршем есеї «Анабазис» виводить формулу істини, спираючись на слова Целана: «..щільно між мурами..». Якщо істина і є, то вона знаходиться в парадоксальному стані анабазису – «..вгору й назад..», коли вимушений пересуватись по незнайомій території, майже навпомацки. Істина є незручною для розуміння. Може, тому вона приречена на витіснення більшою частиною людства, «..коли нема куди жити і він вирішив думати в голову..», а отже і вічне блукання у пітьмі до серцесвітлого майбутнього. Справжнє розуміння є тоді, коли нема розділення на «Изобретателей и Приобретателей», «Дворян и Творян» (знову В.Х.). Так, поезія можлива після Аушвіца, але вона не може бути такою, як до нього. Якщо вона істинна, то вона травматична (у Ж.Лакана поняття Реального є полем витіснення травм і тривог людини, його безсвідомого, що реально рухає ним), незручна, поезія відтепер – десь там, де співають пісні потойбіч людей, щільно між мурами. Ба більше, німецький драматург Гайнер Мюллер сказав колись в одному інтерв'ю, що після Аушвіца тільки поезія (мистецтво, культура) тепер і може бути чи не єдиним, чого варта людина.

Леонід Закалюжний

НАВПАКИ

Я народився нормальним. Таким, як усі. Ліва півкуля мого головного мозку, що відповідає за логіку й мову, розвинута краще,

ніж права, як і у дев'яноста відсотків людей на Землі. Але з раннього дитинства мати наполегливо намагалася перевчити мене на шульгу. Якось вона дізналася, що всі шульги – генії, і відтоді мрія про маленького Моцарта не давала їй спокою. Вона прив'язувала мою праву руку до тулуба, зашивала праву кишеню, а хустинки, дбайливо випрасувані та складені вчетверо, завжди клала до лівої.

Однак скрипку я так і не опанував, намагаючись тримати її ближче до серця, хоча й мав спеціальний інструмент для шульг із переставленими струнами, кілочками та машинками. За словами невтішних наставників, які щиро вірили в мою ліворукість, я змарнував свій талант, так і не осягнувши велич першої частини концерту ля-мінор Вівальді чи «Маршу іграшкових солдатиків» Крейслера.

Зате в школі мене як шульгу наполегливо намагалися перевчити, примушуючи писати правою рукою. Приховуючи своє справжнє праворуке єство, я змушений був удавати із себе невдаху, а отримавши атестат, навіть не потрапив до армії. Вердикт медичної комісії був невтішним, а втім, схоже, справа була в таємному циркулярі, який забороняв призивати ліворуких.

Із бібліотеки, куди я влаштувався нічним сторожем, мене вигнали за читання на робочому місці. Я брав книжки із запилених полиць правою рукою, а повертав лівою, порушуючи мертвотний лад, міняючи їх місцями на полицях, як вправний шахрай міняє карти в колоді. Не вдалося мені потрапити і на місцевий м'ясокомбінат, виробнича потужність якого складала близько п'ятдесяти тон м'ясо-ковбасних виробів на добу. Для безпечної роботи всі працівники комбінату забезпечувалися спеціальними захисними засобами – кольчужним фартухом і п'ятипалою кольчужною рукавицею для лівої руки, щоб захистити кисть і передпліччя. І хоча я мав гарну координацію рухів і розвинений окомір, був точним, акуратним, врівноваженим і здатним до монотонної роботи, моя гадана ліворукість виявилася фатальною.

І тепер, озираючись назад, на більш ніж тридцять років життя, я розумію, що остаточно заплутався. Народившись праворуким, усі ці роки я жив із тавром шульги. Ворожка, котру я зустрів на центральній площі міста, здивовано поглянула на мою праву руку

та попросила показати їй ліву. Довго мовчки роздивлялася долоні зі смугами ліній – ґрат. І так само не сказавши ані слова, пішла. Відомо ж бо, що ліва рука дарована нам від народження, а праву ми набуваємо, що ліва рука вказує на минуле, а права – на майбутнє. Але якщо все навпаки, і я навчив свої долоні мовчати?

Надія Агафонова

ПІД ЛЕЖАЧИЙ КАМІНЬ ПЛАЧ ТЕЧЕ

Того дня, коли зруйнували залишки старої синагоги на Черкаській, старий Мейлах наче оглух. Від самого ранку він, здається, не чув нічого, окрім тиші, яка то насувалася на нього зусібіч, то відступала, наче грайлива морська хвиля – і тоді з цього бездонного моря споминів виринали голоси, далекі й близькі, дорослі й дитячі, дзвінкі й такі, що заледве відрізниш їх від шепоту. Розмиті постаті батька, матері, діда й прадіда, і тих, незнайомих але рідних, чиї імена він так і не спромігся дізнатися за життя, стояли перед очима, аж поки останній камінь скаліченої будівлі гупнув на землю.

Дерево при дорозі вибухнуло горобцями. Їхнє нажахане цвірінькання відлунювало в голові. До війни на цій вулиці було багато птахів, вони були безсоромні й довірливі, і часто залітали крізь маленьке віконнечко в кімнату діда. «Фейгеле, фейгеле», – вигукував у захваті маленький Мейлах, уздрівши горобця, що микався в чотирьох стінах, доки хтось із старших, незнайомих, але рідних, не розчахував вікна. І птаха летіла в напрямку старої молельні й розчинялась над нею у полудневій сонячній воді.

Столітня синагога вистояла за німців, її не зачепили бомби. Роздерта всередині на шмаття, декілька років вона животіла, годуючи небом котів крізь дірявий дах. Схаменувшися (руїна ж бо посеред міста!), нова влада зробила із дому, де слухали Слово Боже, районний палац культури, дарма що ходили до нього неохоче.

Птахів на вулиці поменшало. Із криками «Бий жидів!» на горобців безжально полювали тутешні хлопчаки, чиї батьки заселилися в пограбовані будинки зниклих сусідів. Арон, Шай, Іцко

й овдовіла Рухіль-Лея – Мейлах пам’ятав їх усіх, перетертих на муку болю в сорок першому. Тепер у сусідських оселях вирувало нове, чуже життя.

Йому пощастило. Вижити. Виборсатися з-під мертвих тіл. Повернутися до рідного міста, у свій будинок, від якого лишилась одна кімната – та сама, дідова. Повернувся, щоб старіти і стирати із пам’яті голоси й погляди з темряви, молитися біля вікна з видом на палац культури...

Мейлах дивився на розтрощені нутрощі будівлі, в якій колись молилася вся його родина, і згадував, як сімдесят років тому стояв із батьком на цьому ж місці і, закинувши голову, жадібно слухав ґвалт птахів угорі...

Звуки довкілля поволі воскресали в ньому. Старий здригнувся від майже невловимого людським вухом зітхання, наче хтось набрав повні груди повітря, щоб заридати, і раптом передумав. За хвилину на майданчику з’явилися робітники й почали вантажити биту цеглу.

Хтось у повітрі таки не витримав і ледь чутно заплакав. «Я мушу щось зробити, я не можу так просто піти», – Мейлах підійшов до рештків підмурівку, що розлетівся бризками на півкварталу. Опісля нахилився й бережно підняв найменший камінець. Поклав до кишені.

Плач урвався.

Наталія Гошилик

КСЕНОФОБІЯ

ми із ними – країна ніколи й ніким не визнана
материк безіменний і матриця матріархату
з рук і ніг із волосся і пальців сплели вітчизну ми
і тепер так безтямно вчимося її кохати
а вона як зазвичай примхлива тривожна й відчужена
а вона як буває цілком іще дика й незвідана
і нема тут коліс – лиш монети тотемне кружало
й темні джунглі – твоє символічне придане

а моя дівизна – голі камені на узбережжі
а твоя лівизна – у кристалах кварцу і соди
в нас нема ще кордонів і досить умовні межі
ми ще точно не знаєм чи нам чогось справді шкода
ми вчимося любити сади своїх тіл достиглих
ми вчимося сплітати ріки пустелі гори
ми вчимось впізнавати кожен ландшафтний вигин
ми говоримо мовами якими ніхто не говорить
ця країна ніколи не буде названа
ця країна ніколи не буде визнана
але землі свої нізащо ніяк не віддасть вона
і нікому чужому ніколи не стане вітчизною

Вероніка Калитяк

З ЛУСКИ Й КОБАЛЬТУ

Чотири річки, що беруть початок з рота вола з очима жінки...
Моя аорта розділена на рукави п'ятої.
Ти хотіла, щоб ми дивилися у неї настільки довго,
поки не станемо рибами.
Рибами, які не впізнаватимуть одна одну. Що ж...
Я вже не дихаю, але впізнати
тебе досі силкуюсь.
Стара Європа втонула в тіні волокнистих сонць.
Наскрізні рани кровоточать.
Кожне нове знамено народжується перед світанком.
Заходи – схожі на барви
чорних стягів.
Чорні стяги над нами...
...нами.
...ними.
...крихтами хліба на заґратованих руках.
Я втрачаю образ матері. Я думаю про її змарніле лице,
розрізане на частини

колючим дротом: тоненький дріт впоперек обезкровлених вуст.
Око-мигдалина у
перехресті подвоєної тятиви. Я прагну зостатися неподільним.
Наскрізні рани кровоточать. Фантомна Європа обертається у воду.
Я безмовний. Я вже без крові. Але я досі силкуюсь тебе впізнати,
бо ти –
більше за дихання. Ти творіння з луски й кобальту,
морська німфа, напоєна
сигаретним димом.
Був би Парижем і Віднем, небом чи стелею, твоїм стогоном,
зойком чи рівним
подихом у ті дні, коли сірі міста текли разом з часом
і чотирма річками з рота вола
з очима жінки.
Барельєфно звивалась Європа над своїми ранами.
Я був би Аушвіцом.. чи ребром аркуша, що ріже шкіру,
невміло складеного у
лист.
Інґе...
У стіні навпроти ліжка встромлений цвях. Що висіло тут?

У Чернівцях євреї все частіше продають книги. Чи картини.
Чужі візії у
коштовних оздобах.
Тікаємо зграйками, у стінах залишаючи цвяхи.
Повсюдно. Перебираємо
молитовні торочки.
Ми такі, як і перше.
Я ділю ложе з жінкою, яка гострить кристали.
А тим часом співаю про Рут,
Міріам і Ноемі, як вкладав колись згортки таємниць
до твого медальйона.
Моя аорта розділена на рукави Сени...
Хтось волхвами по ній, а ми...
Заквітчана бранко...
Щодня я народжуюсь і вмираю, переживаючи власний геноцид.
І лише в дні

Твого народження я прикрашаю свій стіл
гарячими снопами макових букетів.
Як бути рибі, яка ніколи більше не побачить макової квітки?
Збережи в моїх лусочках пам'ять шовку.

Ія Ківа

ВИВОРІТ ЯБЛУКА

Історія – пил під очима шахтарів. Хочеш побачити в дзеркалі гладко вибілене обличчя – винось яблука з чужого саду. День за днем, ламаючи деревам ноги, бо ж втікати з місця злочину солодко. Хто з нас не переступав завіт між повіками й віями? Хто не вдивлявся крізь палаючі фіранки уяви в беззахисну спину свого життя? Що це за чорна пляма зі здухвинного боку стіни, чий це крик глузливо впивається тобі просто в зіницю?

Це звір з двома головами, розбиваючи глиняний лоб часу, зводить на кістках землі колодязь з викривленим хребтом. Кожен, хто зазирає в нього, бачить батьківський дім, спустошений диханням ночі. П'яти, що гатять в зачинені роти перехняблених дверей. Трави, що виходять назустріч погляду в багряних хустках. Хробаків, що рояться у вибалушених очах міста, яке щодня зветься інакше.

Чим заповнити тишу, що накрила вагітним животом ліс птахів, які б'ються о черепи кордонів? Нема між долонь води. На вивороті пальців надимається луска мертвонароджених днів. Утікач перегортає дороги і не знаходить на них жодної своєї світлини.

Він засилений у зап'ястки дитинства, що розпалюють багаття його пам'яті. Він закарбований усюди й ніде. Він веде мову до цвинтаря, котрого не існує. Бо кожне його слово – каміння, і кожен камінчик між його зубів – вистукування вій, що розчиняються вдалині на милицях митей геть від того місця, де його тільки-но бачили.

Що це за звук? Чиє це серце розкривається ружею в повітрі з вугілля? Що за робота змією лягає на плечі? Це шепіт імен – тобі називати їх.

Олеся Зеліско

ЧОРНЕ МОЛОКО
голоси мовчання

Як я впізнаю тебе? Ти чорний і теплий, у тебе немає тіла, ти можеш прийти сюди. Це все, що я знаю, це все, що я встигла вигадати до твого приходу. І сонце не зійде, не бійся, приходь.

Я не бачу тебе, а значить не можу вимовити, виміряти, зробити тебе видимим. Я бачу тінь, тінь слова, тінь твого крайнього слова, що з попелу сиплеться. Прийди і стань на порозі – жаский і

змокрілий, затерплі руки до одвірка притули. У горлі моєму, у моїй гортані вже слово чується, воно є, я відчувала його під серцем, як згусток тепла.

Я так довго чекала, що час перестав текти, час сховався на моїх колінах і прагне рук моїх. Тут так тісно і так просторо. Так терпко торкатися стін, ліпнини, високих стільців і столів, ліжок із затхлими простирадлами, так чорно ставати побіля стіни.

У моїй гортані для тебе слово теплиться, для тебе дрижить і міниться. Прийди.

Я у чорноті поки сама, слово мені б освітило шлях, але поки немає тверді, лише чорне молоко ллється мені на руки, вони чорніють і м'якшають, чорне молоко мовчання торкне і тебе.

А поки я сама, є час подумати, вкласти волосся, як робили це красиві жінки з минулого, красиві жінки дивляться зі світлин, юні, бентежні, із вогником глуму у чорно-білих очах. Я хочу, як вони: вдягатися в довгі сукні, мріяти і носити засушені квіти в конвертах, цілувати шовкові хустинки на згадку і назавжди лишатися юними на пласких відбитках часу.

Я не знаю, чи ти мене розумієш, чи відгукнешся на те єдине слово, що вже збирається у мені, чи стане моєму серцю сили сказати його, чи не злякаюся блакитних очей, до болю блакитних.

Самим небом дивишся, не треба, покинь.

Більше не знаю нічого, більше нічого не знадобиться знати, у цих темних кімнатах з високими стелями чути кожен звук. Кожен

звук подвоюється, як тільки почує звук підборів, подвоюється від стін, від дверей із блакитною фарбою. Як очі, як очі...

Чорне молоко ллється на стіни, зазіхає на кожен промінь світла, на кожен закуток тиші, воно саме – тиша. Я не боюсь його, я сама його кликала, як і тебе.

Обриси ліпнини і красивих свічників я сама уявила, я витворила кожну кімнату, крок за кроком, витворила з темряви молока, з теплого згустку під грудьми. Бо так з'являється кожен світ, так твориться кожне слово.

Прийди до мене, як тепле і вогке мовчання, наповни руки мої в'язкою чорнотою минулих днів, прийди і стань на порозі.

І вдруге кажу: прийди до мене, живий або мертвий, стомлений і втрачений, прийди і стань на порозі, щоб легко торкнутися моїх оголених рук, долонь моїх зі сну і тиші.

І втретє кажу: прийди і стань на порозі, як знак, як чорна пташка сідає на суху гілку, як пташка, що пам'ятає дорогу додому.

Я скажу слово, саме коло слова, відзвук, відсвіт його. А далі – замовкну. Буду стояти у в'язкій тиші порожніх кімнат із високими стелями, де мусять ходити двоє, де мусять мовчати двоє, бо кожне слово подвоїться, пам'ятаєш? Бо кожне мовчання подвоїться теж.

Настя Якименко

ПОСОХ ЯКОВА[4]

Світ лежить у черепках. Горнятка, що збирали свої ж сльози по краплям, виліплені за образом Божим[5], були потрощені на порох, змішані із ґрунтом. Все вибито, розгромлено, вирвано з коренем. Єдине, що нам лишилося – земля, багато землі, перекопаної та

---

[4] Цей символ згадується у поезії «UND MIT DEM BUCH AUS TARUSSA» («І разом з книгою з Тарусси»). Означає одночасно і три зірки в поясі Ореону, і прилад (хрестоподібний посох), що в свій час широко використовувався в астрономії та мореплавстві. Давні моряки визначали шлях по зоряному небу за допомогою Посоха Якова.

[5] «І Бог на Свій образ людину створив» – ТАНАХ, книга Берешит.

щедро здобреної мертвою плоттю та кров'ю – тією ж самою, що тече у моїх жилах, моєю. Це – світ після Другого Великого Побоїща, світ «розбитих горняток»[6], світ Целана.

Ті, хто лишились, мають навчитись жити (а, значить, мислити!) наново[7]. Людина має взяти час в свої руки і народитись знов. Взяти, як лісоруб бере сокиру, убивця – ніж, письменник – слово, та повернутися до Витоку, до Буття[8]. І той, хто народився під щитом Давида[9], чує відлуння давньої мудрості: «Тшува передувала світові»[10]. Ми маємо повернутись до Того, Хто немає початку, Чиє ім'я не називається вголос[11], Хто назавжди залишиться для смертних Ніким. «Ніхто виліпить нас знов із ґрунту та глини...»[12] – це парабола життя, виправлення викривленого.

Все має народитися наново. Прориваючись крізь обгортки, притягнуті рими та «штовханину метафор»[13], з'являється нове, і, водночас, прадавнє Слово – «камінь в горлі»[14], «у мову скам'яніле, покладене, щоб Небо розітнути»[15]. Воно виліплене із розбитих черепків: із двох, із трьох слів – одне, що містить у собі всю закодовану множину

---

[6] Поняття із Талмуду: «швірат һа-келім» або «розбивання посудин». Означає стан світу після створення, який втратив свою початкову цілісність. Образ чаш, горняток перетинає наскрізь всю поезію Целана.

[7] Основоположний камінь філософії Хайдеггера та Гуссерля.

[8] Буття або Dasein (дослівно «Тут-буття», «Зараз-буття») – ключове поняття у філософії Хайдеггера (праці якого Целан оцінював надзвичайно високо).

[9] Шестикутна зірка – «могендавид».

[10] Слова ХАЗАЛь – мудреців Талмуду, авторів усної традиції юдаїзму. «Тшува» означає повернення до початкового стану, до єдності з Творцем.

[11] Талмуд: «Неосягнуте не називається за іменем». В юдейській традиції ім'я (людини або явища) означає його сутність і називати за іменем людина має право тільки те, що вона осягнула. Так, як Бога неможливо зрозуміти нікому із живих, Його Ім'я заборонено вимовляти.

[12] Рядки із «Псалму»: «Niemand knetet uns wieder aus Erde und Lehm...». Пряма паралель із Торою: «І створив Господь Бог людину з пороху земного.» (книга Берешит).

[13] «Metapherngestöber» – слово, винайдене Целаном у вірші «Ein Dröhnen» («Дивний гул»).

[14] Із «Сибірського» («SIBIRISCH»): «Stein in der Kehle».

[15] Рядки із «A LA POINTE ACÉRÉE»: «... zu Sprache verhärtet, legt einen Himmel frei». (*пер.авт.*)

значень. Воно стає «перемінним ключем»[16], шибболетом[17], кориниться на межі з богохульством, бо вибудовує вірш у такий спосіб, яким вибудовується мова Святого Письма. Той, хто наважується виліпити Голема[18] – не просто сміливець. Він – самогубець, що кидається у розкрите нутро Безодні.

Що ж бачить він, злітаючи вниз, у своє небо[19] під пильним поглядом Неосяжного? Якого кольору райдужка Вічного Ока?

Сірого – тому, що це колір благословенного попелу[20]. Колір далеких і навіки живих. Червоногарячого – тому, що це колір Пам'яті[21], порослої маками. Жовто-зеленого – тому, що заручені ті очі вінком «зореквіту» з українського поля[22]. Тому, що відбиваються у тих зіницях, як в озерах, схилені люди- тополі[23]. Бездонно-синього – тому, що водою заповнені прірви-очиці до краю. Тією водою, що омиває наречених[24], що все у собі розчиняє – гординю пророків[25]

---

[16] Назва одного з віршів поета – «MIT WECHSELNDEM SCHLÜSSEL».

[17] Назва вірша («SHIBBOLETH»). Згідно з Танахом, шибболет – пароль, за яким розпізнаються належні до народу Ізраїля.

[18] Згідно з юдейською легендою, Голем – істота, створена Ребе Левом із глини і оживлена за допомогою таємних знань.

[19] Целану належать слова: «Для того, хто ходить горініж, Пані та Панове, небо розкривається під ногами безоднею.» (із промови «Меридіани»).

[20] П. Целан, «CHYMISCH»: «...alle die mit verbrannten Namen. Soviel zu segnende Asche...» («...усі разом спалені Імена. Скільки для благословення попелу...» *пер.авт.*).

[21] «CORONA»: «...wir lieben einander wie Mohn und Gedächtnis» («...ми кохаємо один одного, наче Мак і Пам'ять»).

[22] Образ України (як батьківаького дому) проходить крізь всю творчість поета. «Löwenzahn, so grün ist die Ukraine.» («Кульбабкою зеленіє Україна» пер.авт.). «Die Sternblume, ungeknickt, ging zwischen Heimat und Abgrund durch dein Gedächtnis.» («Зореквіт, незламний, пройшов між Батьківщиною і Прірвою крізь твою пам'ять.» *пер.авт.*).

[23] «LANDSCHAFT»: «Ihr hohen Pappeln – Menschen dieser Erde!» («Ландшафт»: «Ви високі тополі – люди цієї Землі!» *пер.авт.*).

[24] За юдейською традицією, наречена має зануритися у водойму – мікву, задля душевного очищення перед весільною церемонією.

[25] Згідно вченню кабалістів (праці яких поет, безперечно, вивчав) при досягненні душею четвертої з десяти сфір – малхут – людиною оволодіває гординя, бажання стати в один рівень з Творцем. Щоб досягти тшуви (єднання з Творцем) малхут має з'єднатися зі сфірою біна (символ біни – вода), яка має властивість очищати, розчиняти і віддавати.

і гіркоту страдників[26], у якій імена спливають на поверхню, наче відображення небесних тіл[27]. І білосніжного – тому, що на початку світів прозвучав у порожнечі голос бурану: «Нехай буде!»[28], пройшов променем крізь життя і спалахнув сліпучим сонцем смерті – білим, як волосся дитини[29].

Але куріння арніки невідворотно розсіюється[30] і крізь туман ясновидіння викреслюються ті самі розбиті черепки. Демони? Прадавнє зло? Хто стане за обвинувачуваного? «Ти, безсмертне!», «Ти, Ніхто!», «Молись нам, Господи!» – всі удари присвячуються тій Єдиній простягнутій Руці, в якій солодке перемішалося з гіркотою[31]. Виклик кинуто. Один із бійців завідомо прирік себе. Він б'ється на смерть, говорить, наче востаннє. І, злітаючи вниз, у небо Сени, зустрічається лицем до лиця з тим Ім'ям, що належало йому з самого початку[32] – сузір'ям Якова, сузір'ям Ізраеля[33].

---

26 «Zähle die Mandeln, zähle, was bitter war und dich wachhielt...» («Зваж мигдаль, зваж, що гірким було і тримало тебе.» пер.авт.).

27 «Soviel Gestirne» («Так багато зірок»): «Stunde, die uns die Nächte herüberwog in die Last unsrer Namen.» («Година, яка наші ночі переважує у тягар наших імен» пер.авт.).

28 Слова «Es sei» («Нехай буде») із поезії «DIE SILBE SCHMERZ» («Склад біль») – це пряма цитата із ТАНАХу, із першого розділу книги Берешит: «Йеhi!» («Нехай буде!») – так говорить Всемогутній, створюючи світ.

29 Цитата із «DAS GANZE LIEBEN» («Ціле життя»): «Die Sonnen des Todes sind weiß wie das Haar unsres Kindes» («Світила смерті білі, як волосся нашої дитини» пер.авт). Вірш написаний після смерті Франсуа – першого сина Целана.

30 В колах містиків та екстрасенсів вважається, що куріння арніки сприяє ясновидінню. Згадується у вірші «TODTNAUBERG».

31 Слова праведника Йова із Талмуду: «Чи ж ми будем приймати від Бога добре, а злого не приймем?».

32 Із «UND MIT DEM BUCH AUS TARUSSA» («І разом з книгою із Таруссі»): «...er ins Leben hinüber prallte flügge von Wunden...» («...стрибок по іншу сторону життя, опір'єний раною…»).

33 Яків – патріарх ізраїльського народу, батько дванадцяти колін Ізраїля. Відомий як той, «хто боровся з Богом», після чого йому було дано нове ім'я – Ізраель.

Людмила Херсонская

СТИХОТВОРЕНИЯ

Людмила Херсонская *– поэтесса и переводчица. В 2011 году в издательстве «Русский Гулливер» (Москва) вышла книга «Все свои», вошедшая в десятку лучших поэтических книг года. В 2014 году в издательстве «Дух и литера» (Киев) была опубликована книга «Тыльная-лицевая». В 2019 году в издательстве «Каяла» вышла книга поэтессы «Перейти ров», в которой отражен трагический опыт войны. В 2016 году московское издательство «Совпадение» опубликовало совместную книгу Людмилы и Бориса Херсонский «Вдвоем». Стихи Людмилы Херсонской переводились на немецкий и английский языки.*

* * *

мать-настоятельница говорит, мы будем
звать тебя Дита, тогда те, кто могут
прийти за тобою,
не узнают, что ты еврейка,

Джудит слышит и думает, значит,
теперь я одна – две девочки: ночью
Джутит, мама с бабушкой будут довольны,
днем я буду христианская девочка Дита,
как мои подруги, за которыми не приходят.
но однажды Дита призналась подруге,

что она еврейка среди неевреек,
и подруга попросила ее раздеться,
и подруга сказала, – ты не еврейка.
у тебя пупок внутрь, не наружу,
так у всех здесь девочек неевреек.

ночью Джудит думала, думала Дита
днем, я еврейка, я это знаю,
вот когда вернутся (они не вернутся)
бабушка с мамой, все прояснится.

и когда она, девятилетний ребенок,
приехала на обетованную землю,
и она еврейка среди евреек узнала,
что пупки у девочек в Санта Мария
деле грация ничем не отличаются
от пупка еврейской девочки, чья мама погибла
в Аушвице,
и как только мама вернется (а она не вернется),
Джудит ей все расскажет, расскажет

и как только мама вернется (а она не вернется),
Джудит ей все расскажет, расскажет

* * *

Стук в дверь, звонок в висок,
Тонкий травленый голосок,
– Кто там? Громче стучи.
– Велено, не молчи.
Не молчи красно за дверью дверей,
Все, что страшно, знает еврей,
Все, что окрашено в красный цвет,
Другого у крови нет.
Груда детских стоптанных башмачков,
Мертвые, из которых сделали босяков,

Мертвые, которых велено обнимать,
Как обнимала мать…
целая атлантида, целый мир, которого нет,
прошлое отправило будущее на тот свет,
всех нобелевских лауреатов, всех гениев, всех врачей…
оставило детей палачей
жить с поправкой на вычитание,
на фигурное, ледяное катание..
– Кто там? – Пламя свечи.
Велено, не молчи.

* * *

скучно жить в стране, про которую неизвестно,
кто в ответе за новый год
и какое у него гражданство.
она говорит, безучастный часовщик
остается наедине со сломанным механизмом,
                например, с большими часами морбье,
                        собиравшимися целой комунной -
где одни отливали тяжёлые гири, другие вырезали
                        бронзовые фигурные стрелки.
и когда истекает драгоценное время,
когда что-то еще можно исправить,
он замирает посередине маленькой мастерской
и растерянно шепчет: куда же мне их поставить...

ПРАВЕДНИКИ МИРА

Когда душа болит и рвется за каждую тварь живую,
она не может вынести того, что видит и слышит.
Видела кинохронику, слышала свидетелей. Казалось, завою
от ужаса. А старуха показывает желтым ногтем в сторону крыши.
– Там я жила. – Облизывает губы. Помада в каждой морщине. –
Была удивительно хороша. Немцы меня любили.

Офицеры ухаживали. Меня вообще обожали мужчины.
Покажу. – Показывает фото. Роскошная блондинка в автомобиле.
Старуха вскинула голову и повернулась в профиль.
– Похожа? То-то же. Жила в огромной квартире.
В комнате паркет. На кухне и в ванной кафель.
Туалет был свой. Или вы думали можно в коммунальном сортире?
Натан перебил: Что Вы видели, расскажите.
– Видела все. Как уводили евреев.
Их искали повсюду. – Замолчала. Губы поджаты. –
Выгоняли прикладами в спину. Шнелле! Это, значит, скорее!
А у меня соседка с ребенком. Я ведь была очень красива.
Они меня все равно не посмели бы тронуть.
И я сказала Риве: я тебя спрячу, Рива,
Тебя и сына твоего, маленького твоего Арона.
Всю оккупацию прожили у меня за ширмой.
Сестру ее я выкупила из гетто.
На старухе нелепая черная шляпа. Ни следа от былого шарма.
Думаешь, Боже. Оказывается, можно вынести даже это.

* * *

Все женщины услышали, все женщины подвинулись,
вот это дом, где фуксии, сюда пришла война.
холодная и мокрая, как мышь под половицами,
когда водою пол залит, когда река полна.
Все женщины не страшно им, и с ведрами и тряпками
против снарядов с танками, с подоткнутой полой,
холеные, точеные в войну бросали тапками,
и порошком и хлоркою и далее метлой.
Гибридную, карбидную и медно-купоросную,
кремлевско-пестицидную местИ ее, смывать.
Все женщины курносые, кто коротко, кто с косами,
кто вдовами, кто сестрами, кто за солдата мать.

* * *

Не бери то, что очень плохо лежит.
Или тот, кто дважды не в свои сани садится,
как скатится с горки – ничего не боится,
как будто чужое само себя сторожит?
Не бери то, что кто-то перевернул,
выкрасил или выбросил, или спрятал за занавеской.
Не имея нужды или причины веской,
не передвигай с места на место стул.
От перемены мест стульев или знамен
ничего не меняется, ни в доме, ни на экране.
Не перекладывай с больной головы в разбитые сани,
не подглядывай за своими из-под чужих имен.
То, что плохо лежит, свалится со стола,
то, что перевернули, вряд ли кому пригодится.
Не плюй в бутылку боржоми, не смотри на чужие лица,
не говори про чужое, что «наша взяла».

* * *

В одной стране, где пестуют убийц,
Где человека бьет ногою в берце Квадратный черт
без морды и яиц
С глазами в щелках и железом в сердце,
В стране, где служат лысому вождю,
Где снайперы лежат на черепице,
Где сбрасывают крыши вес к дождю,
Сложнее прокормиться, чем напиться.
Кого, напившись, черт не мордовал,
Кого не забирал в сырой подвал,
Кого не бил палач и коновал
Кого не убивал.
В одной стране, в одной большой стране
Внутри дышать смелее, чем вовне,
Зарывшись в одеяло с головой,
Тверди – за что? За это? Я же свой.

Не то, чтобы дракон, наоборот,
Сжирает лысый слизень свой народ,
Куда придёт, в какого попадёт,
Где надо, там и рот.
В одной стране, где отдают в обмен
На палачей старуху. Взята в плен,
Завязана, затянута платком.
Пупок вождя. Придушена пупком.
Продолжен слизень, бел и маслянист.
Часы двенадцать. Стой, не покачнись.
Вот время шло вперёд, а стало – вниз.
Вот тяжело. Согнись.

* * *

Какие же люди бедные, какие бедные люди,
дома кот новогодний
Остался лежать на блюде
Дома еще не елка, еще купить для готовки
Сыра, хрена и свеклы
И немножко морковки,
И колбасы и мяса, и шоколадный пряник,
И все это под завязку, пока зимний гром не грянет.
Ехать на рынок, ехать.
У немок или румынок
Или, к примеру, у чехов -
свой рождественский рынок.
Тихо, неспешно, сытно
Брусчаткой мимо собора,
Мимо вина и сыра,
Мимо детского хора
Идет в сапогах и ботах европа к столу и пару,
А здесь – простая забота -
Купить кило или пару
Чего-то еды, чего-то,
через таможню в хату,

На рынок как за работу,
На кухню, как за зарплату
А в этом году таможня
Еще колючей и злее,
Но можно пройти, но можно
Стоять, себя не жалея
В хвостовой, что три питона,
В совковой железной давке.
Ни жалобы нет, ни стона,
Продукты и бородавки,
Продать, купить, наготовить
И что там еще для ёлки.
И клатч в подарок свекрови
В китайском дешёвом шелке.

* * *

вышел и споткнулся о людей,
близорукий, худой, мама говорила, птичий,
птичий очкарик с высоким клювом
споткнулся о людей-носорогов.
надо было уехать, не выходя из дому,
на цветной карандашный остров бурано,
с нарисованными домиком солнцем морем,
откуда очкарики поднимаются в небо
где на высоте птичьего полета
у очков запотевают счастливые стекла

* * *

Правда же, тебе будет легче, если выпадет снег?
В окружении белого света, окна, прочитанных книг?
Теплого кота с мягким доверчивым животом?
Правда же, если выпадет снег, что-то будет потом?
Знаешь, это будет сидеть, укрывшись от всех,
от в десятый раз перезванивает какой-то псих,

как никого нет дома, закрыта дверь...
Правда же, если выпадет снег, что-то будет теперь?

* * *

Сдам море с видом на дом,
Продам парк, окна выходят в гараж,
все голое, от чего веет холодом,
все страшное, входящее в городской пейзаж.

Продам синее небо в городской черте,
Два санузла, бойлер, небо в воде из луж,
Все коробочноспичечное, отданное высоте,
все, оставленное дрожать от высоких январских стуж.

Накоплю денег, сниму коммунальный куст,
Желтый цветущий куст, налево вторая дверь.
Полон стоит пустырь, город стоит пуст,
В надвале под небом прячется желтоглазая зверь.

* * *

Любой рядовой советский записной гражданин
Знает, что при пожаре нужно звонить ноль один.
Приедут пожарные в касках
Лицо пожара тушить.
Советские люди, как в сказках,
Могут счастливо жить.
Проводка в домах советских
Крепкая на века.
Счётчики коммунальные
Крепкая ставит рука.
Только утюг опасный
В напряженьи высок.
Ящик у дома красный
В ящике есть песок.

Возле него лопата,
Рядом – бочка с водой.
Бинт в аптечке и вата.
Мой руки перед бедой.
Столько всего распалось,
Столько всего слегло.
Такая, казалось, малость -
Разбить при беде стекло.
Достаньте огнетушитель,
Достаньте хоть что-нибудь.
При развитом дефиците
Вообще про « достань» забудь.
Дожить бы до понедельника,
Повезет- до среды.
На каждого партбездельника
Хватит чужой беды.
Жила бы страна родная,
И нету иных забот.
Беззубый от края до края
В беде разинутый рот.

* * *

Твой город средневековый. Это понятно тогда,
Когда видишь на расстоянии крыла заграничные города,
Когда смотришь на их огнетушители, пандусы, фонари,
Когда снаружи красиво и безопасно внутри.
Тихая тишина, гомонящий гомон людской,
Твой город средневековый, ему не нужен покой,
Туалеты на улице – бесплатных копеек вход,
Ничего такого не нужно, что не приносит доход,
Ничего такого человеческого,
Коммуна под потолком. Твой город средневековый.
Бойся его целиком.
Бойся его всего, под каждым балконом в дождь,
В каждой его высотке, где выхода не найдёшь,

В каждой его маршрутке, в каждом лифте его,
Бойся его, оглядывайся, не пропускай ничего.
Если тёмный подъезд – не заходи в подъезд,
Если стремно вперёд, предпочитай объезд,
Если скользко по плитке – ползи по нему, ползи,
А лучше – не приближайся. Ты уязвим вблизи.

* * *

Каждый в поте локтей
Стоит за своё, своё.
Кто-то купил машину,
Он не отдаст её,
Кто-то лишился пенсии, Кто-то лишился сна.
Каждый в поте локтей
Стоит за своё сполна.
Царь не пожертвует царство ,
Поп не отдаст приход,
Ни одно государство
Не бросит территориальных вод.
Мать не отдаст сына,
Сын не забудет мать.
У тех, кто не отдает,
Будут еще отнимать.
Как хлеб у крестьян до голода
Как у человека дом.
Как честь у кого-то смолоду,
Как всё, что нажил трудом.
Как чьи-то лучшие годы.
Как чей-то вечный покой.
Как просто чью-то свободу
Просто чьей-то рукой.

* * *

Каково было им, закрывшим свои квартиры,
Бежать от российской аннексии, от русского мира,
От зелёного человечка, от его автомата,
От оккупанта, забывшего, что за зарплатой придет расплата.
Поворот ключа в замке, ложка обуть ботинки,
Щетка для обуви, выпавшие щетинки,
у двери в коридоре коврик с надписью «велкам»,
Шкаф с прислоненным великом.
Может, внуки вернутся
полить цветы, раздвинуть старые шторы,
Увидеть невозможный замерший мир, который
Захлопнулся, как двери за их спиной
Перед гибридной войной.

* * *

По эту линию фронта
с перекошенным ртом – у нас квашеная блонда
с дорогим животом.
Тяжёлая медная походка, широкая скрепкая грудь,
женщина-моторная лодка, комсомольская жуть.
Он много таких широких
видал на своем веку, обкомовские крупные локти,
румянец во всю щеку,
В любой госструктуре, конторке,
на любом этаже
сидела похожая телка,
чья-нибудь протеже.
Хозяйка любой госсправки
зарплата – взятко-пайком,
слониха посудной лавки
с крашеным коготком.
Бесстыжие прочные связи,
отштукатурен фасад,
опять это все вылазит,

откатывается назад.
Не входите без стука,
держитесь другой стороны.
Обкомовская злобная сука
хочет мира со вкусом войны.

* * *

вот настали новые окаянные дни,
вот кричат соседи : – распни! распни!
вот стоит галдит телетолпа,
она проехала остановку «два столба»,
она едет дальше – к остановкам « шериф», « гарант»,
входит человек-шланг,
за ним человек-гидрант,
она думает, как они внешне меняются, как они
огнеопасны, кричащие «топи! распни!»
она вспоминает всех соседей на своём веку,
советскую тётю лену- прибыло в нашем полку,
многодетную мать, четыре мужа, мыла полы
в магазине, доставала масло из-под полы..
она ела с ее детьми за одним столом,
ложкой из алюминия, не то что там серебром,
дети выросли, состарились, составили телетолпу,
из калейдоскопа позорную
вырезали трубу,
из трубы позорной оптический сколотили прицел – гвоздь
вправо, гвоздь влево – расстрел.
она помнит соседа, жившего над потолком, бывший мент
советский, партия, исполком,
газовал во дворе старой волгой, фиксу кривил,
выхлопною трубой травил.
она едет дальше, соседка стоит с косой,
рядом сын соседки, глаза умыты росой,
соседка топила котят, он тоже топил котят.
никого не забудут, никому не простят.
она думает, как уживаться, как жить,

строчили доносы, платья хотели шить,
сшили навырост, хватит на поколения вперёд,
отличный фасон, пусть попробует кто отберет.

* * *

осторожно,падает небо
осторожно, окрашено кровью
не стой в ногах у истории,
сядь к изголовью.
посмотри на руки свои,
чистые ли они, твои руки,
прислушайся к худому,
какое оно худое.
наука жить уступила место науке
убивать так же легко как идти за водою.
раньше – к колодцу, ныне – в супермаркет напротив,
бутылку газировки смыть кровь утолить жажду.
есть опыт смерти, но отсутствует слух, вроде,
все происходило, а оно происходит дважды,
трижды повторяется, снова идет по кругу,
человек возвращается в первобытную пещеру смысла -
снайпер убивает мамонта, пока снайперская подруга
спускается за кока-колой, на плечах коромысло.
идти за водою – жестяные ведра пробиты,
нести в бутылке – давно разбита бутылка.
современному первобытному не жалко тех, кто убиты,
у стреляющего целящегося есть специальная жилка,
хвостик такой деловой, продолжающий позвоночник,
длящий хребет военного, убивающего по приказу.
сидит у костра вождь, пещерный вождь полуночник,
рвет на куски живое, не подавился ни разу.

* * *

теперь, когда лучшие мальчики и девочки
по безвизу уехали из страны

делать проекты, писать хорошие тексты,
просыпаться там, где не ездят танки
а бесстрашные погибли,
защищая страну от подлости,
когда остались телезрители и телефонистки,
менеджеры и пофигисты,
и даже одна работница банка ушла на иную должность,
теперь,когда все устали от бед и новостей,
враг может спокойно и неслышно
вывести вас из себя, из дома, из кожи,
убить вашу собаку, наступить на хомяка вашей жизни,
теперь, когда разбросанные шины собраны,
самое время глумиться

* * *

это танкмэн с авоськой
на пощади тянаньмэнь
это маленький танкмэн
точнее, его тень
это вам не труп вождя в мавзолее
на площади для колонн
это не вождь-убийца,
не тиранозавр,не тирано-клон
студент-очкарик
неизвестный бунтарь-ботан
он купил лук и апельсины
или что там покупают чтобы остановить танк
в девятнадцать лет ты или свободен или убог
если ты остановил танк, ты немножко бог?
не по росту сшитый смельчак
подросток букварь бунтарь
против машины смерти – только попробуй ударь!
только убей попробуй. расстреливали в упор.
распробовали. расстреливают до сих пор

Веніамін Блаженний

ВИБРАНІ ПОЕЗІЇ

Блаженний поет

Веніамін Блаженний у перших публікаціях підписаний як Блаженних, а в паспорті значився як Айзенштадт. У містечку Копись на Вітебщині, де він народився, кількасот років тому творилися нові ідеї хасидизму. Перед Другою світовою там мешкало 405 євреїв. 14 січня 1942 року всі, хто лишився, були вбиті. Студентові Вітебського учительського інституту пощастило – після першого курсу потрапив в евакуацію, навчав школярів історії, а кожну вільну годинку просиджував у бібліотеці (привіз звідти валізку переписаної поезії – включно з «Божественною комедією», і перші власні вірші).

По війні замешкав у Мінську, перемінив чимало занять, як сам іронізував – «заробляючи на прожиття писанням М і Ж на вбиральнях». Його писання не приймали жодні редакції.

(«Говорив про душу, про Бога та диявола, про Христа і Божу Матір, прикликав любих померлих, лигався з помийними котами і псами, себто робив усе, аби на всіх шляхах розійтися з совітською кон'юнктурою. Дух від нього ішов бомжовий, нестерпний для рафінованого редакторського нюху, вихованого на вихолощеній оптимістичній риториці Великої й Неозорої», – згадував Дмитрій Строцев.)

Радили вчитися у Маяковського та Ісаковського. Він волів радитися з Пастернаком і Тарковським. Та й не надто довіряти авторитетам.

«Все ж я тримався від них на відстані. Я знав, що поетом мене можна назвати лише умовно: поети не народжуються з кляпом у роті», – писав «Вічний хлопчик» (так назвав автобіографію).

Вочевидь було б дивно, якби той, хто із небесними силами говорив так відверто і без найменшого пієтету, підлаштовувався на землі.

Уперше побачив кілька своїх віршів надрукованими – у 61 рік. Перша книжка – у 69. Через дев'ять років поет помер. Лишивши сімнадцять загальних зошитів, списаних каліграфічним почерком. Їх передали до Білоруського державного архіву літератури і мистецтва: не мав-бо дітей і близьких родичів (і лише на два тижні пережив дружину).

Як сказав Григорій Дашевський: «Читати його вірші важко, а не знати їх було би прикро». Перекладати їх теж важко, не лише в технічному сенсі. Ніби пробираєшся крізь хащі у темряві. Але попереду світиться. Варто долати. Можна кудись дістатися.

Юлія Шекет
Перекладено за збіркою «Стихотворения. 1943–1997»,
опублікованою на vavilon.ru.

* * *

Так, померлих ховають, гаразд – хоча це так химерно,
Я на віру візьму, що розчиняться кості в імлі,
Але очі – ті скалки блакитні, ті овиду зерна,
Неможливо повірити: небо ховають в землі.

Чи в очах тих дощило, періщило, хмарило страхом,
Чи світила веселка, чи синім лило в далину, –
Та вони були небом, сльозами та сміхом, не прахом,
Я не міг би народжений бути на згубу одну!..

…З чорноти прозирну, прочиняючи морок могили,
Око всотає світло, що душа смутувала за ним, –
І у мертвий мій погляд летить глибочінь небосхилу,
І блукають на небові сльози мої вогняні…

* * *

Я поверю, что мертвых хоронят, хоть это нелепо,
Я поверю, что жалкие кости истлеют во мгле,
Но глаза – голубые и карие отблески неба,
Разве можно поверить, что небо хоронят в земле?..

Было небо тех глаз грозовым или было безбурным,
Было радугой-небом или горемычным дождем, -
Но оно было небом, глазами, слезами – не урной,
И не верится мне, что я только на гибель рожден!..

...Я раскрою глаза из могильного темного склепа,
Ах, как дорог ей свет, как по небу душа извелась, -
И струится в глаза мои мертвые вечное небо,
И блуждает на небе огонь моих плачущих глаз...

* * *

На батькові драний картузик,
Калоші аж вітер прошив…
Так кваплятъся в гості до друзів,
Як він до Бога спішив.

А щоб відшукати доріжку
У небі, де він заблукав, –
Собі прихопив він кішку
І песика погукав…

Охляла була та кицька,
А пес мов примара худий.
І носа втирав по-мужицьки
Він кінчиком бороди.

Не знав на яку ступити,
Сльозилися очі старі, –
Та з висі, де світло розлито,
Напучував грізний грім…

Край божих воріт нікудишні
Юрмилися, очі долів…
Поглянув тоді Всевишній
І віщий погляд відвів.

– Міхоел, – він мовив тихо, –
Не марно ти шлях зміряв…
Ти звідав такого лиха,
Що світишся мов зоря.

Ти мав стільки горя зустріти
У пеклі на цій землі…
Дозволь і мені погріти
Долоні в твоїм теплі.

Дозволь і мені з сумою
Брести, розділяючи біль.
А ти називайся Мною,
Бо велич пасує тобі.

* * *

В калошах на босу ногу,
В засаленном картузé
Отец торопился к Богу
На встречу былых друзей.

И чтобы найти дорожку
В неведомых небесах, –
С собой прихватил он кошку,
Окликнул в дороге пса…
А кошка была худою,
Едва волочился пес,
И грязною бородою
Отец утирал свой нос.

Робел он, робел немало,
И слезы тайком лились, –
Напутственными громами
Его провожала высь...

Процессия никудышных
Застыла у божьих врат...
И глянул тогда Всевышний,
И вещий потупил взгляд.

– Михоэл, – сказал он тихо, –
Ко мне ты пришел не зря...
Ты столько изведал лиха,
Что светишься, как заря.

Ты столько изведал бедствий,
Тщедушный мой богатырь...
Позволь же и мне согреться
В лучах твоей доброты.

Позволь же и мне с сумою
Брести за тобой, как слепцу,
А ты называйся Мною –
Величье тебе к лицу...

* * *

Так чутно голоси їх неземні –
Тих, хто пішов, така у них потуга,
Що маячнею бачиться мені
Обряд прощання, де труна і туга.
Бо мрець, як я – заснув, тоді устав,
Прощально усміхнувся добрим оком…
Я ще живий – ніхто ще не вмирав.
Усі зі мною – тут живуть, під боком.

* * *

Так явственно со мною говорят
Умершие, с такою полной силой,
Что мне нелепым кажется обряд
Прощания с оплаканной могилой.

Мертвец – он, как и я, уснул и встал -
И проводил ушедших добрым взглядом...
Пока я жив, никто не умирал.
Умершие живут со мною рядом.

* * *

– Ми тут, – мені мовлять всі ті, хто мов тіні-краплини
Упав до тіней, що хитаються в тиші, як пір'я, –
Тепер ми билини, а часом тепер ми рослини,
Ми дика звірина, дерева в імлі надвечір'я.

– Я тут, – мені мовить мій предок, а нині серпанок,
Бурлака країни, де всяка дорога терниста, –
Бо все, що хотів розказати живим наостанок,
Тепер перекаже тривожне осикове листя.

– Ми разом з тобою, – проказують зниклі у камінь,
Пройшовши в коріння і надра, просотавши висі, –
Ти можеш торкнутися тих, хто щезає, руками,
І грози на тебе накотяться щедро, мов вісті…

– Ніхто не пішов, не лишаючи сліду по тризні,
Він часом ледь чутний, а часом незрушний мов глиба,
Ми всі живемо в сокровенній таємній вітчизні,
Ми всі пливемо табунцями у тьмі, ніби риби.

* * *

– Мы здесь, – говорят мне скользнувшие легкою тенью
Туда, где колышутся легкие тени, как перья, –

Теперь мы виденья, теперь мы порою растенья
И дикие звери, и в чаще лесные деревья.

– Я здесь, – говорит мне какой-то неведомый предок,
Какой-то скиталец безлюдных просторов России, –
Ведь все, что живущим сказать я хотел напоследок,
Теперь говорят за меня беспокойные листья осины.

– Мы вместе с тобою, – твердят мне ушедшие в камень,
Ушедшие в корни, ушедшие в выси и недра, –
Ты можешь ушедших потрогать своими руками, –
И грозы и дождь на тебя опрокинутся щедро...

– Никто не ушел, не оставив следа во вселенной,
Порою он тверже гранита, порою он зыбок,
И все мы в какой-то отчизне живем сокровенной,
И все мы плывем в полутьме косяками, как рыбы…

* * *

І на власнім обличчі, що вмерло,
Прочитаю здичіле письмо,
Що його вже й із мармуру стерло,
Час понищив, мов землю ярмо.

На обличчі, що зжовкло від горя,
Переломи із сивих давен –
Тут прадавня зруйнована Троя,
Тут сплюндрований Карфаген…

* * *

Я прочту на лице своем мертвом
Одичалых словес письмена,
Как на мраморе полустертом,
Что разрушили времена.

На лице моем, желтом от горя,
Все скрижали земных перемен –
Здесь разрушена древняя Троя,
Здесь разграблен и пал Карфаген...

* **

Як вічність чую, грають труби,
Дурненьку вдачу та хитку
Ховаю, мов цвіркун за грубу,
Зчиняю бучу у кутку.

Та що ті співи, злети духу,
Палкі палання у льоду?..
Захоплений і туговухий,
Єдину ноту я веду…

* * *

Когда я вслушиваюсь в вечность,
Я понимаю, что я плут
И, как сверчок в углу запечном,
В своем бесчинствую углу.

Но что мне музыка вселенной,
Ее смятение и жуть?..
Я в глухоте самозабвенной
Одну лишь ноту вывожу…

* * *

Малим мені видавалося, що «нісенітниця» то метелик,
Тільки такий, що помітить його не всякий,
Метелик, що має на крильцях сріблястий пилок.
Ті, хто казав «нісенітниця», знизували плечима,
А в очах тремтіла образа, немов у дітей:

Декому з них ввижалося, ніби того метелика бачили,
Та де там зловити її – «нісенітницю»!
А я ось побачив аж майже насправжки,
Тільки вже не в дитинстві, а в ранній юності, –
Виявилося: нісенітниця – то не метелик, а птаха,
Птаха з дрібною голівкою дикої квітки
І з очима зеленими недосяжної жінки, –
Я закохався в неї у восьмому класі,
В учительку мови і літератури, –
І побачив її вві сні,
Ба навіть намагався мовити їй про любов,
Та вона лиш ображено знизувала плечима:
«Що то за нісенітниця!»

* * *

В детстве мне казалось, что «бессмыслица» это бабочка,
Но бабочка, которую увидит не всякий,
Бабочка, у которой на крылышках серебристая пыльца.
Те, кто говорили «бессмыслица», пожимали плечами,
И глаза у них были глазами обиженных детей:
Некоторым из них казалось, что они эту бабочку видели,
Но поди поймай ее – «бессмыслицу»!
А я вот увидел ее почти взаправду,
Но увидел не в детстве, а в ранней юности, -
Оказалось: что «бессмыслица» не бабочка, а птица,
Птица с маленькою головкою лугового цветка
И зелеными глазами недоступной мне женщины, -
Это ведь в нее влюбился я в восьмом классе,
В учительницу русского языка, -
И она мне приснилась во сне,
И я даже пытался сказать ей что-то о своей любви,
Но она с обидой пожала плечами:
«Какая-то бессмыслица!»

* * *

Жіночі не старіють голоси, –
Чи то лише тобі дано те диво?
З яких глибин цей голос?.. Неможливо.
Таж звідки свіжість ця, немов з роси?

Сто років ми не бачились, либонь,
Та прірва чорна навіть не «розлука» –
А радше смерть… Та смерть тремтить од звуку,
Той звук – мені приречений вогонь…

* * *

У женщин не стареют голоса, –
Или с тобой одной такое чудо?..
Откуда этот голос?.. Ниоткуда.
Но почему он свежий, как роса?
Мы столько лет не виделись с тобой,
Что впору говорить не о разлуке –
О смерти... Но растут из смерти звуки,
И даже звук становится судьбой...

* * *

Ох туга, ох туго, кую мов зозуля між голого гілля,
Немов харцизяка в дорозі великій пригубивши зілля,
Журюся за шляхом, за лісом, тягну свою тугу
За теплим життям, що примарив у жарі недуги.

Ох туго, в наметі із хмизу була ти за друга,
Ятряно горіла проміння кривавого смуга.
В лісах ночував, де ліщина тримала та віра,
А поруч теплiла закудлана шкура похмурого звіра.

Впритул до душі – до ведмежого боку, у лоні барлогу
Я ночі збував, а тепер шкутильгаю в дорогу,

Крізь пороху хмару – Христе, чи ти чуєш! – волаю,
І далі скривавленим зоряним слідом чвалаю.

Христос у ті пори морився з сумою в дорозі,
Але не завважив мої неприкаяні сльози,
Аж трапив диявол: легенько торкнув мої плечі,
І тіло джеркоче у жерлі праматері-печі.

Я щез би без сліду, якби ж то не даль того поля,
Не пил тої далі, не долі тієї недоля!..
Я плигнув із печі, немов бешкетливе жабисько:
«Нехай тобі, Боже! Я далі, душа моя близько…»

Хатинка, і мати-жебрачка, і кицька муркоче.
Ох, туга за тим моє серце гризе та лоскоче.
Молю, забери мене з тої заклятої шерсті, звіринко,
І разом у ніч побрести нас гукне катеринка.

Ох туга, ох туго, чому я злетіти не можу,
Я пташком малим запірнув би у бороду божу,
Та нащо мені той старий бородатий, сиватий?
Я краще присяду на гребінь мережаний хати.

Ох туга за згаслим життям мене душить пропащим,
Озвись, лісовихо, я твій полісун завалящий,
Залігши на піл, я тверезий кречу та безсилий…
Давай-но над долом кружити, а де-но ті крила.

Я тлію душею, в покої душі не заснути.
Ах душе, скажи-но, чого б нам такого утнути?
– Плесни мене в душу Христову розмашисто-жарко,
Об землю розбий мене хутко, спокутницьку чарку!

* * *

Тоскую, тоскую, как будто на ветке кукую,
Как будто на лодке ушкую – тоскую, тоскую.

Тоскую по ветке, по лодке тоскую, по птице,
По жизни тоскую – приснившейся быль-небылице.

Тоскую, тоскую – я жил в шалаше камышовом,
Закаты и зори горели огнем кумачовым,
В лесу ночевал я, лежалой орешине веря,
Бок о бок с косматою шкурою хмурого зверя.

Бок о бок с душою – с медведицей дико-большою –
В лесу ночевал я; а вот я бреду отрешенно
По пыльной дороге – и кличу Христа на дороге,
И вяжут мне зори кровавыми путами ноги.

Христос о те поры бродил по дороге с сумою,
Да только побрезгал – чужим, неприкаянным – мною,
А дьявол легонько-легонько толкнул меня в плечи,
И вот я трещу в жерловине праматери-печи.

Исчез бы я вовсе, когда бы не тишь полевая,
Когда бы не пыль пылевая, не даль далевая!..
Из печи – вприпрыжку, что твой из пруда лягушонок...
Ужо тебе, Боже! опять побреду за душою…

Избушка и мать-побируржка, и кот на окошке.
Тоскую, тоскую, тоскую – тоскую о кошке.
О, вынь, меня, зверь, из своей заколдованной шерсти,
Звериной тропой побредем-ка по полночи вместе.

Тоскую, тоскую – зачем я не малая птаха?
Я б – в бороду Божью влетел, как разбойник, без страха –
Да только зачем мне старик бородатый, седатый?..
Я лучше усядусь на гребень узорчатый хаты.

Тоскую, тоскую – о жизни, во мрак отошедшей.
Эй, где ты, лешиха, я твой залежавшийся леший,
Лежу на полатях, и стар, и тверез, и недужен...
Давай-ка покружим, по старым лощинам покружим.

Тоскую, тоскую, душа не приемлет покоя.
Ах, что бы с тобою, душа, нам придумать такое?
– Плесни меня в душу Христову размашисто-жарко, –
А после об землю разбей покаянною чаркой!..

* * *

Уві сні міряв кроками Вітебськ,
І раділа дитинства земля –
Ніби бачив на ньому мій відтиск
Марк Шаґал, мій безумний земляк.

У Шаґала і пензлі, і барви,
В кожній фарбі довірливий сміх.
І лунають думки як литаври,
Аж земля закипає мов гріх.

Там усміхнений янголів почет,
Навіть шкапа – карбований жаль –
Кольоровим крилом затріпоче,
Над будинком заграє скрипаль.

І Шаґал, від тих див захмілілий,
Долучити клянеться до пик
На картинах мій вид ошалілий –
Тільки викривить трохи той лик.

Він і дуру додасть, і ажуру,
І таємних немислимих чар –
Так я схожий у лютій зажурі
І на себе, і на вітебчан.

* * *

Мне приснился мальчишеский Витебск,
Я по городу гордо шагал,

Словно мог меня в Витебске видеть
Мой земляк сумасшедший – Шагал.

У Шагала и краски и кисти,
И у красок доверчивый смех,
И такие веселые мысли,
Что земля закипает, как грех.

Бродят ангелов смутных улыбки,
Разноцветные крылья у кляч,
И наяривает на скрипке,
И висит над домами скрипач.

И Шагал опьянен от удачи,
Он клянется, что внешний мой вид
На какой-то свой холст присобачит,
Только лик мой слегка исказит.

И прибавит и блажи и сажи,
И каких-то загадочных чар, –
И я буду похож на себя же,
И на всех дорогих витебчан.

* * *

Я так і не збагнув, що значить бути знаним.
Чи знаний небовид? Або гроза в полях?
То чом би не пройти, мов привид невтриманним,
Там само в небесах – сльозами вмитий шлях?

Малого солов’я не кличуть Євтушенком,
Не видають рулади накладом в мільйон.
А той співає так, римує хорошенько,
Аж плавиться душа і ліпить камертон.

Тож нащо я рядкам чекатиму відзнаки?
«Оце він завернув!», «Оце так він мастак!»

Нехай на мене люди дивляться без ляку,
Бо нелукавий я мудрець – Яким-простак.

В запасі я не мав сухенької шкоринки,
В патяканні пустім німію, мов закляк.
Я в землю сію синь – із-понад хмар зернинки,
Живу – галай-балай, як польовий будяк.

Блукаю сам між хмар, бач без путтяі зиску,
Полину до зірок чи напою струмки…
А де кінець – ген-ген, а може зовсім близько,
То соловейкові малому невтямки.

А слава… Щось ніде – в дібровах чи в заплавах,
Ні там де чагарі, ні там де путівець –
Я не стрічав пташини, що б звалася «слава».
Мабуть, то птах такий – не те щоби співець.

* * *

... Я так и не пойму, что значит быть известным.
Известны ль облака? Известна ли гроза?
Так почему и мне по тем стезям небесным,
Слезами изойдя, свой путь пройти нельзя?

Лесного соловья не кличут Евтушенко,
Не издают рулад в мильонном тираже,
Но все же соловей рифмует задушевно,
Чтоб в песне дать остыть взволнованной душе.

Зачем же мне стихи предать людской огласке?
«Ах, вот оно о чем!»; «Ах, это неспроста!»;
Пусть люди на меня взирают без опаски,
Я, в сущности, Аким, к тому же простота.

Я сроду не имел в запасе корки хлеба,
Мне нудный разговор житейский – не с руки...

Я из породы тех, кто сеял в землю... небо
И жил, «шалтай-болтай», как в поле сорняки.

Впритирку к облакам, живу, не зная толка:
Дождем ли расшибусь, истаю ль в синеве...
И долго ль буду жить иль буду жить недолго –
Об этом не грустит, не помнит соловей.

А слава... Но нигде – ни в чащах, ни в дубравах,
Ни в рощах, ни в полях, ни в зарослях болот
Я, право, не встречал такой пичуги – слава.
... Должно быть, этот вид пернатых не поет.

* * *

Так ці слова шаленіли в мені: шелестів падолист,
Ніби вітрилом дерева хилив мого дихання порух,
І прочувалось крізь них шумовиння і свист
Тихий пташиний, проходив віршований подих.

Так вони з вигадки співом творили життя
І у високість все далі летіли над дахом:
Слово мережило віття у дивне звиття
Та озивалося в кроні чарованим птахом…

* * *

Эти слова шевелились во мне, как листва
Вдруг шевелится от ветра большого дыханья,

И обрастали витийственным шумом слова,
И становились пичугами или стихами.

Эти слова обретали в себе высоту,
И превращалась в певучую быль небылица:
Каждое слово даровано было кусту,
Словно на куст опустилась волшебная птица...

Переклад з російської Юлії Шекет

МОНОЛОГИ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Євгеній Головаха

ЗМІНИ У ГЛОБАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Моя тема буде стосуватися зміни ціннісної системи суспільства під впливом подій, які сталися після Другої світової війни. Справа в тім, що кожна епоха, кожний період розвитку людства визначається специфічною системою цінностей, тобто того, що люди вважають для себе важливим, заради чого вони живуть і заради чого дуже часто вмирають. Тобто цінності – це визначальний чинник, який скеровує людство в тому чи іншому напрямі.

Та система цінностей, яка склалася до початку двадцятого століття, вже не відповідала наявному рівневі розвитку матеріально-технічної бази людства, розвитку науки, раціональної складової та економіки. Тому двадцяте сторіччя й виявилося таким суперечливим і складним, тому й призвело до жахливих воєн – спочатку Першої світової, а потім і Другої.

Які ж цінності сформувалися на той час? Це цінності переваги. Переваги «білих» над «кольоровими» (так званий тягар «білої людини»), Заходу над Сходом (євроцентризм), християн над представниками інших конфесій, чоловіка над жінкою (так званий мачизм чи гегемонна маскулінність), більшості над меншинами – такий собі «політичний більшовизм». Зазначу ще раз, що ця система

цінностей, яка склалася історично, вже не відповідала вимогам двадцятого століття з його науковим і технічним розвитком.

Власне, саме тому й спалахнула Перша світова війна, яка, на жаль, мало чому навчила і мало що змінила, – хіба що зародилися тенденції пацифізму і певної фемінізації. Утім, це були тільки перші паростки. На противагу їм виникли справді страшні речі – войовничий расизм у формі німецького нацизму і більшовизм у формі радянської політичної системи. Ось це загострення того, що утворилося на початку двадцятого століття, саме в цих двох расо- та класоненависницьких формах, – воно й призвело до Другої світової війни. Я би так сказав: Друга світова війна дала людям змогу усвідомити весь жах тієї системи цінностей, яку вони здавна сповідували, – спершу протягом багатьох століть феодального розвитку, згодом – постфеодального, а потім, як це не дивно, – вже розвиненого капіталістичного.

Почалися зміни. Навіть почав формуватися новий лексикон – зокрема, з'явилися поняття «геноцид» та «злочини проти людяності». І з'явилися вони саме після Другої світової війни. А головне – розпочалися дуже важливі процеси: деколонізація, десегрегація, емансипація і демократизація політичних систем. Оце все загалом і дало старт новій системі цінностей. Певна річ, ця система не була створена відразу. Її формування відбувалося протягом кількох десятиліть – не треба забувати, що в Сполучених Штатах сегрегація зберігалася до 1960-х років, колоніальна система остаточно розпалася лише на початку 1970-х, а в багатьох країнах жінки обмежені в правах ще й досі.

Однак нові цінності крок за кроком замінювали попередні. Що ж це за цінності? По-перше, вони мають постматеріальну природу. Це чудово показано в дослідженні «Світові цінності», здійсненому відомим американським соціологом Рональдом Інґлегартом, де зазначається, що від матеріальних цінностей, які були панівними, люди (поступово, у найрозвиненіших країнах) переходять до постматеріальних – коли головним стає не задоволення матеріальних потреб, а самореалізація особистості. По-друге, це цінності сталого розвитку, що є дуже важливим для майбутніх поколінь, – усвідомлення того, що ми не маємо права з'їсти все зараз, ми маємо щось

залишити нашим нащадкам, і залишити їм такий світ, який не буде для них неприйнятним. По-третє, це цінності свободи: політичні свободи, свободи людини стають домінантними, визнаються важливішими, ніж цінність держав, націй і т. ін. По-четверте, це цінність захисту прав меншин. Це дуже важлива цінність – коли більшість не може робити все, що завгодно. Більшість має самообмежуватися. Права меншин є так само цінними, як і прагнення та уявлення більшості. Насамкінець варто згадати про цінності консенсусної культури – коли будь-які важливі питання в політичному світі вирішуються не найсильнішими, а згодою всіх. Це, власне, цінність, на якій побудований Європейський Союз. Чому, на мою думку, розпад Євросоюзу, якщо це станеться, буде значним кроком назад для людства? Тому що саме там зародилася нова політична культура – консенсусна, яка має прийти на зміну традиційним формам політичної культури – конфронтаційній та компромісній.

Зрозуміло, що є й зворотні тенденції. Це, зокрема, релігійний фундаменталізм у формі ісламського радикалізму, який став ідеологічним підґрунтям для низки терористичних організацій. Це також неопопулізм, – коли обирають не професіоналів, а тих, хто багато і безпідставно обіцяє. Це неоімперське мислення, спроби відновити імперію, що дуже помітно в наших відносинах з Росією. Це й авторитаризм, який подекуди вважають засобом вирішення сучасних проблем, – наприклад, останнім часом нерідко доводиться чути, що авторитарний Китай вирішив проблему з коронавірусом, тоді як демократичні країни поки що з нею не впоралися. Що ж, цінності минулого зберігають значний ресурс для виживання, але поступово цей ресурс має вичерпатися не тільки в країнах Північної Європи, де вже сьогодні постматеріальні цінності превалюють, але й у багатьох інших країнах, серед яких через кілька десятиліть я бачу й Україну.

Мирослав Маринович

ЄВРОПЕЙСЬКА БЕЗПЕКА Й ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Час від часу в інтернеті можна натрапити на вислів: «Мертві хапають живих». Ці слова мені завжди згадуються, коли я думаю про неспокутувані злочини радянського комуністичного режиму, зокрема про історію Другої світової війни. Зразу по війні, коли людство ще витирало кривавий піт зі свого чола, Європа одностайно проголосила гасло: «Ніколи більше!». Проте минуло 75 років, і в міжнародній політиці ми вчуваємо ще не висловлене, але вже очевидне: «Спробуймо ще раз!».

Що сталося? Чому надії на глобальний розвиток демократії занепали, а світ готується витягнути з підвалу антикварний грамофон і запустити стару платівку національних егоїзмів і насильства?

Причина, як на мене, криється, зокрема, у міні сповільненої дії, закладеній 1945 року у Ялті.

Ялтинська система європейської безпеки замовчала той факт, що в біснуватому танго вересня 1939-го брало участь двоє – гітлерівська Німеччина й сталінський СРСР. Це вони розпочали Другу світову війну, але покараним за неї виявився лише нацизм. І цікаво простежити за тим, як мінялося застосування одвічної формули: «друг мого ворога – мій ворог, ворог мого ворога – мій друг».

Спершу ця формула означала, що друг і союзник нацистської Німеччини – СРСР – є співучасником агресії, а тому ворогом людства. Саме за це їх обох виключили з Ліги Націй. Але після того, як два тоталітарні монстри зірвали своє партнерство у переділі світу і зчепилися одне з одним, акценти змінилися. Почала діяти друга частина згаданої формули, а саме: «ворог мого ворога – мій друг» – і співзачинщик війни став переможцем над нацизмом і рятівником людства.

Проте забуття колабораціонізму СРСР з гітлерівським режимом – це не єдина несправедливість історії. За пурпуровою тогою переможця було приховано й забуто майже три десятиліття кривавої комуністичної диктатури. Тому в пам'яті людства сьогодні

пульсують злочини Аушвіца й Треблінки, Ґерніки й Бухенвальда, тоді як злочини ҐУЛАҐу й Голодомору, Соловків і Катині начебто не мають своїх виконавців. А в Росії їх взагалі вважають виправданими. Так апокаліптичне зло набуло вигляду рятівного добра. Й усміхнений *uncle Joe* – дядько Йосип зі своєю незмінною люлькою став символом перемоги над нацизмом, а не символом кривавої тиранії, яка забрала у XX столітті більше невинних людських життів, ніж це зробив нацизм. Бо ще ж були і повоєнні репресії, що косили невинних людей.

На ідеологічній формулі: «нацизм – абсолютне зло, комунізм – переможець цього зла, а тому – добро» в Ялті була вибудувана вся повоєнна система світової безпеки. Не знаю, чи можна було тоді зробити інакше. Мабуть, ні: політика – це мистецтво *можливого*. Але виявилося, що злочин відходить у минуле лише тоді, коли він – засуджений і розкаяний. Нерозкаяний же злочин залишається в суспільному організмі отруйними зернами, які в певний час проростають знову новими трагедіями. Саме це й відбувається сьогодні на наших очах.

Найочевидніша ілюстрація – реінкарнація чекістського режиму в Росії, для якого взірець – сталінський режим. На початку 1990-х років комуністична еліта лише поміняла ідеологічні прапори, та мало змінила свою суть. Сьогодні заражені клітини розрослися в цілу ракову пухлину, яка не лише не розсмоктується сама по собі, а ще й заражає увесь світ. І одіозне «побєдобєсіє» є життєво необхідне Кремлю, щоб люди не задумалися, з яких зерен виростають нинішні рецидиви деспотії і чому привид непокараного й нерозкаяного комуністичного злочинця знову, хоч і під іншими прапорами, вийшов гуляти по всьому світу.

Нинішня світова турбулентність настільки велика, що вже очевидно: епоха Ялти вичерпала свій історичний ресурс. Розуміє це і Путін – врешті-решт, це він, напавши на Грузію й Україну, розпочав демонтаж старої геополітичної конструкції світу. Проте мета його – не знаходження нового світового порядку з урахуванням розпаду СРСР і звільнення колись підневільних народів, а навпаки – «Ялта-2», тобто перезаснування давнього переділу світу, згідно з яким увесь пострадянський (а бажано й постсоціалістичний) простір знову повертається у сферу впливу Росії.

На жаль, станом на сьогодні не видно, щоб світ знайшов вакцину від цієї зарази. Стара Європа, як і колись, не хоче жертвувати своїм добробутом задля захисту світових цінностей і щораз більше готова укладати нові мюнхенські договори, цього разу вже з Росією. Ледь не в кожній державі Європи активізувалися політичні сили, які втомилися від багатокультурності, плюралізму й ліберальних свобод. Їх знову п'янить культ сили й «твердої руки», а пандемія коронавірусу лише цьому сприяє. Й загалом бракує лише феєричного хвоста комети Галлея, щоб людство усвідомило: воно стоїть на порозі нових трагічних випробувань.

Так сьогодні неспокутуваний злочин комунізму повертається примарою нового світового конфлікту. Чи вдасться Європі усвідомити ту істину, що *консенсусу в питаннях військової та енергетичної безпеки досягти не вдасться, доки не буде досягнуто нового консенсусу в питанні історичної пам'яті, а відтак і засудження комунізму в усіх його інкарнаціях?*

Конфлікт різних історичних пам'ятей заплутав увесь корпус міжнародних і міждержавних стосунків у Європі. До того ж він нещадно терзає й українське суспільство. Я переконаний, що цей конфлікт має не лише політико-ідеологічну, а передусім етичну природу і пов'язаний із нерозкаяністю за злочини комунізму.

Далі відкладати цю справу неможливо. Без такого перезавантаження історичної пам'яті європейські цивілізаційні проекти не те що буксуватимуть, а хто знає, чи виживуть узагалі. Без цього не зможе відродитись і наша Україна. Яким чином цей задум реалізувати – це вже інша тема, яка потребує окремої уваги.

Отож хай із цьогорічним ювілейним ушануванням жертв Другої світової війни прийде до нас усвідомлення, що тоталітарне будяччя проросло на нашому полі не випадково. У Ялті 45-го знесилене людство *залишило* ті зерна – наше завдання сьогодні те будяччя виполоти.

Марк Белорусец

МОЯ ВОЙНА

Я родился посреди Второй мировой войны и рос в атмосфере героического пафоса недавно отгремевших сражений. Он же заслонял от меня опустошённую послевоенную действительность, голод, разруху и безногих, безруких на всех углах моего детского Киева.

Моя еврейская бабушка давала хлеб немецким пленным на Крещатике 1946, а может, 1947 года. Они меняли мыло на хлеб, но бабушка объясняла, что мыла нам не нужно, а есть они хотят. Но я в юности мало обо всём этом задумывался.

Воспеваемая официально победа вкупе с военными подвигами меня уже не очень интересовала, а сама война, называемая Великой и Отечественной, была далёкой и отчуждённой. Другие люди, чуть моложе и старше моих родителей участвовали в ней где-то там, за рекой времени. Но во мне ещё долго «сидел» романтический образ войны, где все три слова в названии с большой буквы. Он подпитывался моими любимыми поэтами того военного поколения, хотя романтиками они не были. У них в стихах присутствовала правда о войне, противостоящая официозной лжи, насаждаемой советскими медиа, фильмами, пьесами, книжками. Но вполне возможно, на их видение влияла, даже подсознательно, вся эта продукция, кстати, на моё тоже. В стихах этих замечательных поэтов для меня заключалась вся та война от начала до конца. От стихотворения Александра Межирова, словно определяющего начало войны:

Летних сумерек истома
У рояля на крыле,
На квартире замнаркома
Вечеринка в полумгле.

А дальше возникают из полумглы «Девятиклассниц блузки, пахнущие утюгом»:

И под вальс веселой Вены,
Шаг не замедляя свой,
Парами – в передвоенный,
Роковой, сороковой».

После вступали Окуджавские «мальчики»:

Нет не прячьтесь вы, будьте высокими,
Не жалейте ни пуль, ни гранат
И себя не щадите, и всё-таки
Постарайтесь вернуться назад.

А продолжалась поэтическая летопись войны снова у Межирова:

Мы под Колпиным скопом стоим,
Артиллерия бьет по своим.

«Великая Отечественная» трагедия, если иметь в виду ее нетеатральные акты, возникающие в стихах, условно «завершалась» стихом Бориса Слуцкого:

И мрамор лейтенантов -
Фанерный монумент -
Венчанье тех талантов,
Развязка тех легенд.
……………………..
Давайте выпьем, мертвые,
За здравие живых!

И как отметил тот же Слуцкий: «Убили самых смелых, самых лучших. А тихие и слабые – спаслись».

Я упоминаю поэтов той войны очень бегло, не называя Давида Самойлова, его «Сороковые, роковые, Свинцовые, пороховые… Война гуляет по России, А мы такие молодые!»

Не вспоминаю Семёна Гудзенко, Павла Когана, Николая Панченко и других. Тогда я ещё делил мир на наших и врагов, дескать

«Враги сожгли родную хату». Потом с нашими стало сложнее разбираться. Какие враги у нас, в Украине, больше хат и людей уничтожили? Я не стану перечислять всякого рода литературу, мемуарную, историческую, самиздатскую, изменившую мою оптику, в том числе оптику восприятия Второй мировой.

Но возвращаясь снова к тому, с чего начал, т.е. к послевоенному миру, мне кажется уместным вспомнить сегодня роман 2009 года Нобелевского лауреата Герты Мюллер, который я перевёл на русский, а Наталя Сняданко на украинский. По-русски – это «Качели дыхания», а по-украински – «Гойдалки дихання». Стоит его вспомнить хотя бы потому, что действие романа протекает на Донбассе. Главный герой – семнадцатилетний гимназист, только что осознавший свою гомосексуальность, своё отличие от других, попадает в январе 1945 года в трудовой лагерь на Донбассе, но не за это. А за что? Вот тут -то и проступает одна из зловещих ухмылок той войны. После того, как Красная Армия заняла Румынию, и Румыния без промедления объявила войну вчерашней союзнице Германии, Сталин решил немецкое меньшинство в Румынии, сделать ответственным за участие Румынской армии в войне. Солдаты были в лагерях для военнопленных. Оставались гражданские этнические немцы – крестьяне, школьники, ремесленники и т.п. Словом, все те, кого не загребла ржавая рука войны. В том числе и мать самой Герты Мюллер, и ее друг – немецкий поэт Оскар Пастиор, ставший прототипом главного героя. Его воспоминания о пяти годах в донбасском трудовом лагере явились основой романа. Чтобы их оживить, Герта Мюллер и Оскар Пастиор едут на Донбасс в 2004. Уже тогда Герта Мюллер увидела там то, что нам аукнулось в 2014 и аукается до сих пор. Ее речь тогда же, в 2004, где она говорит о своих впечатлениях стоит процитировать:

> «Государство учредило истерические заклинания победой, но под присмотром и в дозволенных рамках. За заклинаниями оно скрывало репрессии.
>
> Там в каждом парке стоит танк с Второй мировой, в центре каждого города – Ленин, темный, как ночь из-за угля и металлургии, и высокий, как колокольня при свете солнца.

> Везде пионы – в садах и на рынках в виде букетов. Пион – цветок Донбасса. Но посреди всех ленинов и танков он кажется советским цветком, ошалелым от той победы. Будто война вчера окончилась или все еще длится…»

Всё ещё длится нынешняя российско-украинская война Поэзия этой войны начисто лишена пафоса. Она до рези в глазах пристально всматривается в шестилетний кошмар происходящего. Никакой героики она не признает. Разве что потом «прикрасят и припудрят», как предполагал еще про ту войну Павел Коган :

> Прийде час і яка-небудь наволоч
> Обов'язково буде писати про це героїчні вірші.

Говорит в свою очередь Сергей Жадан.

Миллион всё потерявших растерянных беженцев, впопыхах убежавших в неизвестность, зачастую с детьми, убежавших от каждодневной стрельбы, подвальных пыток по малейшему подозрению, взрывов, лишений и прочих прелестей оккупации. Какая уж тут романтика.

> «Ми з тобою біженці. Нам з тобою бігти крізь ніч.
> Нам з тобою бігти вздовж соняшникових полів.
> Нам з тобою тікати від псів, спати поміж волів.
> Нам збирати воду в долоні, чекаючи в таборах,
> дратувати драконів на бойових прапорах…», –

пишет Сергей Жадан

Поэзия этой войны не скрывает кровь, грязь и трупы:

У него же:

> Чорна осінь 14-го. В казармах школи живуть добровольці.
> На полях довкола гниють соняшники і загиблі.

И ещё из стиха «Харківська хунта»:

Ось я лишаю зброю й починаю повзти,
повзти від того, в що ніколи не вірив,
ось обповзаю дороги та очерети,
обповзаю мертвих патрульних і розірваних командирів,
обповзаю чужі кордони, обповзаю фортечні мости,
обповзаю вітчизну – безкінечну і зайву.

У Ии Кивы абсурд недетской игры в войну:

И в войну на площадке напротив играют дети
и в Донбассе в войну играют взрослые люди.

Но война может на миг, но только на миг, прикинуться компьютерной игрой:

Вон квадрат чернеет на Google-карте. еще квадрат
Это дом, это мальчик в руках его автомат
Если скажут стрелять он и будет стрелять
Поминать твою мать нашу общую родину-мать

Однако это игра в смерть и отнюдь не в сети. И Людмила Херсонская, словно продолжая цитату из Кивы, пишет про тождество войны и смерти, про тождество жизни на войне и обреченности. В этом духе мне вспоминается одна точная подробность военных будней из стихотворения «Атака» поэта той войны Семена Гудзенко: «И выковыривал ножом из-под ногтей я кровь чужую».

Вернемся же к Людмиле Херсонской:

Время теперь такое
Состояние страха, состояние покоя,
расстояние смерти, отрезок между тобой
и человеком, ведущим бой…
они больше хотят умереть, чем вам бы хотелось жить
они так говорят, и это жуть.
это, как если бы, поздравляя их написать:
желаю счастья в личной смерти! Или как бы это сказать

оставшиеся на земле научились помогать друг другу
вытирать кровь,
это новое в урбанистике – это не в глаз, а в бровь,
это не в грудь, а в сердце – в человеке есть много,
куда стрелять,
человек мягкий для пули убийцы, его легко потерять!

И еще, ее же стихи, совсем просто, по-детски объясняющие войну:

Не знаю, как сказать тебе кошка, что идёт война,
Не знаю, как сказать, что ты можешь остаться одна.
Не знаю, как тебе объяснить, что есть вещи,
которые нельзя починить

Все эти строки с их жуткой откровенностью приблизили ко мне войну, почище военных сводок, сократили дистанцию между мной и ею. Обнажили её горестную бессмыслицу. Нельзя в ней победить, всякая победа пиррова, можно только победить саму войну, покончить с ней. Если бы знать – как!

Ненавижу эту войну, но ничего не могу поделать с тем, что воспринимаю ее как свою. Все ее пули в меня, все ее неисчислимые нелепые жертвы, потому что война нелепа – мне болят.

Много страшного написано об этой войне, но странным образом беспощадные совсем не оптимистические стихи этой войны дают надежду. Закончу строками Бориса Херсонского:

Я ей говорю – собирай чемодан,
документы – в отдельный пакет.
Чемодан – вокзал – дальше – хер знает куда.
А она – с яблонь уже осыпался цвет,
а клематис цветет, и в море прозрачна вода.

Я говорю – ночью опять стреляли, ближе к нам, чем вчера.
Только самое необходимое – лишнего не бери.
А она – посмотри, какое солнце с утра,
Не хочешь – не слушай меня, просто – смотри.

Ігор Винокуров

МІФ «СВЯЩЕННОЇ ВІЙНИ» ТА ЙОГО СУЧАСНА РЕІНКАРНАЦІЯ

Я хотів би звернутися до теми сакралізації минулого, а саме – до парадоксу: як війна атеїстичної Радянської держави з Німеччиною перетворилася на «священну війну» у (псевдо)релігійному сенсі, спочатку для самого СРСР, а відтак і для сучасної Росії.

Як ми знаємо, 2020 року Кремль, визнавши масштаб загрози коронавірусу, ледь не до останнього зволікав із перенесенням ключової демонстрації власної військової потуги – Параду перемоги 9 травня. Більше того, репетиції тривали вже під час критичної фази епідемії, ставлячи під загрозу саме знаряддя цього мілітаризму – російські збройні сили, усі типи яких мали бути представлені на параді, а також спецслужби й усіх цивільних, які були б на ньому присутні.

Чому таке взагалі було можливим? В останні два десятиліття ми були свідками розростання ідеології та практики сакралізації усього, що пов'язано із Другою світовою війною, в самій Росії і на захоплених нею територіях Молдови, Грузії та України. При цьому світову війну було звужено до радянсько-німецького конфлікту, що завершувався наперед предначертаним фіналом – перемогою 1945 року. Ритуали 9 травня було наповнено псевдохристиянською мовою та символікою, і самі ідеологи «русского міра» на кшталт Дуґіна та Проханова описували їх як складові нової релігії росіян. У цій моделі пам'яті маршала Жукова асоціювали зі святим Георгієм, оборона Севастополя стала водночас захистом так званої «священної Корсуні», а Зою Космодем'янську проголосили «святою мученицею» російського народу (при цьому наголошувалася її страта нацистами, але замовчувалася співучасть цієї людини в реалізації сталінської тактики «випаленої землі», що була злочином проти власного народу).

Росія, розпочавши війну проти України, потребувала сонму героїв, які врівноважили би моральний статус української «Небесної сотні». І вона знайшла його в образі усіх належних до покоління

війни в колишньому СРСР – окрім, певно, тих, хто з найрізноманітніших причин стояв по інший бік лінії фронту від Червоної армії. Кремлівські ідеологи причислили до лику святих усіх предків теперішніх росіян, забезпечивши моральне виправдання діям і тих, і інших, а отже собі, зокрема у підкоренні, яке вони називають «звільненням», чужих земель.

А що ж Російська православна церква? Вона активно долучається до освячення такої міфології. Ось лише дві з останніх новин. Головний храм Збройних сил Росії, відкриття якого приурочене до 75-ї річниці перемоги, прикрашено вітражами з з серпом і молотом (Зайве говорити, що цей храм, що має символізувати декларовану «духовность русского воинства», є православним попри багатоконфесійний склад населення країни та її армії, та і зрештою законодавче відокремлення церкви від держави). І другий приклад. Після того, як у Празі демонтували пам’ятник маршалу Конєву, який, як відомо, причетний до придушення антитоталітарних рухів у Центральній Європі, ніхто інший як глава відділу зовнішніх зв’язків Московської патріархії митрополит Іларіон закликав до «симетричної відповіді». В чому вона мала полягати? В тому, щоби знайти і демонтувати пам’ятник першому-ліпшому чеському діячеві на території Російської Федерації. Додаткова мотивація цієї «помсти» для Іларіона, звичайно ж, полягала у прийдешньому ювілеєві «Перемоги».

Треба сказати, що в Європі XX століття освячення війни та військової служби теж було доволі поширеним явищем. І солдати на фронті, і їхні близькі мали вірити, що їхня звитяга є служінням не лише Батьківщині, а й Богові, а загибель у бою дарує безсмертя. Однак головною метою звернення до неземного виміру в західних практиках увічнення все ж була потреба у втамуванні горя від утрати, а відтак в уявленому відновленні цілісності родин, громад, націй через вшанування їхніх загиблих, але не забутих – а отже не втрачених остаточно – членів. Але радянська держава від перших років існування відкидала як патріотичні, так і релігійні цінності. Як же виникла ця симфонія церкви та релігії з міфом офіційно атеїстичної держави, що оголосила своїми богами засновників марксизму та більшовицьких вождів? І чому в Росії, де при владі залишається

покоління, виховане за радянських часів (значною мірою вихідці з комуністичних спецслужб), це триває досі?

Щоби розібратися в цьому, необхідно придивитися до подій середини німецько-радянської війни. У 1943 році СРСР пішов на, здавалося б, нечувані кроки у сфері ідеології. Тоді відбулися, по-перше, розпуск Комуністичного інтернаціоналу (як називали його засновники на початку 20-х, «світової комуністичної партії»), і, по-друге, демонстративний розворот режиму до Російської православної церкви як його додаткової ідеологічної опори. Восени 1943 року з волі Сталіна РПЦ отримує свого патріарха, якого не мала майже два десятиліття. Довгий час історики пояснювали такі зміни здебільшого намаганням Сталіна посилити російський націоналізм і завдяки ньому – силу народного спротиву нацистам. Деякі з них вважали, що відновлення патріархії було платою радянської влади церкві за лояльність під час війни. Втім, заклики до такої лояльності робилися ієрархами ще у 20-х роках, і тоді вони не допомогли. Не змінила статусу РПЦ і співпраця окремих високопоставлених церковних діячів із комуністичною владою під час анексій частини Польщі та балтійських держав у 1939–1940 роках (тоді вона не афішувалася). І звернімо увагу: польський уряд в екзилі ще тоді, в 1940 році, заперечував претензії Московської патріархії на юрисдикцію над православним духовенством анексованих земель Західної України та Західної Білорусі. Він вказував, що радянський режим навіть не дозволяє РПЦ мати обраного помісним собором духовного главу; цей же аргумент повторювався польським урядом і під час радянсько-німецької війни – власне до 1943 року.

Чому ж ця ідеологічна зміна не сталася раніше, у 1941–1942 роках, коли СРСР перебував у найважчій ситуації і коли справді стався поворот до «світського» російського націоналізму? Адже обрання патріарха та інші рішучі зміни в офіційному ставленні до церкви сталися вже після рішучого перелому у війні на Східному фронті, після перемоги Червоної армії в Курській битві та початку звільнення України. Одним із важливих міркувань були зовнішньополітичні інтереси: про майбутній контроль над країнами Центральної і Південно-Східної Європи, особливо Румунією, Болгарією, Югославією з їхніми православними громадами, легше було домовлятися

з західними союзниками тоді, коли релігія в самому СРСР не була під забороною. Якраз наближалася Тегеранська конференція, де Кремль також планував піднімати питання про більшу матеріальну допомогу союзників та відкриття другого фронту в Європі – і не на Балканах, які планував звільняти від нацистів сам Сталін, а у Франції. За свідченням генерал-майора держбезпеки Карпова, якого поставили на чолі Ради у справах РПЦ, Сталіну йшлося про перетворення Московської патріархії на православний аналог Ватикану.

З обранням патріарха робота над виправленням іміджу сталінської тиранії в очах союзників, над перетворенням СРСР із ворога християнської цивілізації № 1 на її спасителя отримала нове дихання – і нових виконавців. Показово, що перша з часів більшовицького перевороту промова високого церковного ієрарха, це був митрополит Київський і Галицький Миколай, на легальному світському масовому зібранні сталася на Всеслов'янському з'їзді. І розпочалася вона з перекладання вини за вбивство польських військовополонених у Катинському лісі на німців та апології радянського режиму. До цього моменту в радянській історії церковні діячі якщо й мали можливість промовляти в публічному місці на політичні теми, то лише як підсудні на показових процесах.

Але перш ніж йти підкорювати країни Центральної Європи, перед радянською владою стояло інше нагальне завдання: ресовєтизація очищених від нацистів теренів західних республік Союзу, включно із колишніми територіями Польщі, Румунії та балтійських держав, анексованими в 1939–1940 рр. Саме на цих землях станом на кінець війни налічувалося понад 70% церков всього СРСР. На цих теренах, зокрема, діяли Українська греко-католицька церква, а також утворені у 1920-х роках Польська та Українська автокефальні православні церкви. І головне, в Західній Україні діяв потужний антирадянських рух опору, який отримував підтримку з боку місцевого духовенства. Радянська таємна поліція, звичайно, знала й те, що чимало лідерів ОУН і УПА походять із сімей греко-католицьких священиків. І тут роль Московської патріархії виявилася незамінною, спочатку на здебільшого православній Волині, а одразу ж по закінченні Другої світової війни та проголошення

ліквідації греко-католицької церкви і в Галичині. Московська патріархія, за словами історика Стівена Майнера, мала «присмирити чи прибрати бунтівних священиків, зберігаючи водночас видимість релігійної терпимості», і вона це робила, відлучаючи тих із них, хто проявляв ознаки нелояльності церковній і світській владі, і замінюючи їх власними ставлениками. Ці нові призначенці також ставали паралельним каналом інформації про настрої місцевого населення, союзником радянської влади у колонізації та русифікації цих непокірних територій.

Усі ці контексти – і нове радянське підкорення України, і дипломатичні ігри напередодні вступу Червоної армії в Центральну Європу – звичайно, відсутні в російському міфі «священної війни», у якій Сталін, російський народ та російська церква з перших днів 1941 року єднаються в патріотичному пориві.

Які функції має такий виклад історії? Цей наратив по суті організує історію всього XX століття як циклічне повторення тих самих стадій військово-політичного та духовного занепаду і розквіту Росії. Найтрагічнішими вододілами в цій історії виступають 1917 та 1991 роки – час розпаду імперії та початку чергової «смути». Однак після руйнівних 20-х приходить Сталін, а після «буремних 90-х» – Путін, так звані державники, які «піднімають» Росію з колін і ведуть до геополітичного тріумфу. У сталінському міфі його конкордат із Московською патріархією дозволяє ніби «обнулити», користуючись сучасним російським політичним лексиконом, терор проти мільйонів радянських громадян, цілих народів і соціальних груп, зокрема й духовенства та вірних усіх конфесій, і загалом «нормалізувати» радянську спадщину. Для самої РПЦ відновлення патріархії в 1943 році виступає проявом визнання з боку держави і народу її незмінно провідної духовної ролі, а для російської влади – черговим доказом на користь старої ідеї про «всенародний спротив німецько-фашистським загарбникам». Ця ідеологема, звичайно, ігнорує факти масового дезертирства та співпрацю з окупантами в різних формах, а також ототожнює опір нацизму представників багатьох народів Союзу з російсько-православним патріотизмом. Нарешті, тут закладається приклад для наслідування: саме такими, либонь, і мають бути взаємини влади, церкви

і народу, зокрема у майбутніх війнах Росії з її ворогами, які нібито вічно прагнуть її знищення і вічно приречені на програш.

Який урок цієї міфологізації? Дозволю собі сформулювати його так. У поколінні тих, хто пережив чи не пережив Другу світову війну, треба бачити живих людей, а не святих. Потрібно брати на себе сміливість визнавати і публічно, і перед собою історично доведені помилки та злочини. Історизація має прийти на зміну канонізації, яка є прокрустовим ложем для мислення про минуле. Історизації потребує як сама війна, так і її образи, поширені в масовій свідомості. Отож, шануючи пам'ять борців із нацизмом і жертв війни, необхідно вийти із закляклості та благоговійного кругообігу, який, як показує досвід, зокрема, на кожному оберті шукає – і знаходить – нових «фашистів». Знаходить для того, щоби зі зброєю в руках *змогти повторити* черговий раунд вічної «священної» війни.

Андрій Павлишин

ВТРАЧЕНИЙ ЛЬВІВ, ЯКИЙ МИ НЕОДМІННО ПОВЕРНЕМО

Я народився у Львові через 20 років після завершення Другої світової війни, ціле моє життя минає в цьому чудовому місті. Та чим довше я живу, тим більше мені сумно через те, що ця кривава, важка, безглузда війна залила кров'ю певну, дуже важливу сторінку в історії мого міста. Внаслідок Другої світової війни Львів втратив свою багатоетнічність.

Спершу совєтські окупанти вивезли в 1940–1941 роках до Сибіру десятки тисяч львів'ян – поляків, євреїв, українців, переважно представників управлінських, наукових і культурних середовищ, інтелектуалів тощо. Більшість із них уже не повернулися додому: або загинули, або емігрували на Захід разом із армією Андерса, чи в рамках післявоєнних обмінів населенням. Останню крапку сталінці поставили у червні 1941 року, розстрілявши без суду і слідства тисячі затриманих у політичних справах арештантів в'язниць НКВС. Серед них був, зокрема, герой моїх багатолітніх пошуків – лідер галицьких сіоністів, великий приятель українців, адвокат у політичних процесах, сенатор і останній голова довоєнної львівської юдейської громади Михайло Рінґель.

Відтак нацисти винищили майже 99% галицьких євреїв. Євреї упродовж багатьох століть становили близько третини мешканців Львова – вони селилися на Краківському передмісті, більш успішні й багатші жили без обмежень по всьому місту. Зі Львова походили дуже важливі, впливові особистості зі світу юдейської теології, науки, культури, знані асимілятори й сіоністи, політичні лідери та

видатні благодійники й благодійниці. Коли у вересні 1939 року почалася війна, до Львова прибуло бл. 50 тис. євреїв із заходу Польщі, отож 100-тисячна спільнота місцевих поповнилася і збільшилася майже у півтора рази, хоча й ненадовго – сталінці вивезли зі Львова до Сибіру на заслання майже 20 тис. євреїв. Парадоксальним чином значна частина їх врятувалася (хоча до Львова після війни не повернулася), а от ті 120–130 тис., які залишились у столиці Галичини, майже до ноги були винищені нацистами упродовж 1941–1943: замучені голодом і хворобами, замордовані під час нападів СС і ґестапо на ґетто, вивезені та спалені в Белжеці, розстріляні та замучені в Янівському таборі смерті.

В 1944 році між урядом УРСР і просовєтським Польським Комітетом національного визволення був укладений договір про взаємний обмін населенням, тому слідом за євреями, але, на щастя, не на небеса, а просто в інший світ – на терени Польщі – «добровільно-примусово» відбули місцеві поляки (а також невеличка спільнота вцілілих євреїв). Це ще майже 150 тис. мешканців Львова.

Врешті, кількадесят тисяч українців повтікали, куди могли, – подалі від сталінської диктатури: за роки окупації в 1939–1941 вони сповна накуштувалися сталінізму й не хотіли тут залишатися, воліючи Польщу, Австрію, Німеччину й Італію, а відтак Британію, Канаду та Австралію. Для них візити в СРСР були немислимі з очевидних причин, проте в еміграції вони зберегли інституційну тяглість неформальної Академії Наук – Наукового Товариства ім. Шевченка, Богословської Академії, яка стала згодом Українським католицьким університетом, сотні архівів і бібліотек, великих і малих інституцій, а передусім незалежні від комуністичних репресивних органів греко-католицьку й православну Церкви. У роки незалежності ці втікачі та їхні нащадки найбільш енергійно й успішно «повертаються» до Львова.

Але в другій половині 1940-х років Львів виглядав наче після вибуху нейтронної бомби, і в його історії почалася нові часи – опустілі будинки заселили нові мешканці, які не мали нічого спільного з попередніми. Спершу це були прибульці з Росії, з радянської України (в тому числі совєтські євреї, переважно далекі – не з власної вини чи вибору – від культури на їдиш або повноцінного сповідування юдаїзму), пізніше дедалі більше ставало мешканців підльвівських

сіл і містечок – українців-галичан, які врешті-решт надали місту того неповторного характеру, що воно його має зараз і про який всі чудово знають.

Проте я бачу своє завдання, свою життєву місію в тому, щоб постійно повертати до життя, воскрешати, принаймні в духовному сенсі, тих, кого забрала у нас ця клята війна. Тих, хто загинув, або змушений був емігрувати, і вже ніколи не повернувся до рідного міста.

Вибір «не повернутися» був доволі поширений серед тих поляків, які вже у свідомому віці виїхали звідси і знали, що не знайдуть тут нікого з тих, для кого вони були друзями, приятелями, коханими, близькими. Ніколи не побував у післявоєнному Львові Збіґнєв Герберт, великий «волоцюга» світом греко-латинської цивілізації та геніальний поет, який радше шукав метафізичного Львова на вуличках Сієни чи Орвієто. І я вважав своїм обов'язком «повертати» його есеї, «повертати» його книжки, тексти, вірші, пам'ять про нього, наполягати на встановленні у Львові меморіальної таблиці на згадку про нього.

Не повернувся ніколи до Львова і Станіслав Лем, який ухвалив свідомий вибір – він жив ще довго після того, як Україна стала незалежною, багато із симпатією писав про неї, про українську культуру, але в українському Львові не побував. Припускаю, що на його сприйняття коханої «малої вітчизни», окрім солідарності з «вигнаними», наклалася ще й потворна травма Шоа, адже тут йому та його батькам дивом пощастило вціліти у числі менш ніж одного відсотка львівських євреїв, які уникнули нацистського геноциду. Лема уже активно повертають його творами – це колективне зусилля цілої групи перекладачів. Твердо переконаний також, що до сотої річниці від дня народження, у 2021 році постане і меморіальна дошка на його родинному домі.

Натомість, Станіслав Єжи Лец, геніальний афорист і поет зі Львова, не повернувся сюди через більш-менш зрозумілі обставини. Одразу після війни він навідався кілька разів, проте, коли звідси повиїжджали всі його найближчі приятелі, йому ні до кого було приїхати. Втім, дуже хутко Лецові стало не до мандрівок на схід – робота у Відні, втеча до Ізраїлю, повернення до Польщі та перебування під наглядом спецслужб, бідність і невлаштованість, ба навіть часи умовної відлиги, супроводжувані наростанням хвилі

комуністичного антисемітизму в Польщі, не сприяли ностальгійним подорожам. Дуже швидко, в 1967 році поет згас, помер від раку, так і не завітавши до рідного міста. Він повернувся сюди уже меморіальною таблицею, яку кілька років тому було встановлено, перекладом його чудових «Незачесаних думок».

Але незмірно численніша низка чудесних людей не мали шансів повернутися з тієї простої причини, що їх убили під час війни німецькі нацисти. І я вважаю дуже важливим згадувати про них, перекладаючи їхні твори, пишучи есе, читаючи лекції про них. Я хотів би, щоб ми пам'ятали, зокрема, про Генрика Гешелеса – відомого журналіста, багатолітнього головного редактора єврейської польськомовної газети «Хвіля». Він присвятив журналістиці усе своє життя, він жив із родиною в будинку редакції, адже «Хвіля» мала ранкове, вечірнє, денне видання, ілюстрований додаток, різноманітні святкові випуски, отож працювати доводилося дуже багато. Генрик Гешелес загинув під час кривавого погрому, який спровокували нацисти, відкривши тюрми одразу після приходу до Львова, де знайшли убитих чекістами майже 7 тисяч львів'ян, політичних арештованих, і брехливо поклали цю провину на місцевих євреїв. Відбувся погром, а нацисти під шумок розстріляли на початку липня на подвір'ї в'язниці Бригідки майже 5 тисяч найкращих львівських інтелектуалів, трудівників на ниві єврейської духовності, просвіти, культури, мистецтва, – і серед них був Генрик Гешелес. Вижила його дочка, яка дитиною пройшла крізь Янівський табір смерті, втекла звідти в 1943 році й написала в підпіллі в Кракові книжку «Очима дванадцятирічної дівчинки». Я мав честь перекласти цей чудовий пам'ятник доби і зустрітися у Львові з літньою Яніною, яка більшу частину свого життя провела в Ерец Ісраель, і приїхала до рідного міста, подолавши певні упередження, фобії, але таки приїхала. Ми зустрілися, і пам'ять про неї, про її батька, про це середовище жива і буде жити.

В 1942 році була розстріляна в тюрмі на Лонцького, де тепер меморіальний музей, а тоді була тюрма ґестапо, чудова польська письменниця Галина Ґурська. Вона була лівою інтелектуалкою, активісткою, «мамою-годувальницею» для тисяч львівських бездомних, сиріт, дітей вулиці, які змушені були, не маючи доброго теплого гостинного дому, рятуватися, намагаючись заробити собі на прожиття важкою некваліфікованою працею. Галина писала

чудові книжки, один з найкращих її творів я переклав, – це казковий роман «Про королевича Ґотфріда, лицаря Різдвяної зорі». Дещо парадоксально, що єврейка з походження, дочка варшавського лікаря Зиґмунда Ендельмана та літераторки Чеслави Брауде, приїхавши до Львова через Брюссель, де вона здобула освіту, обрала християнську міфологію як поле докладання своїх інтелектуальних зусиль і написала чудовий лицарський роман, один з найкращих у європейській традиції. Її через ліві переконання, через антифашистські тексти й статті особливо ревно переслідували нацисти. Чоловік Гурської наприкінці 1941 року помирав від важкої форми туберкульозу, поєднаної з раком, і вона вийшла з підпілля, щоб він помер у неї на руках. Нацисти уже чекали: відправили її в тюрму, а після піврічних тортур, улітку 1942 року розстріляли.

В 1943 році загинула у ґетто від депресії психічно зруйнована, морально принижена одна з найблискучіших інтелектуалок Європи тої доби Дебора Фоґель, яку чудово переклав для українського читача Юрко Прохасько. Дебора Фоґель була мистецтвознавицею, есеїсткою, поетесою, ми поки що мало знаємо про неї, вона тільки сходить як зоря на українському культурному небосхилі завдяки конгеніальним перекладам Юрка. Але я впевнений, що коли її книжки буде прочитано, український культурний загал буде вражений, так само, як був вражений її близький приятель і однодумець, письменник і графік, натхненний цією чудовою жінкою, Бруно Шульц. Його теж убили нацисти в Дрогобичі в листопаді 1942 року. Досвід системного «повернення» Бруно Шульца в сучасний культурний простір – особлива і широка вдячна тема, тут багато зусиль доклали його дрогобицькі та люблінські шанувальники, а водночас київське видавництво «Дух і Літера», яке подарувало українському читачеві і біографію видатного дрогобичанина авторства Єжи Фіцовського, і повний канон його есеїстики, листування, графічної спадщини.

Врешті, зі Львовом пов’язана ще одна чудова поетеса, Зузанна Ґінчанка, уродженка Києва, мешканка довоєнного Рівного і Варшави, яка, щоправда, була розстріляна 1945 року в Кракові, проте переховувалася у Львові в 1939–1942 роках, і тут написала свій найзнаменитіший вірш у ритміці Горацієвої оди «Я пам’ятник собі», в якому розповіла про те, як на неї донесли і як її зрадили ті, кому вона довіряла; ті, серед кого вона жила.

На вдячну пам'ять заслуговують й інші люди, які залишили може й не такий яскравий слід у художньому слові, проте багато важили для мого міста. Я мрію про те, що коли-небудь на будинку на вулиці Мулярській у Львові з'явиться велика таблиця, присвячена пам'яті Руни Райтман – чудової жінки, енергійної діячки сіоністського руху, засновниці в Відні та у Львові сільськогосподарських шкіл і навчальних ферм для майбутніх рільників і фермерів у Палестині, благодійниці, яка займалася допомогою нужденним, убогим, бездомним дорослим у Галичині, побудувала з величезними зусиллями і концентрацією усіх можливих середовищ і засобів дім соціальної допомоги у Львові, де зараз містяться бібліотека іноземної літератури, бібліотека ім. Лесі Українки, медіатека і ще кілька установ. Колись це був єврейський дім соціальної допомоги ім. Руни Райтман – трохи понад 40-річна жінка удостоїлась за життя, що її ім'ям була названа у Львові ціла інституція. Руна Райтман загинула в Янівському концтаборі в 1942-му або 1943-му році, докладно про це невідомо.

Перед нами, українськими інтелектуалами, стоїть серед інших дуже важливе знання відновлення цієї пам'яті, воскресіння великої, плідної спільноти інтелектуальної єдності українців, євреїв, поляків, австрійських німців, угорців і інших меншин, груп, які мешкали у Львові, які творили його неповторну амальгаму, і яка зараз є для нас певним зразком, і певним джерелом натхнення, і певною шляховою зорею, яка провадитиме нас у майбутнє об'єднаної Європи, в яку, я сподіваюсь, Україна прийде, і вірю в це як член українського ПЕН-центру. До речі, майже всі перелічені тут мною письменники також були членами своїх національних ПЕН-центрів. І наша письменницька спільнота, і такі ефективні інституції, як Незалежний культурологічний часопис «Ї», Інститут юдаїки і видавництво «Дух і Літера», Український католицький університет, фонд «Українсько-Єврейська зустріч» і його щорічна програма на Бук-форумі у Львові та «Арсеналі», Центр міської історії Центрально-Східної Європи з його унікальною літньою школою юдаїки, Фестиваль Бруно Шульца в Дрогобичі та багато інших заслуговують тут на добру згадку, коли йдеться про уже зроблене, і на палку віру, що буде зроблено ще незмірно більше.

Оксана Матійчук

ЕВОЛЮЦІЯ ТВОРЧОСТІ РОЗИ АУСЛЕНДЕР: ВІД КЛАСИЧНОЇ ПОЕЗІЇ ДО «ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕРНИ»

Німецькомовна літературна традиція Буковини, її витоки та періодизація

Поезія Рози Ауслендер є невід'ємною складовою німецькомовної літератури Буковини, яка разом з іншими національними літературами утворює великий багатомовний масив літератури цього краю. Національне та мовне розмаїття були його характерними ознаками впродовж багатьох століть.

«Чому я пишу? Можливо, тому, що я з'явилася на світ у Чернівцях, тому що світ прийшов до мене у Чернівцях[1]», – розмірковувала Роза Ауслендер. «Тут стикалися й перетиналися чотири мови й культури: австрійсько-німецька, їдишистська, рутенська (себто українська) і румунська»[2]». Багатогранність міста гарантувала кожному його небайдужому мешканцю можливість не тільки опановувати глибини власної культури, а й черпати з джерел інших.

Головним чинником, який дозволяв Чернівцям відчувати себе частиною західноєвропейського культурного простору, була належність Буковини з 1775 до 1918 рр. до Габсбурзької монархії. Особливістю цього коронного краю стало те, що найважливішим носієм

[1] Роза Ауслендер. Час фенікса. Вірші та проза. Rose Ausländer. Phönixzeit. Gedichte und Prosa. Пер. Петра Рихла. – Чернівці, Книги – XXI, 2011. – с. 318

[2] Роза Ауслендер. Час фенікса. Вірші та проза. Rose Ausländer. Phönixzeit. Gedichte und Prosa. Пер. Петра Рихла. – Чернівці, Книги – XXI, 2011. – с. 322

державної, німецької, мови було ліберальне єврейство, яке, згідно з Основним патентом 1867 р., отримало рівні права з представниками християнської релігії. На Буковині цілковита інтеграція євреїв у суспільно-політичне й економічне життя була підпорядкована, не в останню чергу, цілком зрозумілій стратегії австрійського уряду: протистояти можливим проявам іредентизму українців та румунів, оскільки з середини 19-го століття починається формування національної самосвідомості й відтак національного руху цих двох автохтонних народів краю.

Окрім євреїв, що були зорієнтовані на німецькомовну культурну традицію, носіями німецької мови були ще австрійці, переважно державні службовці, та німці, які почали селитися на Буковині з часів Марії Терези. Функціонування німецької мови на Буковині зумовило, певна річ, і появу німецькомовної літератури. К. Райн[3] і Й. Стрелка[4] виокремлюють декілька головних етапів німецькомовного літературного процесу відповідно до важливих історичних подій. Єдиною відмінністю запропонованих ними періодизацій є те, що Й. Стрелка говорить про початок «буковино-австрійської літератури з 1849 р.[5]», тоді як К. Райн пропонує вважати точкою відліку саме 1775 р. – рік входження Буковини до нового державного утворення. А Г. Фассель датує початок німецькомовної літератури на Буковині 1825 р. – саме тоді з'явився перший письмовий твір у традиціях романтики, так званий «Ritterspiel» («Лицарська гра[6]»).

---

[3] Rein Kurt. Politische und kultugeschichtliche Grundlagen der «deutschsprachigen Literatur der Bukowina» / Kurt Rein. In : Goltschnigg Dietmar, Schwob Anton (Hrsg.) : Die Bukowina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft. – Tübingen : Francke Verlag, 1991. – c. 40–41.

[4] Rein Kurt. Politische und kultugeschichtliche Grundlagen der «deutschsprachigen Literatur der Bukowina» / Kurt Rein. In : Goltschnigg Dietmar, Schwob Anton (Hrsg.) : Die Bukowina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft. – Tübingen : Francke Verlag, 1991. – c. 40–41.

[5] Tippelskirch Karina, von. Heimat und Heimatlosigkeit in Gedichten von Rose Ausländer und Rajzel Zychlinski / Karina von Tippelskirch. In : Bauer Markus (Hrsg.). Zum Thema Mitteleuropa. Sprache und Literatur im Kontext. Jassyer Beiträge zur Germanistik VIII. – Konstanz : Hartung- Gorre Verlag, 2000. – c. 27–41.

[6] Rein Kurt. Politische und kultugeschichtliche Grundlagen der «deutschsprachigen Literatur der Bukowina» / Kurt Rein. In : Goltschnigg Dietmar, Schwob Anton (Hrsg.) : Die Bukowina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft. – Tübingen : Francke Verlag, 1991. – c. 39.

Важливою точкою відліку у розвитку літератури Буковини стало заснування указом австрійського цісаря Франца Йозефа II у Чернівцях університету Alma mater Francisco Josephina 1875 р., і це стосувалося, поза сумнівом, всіх національних літератур, що тут існували. Адже інтелектуальні кола поповнилися не тільки студентством, а й високоосвіченими викладацькими кадрами, було відкрито університетську бібліотеку. «Та обставина, що в новоствореному університеті повинні були також функціонувати кафедри української та румунської мови й літератури, знаменувала тріумф ліберальної політики Дунайської монархії[7]», – зауважує П. Рихло у передмові до антології німецькомовної поезії Буковини «Загублена арфа».

У цей час виходять численні журнали й антології, в яких друкуються твори буковинських авторів. Серед них можна назвати «Im Buchwald» («У книжковому лісі») А. Норста, «Jahrbuch deutscher Dichter» («Щорічник німецьких поетів») О. Буґельса, «Bukowiner Musenalmanach» («Буковинський альманах муз») Е. Зінґера. З'являється академічна поезія, що писалася з нагоди різних знаменних дат чи важливих для міста подій. Приклади її знаходимо у професора-історика Р. Ф. Кайндля та службовця магістрату, а пізніше секретаря університету А. Норста. Період «другого розквіту» німецькомовної літератури припадає на румунський час – 1919–1940 рр. Він позначений пізньоімпресіоністичним та експресіоністичним впливами. Впродовж дев'яти місяців 1919 р. А. Маурюбер навіть видавав у Чернівцях експресіоністичний журнал «Der Nerv» («Нерв[8]»).

У ці роки відбувається становлення таких авторів, як-от А. Марґул-Шпербер, А. Кіттнер, Д. Ґольдфельд, Ґ. Дроздовський. Свої вірші у німецькомовних періодичних друкованих виданнях почала публікувати і Р. Ауслендер. На їдиші творили видатний байкар Е. Штейнбарґ та І. Манґер, тематично споріднені їхнім є поезії німецькою мовою М. Розенкранца, Р. Флінкера, Л. фон Семаки. Хоча буковинські автори дуже плідно працюють у ці роки, даються

[7] Рихло П.В. «Мисляче серце, що співає». Передмова до книги: Ausländer Rose : Phönixzeit. Роза Ауслендер. Час фенікса. – Чернівці : «Молодий буковинець», 1998. – с. 7.

[8] Wiesner Herbert (Hrsg.). Der Nerv. Eine expressionistische Zeitschrift aus Czernowitz. Nachdruck / Herbert Wiesner. – Berlin : Literaturhaus Berlin 1997. – 276 S.

взнаки несприятлива ситуація відірваності «острівного» німецькомовного середовища, віддаленого від мовного материка, обмежені можливості публікації та рецепції, насильницька політика румунізації, а також поступове поширення і на Буковині націонал-соціалістичних впливів, що зумовлюють відповідне ставлення з боку німецької публіки до єврейської німецькомовної літератури. Однак всупереч усім несприятливим тенденціям літературні й культурні орієнтири значної частини населення ще залишаються незмінними: у Чернівцях далі панує культ К. Крауса, шанують Ф. Гьолдерліна, Р. М. Рільке, Ш. Ґеорґе, Т. Манна, Г. Гессе. Згадуючи той особливий час, у який відбувалося її становлення як творчої особистості, Р. Ауслендер писала: «Хоча з 1918 р. державною мовою вважалася румунська, все ж до кінця Другої світової війни рідною мовою й мовою культури тут була німецька... Ми залишалися австрійцями, нашою столицею був Відень, а не Бухарест[9]». Власне, у цих рядках авторка максимально стисло і точно окреслила ті духовні та культурні чинники, які назавжди залишилися визначальними у формуванні її особистісної та творчої ідентичності.

Ранній період творчості Рози Ауслендер

Перші поетичні спроби Р. Ауслендер робить у 17 років, після повернення сім'ї з вимушеної еміграції з Відня до Чернівців: «Я почала заносити у свій щоденник нотатки, ідеї, вірші. Невдовзі я зрозуміла, що моєю стихією є лірика[10]». Однак ці проби пера Р. Ауслендер у кращому випадку довіряє шухляді, в гіршому – кошику для сміття. Перший її вірш з'являється друком у США, куди молода дівчина змушена була емігрувати через фінансову скруту після смерті батька, у 1922 р.

Період ранньої творчості відтак хронологічно окреслений часом до 1939 р., коли друком з'являється її перша збірка «Райдуга», що стала підсумком майже двадцятилітньої творчої діяльності. Той факт, що ранні поезії Р. Ауслендер вкорінені у традиції німецько-

[9] Роза Ауслендер. Час фенікса. Вірші та проза. Rose Ausländer. Phönixzeit. Gedichte und Prosa. Пер. Петра Рихла. – Чернівці, Книги – XXI, 2011. – с. 323.

[10] Роза Ауслендер. Час фенікса. Вірші та проза. Rose Ausländer. Phönixzeit. Gedichte und Prosa. Пер. Петра Рихла. – Чернівці, Книги – XXI, 2011. – с. 323.

мовної лірики, зокрема, романтизму, не викликає подиву. У такому юному віці майже кожен, хто пробує власну силу пера, неуникно черпає з відомих йому джерел, орієнтується на певних авторів, відповідно «відгомін» їхньої творчості відчувається у поезіях молодого митця. Дослідники творчості Р. Аусле́ндер та інших буковинських поетів (зокрема, П. Рихло, Ю. П. Вальман, В. Гінк, А. Колін) вказують ще й на те, що у багатомовних чи віддалених від культурних метрополій регіонах, яким була і Буковина, прагнення зберегти і зміцнити «надійне і традиційне[11],[12]» проявляється особливо виразно. З початком тотальної румунізації німецькомовні митці стали ще більш свідомими свого завдання – убезпечити існування цього острову німецькомовної культури. Тяжіння до традицій було одним зі способів самоутвердження німецькомовної літератури колишнього коронного краю Дунайської монархії.

Двома найбільш потужними імпульсами, що спонукали молоду жінку братися за перо, були досвід еміграції у США та її найбільше кохання до чоловіка із «сонячним іменем[13]» – Геліоса Гехта. Не буде перебільшенням стверджувати, що саме ці дві події мали найбільше екзистенційне значення для Р. Ауслендер у міжвоєнний час. Відповідно вони знаходять вираження у її поезіях, і ці поетичні свідчення у стильовому плані тяжіють до різних напрямів. «Я почала (як майже всі поети) з традиційної лірики. Моїми ранніми впливами були: Ґете, Гайне, згодом, і набагато відчутніше, Гельдерлін, Рільке, Тракль, Кафка. Але й у своїх ранніх віршах я вдавалася до власних метафор та образів[14]», – так сама поетеса окреслила коло найважливіших для неї попередників у царині художнього слова. Романтизм

[11] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 177.

[12] Colin Amy. «Wo die reinsten Worte reifen» – Zur Sprachproblematik deutsch-jüdischer Holocaust-Lyriker aus der Bukowina / Amy Colin. In : Goltschnigg Dietmar, Schwob Anton (Hrsg.). Die Bukowina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft. – Tübingen : Francke Verlag, 1991. – c. 228.

[13]Ausländer Rose. Brief aus Rosen. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 2001. – c. 196.

[14] Роза Ауслендер. Час фенікса. Вірші та проза. Rose Ausländer. Phönixzeit. Gedichte und Prosa. Пер. Петра Рихла. – Чернівці, Книги – XXI, 2011. – c. 330.

був близький їй «по духу[15]», а тому дуже помітний вплив романтичної поезії на ранню творчість Р. Ауслендер відзначають усі дослідники, хто звертається до неї[16],[17]. Так, романтичними настроями пройняті більшість віршів, що увійшли до збірки «Райдуга»: у них авторка зосереджується на внутрішніх переживаннях, серед яких центральною є тема кохання. Р. Ауслендер переосмислює як власне почуття до Г. Гехта і болісний розрив із ним, так і цінність кохання взагалі, трактованого нею як вищий ступінь людського єства, шлях до усвідомлення її самоцінності. Серед таких – сонети «Твоє світло виграє всіма кольорами», «Життя вирує в буряних акордах», «Я живу в долині, а ти – на горі», «Горять кохання ягоди червоні», «Скільки пластів і покривів, любове», поезії «Сніжить», «Троянда й метелик», «Вирване серце», «Прощання І», «Кохання й мак» та інші. Ю. П. Вальман високо оцінює цикл сонетів, зауважуючи у післямові до одного з видань, що їх «цілком можна поставити поряд із поезіями, написаними у ті роки іншими, відомішими ліриками[18]».

Органічною складовою поетичних рефлексій авторки у довоєнний період є також природа, навколишні ландшафти, сформовані горбистим рельєфом міста та околиць, річкою Прутом та лісами. Тут слід наголосити, що тема природи займала особливе місце в буковинській поезії міжвоєнного часу загалом, про що також знаходимо чимало свідчень у літературознавчих джерелах. Так, німецький літературознавець К. Вернер, якому належить низка статей про творчість Р. Ауслендер, зазначає: «Поезія, що слугувала прихистком від... загрозливих незрозумілих подій, які відбувалися у світі,

[15] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 176.

[16] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 176–177.

[17] Held, Kristina von. Eve's Legacy : Revisions of the Biblical Creation Myth in the Poetry of Rose Ausländer. / Kristina von Held // Woman in German Yearbook. Feminist Studies in German Literature & Culture. – Volume 17. – Lincoln and London : University of Nebraska Press, 2001. – c. 18.

[18] Grésillon Almuth. «Critique génétique». Handschriften als Zeichen ästhetischer Prozesse / Almuth Grésillon // Ästhetische Erfahrung und Edition. Beihefte zu Editio. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2007. – c. 179.

зводилася в основному до магічного діалогу з консистентними речами, алегоричних описів природи й ландшафтів, до утвердження надій і прагнень у країні мрій[19]». Р. Ауслендер був притаманний дуже тісний зв'язок зі світом навколишньої природи, власне, ця глибока закоріненість у топографію і ландшафт проходять червоною ниткою через усю її творчість. Навколишній світ вона наділяє творчою силою, яка формує і її, людину. Це підкреслює й польська літературознавиця М. Кланська: «Коли у поезіях Р. Ауслендер йдеться про мову природи, то здається, що вона антропоморфізує природу, насправді ж відносини тут протилежні. Людина втрачає у її системі своє виняткове місце, вона є лише тим створінням, що найдосконаліше мислить ідею Бога, але й дерева, річки, зірки, каміння і тварини наділені душею і можуть говорити своєю мовою, незрозумілою для людини. Людина духовно розвинута, зокрема, поет, може цю мову зрозуміти чи відгадати[20]». Як приклади таких поезій можна назвати «Між тінями», «Осінь», «Де весна пряде», «На вершині», "До метелика», «Мрія І», «До листка», «Гроза І», «Море І».

Продовжуючи цю думку, варто згадати філософські орієнтири Р. Ауслендер, що вплинули на формування її світогляду і залишалися незмінними впродовж усього життя. Ще школяркою вона почала цікавитися філософією. Її великими духовними вчителями були Платон, Б. Спіноза і сучасний їй філософ К. Бруннер. Останній найважливішим авторитетом, «найбільшим серед філософів[21]» для себе вважала також саме Б. Спінозу. Якраз ідеї пантеїзму та монізму, які розвивали ці вчені, знаходять вираження і в поезіях Р. Ауслендер.

Важливу роль для її світосприйняття відіграв і хасидизм, це релігійне вчення було добре знайоме поетесі з дитинства через батька Зіґмунда, який до 17-ти років виховувався при дворі вундерраббі

[19] Werner Klaus. Vorwort zum Band «Fäden ins Nichts gespannt». Deutschsprachige Dichtung aus der Bukowina» / Klaus Werner. – Frankfurt a. M. : Insel Verlag, 1991. – c. 8.

[20] Kłańska Maria. «Ich Überlebende des Grauens schreibe aus Worten Leben». Zur Problematik von Sprechen und Schweigen bei Rose Ausländer / Maria Kłańska. In : Eggert Hartmut, Golec Janusz (Hrgs.). «...wortlos der Sprache mächtig». Schweigen und Sprechen in der Literatur und sprachlicher Kommunikation. – Stuttgart-Weimar : Verlag J.B.Metzler, 1999. – c. 135.

[21] Stolte Heinz. Vom Feuer der Wahrheit. Der Philosoph Constantin Brunner / Heinz Stolte. – Hamburg : Hansa-Verlag, 1968. – c. 11.

у Садгорі, що тоді була одним із найважливіших центрів хасидизму у Східній Європі.

У філософії монізму Б. Спінози Р. Ауслендер знайшла знайомі їй ідеї, які доповнили хасидські уявлення її дитинства і дозволили по-новому їх переосмислити. Найважливішим, на мою думку, спільним елементом, що властивий філософії Б. Спінози й ідеям хасидизму, є уявлення, яке Б. Спіноза формулює таким чином: «Я сприймаю Бога як іманентну, а не зовнішню причину всіх речей. Я стверджую, що усе існує у Богові, так, як це стверджував Святий Павло[22]». Хасидизм же вчить, що «Бог присутній у всьому сущому у формі божественних «іскор», що є частинами Його, і завданням хасида є розпізнати ці часточки[23]». Так і поетеса наближається до природи не з позначеної зверхністю позиції людини – вінця Божого творіння, а благоговійно, з пієтетом, намагаючись відчитати приховану ідею Бога, що міститься у кожному його творінні, живому чи неживому об'єкті світу.

Зовсім інакшими мотивами, тонами і настроями позначений ряд поетичних творів, які з'явилися у роки життя далеко від батьківщини. Переїзд до Америки і виклики нового суспільства, цілковито відмінного від звичного їй, став своєрідним випробуванням на виживання. Сьогодні ми б назвали це культурним шоком. Ідилічна картина невеличкого міста із розміреним неспішним ритмом життя, мальовничі ландшафти навколо – усе це водночас змінилося на реальність, що не мала нічого схожого із колишньою. Іммігранти, якими були Розалі й Іґнац, повинні були пристосовуватися до нового оточення, мови, вимог, способу життя, затиснені у лещата небачених ними доти похмуро-сірих хмарочосів, довкола яких там, унизу, обертався несамовитий вир життя.

Цикл віршів, що виник під впливом цілковито нових вражень під час перебування в американському мегаполісі, позначений рисами експресіоністичної лірики. Ю. П. Вальман зазначає, що прикладом їй міг бути Ґ. Гайм, співець великого міста – для нього джерелом натхнення був «Берлін, з усіма його захоплюючими і потворними

[22] Spinoza Baruch. Ethik / Baruch Spinoza. – Leipzig : Verlag Philipp Reclam, 1975. – с. 410.

[23] Buber Martin. Baal Schem Tow. Unterweisung im Umgang mit Gott / Buber Martin. – Heidelberg : Verlag Lambert Schneider, 1981. – с. 34.

сторонами[24]». Деякі вірші, що з'явилися у час першого перебування в Нью-Йорку, справді виявляють образно-стильову спорідненість із поезією Ґ. Гайма. Так, наприклад, виразно помітні спільні риси у поезіях Ґ. Гайма «Бог міста» і Р. Ауслендер «Ти зовні золотий і пронизливо-сліпучий». Два образи гнівних, нещадних до мешканців міста, всесильних божеств змальовані дуже подібно: вони цілковито панують в урбанному просторі, диктуючи людям свою волю – шалений ритм життя, залежність від техніки, погоню за грішми. Людина перетворюється всього-навсього на невелику деталь величезної машини, яка завдяки нечуваному раніше технічному прогресу працює на шаленій кількості обертів. Деперсоніфікація особи й антропоморфізація неодухотворених предметів є типовими засобами, що ними послуговується «лірика великого міста»[25], природа ж у ній присутня часто лише маргінально, оскільки її благодать не здатна проникнути у межі міста. Але й впливові жорстокого божества вона непідвладна, що викликає у того ще більшу лють. У Ґ. Гайма: «Сповнений гніву, він вдивляється в далеч / Де загубилися в самотині останні хати[26]. У Р. Ауслендер: «Хочеш небо вирвати з завісів / Й хмари втікають від твоїх рук[27]».

Або ж природа з'являється людині тільки у сні як спогад про щось далеке й уже недоступне, як картини з іншої реальності: «І нам сниться спів пташиний / І галявина навколо нас квітує[28]».

Інші типові для експресіоністичної лірики риси, як, наприклад, фрагментоване світосприйняття і відповідно вираження його через розрізнені, не пов'язані логічно один з іншим образи, паратактичні синтаксичні конструкції також зустрічаються в поезіях Р. Ауслендер 1927–1929 рр. Вона, тонка обдарована натура з маленького

[24] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 176–177.

[25] Anz Thomas. Literatur des Expressionismus / Thomas Anz. – Stuttgart-Weimar : Verlag J. B. Metzler, 2002. – c. 100.

[26] Heym Georg. Gesammelte Gedichte / Georg Heym. – Zürich : Verlag der Arche, 1947. – c. 7.

[27] Ausländer Rose. Wir ziehen mit den dunklen Flüssen. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 10.

[28] Ausländer Rose. Wir wohnen in Babylon. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 2001. – c. 10.

замріяного міста на берегах Пруту біля підніжжя Карпат, особливо гостро відчувала незатишність нового, цілковито чужого для неї світу, у якому домінують інші цінності, де важить передусім боротьба за виживання, де для духовного життя залишається найменша ніша. Констатований Г. Балем особливий стан душевного сум'яття, притаманний митцеві того часу, добре був відомий і Р. Ауслендер. «Митці у цей час спрямовують свій погляд усередину самих себе. Їх життя є боротьбою з божевіллям. Вони внутрішньо розірвані, розметані, сповнені сумнівів, якщо їм не вдається хоч на мить знайти рівновагу, баланс, необхідність і гармонію у власних творах[29]».

Душевні переживання поетеси у цей час ускладнюються ще й почуттям самотності, неможливості знайти хвилини розради й гармонії у родинному колі. Нетривалий шлюб з Іґнацом Ауслендером у духовному плані міг дати їй дуже небагато, до того ж Розалі сумувала за матір'ю. Робота в банку також не приносила задоволення. Тож цілком зрозуміло, що ряд тогочасних поезій пройнятий тужливо-похмурими настроями: «Година після рабства», «Конвеєр», «Після роботи», «Стиль Манхеттена», «Круговерть», «Набагато нижче нуля». Поетеса критично оцінює наслідки своєрідного диктату роботи, спрямованого виключно на примноження капіталу, успіх, виграш, позаяк у цій ситуації знецінюється духовне, людська сутність. Їй болить, що вартість душі людини стрімко знецінюється, «падає на світових біржах набагато нижче нуля[30]».

Водночас у віршах цього часу пробиваються і нотки захоплення досягненнями цивілізації, в яку потрапила Р. Ауслендер. Бо ж те, що ми, читаючи, сьогодні сприймаємо як само собою зрозуміле, було в 20-х роках минулого століття «нечуваним досвідом для поетеси з Буковини[31]», – як справедливо зауважує К. фон Тіппельскірх.

[29] Anz Thomas. Literatur des Expressionismus / Thomas Anz. – Stuttgart-Weimar : Verlag J. B. Metzler, 2002. – c. 107.

[30] Ausländer Rose. Wir ziehen mit den dunklen Flüssen. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 23.

[31] Tippelskirch Karina, von. Heimat und Heimatlosigkeit in Gedichten von Rose Ausländer und Rajzel Zychlinski / Karina von Tippelskirch. In : Bauer Markus (Hrsg.). Zum Thema Mitteleuropa. Sprache und Literatur im Kontext. Jassyer Beiträge zur Germanistik VIII. – Konstanz : Hartung- Gorre Verlag, 2000. – c. 221.

Сама Р. Ауслендер, здобувши через півстоліття популярність у літературних колах ФРН, дуже критично висловлювалася про свої ранні твори. Вона навіть стверджувала, що весь наклад «Райдуги», до останнього езкемпляра, загубився під час війни. І коли Ю. П. Вальману, одному з рецензентів Р. Ауслендер, вдалося дістати копію літературного дебюту від А. Кіттнера з Бухареста, про що він і повідомив Р. Ауслендер, то на цю звістку вона відреагувала з обуренням, написавши у листі і підкресливши кожне слово: «Я абсолютно проти публікації тих текстів за мого життя. Вони можуть друкуватися хіба що як спадщина[32]». Та сьогодні, оцінюючи спадщину буковинської авторки, ми розуміємо, що особливості ранньої творчості були зумовлені об'єктивними обставинами. Становлення Р. Ауслендер як поетеси відбувалося у конкретних суспільно-історичних умовах, було позначене впливом певних актуальних на той час літературних тенденцій. Рання поезія авторки є вираженням її тогочасного життєвого й інтелектуального досвіду, свідченням її мистецьких орієнтирів та пошуку власної творчої манери письма. Вона була першим і необхідним щаблем на шляху до вершин творчості, а відтак є невід'ємною і вартою уваги складовою мистецького доробку видатної поетеси.

Поезії періоду ґетто

Життя Р. Ауслендер склалося так, що у рідному місті вона провела не тільки найкращий свій час – дитинство і юність, але й пережила тут найстрашніші роки, позначені смертоносним вогнем Другої світової війни. Уперше за весь час існування Чернівців румунсько-німецькою окупаційною владою у жовтні 1941 р. було створено ґетто, куди зігнали декілька десятків тисяч єврейських мешканців. Р. Ауслендер з рідними опинилася серед них. Отримавши, ймовірно, за сприяння впливових знайомих посвідчення, яке дозволило їй як важливій робочій силі залишитися у місті, вона таким чином уникла депортації до Трансністрії, звідки тисячі єврейських родин

[32] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – c. 176.

уже ніколи не повернулися. Упродовж трьох воєнних років вона була свідком того, як забирали у табори смерті й знищували її знайомих, друзів, одноплемінників. Однак навіть перед лицем всеприсутньої смерті Р. Ауслендер намагалася не піддатися розпачу. Писати – це єдине, що залишилося їй з минулого вільного життя, і за цю можливість вона трималася, як за рятівну соломину.

Про цей страхітливий час поетеса згадувала так: «Чернівці 1941-го. Місто окупували нацисти, залишались тут до весни 1944-го. Ґетто, нужда, жахи, поїзди смерті. У ті роки ми, друзі, іноді зустрічалися таємно, ризикуючи життям, щоб почитати вірші. Супроти нестерпної дійсності існувало два способи поведінки: впасти у відчай або переселитися в іншу дійсність, духовну. Ми, приречені на смерть євреї, нескзанно потребували розради. І, чекаючи смерті, дехто з нас мешкав в уявному світі слів – нашій домівці в болісному бездомному існуванні. Писати означало жити. Пережити[33]». У поезіях з цього часу виразно проступають дві тенденції, що підтверджують висловлене самою авторкою у наведеній цитаті. Першу репрезентують рефлексії про страждання, безвихідь і безнадію мешканців ґетто. Серед них вірші «Напнуті в ніщо», «Велика гра», «Без вина й хліба», «З ядучо-блакитним вогнем», «Ті, що пропали безвісти», «Примарний путівець», «У країні сарани». Характерною ознакою цих поезій є присутність ліричного «ми». Авторка не індивідуалізує страждання, адже йдеться не тільки про її власні відчуття і біль. Ліричне «ми» підкреслює почуття належності до спільноти, у цьому випадку – до спільноти приречених. Узагалі, саме ця форма першої особи множини, тобто ліричне «ми», притаманна абсолютній більшості її поезій, які відносимо до циклу лірики про Голокост.

Друга група тематично є цілковитою протилежністю першій: у ній знаходимо вірші, присвячені возвеличенню краси – краси досконалої, позачасової, незнищенної. Це «Зоря милості», «Краса», «Звеличення», «Любов до краси», «Джерела І», «У мрії». У них, як і в ранніх поезіях, звучать пантеїстичні мотиви; ліричне «я», опиняючись віч-на-віч із всесильною природою, піддається її непереборному магічному впливу, переносячись в іншу реальність. Напевно,

[33] Ausländer Rose. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2001. – c.93.

саме це нетривке перенесення в уявну дійсність, у часовому вимірі обмежене кількома хвилинами, протягом яких поетеса могла забутися, віддаючись творчому натхненню, підтримувало її життєву силу і віру в те, що жахлива реальність колись усе-таки стане тільки спогадом.

Сьогодні ми б назвали це своєрідною терапією, що допомагає людині не зламатися психологічно за виняткових обставин. Як відомо, існує використовувана психологами терапія письмом. Механізм її полягає у тому, що людині, котра пережила якесь потрясіння і перебуває внаслідок цього у важкому психологічному стані, пропонується описати те, що трапилося і спричинило травму, викласти на папері свої відчуття, страхи, думки тощо, аби у такий спосіб звільнитися чи принаймні дистанціюватися від них хоча б частково. Цікавою працею на цю тему є, наприклад, книга А. Мушґа «Література як терапія? Екскурс про цілюще і незцілиме». Роль поезії за виняткових життєвих обставин для обдарованої людини автор визначає так: «Поезія знаходиться там, куди прагне терапія: навіть будучи ушкодженою, вона є щастям, навіть якщо вона й перестала говорити про щастя... Мистецтво і терапія мають одну мету: повернути здатність до власного життя. Але шляхи їхні різні[34]».

Цикл поезій періоду ґетто зовсім невеликий. За свідченням самої Р. Ауслендер, багато написаного у той час і ще до війни вона сама знищила: «В апокаліптичні дні ґетто... я спалила усі манускрипти, листи, щоденники, нариси... лиш одна невелика тека... уникла цієї долі[35]».

Як зазначає Ю. П. Вальман, «поезії ґетто сьогодні бачимо як особливо проблематичні спроби втиснути страхи, страждання і горе, якого було завдано єврейському народу, у традиційні форми[36]».

[34] Muschg Adolf. Literatur als Therapie? Ein Exkurs über das Heilsame und das Unheilbare / Adolf Muschg. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1981. – с. 203.

[35] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – с. 178.

[36] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – с. 177.

Однак – він[37] і К. фон Тіппельскірх[38] також відзначають це – навіть якщо орієнтуватися тільки на формально-стильові критерії, то й у циклі цих поезій знаходимо приклади (зокрема, у текстах «Дорога жахів», «У країні сарани», «З ядучо-блакитним вогнем»), які свідчать про пошук авторкою нових можливостей вираження, коли відмова від рими і (або) класичної строфіки, а також такі фігури як еліпсис, анжамбеман чи паратактичні конструкції, надають віршам особливого звучання – дисонансного, уривистого, ритмічно неоднорідного. Тому невиправданим було б говорити про цілковите слідування авторкою традиційним канонам у віршах, що тематизують досвід перебування у ґетто.

Цикл поезій з ґетто займає особливе місце в поетичній спадщині Р. Ауслендер, безперечно, не з огляду на естетичні чи стилістичні досягнення. Однак з урахуванням обставин, за яких він був написаний, і того екзистенційно важливого значення, яке мав сам акт творчості, процес їх написання для авторки, ми розуміємо їх винятковість у її авторському доробку.

Пізній період творчості: повернення до німецької мови та перехід до модерної поезії

15 грудня 1984 Р. Ауслендер диктує майбутньому розпорядникові її спадщини Г. Брауну такі рядки: «Нью-Йорк / розкішний / тобою я колись / захоплювалась / я думаю про твою / пишноту / та все ж мусила тебе покинути / бо мене покликала / ніецька мова[39]».

[37] Wallmann Jürgen. Nachwort zum Gedichtband «Wir ziehen mit den dunklen Flüssen» / Jürgen Wallmann. In : Ausländer Rose. Wir den dunklen Flüssen. Gedichte. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – с. 178.

[38] Tippelskirch Karina, von. Heimat und Heimatlosigkeit in Gedichten von Rose Ausländer und Rajzel Zychlinski / Karina von Tippelskirch. In : Bauer Markus (Hrsg.). Zum Thema Mitteleuropa. Sprache und Literatur im Kontext. Jassyer Beiträge zur Germanistik VIII. – Konstanz : Hartung- Gorre Verlag, 2000. – с. 226.

[39] Манускрипт-алограф від 15.12.1984. Копія. – AL / Gedichte : Nachlaß / NY / 134 – Архів Рози Ауслендер у Педагогічному університеті м. Людвіґсбурґа..

А ще задовго до згаданого дня, вона, розмірковуючи про роль у її житті англійської та німецької мов, сказала так: «Замість того, щоб вибирати мову, я даю їй вибрати мене[40]». У 1965 р. Р. Ауслендер повертається до Європи, керуючись не в останню чергу і потребою мати навколо себе відповідне мовне середовище. Спершу вона оселяється у Відні, до якого, зрозуміло, мала особливе відчуття, адже це столиця її колишньої батьківщини. Однак дуже швидко розчаровується у ньому, зауважуючи, що такого антисемітизму вона «лише через двадцять років після Освенціму не чекала[41]». Відтак поетеса вирішує перебратися до ФРН, у місто Дюссельдорф, де оселилися деякі її знайомі ще з Чернівців, серед них і подружжя Зільберманів. Юрист д-р Я. Зільберман обіцяє їй допомогу в отриманні громадянства. Зрештою, не останню роль у рішенні Р. Ауслендер повернутися до Європи відіграло, ймовірно, й бажання досягнути усе-таки якомога ширшого кола читачів, адже літературно зацікавлена німецькомовна публіка в США була зовсім невелика. Тому підстави для переїзду досить переконливі. І все-таки: єврейська поетеса обирає для проживання країну, на землю якої дехто з її одноплемінників волів більше ніколи не ступати або ж не затримуватися там надовше, ніж того вимагали обставини. Чимало німецько-єврейських письменників продовжували і після 1945 р. жити в екзилі. Таких авторів, як-от Р. Нойман, М. Шпербер, Г. Кестен і Л. Маркузе літературний критик М. Райх-Раніцкі назвав у 1966 р. «голосами ззовні[42]». Видатний чернівчанин П. Целан, продовжуючи писати німецькою, жив у Франції, буваючи у Німеччині тільки для вирішення видавничих справ чи участі в читаннях або інших літературних заходах. Промовистим свідченням був і склад «Групи 47», яка до 1960-х рр. була визначальною у літера-

[40] Манускрипт-алограф від 15.12.1984. Копія. – AL / Gedichte : Nachlaß / NY / 134 – Архів Рози Ауслендер у Педагогічному університеті м. Людвіґсбурґа. – с. 70.

[41] Braun Helmut. «Ich bin fünftausend Jahre jung». Rose Ausländer. Zu ihrer Biographie / Helmut Braun. – Stuttgart : Radius Verlag GmbH, 1999. – с. 69.

[42] Lamping Dieter. Von Kafka bis Celan. Jüdischer Diskurs in der deutschen Literatur des 20. Jahrhunderts / Dieter Lamping. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – с. 130.

турному житті німецькомовного простору. До неї, як зазначає Д. Лампінґ, «на початках не входив жоден єврейський автор, лише І. Айхінґер була «напівєврейкою» [...] Письменники повоєнного покоління, що проголошували себе репрезентантами нової німецької літератури, вважали єврейських екзилянтів часто реліктами літературної культури 20-х років, яка затонула разом із Ваймарською Республікою[43]». Майбутня лауреатка Нобелівської премії Н. Закс, відвідуючи у 1960 р. з нагоди присудження їй премії імені Анетти фон Дросте-Гюльсгофф м. Меєрсбурґа свою батьківщину, яку змушена була, рятуючись від нацистів, покинути ще 1940 р., зупинилася у готелі в швейцарському Цюриху, щоб не затримуватися на довше, ніж того вимагала церемонія нагородження, на німецькій землі, де їй скрізь ввижалася «червона фарба Ієроніма Босха – кров, кров...[44]». М. Шпербер сформулював незворотність того, що сталося і назавжди змінило ставлення його одноплемінників до німецької держави, у таких рядках: «Цей перелом не зцілити. Повернення немає, бо не може існувати забуття чи розради... У глибині душі я вірю, що ще два чи три покоління євреїв... вважатимуть негідним себе жити в Німеччині й ідентифікувати себе з німцями[45]».

Р. Ауслендер провела роки війни не в одній з безпечних країн, а за колючим дротом ґетто у рідних Чернівцях. Подих смерті вона впритул відчувала щодня, хоч про справжні колосально-страхітливі масштаби катастрофи людського духу поетеса дізналася пізніше, як і все людство. І, незважаючи на все, – повернулася, зробивши цілком свідомий вибір, не лякаючись привидів минулого, живучи сподіванням на майбутнє. «Так, «початок» чи «відродження» людяності можуть бути завжди, у цій країні також [...] Я гадаю, що

[43] Lamping Dieter. Von Kafka bis Celan. Jüdischer Diskurs in der deutschen Literatur des 20. Jahrhunderts / Dieter Lamping. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – с. 129–134.

[44] Lamping Dieter. Von Kafka bis Celan. Jüdischer Diskurs in der deutschen Literatur des 20. Jahrhunderts / Dieter Lamping. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – с. 129-134.

[45] Lamping Dieter. Von Kafka bis Celan. Jüdischer Diskurs in der deutschen Literatur des 20. Jahrhunderts / Dieter Lamping. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – с. 131.

багато громадян ФРН, зокрема, мисляча частина молоді, винесли урок з того жахливого досвіду[46]», – сказала Р. Ауслендер в одному зі своїх інтерв'ю в 1977 р. А ще вона не претендує на роль морального судді, не стає в позу жертви-обвинувача, оскільки переконана, що «звинувачення не робить людей, тим більш можновладців, кращими[47]». Свій ліричний голос вона підносить за примирення, духовне відродження, пам'ять.

Поверненню на європейський континент передувало, як вже було зазначено, повернення до рідної мови. Як вважає Г. Браун, «визволити з мовної травми[48]» поетесу вдалося американській авторці М. Мур. Вона переконала Р. Ауслендер, що найкращі поезії можуть вдаватися їй все-таки рідною мовою. До початку 60-х тривав період, коли поетеса писала поперемінно обома мовами, називаючи себе «роздвоєною особистістю, бо процес переключення з однієї мови на іншу зовсім не безболісний[49]». Відтак вона повернулася у своїй творчості цілком до німецької мови. Однак інтенсивна рецепція англомовної поезії початку та середини 20-го ст., особисті знайомства з деякими американськими митцями й мисткинями та випробування англійської мови для поетичного самовираження значною мірою вплинули на поетологічні засади повоєнної творчості Р. Ауслендер.

У травні та листопаді 1957 р., під час першої повоєнної подорожі до Європи, Р. Ауслендер зустрічалася у Парижі з П. Целаном. Ці зустрічі стали другим важливим імпульсом, який визначив напрямок творчого руху поетеси: П. Целан звернув її увагу на те, яких далекосяжних змін зазнала європейська німецькомовна література повоєнного часу. «Рільке і Карл Краус... давно зникли[50]», – лаконіч-

---

[46] Ausländer Rose. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2001. – c. 64.

[47] Ausländer Rose. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2001. – c. 64.

[48] Braun Helmut. «Ich bin fünftausend Jahre jung». Rose Ausländer. Zu ihrer Biographie / Helmut Braun. – Stuttgart : Radius Verlag GmbH, 1999. – c. 90.

[49] Ausländer Rose. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2001. – c. 69.

[50] Kurz Paul Konrad. Nachwort zum Gedichtband «Die Musik ist zerbrochen» / Paul Konrad Kurz. – Frankfurt a. M. : S. Fischer Verlag, 2002. – c. 216.

но сформулював суть тогочасного стану поезії П. К. Курц. П. Целан подарував їй свої збірки, познайомив з новими іменами німецьких поетів, порадив переглянути свої поетологічні засади. Р. Ауслендер швидко і зі сейсмографічною чутливістю відреагувала на новітні тенденції німецької літератури. Вона невтомно працює над своїм поетичним стилем, а, окрім цього, намагається зав'язати і перші знайомства в літературних колах ФРН. Так, за порадою П. Целана, надсилає кілька нових поезій д-ру К. Ганзеру, який своєю чергою передає їх критику Г. Бендеру, й відтак у часописі «Акценти» 1959 р. з'являється друком поезія «На сході серця[51]». Через декілька років – у 1963 р., також іще з Нью-Йорка – Р. Ауслендер звертається у листі до П. Йокостри, який готує у ФРН антологію сучасної поезії «Не час для кохання?», пропонуючи йому декілька віршів для публікації. Початок нового періоду творчості характеризується потребою переосмислення поетичних можливостей мови, яка, за висловом П. Целана, «мусила пройти... крізь жахливе мовчання, крім тисячоликий морок смертоносних промов. І знову вийшла на світло, "збагачена" усім тим...[52]». Лірика після Освенціма не могла мати своїм новим початком звичну поетику. Тож у роки після 1956 р. «відбувається кардинальна метаморфоза поетичного способу мислення, а також формальна і стилістична переорієнтація творчої манери Р. Ауслендер. Вона відмовляється від притаманної раннім віршам класичної строфіки й римування, звертається до верлібру та асоціативної техніки письма. Напрочуд швидко... освоює нові естетичні критерії та принципи, зберігаючи при цьому свій тематичний діапазон, самобутність свого образного бачення. Так їй вдається прокласти шлях до європейської модерни[53]», – так окреслює характер змін творчої манери письма поетеси П. Рихло. Початковий етап

[51] Braun Helmut. «Ich bin fünftausend Jahre jung». Rose Ausländer. Zu ihrer Biographie / Helmut Braun. – Stuttgart : Radius Verlag GmbH, 1999. – c. 97.

[52] Celan Paul. Ansprache anlässlich der Entgegennahme des Literaturpreises der Freien Hansestadt Bremen / Celan Paul. In : Paul Celan. Gesammelte Werke in fünf Bänden. Dritter Band. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag, 1983. – c. 185.

[53] Рихло П.В. «Мисляче серце, що співає». Передмова до книги: Ausländer Rose: Phönixzeit. Роза Ауслендер. Час фенікса. – Чернівці: «Молодиий буковинець», 1998. – с. 9.

цієї метаморфози засвідчує наполегливий пошук і формування нового стилю, що знаходив різне поетичне втілення, хоч і не завжди виявлявся продуктивним тривалий час. Так, поезії, що ввійшли до збірок «Незряче літо» (1965) і «36 праведних» (1967), а також «Музика розкололась» (ця книга належить до повного видання творів і вміщує вірші 1957–1965 рр.) є продуктами саме перехідного періоду, тієї фази творчості, в якій поєднуються різнорідні елементи поетичної свідомості – як ранішої, традиційної, так і новаторської, а частково й експериментальної. Хочеться наголосити ще й на тому, що така наполеглива інтелектуальна робота, спрямована на цілковите оновлення манери письма, є особливо гідною подиву, адже йдеться про людину вже зовсім немолоду.

Збірка «Незряче літо» була особливо важливою віхою на творчому шляху Р. Ауслендер, адже вона означала своєрідне «літературне воскресіння [54]», з'явившись майже через чверть століття після публікації «Райдуги» у 1939 р. Власне, це точка відліку її успішної кар'єри як поетеси, ще один початок, хоч як це й незвично звучить з огляду на той факт, що йдеться про 64-річну жінку. Поетична збірка отримала непогані критичні відгуки, однак широкої публіки не досягла: наклад становив усього 500 примірників, а саме видавництво не докладало жодних зусиль для їх розповсюдження. Вірші, що до неї увійшли, є як зразками класичного віршування, так і свідченнями новаторської техніки письма. Тут подибуємо і римовані катрени поезій, як-от «Буковина І», «Рим І», «Рив'єра І», «Пам'яті Роберта Фроста», і ліричні замальовки у прозі – «24 години», «Будинки у нетрях Манхеттена», «Вечірка на Парковій авеню», ба навіть графічні експерименти – «Ми метеори», «Вік», «Орео», «Автобус», «Невелика нічна музика», однак домінуючою формою мистецького самовираження є уже верлібр.

Таке паралельне співіснування різних тенденцій є ознакою прискореного творчого руху авторки, яка неначе намагається надолу-

[54] Geier Luzian. «Verwundert hebt der Pruth im Schilf sein Haupt...». Zeitbilder aus Czernowitz von gestern und heute. Eine Dokumentation / Luzian Geier. In : Braun Helmut. «Ich fliege auf der Luftschaukel Europa-Amerika-Europa. Rose Ausländer in Czernowitz und New York». Schriftenreihe der Rose Ausländer Stiftung. – Band 3. – Üxheim/Eifel : Rose Ausländer Dokumentationszentrum, 1994. – c. 26.

жити те, що через певні обставини залишалося поза її увагою. Це зауважує і німецький літературознавець Ф. Н. Меннемайєр: «Цілі пласти художніх традицій сучасної поезії від Бенна до Брехта Роза Ауслендер просто перестрибнула, і немає сумніву в тому, що беззаперечна фасцинація її лірики завдячує саме цьому перестрибуванню. Звуки, які тут так спокусливо зринають, – це не тільки далеке відлуння втраченої буковинської вітчизни. Це водночас і відлуння із затонулої вітчизни пізньоромантичного вірша, яке так виразно промовляє до розуму й серця сучасного читача, немовби воно зроджене сьогодні[55]».

Незабаром авторка впевнено почуває себе у цій новій стихії, зберігши з минулого хіба що значну частину свого вокабуляру походженням з тієї ж таки романтичної поезії. «Зорі – я не змогла видалити їх з моєї повоєнної лірики – з'явилися в іншій констеляції[56]». Лаконізм, метафоричність, згущеність поетичної мови, акустична й оптична відповідність – найважливіші риси її поезії, яка дуже часто є діалогічною. Вона позбавлена будь-яких мовностилістичних прикрас, «барвистості», перебільшеної описовості. «Добрий вірш приховує стільки ж, як і проявляє (або більше), і спонукає читача доповнити картину, яку створюють образи й обертони[57]», – переконана Р. Ауслендер. Вона володіє важливим умінням: звертатися до читача простою, відкритою, зрозумілою йому мовою. Однак це простота, що не вичерпується на первинному рівні вірша, а, навпаки, веде до вищого, складнішого, дедалі більше розширюючи асоціативний ряд.

28 травня 1967 р. Р. Ауслендер отримує премію імені Анети фон Дросте-Гюльсгофф міста Меєрсбурґа. Поступово вона дедалі впевненіше виходить на літературну сцену Західної Німеччини, її поезії друкуються в антологіях, журналах і газетах, її ім'я стає відомим дедалі ширшому колу читачів. Зокрема, вірші та коротка проза –

[55] Рихло П.В. «Мисляче серце, що співає». Передмова до книги: Ausländer Rose : Phönixzeit. Роза Ауслендер. Час фенікса. – Чернівці : «Молодиий буковинець», 1998. – с. 11.

[56] Ausländer Rose. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2001. – с. 93.

[57] Ausländer Rose. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa / Rose Ausländer. – Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2001. – с. 160.

нерідко й першодруки – з'являються у таких друкованих виданнях, як впливові міжрегіональні «Франкфуртська Загальна Газета») та «Південнонімецька газета»; регіональні «Рейнська пошта», «Новини Дюссельдорфа», «Газета Штуттґарта»; у літературних часописах «Акценти», «Література й критика», «Квадрати». Її твори включено до поетичних антологій «Лірика нашого часу», «Яке слово поглинула тьма», «Погляд на Рим». У радіопередачах компаній NDR, SDR, SFB, ORF, WDR та Rias тексти Р. Ауслендер також досить часто належать до програми.

Поворотним і трагічним днем у житті Р. Ауслендер стало 6 серпня 1972 р.: під час лікування у Бад Наугаймі вона, спіткнувшись, впала, зламавши шийку стегна. Після тривалого лікування стало очевидним, що відтепер вона потребуватиме постійного догляду, тож поетеса змушена була переселитися у геріатричний пансіонат ім. Неллі Закс, який належав єврейській громаді міста Дюссельдорфа. У 1975 р. вийшли збірки «Інші знаки» та «Без візи», цього ж року відбулося її знайомство з молодим видавцем Г.Брауном, якого вона пізніше призначила розпорядником своєї літературної спадщини.

1976 р. ознаменувався книгою «Ще є простір», упродовж наступних трьох років у видавництві Брауна з'явилися «Подвійна гра», «Материзна», «Ще залишається багато сказати», «Трохи далі», видавництво dtv опублікувало збірку «Попелясте літо», у Лондоні вийшло перше закордонне видання «Вибрані поезії». Підтримувати контакт із зовнішнім світом Р. Ауслендер стає дедалі складніше. З одного боку, інтерес читачів, видавництв, критиків тішить її, з іншого – забирає багато часу. Часу, який потрібен їй конче – для того, щоб писати. Г. Браун, який впродовж останніх років життя був однією з лічених осіб, що з ними поетеса підтримувала контакт, стверджує, що рішення, прийняте нею у грудні 1977 р., з медичної точки зору ще не було виправданим. Але, вочевидь, необхідним для неї самої: вона оголошує себе лежачою хворою. З цього часу до дня своєї смерті 3 січня 1988 р. вона більше ніколи не виходить зі своєї кімнатки № 419 на 5-му поверсі пансіонату ім. Неллі Закс. Невеличкий простір її кімнати та простір поза нею – у фізичному вимірі вони не мають для неї більше ніякого значення. Вона переселяється

у вимір інший, такий, що дивовижним чином може розширюватися, змінювати свої межі, володіючи при цьому найголовнішою для поетеси властивістю: у ньому народжуються поезії: «Ще є простір / для вірша / Ще вірш / є простором / де можна дихати[58]».

Останнє десятиліття життя принесло їй найбільше визнання і нагороди. Серед них – медаль Розвіти міста Бад Ґандерсгайма (1980), Літературна премія Баварської академії мистецтв (1984), Великий хрест за заслуги ФРН (1984), Літературна премія Спілки євангелістських книгарень (1986). З 1981 р. видавництво S. Fischer починає публікувати перше повне видання її поезій у восьми томах. Остання прижиттєва поетична збірка Р. Ауслендер «Я ще граю» з'явилася 1987 р. У свій день народження 11 травня 1984 р. вона після довгих умовлянь погоджується на інтерв'ю з представниками телерадіокомпанії SWR з Баден-Бадена. На їхні запитання відповідає коротко, сухо, майже непривітно, на останнє – «Пані Ауслендер, чого Ви ще чекаєте від життя?» – дає гранично стислу й, з огляду на її становище, навряд чи очікувану інтерв'юерами відповідь: «Я нічого не чекаю, але мені подобається жити[59]». З другої половини 1984 р. Р. Ауслендер не приймає більше жодних відвідувачів, навіть для найближчих друзів двері її кімнати зачинилися назавжди. Тільки персонал пансіонату, приватна медсестра, брат Макс, який щороку приїжджає з Нью-Йорка на 4 тижні, і Г. Браун регулярно з'являються у її кімнаті. Г. Брауна вона приймає надвечір щоп'ятниці, з ним обговорює видавничі справи, йому диктує вірші, оскільки сама писати майже не в змозі. Час символічний – о цій порі в єврейському пансіонаті починається шабат. Своїм жестом Р. Ауслендер демонструє небажання хоч найменшим чином бути причетною до усталеного життя пересічних мешканців, впорядкованого згідно з релігійними приписами. 8 червня 1986 р. вона свідомо закінчує писати. «Досить», – каже вона Г. Брауну, – «мені це більше не потрібно[60]». Він записує її останнього вірша, що

[58] Ausländer Rose. Gelassen atmet der Tag. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 2002. – c. 213.

[59] Braun Helmut. «Ich bin fünftausend Jahre jung». Rose Ausländer. Zu ihrer Biographie / Helmut Braun. – Stuttgart : Radius Verlag GmbH, 1999. – c. 79.

[60] Braun Helmut. «Ich bin fünftausend Jahre jung». Rose Ausländer. Zu ihrer Biographie / Helmut Braun. – Stuttgart : Radius Verlag GmbH, 1999. – c. 179.

підводить риску під усім прожитим і створеним «Залишай»: «Мрія /доживе / моє життя / до кінця [61]».

Відтепер починається прощання. Вона свідомо прожила життя, свідомо поставила крапку тієї миті, яка була відома тільки їй. Р. Ауслендер померла 3 січня 1988 р. Її поховано на Північному цвинтарі міста Дюссельдорфа. Літературна спадщина поетеси, за її заповітом, перейшла у власність міста Дюссельдорфа, її законним розпорядником, як уже зазначалося, став Г. Браун.

Тематичний спектр поетичної спадщини пізнього періоду творчості Р. Ауслендер надзвичайно широкий. Тема пережитого у час Шоа є однією з центральних, до якої поетеса звертається впродовж усіх років повоєнної творчості. Серед найважливіших творів цього циклу слід назвати вірші «Біографічна нотатка», «Все-таки ружі», «Трансністрія 1941», «Дим», «Лункоголосе мовчання», «Трава І», «Ніжними ножами», «Пробудження І», «Ковчег», «Фенікс», «Урна пам'ять», «Сиве волосся», «Година забуття», «Пам'яті Хани Раухверґер», «Щоб світло нас не кохало» та ін. Однак цей цикл є тільки однією із сторінок у розмаїтті тем, до яких звертається чернівецька авторка. Перелічити їх усіх в рамках цієї статті не є можливим, тож обмежуся називанням лише ще декількох магістральних, котрі присутні в поезіях упродовж десятиліть творчої діяльності поетеси після 1957 р., й відтак свідчать про особливу значимість у її житті й світосприйнятті.

Червоною ниткою крізь усю повоєнну творчість проходять мотиви батьківщини і біль від її безповоротної втрати: «Чернівці І. «Історія в горіховій шкаралущі», «Чернівці ІІ», «Довоєнні Чернівці», «Криниця І», чотири поезії з назвою «Буковина», «Рарев», «Прут», «Рідне місто», «Досвід ІІІ», «Неділя в селі», «Спадщина І». Релігійно-філософські уявлення, походженням з хасидизму й каббалістичної містики, ідеї Б. Спінози й К. Бруннера, знайшли вираження в поезіях «Йом Кіпур», «Шабат», «Le Chaim», «36 праведних», «Песах», «Єдине», «Коли», «Суккот», «Садагурський хасид».

Чимало віршів Р. Ауслендер присвятила поетам і письменникам, що їх вважала своїми духовними вчителями, а також колегам по

[61] Ausländer Rose. Brief aus Rosen. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 2001. – c. 250.

перу, чию творчість шанувала або з ким була знайома особисто: «Рільке», «Гайнріх Гайне», «Пам'яті Еліезера Штайнбарґа», «До Пабло Неруди», «Пієта II. Для Неллі Закс», «Пауль Целан», «Ельзе Ласкер-Шюлер», «Пам'яті Д. Ґольдфельда», «Сімдесят. Для Марії Луїзи Кашніц», «Ґеорґ Тракль», «За монологом Томаса Бернгарда», «Е. Е. Камінґс». Особливе місце займають і поезії, створені під враженням від творів живопису – як тих, що належали сучасникам Р. Ауслендер, так і митців минулих епох. Подорожуючи, вона охоче відвідувала галереї та музеї з колекціями творів образотворчого мистецтва. Перше враження поетеса зазвичай нотувала нашвидку в записник, часто це декілька хрестиків навпроти імен, кількість яких (від одного до трьох), очевидно, була прямо пропорційна силі враження від картин. Поезії «Монолог Рембрандта», «Чорна серія Ґойя», «Ренуар», «Сезан», «Кете Кольвітц», «ГАП Ґрісгабер», «Шаґал», «Шаґалівське», «Пауль Клее», «Емануель Романо», «Арль», «Ліонель Файнінґер», «Василій Кандінський» та багато інших є прикладами трансформації візуальних вражень у мовну дійсність. Поетологічні рефлексії про екзистенційну роль слова і письма для авторки, про процес творчості знаходимо у віршах «За наказом», «Речення», «Несписаний листок», «Гра», «Я шукаю», «Ремесло», «Писати II», «Міжрядкове слово», «Посох».

Друге повне видання поетичної спадщини Р. Ауслендер, що вийшло у 16-ти томах у тому ж видавництві S. Fischer, котре володіє авторським правом поетеси, містить понад 2200 віршів. У книгу «Тінь твоїх голосів...» (2007) увійшли ще 112 неопублікованих раніше поезій[62]. Ця солідна кількість поетичних творів, яка все ще не відображає усю повноту написаного авторкою, промовисто свідчить про її багатий творчий доробок.

[62] Ausländer Rose. Brief aus Rosen. Gedichte / Rose Ausländer. – Frankfurt am Main : S. Fischer Verlag, 2001. – c. 250.

Мордехай Юшковський

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН НАТАНА ЗАБАРИ «КОЛЕСО ОБЕРТАЄТЬСЯ»
Маловідомі факти

Натан Забара постає типовим представником третього покоління радянських єврейських письменників – які почали свій творчий шлях у тридцяті-сорокові роки двадцятого століття, пережили вимушену перерву у творчості внаслідок Голокосту та занепаду єврейської культури в Радянському Союзі наприкінці 1940-х – на початку 1950-х, відновили літературну діяльність після заснування літературного часопису «Советиш Геймланд» 1961 року й досягли творчої зрілості у 1960–1970-і роки.

Забара народився 1908 року в Рогачові на Житомирщині. В юнацтві він захоплювався ідеями сіонізму, пізніше навчався в аспірантурі Інституту Єврейської Культури АН УРСР, багато років віддав службі в Радянській Армії, пройшов усю війну від Ростова до Берліна й до 1947-го року залишався військовим кореспондентом при радянській віськовій ставці в Берліні.

У Забари ще з довоєнного періоду була схильність до широкоформатних епічних оповідей. Історичний присмак відчувається в його творах навіть коли він звертається до сучасної йому тематики, як, наприклад, у романах «З країни в країну», «Радіороман», «Нилівка», що були видані ще до війни, у 1930-і роки.

У 1960–1970-і він створює цілу низку історичних романів: «На перехресті шляхів», «Просто матір», «Сьогодні народжується світ».

Але справжньою вершиною літературно-історичної творчості Забари є його чотиритомна епопея «Галгал а-хойзер» («Колесо обертається»). Ця епопея друкувалася в часописі «Советиш Геймланд» з 1972-го до 1975-го року щомісячно. Забара помер у Києві 19 лютого 1975-го року. Цей факт спричинив перерву в публікації четвертого тому тетралогії, який обірвано на першій главі. Книгу було видано 1979 року у московському видавництві «Советский писатель»[1].

«Колесо обертається» є кульмінацією творчості Натана Забари, цю епопею також можна вважати видатним явищем як єврейської літератури взагалі, так і радянської єврейської літератури зокрема. Для цього є декілька причин. По-перше, поява історичного твору такого формату завжди піднімає будь-яку національну літературу на якісно новий щабель. По-друге, цей твір являє собою не лише літературний здобуток, але й поглиблену студію з етнографії, фольклору, матеріальної та духовної культури епохи, яку описує автор. По-третє, факт видання цього твору сприймався, перш за все, як неймовірний, враховуючи, що його було надруковано за часів державно-антисемітського радянського режиму, одним із основних постулатів якого було твердження, що євреї Радянського Союзу не є інтегральною частиною світового єврейства, а являють собою окрему національну єдність.

Ще одним доказом унікальності цього твору є те, що вперше в єврейському романі цього жанру фігурують понад сто історичних постатей та численні історико-наукові, етнографічні та фольклорні елементи. Це свідчення того, що авторові була притаманна ерудиція у різноманітних наукових сферах, що він спромігся відшукати неосяжний історично-інформативний матеріал, який віднайти в умовах тодішнього Радянського Союзу було неможливо.

Написання такого твору вимагало від письменника не тільки віртуозного володіння мовою його творчості, їдишем, а ще і знання івриту, включно середньовічного лошн-койдеш, і тогочасної поезії. А як відомо, іврит був небажаним у ті часи в СРСР.

В епопеї зображено життя євреїв раннього середньовіччя, XII – початку XIII століття, в різних частинах Західної Європи, під

[1] Zabare Natan, Galgal ha-hoyzer, Sovetskiy pisatel, Moskve, 1979.

абсолютним пануванням феодальних князів і церкви на чолі з Папою Римським, прихильником фанатичного католицизму, який породив страшну епоху хрестових походів.

У романі змальовується різноманітне життя однієї з найквітучих єврейських громад того часу, у місті Лунель (Прованс), – духовна культура, побут, громадські відносини, економічна структура, професії та багато іншого.

Поряд із цим детально зображено численних історичних персонажів того часу – вчених, письменників, перекладачів, лікарів, релігійних авторитетів тощо. Ось декілька імен, які фігурують у романі: письменник та перекладач Йегуда Альхарізі, духовний авторитет рабейну Гершом, поет Моше Ібн-Езра, релігійний вчений Саадія Гаон, письменник, що написав критичні твори щодо Біблії Хіві ха-Балхі, мовознавець та перекладач Берехія бен Натронай, видатний коментатор Тори Давид Кімхі, один з перших кабалістів Іцхак Сагі-Наор, перекладач та лікар Ібн-Тібон та багато інших.

Найімовірніше, письменника зацікавило походження його традиційно сефардського прізвища «Забара». Тому він почав шукати коріння й витоки свого родоводу і відстежив його до відомого середньовічного єврейського лікаря та письменника Йосефа Бен Меїра Ібн-Забари, автора двох медичних трактатів. У такий спосіб Забара натякає і на свою особисту причетність до попередніх поколінь всесвітнього єврейства.

Усе це створює яскравий історичний фон для головної сюжетної лінії епопеї – життя, навчання, морально-етичного становлення, любовних переживань головного героя Йоеля, сина Йосефа бен Меїра Ібн-Забари.

Епопея є одним з найбільш визначних творів радяньскої єврейської літератури, про це свідчать численні позитивні критичні відгуки, надруковані як в СРСР, так і за його межами. Історики та літературознавці, які зверталися до цього твору, з огляду на середовище, в якому він створювався, відзначали його унікальність.

Зокрема, після видання першої частини епопеї відомий радянський єврейський історик Гілель Олександров зазначав[2]: «Перед

[2] Alexandrov Hilel. Vegn Natan Zabares roman «S'iz noch groys der tog», Sovetish Heymland, num. 10, Moskve, 1972.

нами перша частина історичного роману, де описано маловідомий нашому читачеві період життя євреїв Європи». Аргентинський літературний критик Цалел Бліц звернув увагу на художній бік твору[3]: «Здавалося би, читача не може зацікавити роман настільки неактуальної тематики, і більшість могла би просто погортати його за непотрібністю, а вийшло навпаки. Читач перейнявся цією книгою з перших рядків завдяки силі тяжіння справжнього мистецтва».

Але, незважаючи на захоплені відгуки, роман викликав гостру полеміку. Основними її учасниками були сам Натан Забара та відомий мовознавець д-р Елі Valькович, автор найбільш повного дослідження з граматики, фонетики та лексики їдишу, виданого як курс для студентів вищих навчальних закладів Радянського Союзу ще 1940 року[4]. Ця ділова та досить цікава дискусія розгорнулася на сторінках часопису «Советиш Геймланд». Хоча обговорення більше торкалося питань мовної тематики, в ході його було оприлюднено два протилежні підходи до самого поняття «історичний роман».

Д-р Фалькович вимагав від історичного роману більшої конкретики та абсолютної точності, спираючись на марксистську теорію. Згідно з цією теорією, мета як історика, так і письменника, який пише історичний роман, одна й та сама – навчання та виховання, тільки методи в них різні. І історик, і письменник – насамперед, дослідники. Така постановка питання зумовлює основну претензію Фальковича до Забари[5]: «Можливо, Ваші помилки вкорінені у вашому бажанні прикрасити єврейську історію? Історію неможливо прикрасити – ні очорнити, ні обілити. Історія базується на реальних подіях, які вже сталися. Ви вважаєте, історичний роман дозволяє кожному сказати що він хоче і як він хоче. Але це помилка, яка спричиняє всі Ваші омани і блукання».

Натан Забара на противагу Фальковичу вважав себе прихильником іншої дефініції історичного роману та послідовником Переца та Опатошу – класиків цього жанру. Він відповів[6]: «Автори

[3] Blitz Tzalel. Natan Zabares epopeye. Sovetish Heymland, num. 5, Moskve, 1976.

[4] Falkovich Elye. Yiddish, Der Emes, Moskve, 1940.

[5] Falkovich Elye. Vegn dem khaver Zabares bamerkungen, Sovetish Heymland, num. 3, Moskve, 1974.

[6] Zabare Natan, Galgal ha-hoyzer, Sovetskiy pisatel, Moskve, 1979.

історичних романів іноді навмисно нехтують хронологією й датами, підкреслюючи, що їхня мета й мета істориків різниться». Потім продовжував[7]: «Конкретика – гарна річ, але не можна вимагати від письменника, який змальовує грецький храм у стародавні часи, щоби там обов'язково були присутні Платон і Аристотель... Тут, товариш Фалькович, Ви вже займаєте позицію радника і, водночас, самі відходите від конкретики – Ви починаєте говорити *не* про те, що написано в книзі, а про те, що би Вам хотілося, щоби там було».

З роману чітко видно, Забара мав на меті не аналізувати історичні події, а синтезувати ту далеку епоху засобами сучасної художності.

Полеміка між Фальковичем та Забарою стосувалася, зокрема, і мовних питань. Фалькович закидав Забарі надмірний обсяг івритського компоненту в лексичному полотні роману. Фалькович намагався у різний спосіб показати, що надмірна насиченість роману гебраїзмами коле очі радянському читачеві[8]: «Якщо ми виключимо з вищезгаданого тексту гебраїзми та їхні допоміжні слова, невже ми щось втратимо? Абсолютно нічого. Тільки фрази стануть менш опухлими, більш компактними й будуть займати менше місця».

У відповідь Забара намагався виправдати вкорінення івритського компоненту в самій природній структурі їдишу, але, на жаль, все звелося до обговорення лише окремих слів та висловів.

Захистити Забару в цій полеміці намагався відомий письменник з Чернівців Мойше Альтман. Він виправдовував екскурс Забари в далеку історичну епоху, і, як наслідок, – масивне використання івритського мовного компоненту в романі[9]: «Це XII століття, це ще далеко від їдишу, і, на мою думку, івритський, чи, точніше, "лошнкойдеш елемент" мусить зайняти тут провідне місце... Цим зумовлено велику кількість гебраїзмів, і я зупинюся лише на одному слові "тахбойлес". Формально Фалькович правий у своїх зауваженнях,

---

[7] Zabare Natan. Eynike bamerkungen tzum artikl funem khaver Falkovich. Sovetish Heymland, num. 11, Moskve, 1973.

[8] Falkovich Elye. Vegn Natan Zabares roman «S'iz nokh groys der tog», Sovetish Heymland, num.11, Moskve, 1973.

[9] Altman Moyshe. Baym fentzter, bailage tzu «Sovetish Heymland» num. 7, Moskve, 1980.

але я також розумію й автора. Фалькович пропонує замінити це слово на їдишське "мітлен" (засоби). Але "тахбойлес" – це не просто засоби. Тут є особливе сенсове навантаження – засоби, які натякають на злий намір, хитрість. Тому запитання Фальковича "що ми втрачаємо?" – недоречне».

Захищаючи Забару в його дискусії з Фальковичем, Мойше Альтман пише[10]: «Сама назва першої книжки епопеї "День тільки почався" є цитатою з П'ятикнижжя, з розділу "Вайеце". Яків втікає від свого брата Ейсава. Коли він приходить до криниці, то там зустрічає пастухів і запитує їх: "Од а-йом гадоль!" – День тільки почався! ... Біблійна цитата, яка обрана як заголовок частини роману, сама по собі свідчить про певний намір».

Як вже було згадано раніше, дискусія торкалася не тільки мовних питань. Ось ще одне дуже важливе зауваження Мойше Альтмана щодо неї[11]: «Я пояснюю для себе звернення товариша Забари до такого далекого минулого психологічним станом єврейського письменника після тяжких подій, які принесла нашому народу Друга світова війна. Вона поділила наше життя на "до" й "після". Все, що було до цих жахливих подій, стало минулим. А якщо вже займатися минулим, то чому б не заглибитися в таке далеке цікаве минуле, в якому можна черпати трохи відради, впевненості в існуванні, жаги до життя...». Альтман натякає, що трагедія Голокосту, загибель сім'ї Забари в Бабиному Ярі спонукали письменника вишукувати шляхи вічного продовження життя в далекій єврейській історії відповідно до постулату єврейської віри: «Нецах Ісраель ло ішакер» – (Вічний Ізраїль не підведе).

Результатом цих пошуків стала навіть назва самої епопеї – «Галгал а-хойзер» («Колесо обертається»). Цей вираз із Гемари висловлює глибоку впевненість автора в нескінченному існуванні єврейського життя. Позаяк епопея має яскраво виражений особистий підтекст, не складно припустити, що в такий спосіб Забара втілює власну несдійсненну мрію про продовження його стародавнього

[10] Altman Moyshe. Baym fentzter, bailage tzu «Sovetish Heymland» num. 7, Moskve, 1980.

[11] Altman Moyshe. Baym fentzter, bailage tzu «Sovetish Heymland» num. 7, Moskve, 1980.

роду. Мрія, яка так і залишилася мрією, тому що йому не судилося створити сім'ю і привести в цей світ власних дітей.

Аналіз історичної епопеї «Колесо обертається» складає чверть моєї докторської дисертації на тему «Художньо-мовний розвиток єврейського історичного роману», яку було надруковано 1997 року в університеті Бар-Ілан[12]. В березні 2000-го року до мене зателефонував пан Михайло Маргуліс із Єрусалиму, голова асоціації в'язнів Сіону в Ізраїлі, який ознайомився з моєю дисертацією в єрусалимській Національній бібліотеці.

Під час нашої зустрічі він розповів мені нові цікаві факти про Натана Забару та його епопею. З'ясувалося, що пан Маргуліс та його товариш Вілі Свічинський, який мешкає в Хайфі, ще студентами Московського університету 1950 року були заарештовані за нелегальну спробу покинути Радянський Союз і потрапити до Ізраїлю. Обох було відправлено до ГУЛАГу на Колиму, сиділи вони в одній камері із Натаном Забарою, якого ув'язнили в Києві 1951 року за так звану націоналістичну діяльність.

По смерті Сталіна всіх трьох було амністовано. Забара повернувся до Києва, Маргуліс та Свічинський – до Москви. Всі троє зберегли дуже тісний зв'язок, підтримували не лише дружні стосунки, але й займалися спільною підпільною сіоністською діяльністю – у помешканні Маргуліса було засновано нелегальний штаб боротьби за репатріацію євреїв до Ізраїлю, а Забара став одним із перших у Києві підпільних викладачів івриту.

Завдяки зустрічі з Михайлом Маргулісом я відкрив для себе численні факти, пов'язані із Забарою та його твором, які, на жаль, не були мені відомі раніше, під час роботи над моєю дисертацією. У 2001-у, рік по тому, Маргуліс видав книжку «Єврейська камера у в'язниці Луб'янки»[13], івритом та російською, в якій детально зафіксовано подробиці тих подій, про які йшлося на нашій зустрічі в березні 2000 року.

---

[12] Yushkovsky Mordehay. The Artistic-Linguistic Development of Yiddish Historical Novel. PhD Thesis. Bar-Ilan University. Ramat-Gan.1997.

[13] Margulis Michael. Ha-ta ha-yehudi ba-kele Lubyanka, Misrad ha-bitakhon, Tel-Aviv, 1998.

Так, приміром, Маргуліс оповідає про причини, які підштовхнули Забару до написання такого величного твору: 1943 року Забара дістав поранення й перебував у військовому шпиталі в Грузії. Там його провідав учений-письменник Арон Кріхелі, який познайомив його зі своєю статтею, де він аналізує переклади поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», а також досліджує вплив відомого середньовічного поета Моше Ібн-Езра на творчість Шота Руставелі. В статті Арон Кріхелі висвітлює багатюще єврейське культурне, наукове, літературне середовище в Західній Європі в період раннього середньовіччя.

Те, що Кріхелі торкнувся цієї теми, яка була раніше невідома й не досліджена в Радянському Союзі, спонукало Забару поставити собі питання про сефардське походження власного прізвища й дослідити шляхи міграції старовинного сефардського роду, який бере початок у Провансі, на території сучасної Франції.

Після військової служби, яка тривала до 1947 року, Забара повернувся до Києва, але цей період був найнесприятливішим для втілення ідеї написання твору. Саме цього часу почалося переслідування єврейської культури, так званий «культурний погром», масові арешти її діячів, знищення культурних осередків. Ця доля не оминула і Забару. П’ять років у в’язницях і таборах не здолали його. Збірка «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», яка була видана Академією наук України 1998 року[14], наводить протоколи допитів Забари і його колег, які свідчать про те, що Забара був однією з центральних фігур у справі Єрейського антифашистського комітету в Києві. Після звільнення з табору на Колимі 1956 року він повернувся до Києва. За свідченням Маргуліса, впродовж чотирьох років Забара накопичував матеріал і лише 1961 року почав писати роман.

Звідки він брав матеріал? Маргуліс пише, що першим джерелом став інститут ІВО в Нью-Йорку, звідки надходили книги цілими ящиками, і Забара зумів засекреченими шляхами їх отримати. Другим джерелом надходження інформації став ізраїльський лексикограф та літературознавець Гецл Кресл, який проживав у м. Холоні.

[14] З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, dbgecr 3-4, Київ, 1998.

Він підтримував багаторічне листування із Забарою і надсилав йому літературу через ізраїльське посольство в Москві, яке існувало до 1967 року.

Ще одним джерелом допоміжної літератури для Забари стало тісне спілкування з літературознавцем Лейзером Подрячиком. Лейзер Подрячик був моїм учителем за часів мого навчання в університеті Бар-Ілан. Він розказував мені в особистих бесідах, що до еміграції в Ізраїль у 1971 році він проживав у Ризі. В нього була величезна приватна бібліотека, і Забара щоліта на місяць приїздив до нього попрацювати.

Під час написання мого дослідження я користувався текстом роману «Колесо обертається», виданим московським видавництвом «Советский писатель» 1979 року. На той час у моєму розпорядженні не було ніяких відомостей про існування іншої версії роману. Про неї я дізнався також від пана Маргуліса. Він отримав дозвіл на виїзд з Москви до Ізраїлю 1971 року. За деякий час до від'їзду до нього з Києва приїхав Забара, привіз рукопис двох перших книг тетралогії і висловив побажання про видання в Ізраїлі російською мовою та івритом цього нецензурованного варіанту тексту[15]. «Моя мрія, – казав він, – щоби цю книгу надрукували в Ізраїлі такою, як я її написав, а не понівеченою радянською цензурою».

У ті часи вивезти рукопис, надрукований на папері, було неможливо. Залишався лише варіант мікрофільмування, але вся апаратура, придатна для такої операції, була в руках КДБ. Але трапилося диво. В одній з секретних лабораторій працювала людина з сіоністськими поглядами – Борис Свердлов. Після робочого дня, ризикуючи життям, він лишався на роботі, і, сторінку за сторінкою, фотографував цей рукопис на мікроплівку. У підсумку з двох перших книг роману вийшли дві фальшиві цигарки, які Маргуліс зміг привезти до Ізраїлю, відновити паперову версію тексту та передати її до Національної бібліотеки в Єрусалимі. Уривок з роману «Колесо обертається» було надруковано у перекладі на іврит 1978 року у часописі «Менора», він викликав захоплені відгуки критики.

[15] З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, dbgecr 3-4, Київ, 1998.

Незабаром після моєї першої зустрічі з паном Маргулісом, до нього звернулося подружжя лікарів, які емігрували до Ізраїлю з Чимкента, – Макс та Циля Койфман.

З розповіді подружжя з'ясувалося[16], ще до війни батька Цилі, Якова Вольфаса, вислали з Литви до Казахстану, де він залишився жити. Він дуже цікавився єврейською літературою й завжди просив друзів надсилати йому з Москви єврейські книжки. Однією з них став написаний їдишем роман Забари. Він справив на Вольфаса величезне враження, і, перебуваючи в далеких казахських степах, ця немолода вже людина взялася перекладати твір Забари російською мовою, щоби він став надбанням широкої публіки.

Його діти, подружжя Койфман, привезли цей переклад до Ізраїлю і передали панові Маргулісу. Протягом трьох років велася копітка робота з видання російської версії роману. Моя участь полягала в професійній консультації та написанні післямови. Урочиста презентація російської версії роману, яка побачила світ 2004 року[17] в Єрусалимі, стала знаковою подією. В засобах масової інформації з'явилася ціла низка критичних відгуків.

Робота в галузі літератури на їдиші, яка створювалася в Радянському Союзі, зокрема в Україні, дозволяє мені зробити висновок, доля авторів цієї літератури, як і їхніх творів, являє собою величезну драму. Найчастіше перипетії навколо твору не менш драматичні та цікаві, ніж сам твір. Доля Натана Забари і його провідного роману – наочний доказ цього твердження.

---

[16] Койфман Макс и Циля. Судьбы причудливый узор, Изограф, Москва, 2008.

[17] Забара Натан. Колесо вертится, Гешарим, Иерусалим, 2004.

Гасан Гусейнов

ОБ ОДНОМ НЕВОЛЬНОМ ЭКСПЕРИМЕНТЕ В РУССКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РИТОРИКЕ XXI ВЕКА

Ничего необычного в риторических экспериментах нет. Больше того, со времен трактата Генриха фон Клейста «О том, как постепенно составляется мысль, когда говоришь», посвященного риторике Французской революции, можно считать экспериментом политическую речь как таковую. Однако и в трактате Клейста, и в более поздних подобных случаях мы имеем дело с экспериментом, открывающим скорее некое политическое будущее. Другое дело – эксперимент, вскрывающий, описывающий и даже отчасти объясняющий некий отложенный, скрытый пласт политического языка.

Стать невольным организатором именно такого эксперимента автору этой статьи довелось в ночь с 28-го на 29 октября 2019 года, когда я набрал на своем смартфоне «Самсунг Гэлакси» следующий текст:

«Почему некоторым россиянам кажется, что русским в Украине невмоготу выучить к своему русскому еще и украинский? Потому что, приехав, например, в Берлин, эти умные люди не удивляются, увидев в тамошних киосках газеты не только на немецком, но и на русском и турецком, сербском и французском, греческом и польском, английском и итальянском. А в Москве, с сотнями тысяч украинцев и татар, кыргызов и узбеков, китайцев и немцев, невозможно днем с огнем найти ничего на других языках, кроме того убогого клоачного русского, на котором сейчас говорит и пишет эта страна. Язык, из которого вынуто удивление: черт побери, а мир-то

населен более умными и человечными людьми, чем я и мои со-отечественники, как же так? Как же я дошел до жизни такой? Патамушта империя и великая держава? Наоборот: потому что не империя, не великая держава, а порядком одичавшая страна» (пост в фейсбуке от 29 октября 2019 года).

В течение нескольких минут на этот пост откликнулись больше тысячи пользователей фейсбука, а примерно через час он был закрыт как «нарушающий нормы сообщества».

Хронику мероприятий первой половины ноября суммировал заведующий отделом журналистских расследований рижской «Медузы» Владислав Горин:

«29 ОКТЯБРЯ

Профессор факультета гуманитарных наук Высшей школы экономики, доктор филологии Гасан Гусейнов на своей странице в фейсбуке написал о русском языке, использовав эпитеты “убогий” и “клоачный”. Гусейнов задался вопросом, “почему некоторым россиянам кажется, что русским в Украине невмоготу выучить к своему русскому еще и украинский”. И ответил на него так: “Потому что, приехав, например, в Берлин, эти умные люди не удивляются, увидев в тамошних киосках газеты не только на немецком, но и на русском и турецком, сербском и французском, греческом и польском, английском и итальянском. А в Москве, с сотнями тысяч украинцев и татар, кыргызов и узбеков, китайцев и немцев, невозможно днем с огнем найти ничего на других языках, кроме того убогого клоачного русского, на котором сейчас говорит и пишет эта страна”. Его высказывание процитировали многие российские СМИ, публикация широко разошлась в социальных сетях. Сам Гусейнов объяснил РБК, что “имел в виду не в целом язык”. “Речь идет о том, как люди пользуются этим языком. Как его используют средства массовой информации, политики, юристы, сотрудники правоохранительных органов, которые измываются, глумятся над языком”, – заявил он.

30 ОКТЯБРЯ

Ректор ВШЭ Ярослав Кузьминов тоже в фейсбуке сообщил, что “прочитал полемику и сам пост” Гасана Гусейнова. Кузьминов

написал: “Мне кажется, Гусейнов как филолог должен был бы более спокойно относиться к этой проблеме. Раздражающие сленг и языковые заимствования, обеднение языка – все это проблема каждой страны и каждого века”. Ректор добавил, что “преподаватель университета, входя в публичное пространство – а фейсбук является публичным пространством – должен думать о том, что его поведение в сети отражается на репутации его коллег”. “Все мы имеем право на эмоциональные высказывания, но воспитанный человек старается при этом не обидеть других людей. От преподавателя ожидают серьезно аргументированной позиции, и нежелательно допускать столько неоднозначных толкований, как получилось в данном случае”, – заявил Кузьминов.

5 НОЯБРЯ, 16:30

Состоялось внеочередное заседание ученого совета факультета гуманитарных наук ВШЭ. Сотрудники факультета получили приглашения прийти на него за два дня до этого, 3 ноября. Как сообщила агентству RNS пресс-служба ВШЭ по окончании заседания, совет выразил мнение, что преподавателям вуза стоит “самым ответственным образом относиться к любому, даже частному, выступлению в интернете”. При этом члены совета “подчеркнули приверженность принципам академической свободы и свободы высказываний, а также декларации ценностей ВШЭ, где говорится о том, что университет приветствует «свободный обмен мнениями и идеями, основанный на принципах строгой научности, взаимного уважения и партнерства»”.

5 НОЯБРЯ, 18:40

В Кремле состоялось заседание Совета при президенте по русскому языку. Вечером того же дня было опубликовано видео и стенограмма встречи. Выступавший на совете Владимир Путин назвал русский язык “мягкой силой” России, а также сравнил его с инструментом, который “должен быть в надлежащем состоянии всегда”. Президент назвал “две равновеликие задачи” государства – обеспечить достойный уровень знания языка у граждан России и помочь распространению русского языка за рубежом. “Войну русскому

языку объявляют не только пещерные русофобы – а это мы тоже наблюдаем, думаю, что это не секрет, – разного рода маргиналы здесь активно работают и агрессивные националисты. К сожалению, в некоторых странах это становится вполне официальной государственной политикой", – заявил Путин.

7 НОЯБРЯ

На сайте ВШЭ опубликован протокол заседания комиссии ученого совета по этике, но не совета факультета, а вуза в целом. Коллега Гусейнова по гуманитарному факультету, профессор Максим Кронгауз написал, что узнал о состоявшемся заседании комиссии из фейсбука. В протоколе комиссии по этике сказано, что ей поступило обращение "руководства ВШЭ о предполагаемых нарушениях норм академической этики профессором НИУ ВШЭ Г.Ч. Гусейновым при публичных высказываниях в октябре–ноябре 2019 года". Ознакомившись с высказываниями Гусейнова, комиссия постановила рекомендовать профессору "принести публичные извинения за сознательное распространение непродуманных и безответственных высказываний, повлекших за собой ущерб для деловой репутации университета, а также дезавуировать данные высказывания".

8 НОЯБРЯ

Гасан Гусейнов отказался последовать рекомендации комиссии ученого совета ВШЭ – то есть извиниться и дезавуировать высказывания.

В интервью "Газете.Ru" Гусейнов сказал: "Не уверен, что было бы этично и с моей стороны откликаться на решения относительно моей персоны, которыми комиссия по этике решила поделиться со мной через СМИ". Он выразил сожаление, что его коллегам пришлось потратить много времени на обсуждение ситуации.

9 НОЯБРЯ

Правозащитные объединения литераторов, журналистов и блогеров Ассоциация "Свободное Слово" и "ПЭН-Москва" выступили в поддержку Гусейнова. "Нас беспокоят репутационные потери,

которые несет сегодня ВШЭ из-за решения комиссии ученого совета по академической этике. Но еще большее беспокойство вызывает то обстоятельство, что подобные призывы – покаяться, дезавуировать, а там, глядишь, и отмежеваться – станут повсеместными в наших современных политических реалиях", – говорится в совместном заявлении двух объединений. Его поддержали несколько сотен человек, среди которых писатели, журналисты, филологи и переводчики.

13 НОЯБРЯ

Комиссия ВШЭ по этике принесла извинения Гусейнову за то, что ему не сообщили о рекомендации извиниться за его слова. "В обычной практике сотрудники, чьи вопросы рассматриваются на комиссии, обязательно уведомляются о ее решениях. […] Мы приносим извинения профессору Гусейнову от лица комиссии за эту ситуацию", – цитирует сайт ВШЭ главу комиссии Наталию Ерпылеву. Гусейнов говорил, что о заседании комиссии узнал из СМИ, а не от коллег. Поэтому "откликаться на решения", которые до него донесли таким образом, по его мнению, было бы неэтично».

Вопрос о «клоачном языке», поднятый вокруг поста, обсуждался на нескольких уровнях, вплоть до высшего политического руководства страны. Скоро он был, конечно, вытеснен с первых позиций в новостной повестке другими темами, но за короткое время заставил высказаться тысячи людей – от специалистов по языку и писателей до политических деятелей и высокопоставленных чиновников Администрации президента России. В этой статье я рассмотрю только один аспект одного из центральных вопросов дискуссии, а именно – вопроса о правах меньшинств на русский язык как язык межнационального общения и о состоянии языковой политики в первое тридцатилетие постсоветской России. Речь пойдет о непосредственной публичной речи, о выступлениях конкретных литераторов, политиков и так называемых «обычных граждан», сделанных по следам приведенного выше высказывания в СМИ и социальных сетях. Скажу я и о специфическом административно-политическом дискурсе, который был вызван к жизни случайным обстоятельством совпадения моего высказывания с некоторыми

мероприятиями в области языковой политики – совпадения, сделавшего само это высказывание невольным риторическим экспериментом.

Осенью и зимой 2019/20 года в социальных сетях и Интернет-изданиях распространились тексты, авторы которых отреагировали на приведенное выше высказывание в широком диапазоне – от предложения убить за него, отрезать язык или выслать из России до требования уволить автора высказывания с работы.

Комиссия по этике ВШЭ большинством голосов рекомендовала мне «дезавуировать» собственное высказывание и «принести извинения». Занятно, что за это решение проголосовали гуманитарии (например мои коллеги по факультету О.С. Воскобойников и К. М. Поливанов), а против – единственный математик (доктор физико-математических наук и декан факультета математики в СПб А. В. Омельченко)[1].

Некоторые корреспонденты специально подчеркивали в своих сообщениях, что обращаются ко мне на том самом «клоачном языке». Как некто Станислав Белолипецкий:

«Слышь, чурбан потоптанный, поцанам не понятно, хули твоя черножопая могда делает в быдлостране? Ты, азербот е…ный, чутка при…ел и рамсы попутал. Это я тебе, Гуссейн, на быдлоязыке говорю.

Не нравится тебе, уроженец самостийного Азербайджана, русский язык – проваливай на историческую родину. Преподавай там азербайджанский.

Свинья, что подрывала корни дуба в басне – явно имела научную степень по филологии и преподавала во вшу вшам».

Самое короткое разъяснение ситуации я дал по телефону Александру Мельману (газета «Московский комсомолец», 30 октября 2019 года):

– *«Клоачный русский» – это сильно, по-нашему, по-филологическому. Но что же там клоачного? В любом языке может быть как возвышенная, так и пониженная лексика. Само звучание русского устного вас раздражает?*

---

[1] Устное сообщение председателя комиссии Н.Ю. Ерпылевой.

– И снова вырвано из контекста. Я противопоставляю этот клоачный язык другому, на котором многие либо разучились говорить (да, в т.ч. как и я сам!), либо не хотят учиться. Это язык телевизионных шоу, это язык ненависти, который можно изучать по комментам к моему посту.

– Когда вы говорите «эта страна», ведь не случайно, правда? Опять как филолог филологу: «эта» – значит, не ваша, чужая. Россия для вас чужая страна? Или путинская Россия?

– «Эта» значит не другая, а эта. Не вчитывайте в слова идеологию вражды. – Так в чем «одичала» моя страна, наша страна под названием Россия? Дикость, как и святость, была всегда, на протяжении всей истории. И у других стран – то же самое.

– Одичала в ненависти и нетерпимости. Которая и проявилась в полной мере в комментах к посту. Я и сам не рад такому невольному попаданию в болевую точку. – Тогда вот вам мой последний, тоже неполиткорректный, вопрос: когда о русском языке так говорит какой-нибудь Иван Петров – нет проблем. Но если Гасан Гусейнов – проблема есть, да?

– Проблема есть только для ксенофобов и дураков. Россия – это многонациональный разноязыкий мир, а русский язык не является собственностью какой-либо этнической группы или государства. Непонимание этого – важный симптом общественного неблагополучия и одичания, о котором я и писал.

В дальнейшем я дал несколько более развернутых интервью, например, «Российской газете», еще более подробное обсуждение темы произошло на «Радио Свобода».

Как выяснилось впоследствии, два мотива оказались ключевыми и определившими столь бурную реакцию – как официальную, так и низовую – на высказывание о «клоачном языке».

Первый мотив – это происхождение говорящего. Само представление, что русский язык может быть родным (и даже единственным родным языком) для человека с нерусскими именем и фамилией, оказалось вызовом для большинства моих оппонентов. Из примерно трех тысяч просмотренных электронных сообщений – твитов, скрытых сообщений в мессенджере фейсбука и электронных писем – более полутора тысяч содержали высказывания,

отказывающие мне в праве говорить о русском языке как родном. Вместе с тем примерно треть откликнувшихся поддержала меня – часто именно как «инородца», для которого русский язык в силу исторических причин родной. Другой мотив, который прояснился лишь постепенно, – это стремление официальных и частных лиц представить как ничтожную всякую критику текущей политики в отношении миноритарных языков. Этот мотив мы рассмотрим в другой статье. Здесь же сосредоточимся на том плане общественно-политической риторики, который обычно мыслится лежащим за пределами всякой риторики вообще. Невольно поставленный эксперимент показал, однако, что мы имеем дело, пусть и с теневой, но подчиняющейся определенным правилам и имеющей выраженную социальную функцию системой порождения инструктивных текстов. Уже на следующий день в СМИ и соцсетях (блогосфере) появились тысячи других высказываний, которые с каждым днем сами становились все более ценным объектом для филологии, социальной критики языка и лингвистической антропологии.

В пирамиде ненависти, которую мне пришлось реконструировать на основе анализа поступивших писем, отношение представителя нетитульного меньшинства к титульному языку страны оказалось базой для дискуссии. На официальной вершине пирамиды ненависти оказалась политическая концепция сдерживания меньшинств, а в нижней части пирамиды – многоликий и многословный расизм, фактически объявляющий русский язык собственностью этнических русских. Политически поле публичных высказываний о языке вырвалось за те рамки, которые государство в лице своих главных руководителей либо само выстроило для пользователей языка[2], либо предполагало существующими от века и вовсе не нуждающимися в пересмотре.

[2] См. об этом подробнее в работе: Camus R. *«We'll Whack them, Even the Outhouse»: On a Phrase by V.V. Putin* // Language and Social Change: New Tendencies in the Russian Language. kultura [Almanach of the Forschungsstele Osteuropa. Bd. 10.]. Bremen, 2006. P. 3–6; Nicolosi R., Wargin M. *Politische Rhetorik in Russland* // Burkhardt A. (Hg.). Handbuch der politischen Rhetorik. Berlin: de Gruyter 2019. S. 1113–1130; см. также: Гусейнов Г., Корнев М. *«Речь и насилие» 27 лет спустя* // Digital-агрессия: что делать и кто виноват. М.: РГГУ, 2015. С. 63–77.

Пирамида ненависти и риторика насилия

Анализу «языка вражды», да и вообще языка этнокультурных предубеждений, мешает основополагающая трудность: как заполучить для анализа представительный корпус текстов, не только содержащих высказывания ненависти, но и имеющих общую мишень. Вот почему исследований «языка вражды» и риторики насилия пока явно не достаточно для того, чтобы поднять проблему в ее полноте[3].

Первый ярус – самый широкий – это рядовые пользователи соцсетей, люди, которые выразить свою ненависть могут только какими-то нечленораздельными выкриками. Пользователь твиттера *Bonivur @KLOP1970* пишет 14 ноября 2019 года: «От своего имени заявляю: профессор Г.Г. – уе*ан. Тупое сионистское говно». Пользователь *Hulio* на портале «PhD в России» вторит ему: «Поток сознания недалекого и малообразованного человечка […] тупой, неадекватный русофоб […] недалекий умом потомок тюрков». Пользователь *Геннадий Калишевич* на форуме «MAXPARK» пишет: «Слезшая с пальмы или со скалы безобразина научившаяся произносить несколько звуков начинает критиковать и давать оценки».

На первом ярусе пирамиды – самом многочисленном – мы видим проявления нескольких чувств:

1) Сильное чувство ущемления («как это так? я – русский, это мой язык, и вдруг какой-то азер/тюрок/еврей оскорбляет МОЙ язык?»); итоговая формула такой реакции: «Человек, принадлежащий к более низкому племени и назвавший мой язык “клоачным и убогим”, во-первых, обесценил мою собственность, а во-вторых, обвинил меня в том, что я плохой ее наследник!».

2) Связанное с этим ущемлением желание утвердить превосходство русской культуры над, например, азербайджанской («кишлак», «слез с дерева», «торговец с рынка»); эти пользователи соцсетей считают, что «их» русская культура во всех отношениях выше азербайджанской культуры.

[3] *Язык вражды против общества: [сборник статей]* / Сост. А. Верховский. М.: Сова, 2007; Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. *Русский анекдот: Текст и речевой жанр.* М.: Языки славянской культуры, 2002.

3) Агрессия: на том же форуме обозначен заголовок «Враг русского народа рядом», пользователь *Кызел* на портале «Усадьба Урсы» пишет: «Ведь будет удивляться когда по фейсу где нибудь получит... Кто его с рынка отпустил?». Агрессия на уровне первого яруса пирамиды ненависти выливается прежде всего в жажду физической расправы.

Перед нами, таким образом, выступления представителей того сегмента российского общества, который говорит и пишет на том самом «клоачном» языке, из-за которого и разгорелся конфликт. Пользователи видят это и – рекурсивно – все больше распаляются, начиная учить автора высказывания, как правильно пользоваться настоящим «клоачным» языком.

Примерно две трети из более, чем трех тысяч доступных автору постов и личных электронных сообщений, представляют богатейший материал для изучения «клоачного дискурса». Вот только два примера; авторы их – реальные лица, выступающие под псевдонимами или под собственными именами, – восприняли медийный скандал как поощряющий стимул для таких личных сообщений в моем фейсбуке.

Poul Gofund
29.10.2019, 12:07

*«Мои братья научат тебя специально армянский, чтобы потом молился о русском:) хотя кому говорю? многие твои соотечественники и так знают армянский, особенно бараны из разведки, а скажи спасибо русскому языку, точнее русским, что ты сейчас жив здоров, находишься в Москве и хорошо зарабатываешь, а то кто знает что было бы, если мы дошли до Баку:) Мне тебя жаль, профессор) Среди моих соотечественников тоже есть неблагодарные к русским люди, их я называю предателями, но блин, неблагодарный к русским среди азеров, ты видимо столько искусством питался, что нюх потерял, у тебя диагноз гипермозгае*ацин, стал недооценивать то, что тебе позволили иметь. Ешкин кот, и почему всякие дегенераты всегда ищут для себя особого хайпа, такого, чтобы затем всю свою жизнь жить без совести? хотя, это тоже видимо вопрос риторический, а я просто увидел истинного имбицила, и даже не*

азера:) Гуманитарный ты наш российский дармоед особого назначения...бывай».

Richard Best

17.11.2019, 05:14

*«Ты на себя в зеркало смотрел Г***о Черножопое? Сука недомоченная. Ты же ущербная бездарность, ты ничего не стоишь, ты ни на что не способен. Ты всегда боялся жить, ты прожил приспосабливаясь. Ты ничего не достиг, все что ты умешь – целовать в задницу за деньги. Ты неполноценная ублюдина и кусок дерьма на фоне Великой Российской Империи и Советского Союза, и настоящих людей которые это построили. Неужели ты не понимаешь, что ты сексуальный неудачник? Ты не можешь в личной жизни достигнуть полноценного оргазма. ты стараешься-стараешься, ты столько времени потратил чтобы достигнуть эрекции, ты так хочешь почувствовать... и ты долбаешь таких же лохов как и ты, и у вас все равно ничего не получается. Скажи хасан чурумбайстанович у тебя мама такое же уродливое чудовище как и ты? Она деньги на продаже наркотиков собирала? А роды у нее в чернобыле принимале когда она была беремена тобой? твоя мама – просто гавно, она тебе не говорила, но ей е***ли по кастылям в больнице и она отшибла себе задницу. И с тех пор она стала сумасшедшей ибо только когда китайцы ее от***али в жопу она испытывала покой. Она стала дурой и родила тебя только чтобы отомстить любви всей своей жизни – леониду гозману от григория амнуэля. Надеюсь ты мне благодарен? ведь я сегодня раскрыл тебе все тайны твоей судьбы».*

В пику таким сообщениям поступали и письма поддержки. Они образуют контраст с вышеприведенными, но бранный дискурс часто захватывает и их.

Seraphim K.

12.11.2019, 10:21

«Довольно простая ваша мысль о недопустимости говорить суржиком на федеральных СМИ привела к бурленью мозгов этих

говорителей. Единственно, чем они в состоянии ответить, не нарушая законодательство открыто, так обвинением в национальной нечистоте. Удачи! И не обращайте внимания на одноклеточных».

Как видно, нижний ярус пирамиды ненависти следует отграничивать от обычного ландшафта, в котором обитают другие носители языка. В самой же пирамиде мы переходим на второй ярус – здесь находятся журналисты разнообразных и многочисленных СМИ и даже поэты. Здесь все не так прозрачно, как на первом ярусе. Журналисты использовали разную тактику. Газета «Завтра» сделала несколько больших публикаций, подверстав к главному материалу скрины фейсбучных постов разных лет, с фотографиями («с хасидом в аэропорту», «на протестном митинге», на флешмобе с плакатом «свободу Олегу Сенцову»). Корреспондент информационного агентства «Журналистская правда» Григорий Игнатов на портале «Новостной фронт» пишет: «Нет, это не индивидуальный предприниматель из соседнего ларька с шаурмой – это целый профессор» (опять всплывает тема первого яруса про «торговца с рынка», но теперь она как бы отрицается). И далее: «Он 30 лет “борется с империей”, поливает вонючей грязью Россию, ее язык, ее народ – и ничего, только здоровеет. И никто его не увольняет со вкусных мест работы. […] Сказанное слишком однозначно, слишком многократно повторялось, слишком оскорбительно, чтобы оставить его без последствий!» Некоторые журналисты ссылаются на данные стихийных соцопросов. В частности, на портале infox.ru пишут, что аналитик Семен Багдасаров в телеграме запустил голосование:

«Может ли профессор ведущего университета страны писать подобного рода публикации, как частное лицо?” Из 750 проголосовавших 89% ответили: “Нет, это возмутительно”. 7% допустили право человека свободно говорить так, как он считает нужным».

Поэт Амирам Григоров пишет 10 ноября 2019 года в своем фейсбуке:

«[Автор высказывания] допустил именно нападки на русский народ, будучи сам нерусским. Сказал максимум такого, что можно было сказать, не рискуя загреметь под суд. И повод был таков –

Гасан-бей недоволен, что в России не ведется, вопреки здравому смыслу и за счет ресурсов русского народа, ползучая суверенизация этнических меньшинств, как это было в брежневском совке. Почему та прежняя советская модель, когда в республиках русские и русскоязычные вынуждены были, хотели они того, или не хотели, учить нацязыки, активно поддерживается ныне прозападным перхотливым сообществом?[4]. Потому что это вредно для России и для русских, и направлено в сторону распада России. Вроде бы, СССР у них зло – причем, во все эпохи. Но это не так. Брежневленд Западу был выгоден, как мало что другое – источник сырья, покупатель зерна и ширпотреба, покладистый политический оппонент, постоянно игравший в поддавки. И еще – это был колосс на глиняных ногах – в отличие от сталинского СССР и даже хрущевского. А что до массового опорожнения житомиро-мааскофских филологов и прочих эпштейнов "да он не обижал русских, это ж филология, критика языка и т.д." – не валяли бы вы ваньку. Кого вы тут надуть хотите? Нешто вы вообще всех за дураков держите?».

В записи от 11 ноября 2019 года Амирам Григоров снова повторяет исходный пост и снова объявляет ключом к содержанию высказывания этническое происхождение:

«А в Москве, с сотнями тысяч украинцев и татар, кыргызов и узбеков, китайцев и немцев, невозможно днем с огнем найти ничего на других языках кроме того убогого клоачного русского, на котором сейчас говорит и пишет эта страна».

Вот написал профессор. Что за кыргызы такие? Кто это? Я полагаю, что речь идет о киргизах. Но зачем либеральный профессор язык-то так сломал? Вернее, для чего? Чтобы свою совковость подчеркнуть? Была в перестройку историйка, когда эстонцы стали давить на Кремль, требуя введения новой буквы в слово "Таллин" – дополнительной "н" – чтобы было "Таллинн". Маразм, скажете? Но эстонцы настаивали, давя на то, что это соответствует их эстонской фонетике, и горбачев-фонд, управлявший нами в те годы, взял под козырек. Поменяли даже неоновую вывеску над московским кинотеатром "Таллин". Это притом, что латыши,

[4] Перхотливый – игра слов, указывающая на еврейское происхождение сообщества: контаминация «пархатого» и «прихотливого».

к примеру, называют русских "криевсами", то есть кривичами, что конкретно неверно, потому что русские не только потомки кривичей, но и вятичей, и целого ряда других славянских племен, да еще и некоторых народов, к славянам не относящихся. Но сложившееся в языке суть традиция, которую нельзя менять, не так ли? Впрочем, в те годы был еще советский народ – на бумаге, наверное, по большей части, но был. А сейчас нет его. Есть русский народ и русский язык, есть киргизский народ и киргизский язык – и это их дело, как себя называть, а у нас сложилось так и только так. Не называем же мы грузин "картлами" или армян "хаями"?

Филолог, большой профессор, отличается столь малым языковым чутьем, что не допетривает, насколько чудовищно не по-русски звучит это "кыргызы"? Кому нужен такой профессор? Привозу[5] нужен? Ну так пусть на привозе и трудится».

Наконец, третья запись Амирама Григорова, за 10 ноября 2019 года:

«Прочитав тексты гасана гусейнова вглубь, оценил сполна – и юморок этот образованский, и игры слов на уровне даже не Райкина, а Шурова и Рыкунина, и кромешную злобу взбесившегося травоядного. Стало понятно чуть более, чем все.

Это не лечится. Ну, как далеко зашедшее бешенство.Не, если он останется на работе, этот профессор – это плевок во всех нас. В каждого жителя России. В людей Донецка. В людей Крыма. Во всех, кто любит свою страну и честно вкалывает – получая, однозначно, в два, а то и в 10 раз меньше, чем этот масскофский "профессор" в ВШЭ.

Я счел бы сложившуюся ситуацию пресловутым малым, говорящим о большом – по этой ситуации сужу о нашем будущем. Если гнева и возмущения россиян достаточно для того, чтобы гасан-бей пробкой вылетел со своего теплого местечка – будущее у нас, возможно, есть. Если этот энцефалитный клещ останется "наставником молодых", будущего у нас абсолютно однозначно нет никакого. За свое будущее надо бороться, не так ли?»

Как видно, суждение Григорова распадается на три части: само высказывание о «клоачном русском языке» – это, в представлении Григорова, не слова человека, а «плевок взбесившегося травоядного»; именно за этот плевок, однако, «энцефалитного клеща»,

---

[5] Привоз – одесский базар; эвфемизм «сборища евреев».

рядящегося в профессорскую тогу, держат на высокооплачиваемой работе; если «мы хотим иметь будущее», необходимо удалить нежелательное существо из учебного заведения. В условиях, когда «не существует универсальных правовых ограничений на высказывания ненависти»[6], необходимо понять отношение такого рода высказываний к риторической ситуации в обществе в целом. Высказывание Григорова представляет собой реакцию на предыдущее высказывание, так же сделанное в фейсбуке и дававшее не вполне аналитическую эмоциональную оценку происходящему с языком СМИ. Эта реакция могла бы быть иной, если бы дискуссия о свойствах языка СМИ и о языковой политике велась в рамках публичной политики. Но поскольку место публичной политики замещают другие практики, то и реагирующий на политическое высказывание чувствует себя вправе переформатировать нежеланный тезис в личное обвинение. Содержание высказывания, вызвавшего ярость оппонента, игнорируется, а на первый план выходит личность говорящего. Сам позволивший себе это высказывание субъект становится объектом ненависти. При этом элементы ненавистного высказывания легко инкорпорируются в собственный поток речи. Эта дискурсивная стратегия – «ты сам меня спровоцировал, ты этого хотел, что ж, ты прав, но твоя правота дорого тебе обойдется!» – вызывает следующий виток ненависти уже у читателей Амирама Григорова. И для них ареал, в котором приходится высказываться, – соцсеть, где каждый хочет предстать в наиболее выигрышном для себя статусе, вообще хочет быть замеченным. В комментариях к посту Амирама Григорова выступающие под собственными именами и собственными портретами-аватарами друзья и подписчики Григорова предлагают покалечить, убить автора высказывания или изгнать его как врага.

Поразительный контраст между вызывающими симпатию портретными образами и содержанием высказываний (вплоть до дерзкого призыва организовать убийство или избиение) хорошо вписывается в теоретическую модель, разобранную в сборнике,

[6] См. подробнее в предисловии Миклоша Харашти к книге: Herz M., Molnar P. (Eds.). *The Content and Context of Hate Speech: Rethinking Regulation and Responses.* Cambridge: Cambridge University Press, 2012. P. XIV.

составленном Майклом Герцем и Питером Молнаром: сами по себе высказывания ненависти, публично сделанные с открытым забралом, могут быть защищены законами о свободе слова (в случае США – первой поправкой к Конституции), но вот конкретный ущерб от любого высказывания может быть взвешен вплоть до доллара[7]. В условиях, когда такого рода дифференциация невозможна, высказывания ненависти становятся субститутами публичной политики и декларацией гражданской озабоченности. Комментаторы считают, что вынуждены использовать «язык ненависти» как оправданный риторический инструмент для защиты некой сверхценности, природу которой нам важно понять.

Итак, второй ярус пирамиды ненависти отличается от первого 1) попыткой развернутого анализа ситуации, сводящегося в основном к разоблачению происхождения автора публикации; 2) гораздо более подробным и развернутым текстом. Однако первый и второй ярусы объединяет все та же инстинктивная ненависть к «чужому», к «врагу», который пытается отнять «мое», причем один раз «перхотливое сообщество житомиро-мааскофских филологов и прочих эпштейнов» уже с успехом развалило СССР и теперь пытается повторить этот опыт с Российской Федерацией.

Третий ярус пирамиды ненависти – это медиаперсоны, высказавшиеся о «русофобии» и считающие, что вести такие речи о языке российских СМИ можно было только в состоянии опьянения. Журналист, публицист и телеведущий Антон Красовский пишет:

«Профессору с фамилией Гусейнов лучше было бы не обсуждать русский язык в таком контексте. […] Помимо профессионализма существует понятие этики. И с фамилией Гусейнов можно обсуждать русский язык только в том же самом контексте, в каком русский язык обсуждал В.И. Даль и Д.Э. Розенталь. То есть вынимая его из политического и негативного контекста. И не приписывая русскому языку как целой огромной масштабности, общности, на которой общаются сотни миллионов людей по миру, какие-то как ему кажется унизительные коннотации. […] Я подозреваю, что он

[7] См. подробнее о деле Альберта Снайдера: Asam L. *Foreword: Hate Speech and Common Sense* // Herz M., Molnar P. (Eds.). *Op. cit.* P. XIX–XXI.

просто, несмотря на то, что носит фамилию Гусейнов[8], много пьет. И в состоянии алкогольного опьянения способен написать буквально много чего».

Эту же догадку высказал телеведущий Дмитрий Киселев: «Ну, ладно, профессор проспится и вернется к своим академическим занятиям, но чему он будет учить студентов?».

Писатель Юрий Поляков пишет, что у профессора «заподозрили психическое заболевание», «это классический случай заболевания аутофобия, – когда человек ненавидит все, что его окружает: и страну, и ее нравы, и обычаи, и язык, и пейзажи». И, разумеется, рассуждает о том, чему – с такими взглядами и с таким «заболеванием» – профессор может научить студентов. Писатель Александр Проханов в интервью «Эху Москвы» говорит, что такое высказывание о русском языке – богохульство:

«Допустим, кто-нибудь в Израиле из русских эмигрантов сказал бы, что иврит – это язык недочеловеков. Что было бы? Я утрирую, там не было сказано “недочеловеков”, но там и не было сказано, что русский язык – это величайший в мире язык, как об этом говорил Тургенев, – этого тоже не было сказано. Русский язык в данном случае – это такая же святыня для русских людей, как английский для англосаксов. И с этим нужно обращаться очень бережно и осторожно. Потому что иногда по интонации, даже по выражению лица можно почувствовать, что это богохульство. Мне не нравятся высказывания Гусейнова по поводу русского языка. Лучше бы он промолчал. Легче было бы нам с вами сегодня».

Не случайно три другие линии обвинения автора, примыкающие к его этнокультурной неполноценности, – это обвинения медицинского или религиозного характера: сказать такое мог либо безумец (Юрий Поляков), либо алкоголик (Дмитрий Киселев), либо богохульник (Александр Проханов).

Четвертый ярус – это часть коллег по цеху вообще и университету в частности, гуманитарии, которые решили подвергнуть сомнению академическую и социальную репутацию профессора. В основе высказываний на эту тему – предположение о покупке

[8] Любопытный случай позитивной дискриминации мусульманина как непьющего.

дипломов с научными степенями (например в сети на эту тему охотно рассуждал блогер-националист Егор Холмогоров), надежда на скорое отлучение от преподавания, а также о подмене диплома доктора культурологии дипломом более престижного в глазах филологов доктора филологических наук (сомнения на эту тему вылились в целый раздел в статье «Википедии», авторы которой в конце концов пришли к выводу, что автор поста – все-таки доктор филологических наук).

Пятый ярус венчает пирамиду ненависти и представлен человеком, сказавшим о «пещерных русофобах, объявивших войну русскому языку». А кто объявил войну – тот враг. Через несколько дней после публикации поста в фейсбуке, а именно 5 ноября 2019 года, состоялось заседание Совета по русскому языку с участием президента Российской Федерации. В своем выступлении президент заявил, в частности:

«Войну русскому языку объявляют не только пещерные русофобы – а это мы тоже наблюдаем, думаю, что это не секрет, – разного рода маргиналы здесь активно работают и агрессивные националисты».

Именно после этого сигнала Захар Прилепин, Юрий Поляков, Александр Проханов, Сергей Лукьяненко, Антон Красовский, Виталий Третьяков, Владимир Соловьев, Дмитрий Киселев и другие также заговорили о русофобии.

А теперь, после взгляда на пирамиду ненависти сверху, попробуем войти внутрь и оттуда рассмотреть некоторые ее ярусы. Начнем с первого яруса. Многочисленные комментарии и твиты «Чемодан – вокзал – кишлак» говорят прежде всего об имплицитном представлении о превосходстве русской культуры над азербайджанской: по мысли таких пользователей, профессор-азербайджанец не может равняться по своей ценности русскому профессору, поэтому именно «кишлак», а не, например, «чемодан – вокзал – бакинский университет». Таким образом имплицитно предполагается, что место азербайджанца именно в кишлаке (как вариант – на рынке), а не в высшем учебном заведении. Пользователь фейсбука Валентин Зарецкий пишет:

«Ему дали образование (наверное бесплатно), учился он на русском языке (по-другому у нас не учат), а теперь он этот язык

оскверняет? Я не кровожадный человек, казнить за это не надо, а вот его поганый язык отрезать не помешает. Молчуном он будет выглядеть умнее!».

Предлагая «отрезать язык» филологу, высказавшемуся о языке, этот пользователь фейсбука, сознательно или нет, обращается к весьма архаичным практикам, подменяя язык как средство коммуникации языком как органом речи.

Пользователь твиттера *Alexander Ionin @IoninAlexander* пишет: «Как правило, уровень культуры познается по отношению к врагам, видимо у Гусейнова он нулевой». Судя по всему, этот пользователь решил, что русские – для профессора враги и если бы при этом у профессора был высокий уровень культуры, то он относился бы к русским (врагам) более терпимо именно как к врагам. Агрессивная проекция собственного восприятия на представления другого распространена, как показывают некоторые исследования, среди людей, длительное время погруженных в Интернет и испытывающих зависимость от этого медиума. В таком случае степень агрессивности высказывания может указывать на требуемый уровень самозащиты от нежелательного контента[9].

В высказываниях десятков пользователей твиттера возникает тема *врага народа.* К примеру, пользовательница *Светлана Зарочинцева @veta12855430* пишет:

«Да какой он профессор тем более филолог? Чем думает министр образования? Или она не знает как и чему учат в высших учебных заведениях нашу молодежь? Это просто враг. Никто не отвечает за идеологическую направленность. Его судить надо как врага».

Светлане Зарочинцевой вторит пользователь твиттера *Олег@GvrzbAEcDkrqWmz:* «Гнать чмошника! Он враг Русского народа!» Характерно, что во втором твите уже не «враг народа», а «враг Русского народа» – причем слово «русский» написано с заглавной буквы. Таким образом, социальное («враг народа») переплетается с национальным («враг русского народа»), и это тоже одна из граней культурной идентификации.

[9] См. подробнее в работе: Afroz N. *Internet Addiction and Subjective Well-Being of University Students* // Indian Journal of Health and Wellbeing. 2016. Vol. 7. № 8. P. 787.

Еще одна тема, активно обсуждавшаяся в социальных сетях и СМИ, – вопрос о *наказании*. Носители языка почувствовали себя силой, могущей карать тех, кто на этот язык покусился. Автор телеграм-канала «Мейстер» считает, что наказать «клоачного» должно «само общество». *Наталья@nat5110* пишет: «Розгами его нещадно», *Svetlana@Komorimaus* – «На кол!», *Наталья@good37771* – «Кастрировать». Пользователь твиттера Человек *@buddhaja* пишет: «Где ему въе**ть по его убогой клоачной роже?», а пользователь *СМЕРШ @verseti_tommy* прямо заявляет: «Думаю убить его».

Готовность *убить* за слово, задевшее самое ценное, что есть у человека, его личность, может считаться фигурой речи, возникающей на пересечении культурной и персональной идентичностей. Язык составляет ядро человеческой личности, без языка личность рассыпается как карточный домик, и не остается ничего. Условный пользователь *СМЕРШ* (и не только он) хочет убить того, кто своим высказыванием разрушает личность этого самого «Смерша», уничтожает его культурную идентичность, а значит, и его самого. «Смерш» отчаянно защищается, потому что хочет и дальше говорить на своем «убогом, клоачном», но зато родном, языке.

Национальная тематика причудливо переплетается с социальной. К примеру, пользователь *Pavvvka@Pavvvka* пишет:

«Достоевский (19 век) о том времени, но схоже и с нашими демократами, либералами, творческой интеллигенции, Иуд с Эха, Дождя, Гасанове, Бойцове и прочих их ВШЭ: “Прежде они считались демократами, теперь же нельзя себе представить более брезгливых «аристократов» в отношении к народу”».

Ему вторит пользователь твиттера *Terramorpher @terramorpher*, который пишет: «И еще небось считает что он важнее для России, чем “все быдло, которое его критикует».

Брезгливый аристократ, смотрящий на народ как на быдло, – еще один из мотивов, хотя далеко не самый главный. И здесь, опять-таки, вклинивается национальная тема: как этот азербайджанец, «слезший с дерева» (вариант «торгующий на рынке»), смеет смотреть на нас сверху вниз? Характерно, что евреем профессора называют не так часто, как азербайджанцем. Действительно, граждане-патриоты попали в сложную ситуацию: кем считать профессора –

азербайджанцем или евреем? Евреи ведут свою национальную принадлежность по линии матери, а азербайджанцы – по линии отца. Сложная ситуация для патриотов-борцов за русский язык. И хотя многие писали о еврейских корнях профессора, но азербайджанская линия все же количественно взяла верх (возможно, не в последнюю очередь из-за азербайджанского имени). Однако было немало пользователей соцсетей и представителей СМИ, отметивших в качестве главной беды все же именно еврейское происхождение профессора. И если в первом случае преобладала тема превосходства русской культуры над азербайджанской («кишлак», «рынок»), то во втором случае преобладали мотивы русофобии («Кем может быть еврей, как не русофобом? Двести лет вместе, а все рыло воротят!»). Еще одно важное высказывание о еврействе – пользователь твиттера *Вячеслав@y7aDwSoyM90xDnO* пишет: «В Берлине, из таких как он совсем недавно делали прекрасные абажюры и перчатки» (орфография и синтаксис оригинала). К этим обвинениям добавляются такие характеристики: гомосексуалист, педофил, шизофреник… Здесь просматривается более глубокая связь высказывания с общей линией агрессии, и это не просто ругательства, а попытка обесценить личность оппонента, показать, что высказывания такого человека просто не могут обладать никакой ценностью.

На втором ярусе пирамиды ненависти располагаются многочисленные журналисты, репортеры, обозреватели и другие представители СМИ. Есть четыре возможности оперативно отреагировать на выступление о «клоачном языке»: 1) безоценочно и безэмоционально проинформировать своих читателей о «казусе Гусейнова»; 2) промолчать об этом; 3) поддержать коллегу; 4) влиться в хор обиженных и ненавидящих. В пространстве СМИ присутствовал весь спектр этих отношений, но самым массовым оказался последний вариант. То, что одновременно, как по команде, в десятках СМИ начались яростные нападки на автора высказывания о «клоачном языке», говорит только об одном: команда сверху действительно была. Журналист, который пишет по распоряжению начальства, не так искренен, как блогер или пользователь твиттера, пишущий по велению сердца. Однако написать об одном и том же можно

по-разному. Например, журналисты газеты «Завтра» вполне сознательно пишут свои статьи о профессоре в форме доноса. Они жаждут наказания для профессора, воспринимают его как врага, и их статьи – это открытый призыв покарать ненавистного им человека. А вот, например, телеканал «Царьград» *@tsargradtv* пишет 29 октября 2019 года в твиттере: «Доктор филологических наук, профессор ВШЭ назвал русский язык "убогим и клоачным", а граждан России менее умными и человечными, чем все остальные». Прямая ложь журналистов телеканала «Царьград» сознательно вывела разжигание ненависти на новый виток.

Присмотримся к заголовкам статей. «Язык до вышки доведет», «Расторопный торговец русофобией», «Династия русофобов», «Враг русского народа рядом», «Что забыл русофоб в "порядком одичавшей" России?», «Г-в вместо извинений за "клоачный русский" снова оскорбил россиян», «Клоачный русофоб наотрез отказался извиняться», «Клоачный Гусейнов», «Какие извинения? "Чемодан – вокзал": семеро в ВШЭ постарались заставить Гусейнова извиниться», «Как наказывать за оскорбление русского языка и культуры», «В Москве прошли одиночные пикеты против профессора-русофоба Гусейнова», «"Клоачный профессор" показательно вытер ноги о Путина», «"Я и в самом деле не люблю Россию": от создателя "клоачного русского языка" – как Гусейнов рассказывал Франции о культуре и режиме», «Расчлененка в клоачечной», «У Гусейнова заподозрили психическое заболевание», «Чемодан – вокзал – Баку. Русские патриоты дали жесткую отповедь русофобским высказываниям профессора ВШЭ», «Гусейнов доказал – русофобия единственно разрешенный и спонсируемый расизм в РФ и мире», «Сын Гасан вспомнил, что он еврей, а отец Чингиз забыл, что азербайджанец», «Защита Быкова – как не стоило вступаться за русофоба Г-ва», «Русский язык как мягкая сила в войне с русофобской сволочью», «Профессор, у вас отвалился хвост», «В старину Г-ва выпороли бы», «Возвыситься над толпой, или Эксперимент профессора (Когда человек, не чувствующий народ, пытается играть общественную роль…)», «Счастье русофоба», «Плевки за гонорар (кто и зачем финансирует русофобов)». Ключевым понятием этого яруса является «русофобия». Выражение «пещерные русофобы», произнесенное

президентом России, как по волшебству, материализовалось в заголовках множества статей. Можно было бы считать все случившееся стихийным «хайпом», если бы не попытка решить вопрос, хотя бы частично переведя его из области противостояния «неблагодарного инородца» русской культуре в область более остро развивавшегося в последние тридцать с лишним лет конфликта – армяно-азербайджанского. Одним из наиболее интересных инструментов развертывания темы «русофобии» оказалась попытка атаки на оппонента путем перевода разговора на уровень другого конфликта, коренящегося в недавней советской истории, – армяно-азербайджанского противостояния. По свидетельству директора одного из московских институтов Академии наук, этнического армянина, к нему в середине ноября 2019 года обратился представитель Администрации президента с предложением дать отпор «азербайджанцу» за выпад «против России». Директор института отказался от участия в спецоперации. Но тему «азербайджанца – врага русских» подняла в своем телеграм-канале главный редактор телеканала «Russia Today» Маргарита Симоньян, процитировавшая неизвестного (возможно, вымышленного) блогера, назвавшего виновника «клоачного скандала» «Гасан-режь-Русню-Гусейнов».

Симоньян пришлось публично оправдываться за эту попытку приписать автору еще и выдуманный призыв к кровавому насилию, и после двух публикаций об этом в «Новой газете» волна обвинений в русофобии так же внезапно улеглась в течение нескольких дней, как и зародилась. Не исключено, что попытка погасить огонь бензином была признана негодной и организаторы кампании решили отказаться от нее, возможно, с целью выработать новую стратегию упреждающего разгрома потенциальных критиков современного русского медийного языка как «клоачного».

Тем не менее эта волна успела показать и всему обществу, и его медийно-административным манипуляторам две вещи: безоружность людей перед дискурсом насилия, но и относительную непрочность кампании ненависти.

Табу, нарушенное суждением «врага» о свойствах постсоветского русского языка, оказалось нарушено и самими ненавистниками. Вместо защиты языка от злословия им пришлось символически

повторить этот акт богохульства. Таким образом, опорочены оказались ресурсы, которыми ненавистники воспользовались для защиты некой нормы. Житель Кыргызстана, назвавший себя Станиславом Белолипецким, завершает свою переписку с виновником скандала словами: «Ты – наглый зажравшийся чуркобес, который обнаглел настолько, что гадишь на язык страны, которая тебя приняла, дала образование и ПОЗВОЛЯЕТ эдакой русофобской вше преподавать во ВШЭ»[10].

Несмотря на буйство ненависти, прорывающейся во всех мыслимых регистрах – от сексуального до этнического, – у всех хейтеров просматривается одна общая мотивная линия, за которую манипуляторы их и смогли втянуть в кампанию ненависти. Эта линия – парадоксальный нормативизм, который почти у всех авторов «высказываний ненависти» коренится в советской эпохе «дружбы народов», «бесплатного образования» и торжества «великого и могучего русского языка». Их оппонент предал эту норму в самой ее сердцевине – в отношении к русскому как к языку межнационального общения всех советских народов-братьев. Правда, вовсе не желая этого, участники пирамиды ненависти раскрыли тот самый план живой народно-интеллигентской речи, который скрывала от самой себя вся советская эпоха, – план речевого насилия и безудержного колониального шовинизма. Оппоненты «клоачного профессора» так и не смогли прийти к согласию, что хуже – быть евреем или азербайджанцем. Дискурс «взвешивания кровей», распространенный в советское время, остался тем критерием истины, который не дает даже близким по духу соратникам доверять друг другу.

В теоретическом плане объяснение по крайней мере временного закрытия нашего невольного риторического эксперимента дают Рудольф Дроалин и Анник Валло, изучившие предпосылки российского законодательства и правоприменения в отношении «языка ненависти» и «экстремистских проявлений». По мнению этих авторов, в отличие от западных обществ, опирающихся в своем «антиненавистническом» законодательстве на либеральные ценности

[10] Электронное письмо автору от 11 ноября 2019 года.

и права человека, Россия идет по «третьему пути», считая базовой ценностью сохранение социальной стабильности[11]. В нашем конкретном случае кампанию защиты от обвинений в «клоачности» и «пещерной русофобии» ее организаторам пришлось вести средствами «риторики клоачности», подрывая, таким образом, и социальную стабильность, и декларируемые ценности культурного превосходства.

Воплотив высказанное 28 октября 2019 года утверждение в живой письменной и устной речи, организаторы кампании повели себя, однако, в полном согласии с той негативной характеристикой риторики, на которую обычно обращают так мало внимания, что иногда опускают при переводе трактата Квинтилиана «Риторические наставления». Квинтилиан пишет[12], в частности, что если допустить представление о риторике только как о науке, искусстве или технике убеждения, то в руках некоторых людей она и превращается в – и тут он использует греческий термин – κακοτεχνία – негодный инструмент, доказывающий то самое, что скверный оратор хотел опровергнуть.

Саморазоблачительная акция – атака на «пещерного русофоба», проведенная средствами «клоачного языка», – прервалась на время пандемии в марте 2020 года, но ее организационный и риторический потенциал еще не исчерпан.

---

[11] Droalin R., Valleau A. *Russian Hate Speech Legislation in the International Context* // International Journal of Anti-Terrorism Studies. 2018. Vol. 3. № 1. P. 1–8.

[12] Quint. Inst.or. II, 15, 2–4.

ФОРУМ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ В ЄРУСАЛИМІ 1992 РОКУ

Леонід Фінберг:

На початку 1992 року ми з Іваном Михайловичем Дзюбою отримали пропозицію від Якова Сусленського, колишнього радянського політв'язня, який вже певний час жив у Ізраїлі, щодо проведення Українсько-єврейського форуму порозуміння в Єрусалимі. Яків писав, що є домовленість із певними бізнесменами в Канаді та Америці, які пообіцяли профінансувати цю зустріч. Із часом з'ясувалося, що ніхто з тих потенційних меценатів грошей не дав. Зрозуміло, що ми радо відгукнулися на пропозицію та погодилися стати партнерами з українського боку у підготовці цієї зустрічі.

На той час між Україною та Ізраїлем ще не було ані дипломатичних відносин, ані авіаційного сполучення. Ізраїльські візи можна було отримати лише в Москві. Яків Сусленський із несамовитою енергією, (а він був людиною завзятою), почав розсилати десятки персональних запрошень усім, кого вважав гідними бути учасниками форуму. Списки запрошених укладали й ми, і тут почалася чехарда.

До української делегації повинні були входити народні депутати, лідери українських партій, бізнесмени, діячі культури, українські та єврейські письменники, знані спортсмени, праведники світу, колишні дисиденти. Узгодити списки було надзвичайно важко: інтернету ще не було, у кожного з потенційних учасників зустрічі були свої життєві плани, які часто не збігалися із планом поїздки, а ще й пошта не дуже добре працювала. Окрім того, інколи були

різні бачення з нашого боку і з боку Якова та його колег щодо тих чи інших персоналій. Проте, було велике спільне бажання провести такий форум.

Одним із промоутерів цієї акції був Дмитро Павличко, який на той час очолював Комітет закордонних справ Верховної Ради. Він домовився з тодішнім Президентом України Леонідом Кравчуком, який пообіцяв надати для поїздки літак. Чи не щотижня ми з Іваном Михайловичем отримували листи від Якова Сусленського, із вимогою однозначних відповідей щодо складу делегації, дати вильоту, гарантії щодо літака тощо. Проте, всі питання, що треба було негайно вирішувати, зависали у повітрі. Час візиту стрімко наближався, а відповідей на чимало питань не було. Лише за декілька тижнів до названої дати було підтверджено Президентом Леонідом Кравчуком, що літак для делегації буде надано. Про те, що окрім літака треба буде платити за «повітряний коридор», тижневу стоянку в аеропорту Тель-Авіва, ніхто з нас не знав. Як вирішити ці проблеми ми навіть не уявляли.

На цьому етапі до вирішення проблем приєднався Йосиф Зісельс із його несамовитою енергією та досвідом. Йому вдалося домовитись із ізраїльським боком про вирішення цих питань. На певному етапі, коли ми вже мали групову візу для перельоту в Ізраїль (про це розповідає Олена Фінберг) і обіцянку літака, ми зустрілися з членами делегації в актовій залі Національної академії наук України. Ми з Іваном Михайловичем розповіли про програму зустрічі. Наприкінці розмови, звернувшися до аудиторії, я сказав: «Наступного дня в Єрусалимі!» Всі присутні розсміялися, впізнавши парафраз відомого єврейського «Наступного року в Єрусалимі».

Далі я фрагментарно зупинюся на моментах, які зберегла пам'ять... Ми вже в аеропорту Бориспіль. Літак є, проте людей, які прийшли і готові летіти в Ізраїль, більше, аніж він вміщує. Вже після всіх узгоджень приїхав хтось з «резервних списків», чиїх імен не було у груповій візі. Можна собі уявити драматизм цієї ситуації. В літаку 67 місць. Людей пропускали, рахуючи 1,2,3... і так до 67-го. Я стояв 68-им (як організатор, я повинен був пропустити всіх запрошених першими). І тут Дмитро Павличко каже: «Пане Леоніде, заходьте, скільки б нас не було, нас 67». Місце знайшлося, бо, як з'ясувалося, хтось вже тримав для мене крісло.

Нарешті летимо…

В Ізраїлі довгий час ніхто, окрім Якова Сусленського, не вірив у реальну можливість цієї події… Чимало складних питань, ситуацій, що вирішувалися останньої миті. Коли ізраїльські друзі і партнери зрозуміли, що ми все ж таки летимо, вони швидко організувалися і сформували чудову програму візиту. Труднощі були не лише з українського боку, чимало їх було і з ізраїльського. Яків Сусленський домовився з колишніми радянськими дисидентами, які на той час жили в Ізраїлі, що ті приймуть українських побратимів у своїх родинах. Маленькі оселі були набагато комфортнішими, аніж спільні тюремні камери… Всіх членів української делегації, які мали родичів або друзів в Ізраїлі, теж розмістили приватно. Лише для депутатів були забезпечені невеликі готельні кімнати.

Ми прилетіли до Ізраїлю пізно вночі. Впродовж декількох годин кожного з прибулих «розбирали по хатах» ізраїльські друзі. Моя дружина Олена згадує, що коли вже від'їхали останні і залишилися тільки ми з нею, підійшов Юрій Хургін, на той час ізраїльтянин, і сказав: «Все, ви останні. Можете їхати». Тоді на небі вже з'явилися перші промені ранку. А далі, день за днем були чудові екскурсії, зустрічі, діалоги тощо. Нас приймали в ізраїльському парламенті – Кнесеті, де була зустріч із депутатами. Нас вітав Шимон Перес. У чудовому виступі на зустрічі із нами він сказав, що Ізраїль – єдина країна у світі, де державної мови діти навчають батьків (може, і в нас так станеться?).

Одне з незабутніх вражень – це поїздка до Яд Вашем, де вшанували праведників світу, що були у нашій делегації. Пам'ятаю своє враження від візиту до зали загиблих дітей. Це, можливо, один із найвдаліших монументів пам'яті. Звучить метроном, і в повній тиші називають чергове ім'я дитини, яка загинула. Згадую і екскурсію по Віа Долороза. Гід, який супроводжував нас, презентував якийсь дивний мікс сіоністично-комуністичних версій християнської історії (на календарі – 1992 рік!). Пам'ятаю, як до мене підійшов пан Євген Сверстюк і сказав: «Пане Леоніде, може, ми попросимо його закінчити розповідь, ми ж трохи знаємо історію християнства». І тут же додав: «Та чи не образиться він?».

Пам’ятаю, іншим разом ми з делегацією дослідників єврейського мистецтва були в Музеї Ізраїлю, та пані-екскурсовод запропонувала аудиторії свої інтерпретації. Коли її почали поправляти члени нашої делегації, вона запитала: «А хто ви?». Почувши, що у групі є мистецтвознавці, вибачилася, і далі вже був діалог, а не лекція.

Ще декілька епізодів з нашої поїздки. Трохи випивши, українські та ізраїльські дисиденти обговорювали проєкти економічної співпраці країн. Один каже, що в Україні багато вугілля, інший – що в Ізраїлі його не вистачає. Тут же по-дружньому домовляються про бізнес-проєкт співпраці. Та, згодом, трохи протверезівши, усвідомлюють, що це не зовсім їхня сфера порозуміння й діяльності. Ще багато про що хотілося б розповісти, але обмежуся лише хронікою основних подій форуму, яка зберіглася моєму архіві та передам слово іншим учасникам зустрічі.

ІДЕЇ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ
ІЗРАЇЛЕМ І УКРАЇНОЮ

Автор: Ар"є Вудка, Ізраїль

Електрична компанія Ізраїля споживає велику кількість вугілля й намагається розширити, урізноманітнити джерела постачання: купує вугілля в Китаї, Польщі, Венесуелі, Австралії.

Україна – н а й б л и ж ч е джерело вугілля до Ізраїля, а Чорне море – ніби залив Середземного, українське вугілля доброї якості, і якщо зацікавити Електричну компанію цінами, нижчими за світові, можна продати й здобути валюту для купівлі в Ізраїлі різної потрібної техніки й товарів.

Адреса автора ідеї:
Zeev Vudka, Alon Shvut,
Gush Etzion, Israel (9.12 Ар'є).

Роман Корогодський:

Ізраїль-Україна: взаємопізнання, взаємозбагачення

В ілюмінаторі літака постає химерна геометрія полів, лісів, озер, річок України. Ми летимо до Ізраїлю, загадкової країни, історія державності якої налічує всього 45 років, а там, у туманах цивілізації, ще з п'ять тисяч... Чорне море, Туреччина Анатолійський хребет. Михайло Косів, народний депутат, культуролог, мудрець промовляє: «*Коли бачиш оце суцільне гористе безлюддя, краще починаєш розуміти експансію Порти щодо України та й усієї Європи у XVI-XVIII століттях...*». А це вже Середземне море. Сутеніло. Не спам'яталися: море вогнів – Тель-Авів, повітряні ворота Ізраїлю – аеропорт Бен-Гуріон.

І. Враження

Чуже життя незбагненне. Сім днів, та ще й з вікна автобуса. Важко навіть щось по-сутньо провадити. Хіба що про власні переживання, про калейдоскоп спостережень і тверде переконання щодо свого, почутого у відлунні чужих уявлень. На межі свого і чужого з'являється найцінніше відчуття спільного, загальнолюдського, того, що вабить пізнати, що збагачує духовно, робить усіх нас людьми.

Отже, це – непретензійні й невибагливі міркування й враження зацікавленого літератора, який ні на чому не настоює й нікому не прагне нічого накинути.

Найтяжче за гостротою емоційного болю – це знайомство з Яд Вашем – всесвітньовідомим музейним комплексом єврейської Катастрофи, де постає історія винищення євреїв у Другій світовій війні. Нацистський режим повсюдно винищував євреїв лише через те, що вони… євреї. Це унікальний досвід і довічна ганьба XX століття. Співробітники Яд Вашему – науковці, служителі культу, художники, намагалися донести до свідомості людства саму «технологію» геноциду. Науковці прагнуть осягнути історико-психологічні підвалини нещастя цілого народу, Катастрофи європейського еврейства та збагнути, що спонукало гріхопадінню однієї з найкультурніших, найосвіченіших націй світу – німців? Виявляється – це справжня наука. Крім мозкового центру, існує глибоко моральна, очисна процедура посвячення рятівників євреїв у Праведники миру. До

складу української делегації входило троє Праведників – Микола-Тимофій Саік, Марія Мосійчук, Іван Лещук, – й ми стали свідками цієї урочистої процедури. Та найбільше враження на мене справила два осередки комплексу Яд Вашем. Перший – ритуальна молільня-святилище, де рабин у присутності відвідувачів молиться за душі загиблих, відспівує шість мільйонів жертв. А другий осередок болю – це своєрідний пантеон з винищеними єврейськими дітьми.

Тут я мушу зробити ліричний відступ.

Ми всі не задоволені своїм життям й не останню роль у цьому душевному дискомфорт відіграє наша бездуховність, відірваність від джерела емоційного переживання, емоційного очищення, глибоких буттєвих драм, трагедії. Усе наше життя було заідеологізованим/ таким, на жаль, і залишається/, сфера духовної релаксації залишалась заблокованою. Ми були приречені переживати суцільні свята та підготовки до свят у святкових колонах перед трибунами вождів. Повертаючись у свої домашні пенали, ми залишалися на одинці з неприбраним побутом, необхідністю дбати про насущне, з глибоко прихованими острахами, неусвідомленої загрози втрат у мирних буднях очікуванні обов'язкових війн, родинних катастроф.

Однією з функцій культури якраз мало б бути естетичне занурення у вир пристрастей, аби в тій образній купині краще пізнати історію, сучасність, розібратися в своїй душі та очиститися в акті вистражденного усвідомлення власного морального обов'язку. Яд Вашем, його видатні творці та жреці, стали сучасними драматургами-постановниками, які відтворили найстрахітливішу трагедію єврейського народу – геноцид Другої світової війни. Коли я зайшов у суцільну темноту «дитячої» зали комплексу Яд Вашем, навіть не одразу збагнув, що зі мною діється: безневинні дитячі душі промовляли до мене з неба тихим шепотом-молитвою. Їхні питання пронизували все моє єство далеким світлом зірок, у який вони перевтілилися. І я зчувся винним, що не міг порятувати хоч одного з тих мільйонів, що дивилися на мене й питали, питали, питали одного із землян: як отой канібалізм міг статися?..

Я ще намагався знайти очима ледь освітлену стрілочку під ногами, та сила космічного трагізму, що зоряним тяжінням моральної відповідальності невблаганно прикувала мене до небесної сфери,

була сильніша, й на мить стало невимовна тяжко нести тягар людської гріховності. Я вдячний Зіновію Антонюку, який опинився поруч і вивів мене із зали туги й скорботи.

Перейшовши через емоційний стрес, постали переді мною природні питання: Чому українці, чия історія така ж трагічна, чиї жертви такі астрономічно вражаючі/ вдаватися до точної статистики мені видається кощунством/, чому український народ, території якого тисячоліттями не оминають спустошливі війни з монголами, татарвою, тевтонами, поляками, Російською імперією, Голодомором, тероризмом більшовицько-знавеснілої ідеології, навіть не спробував увічнити пам'ять не героїв, а звичайних наших людей, що так жертовно боролися з навалами чужинців, годували «нечистого», виборювали незалежність «хоч синам, а не собі» і гинули цілими генераціями? Питання хотілося б з риторичного перетворити в сутнісний.

Хочеться вчитися! Хочеться всім нашим миром засісти за лавки й уважно в дивитися в дорогоцінний досвід – адже Ізраїль на очах усього здивованого світу будує свою державу. Народ – будівничий, народ-воїн, він безстрашно взявся творити свою історію в умовах, що не йдуть ні у які порівняння з нашими. Північніше від Єрусалиму – суцільні скелі, південніше – пустелі. І всі ці землі перетворені руками євреїв у сади, поля, де трохи не під кожну рослинку підведене джерельце вологи /із звичайного шлангу вода поступає згідно заданої комп'ютерної програми/. Отже, перша їхня проблема – сувора природа, відсутність природних ресурсів, стратегічно необхідної сировини. Певно, тому ми бачили у кібуці корів, які дають молока вдвічі більше ніж надої наших уславлених героїв соцпраці. І це – норма! І щоб на «сільських» темах більше не затримуватися, ще зауважу, що сільгосппродукція Ізраїлю екологічно найчастіша в світі. А у відкритий плавальний басейн того кібуцу вода подається з моря…

Друга їхня важка проблема – сусідні держави і тероризм. Звідси, 30% держбюджету на оборону. Буденні вуличні картинки: юнаки та юначки ходять містом з автоматами чи сидять у численних кав'ярнях просто на вулицях і п'ють соки, їдять, спілкуються, сміються. А наш знайомий гід показував не одну мармурову табличку, вмонтовану у стіни будинків: на цьому місці тоді-то було вбито

такого-то... Мужньо, спокійно, зціпивши зуби, народ живе своїм напруженим життя, пильно охороняючи спокій своЇ громадян. Нам є чому вчитися у Ізраїлю.

І третя проблема – третя алія, наплив переселенців з колишнього Радянського Союзу, сьогоднішнього СНГ. Сотні тисяч євреїв повернулися на свою історичну батьківщину із совєтськими звичками та стереотипами. Вони намагаються прищепити внутрішнє чужому для них суспільству такі дорогі та милі для радянського громадянина поняття як «права російськомовного населення», «соціальні гарантії», «право на працю за професією» /музиканта, інженера, лікаря/. У розкішному готелі «Єрусалим» на другому поверсі я сам бачив зворушливу рукописну табличку російською мовою «Отдел кадров». І стрілочки – йти ліворуч. Стало сумно й тривожно. А втім, не варто драматизувати: «У кожного своя доля і свій шлях широкий...». Гірше, що наші рідні совки вже збираються повертатися зі своєї історичної батьківщини «додому до хати», тобто в Україну. І бомбардували наших депутатів, а найбільше Дмитра Павличка, намовляли, щоб в нашій Конституції прийняти пункт про подвійне громадянство… Вони ж задавали найбільше питань щодо другої державної мови. Тобто бідаки привезли до Ізраїлю весь свій репертуар упереджень і деформованих уявлень про світ, а коли жорстко впорядковане, підтягнуте, внутрішньо зібране суспільство сказало їм чітке «ні», розчаровані, вони вже хотіли би повертатися назад, де «так вольно дышит человек».

ІІ. Побажання

Проблема репатріантів аж надто складна, щоб я наважився давати рецепти. Я констатую лише враження.

Зокрема, зустрів і адаптивних людей, які вже опанували іврит, давньоєврейську мову, живуть за звичаями та традиціями країни, всі тяготи переносять спокійно та гідно, як належить справжнім громадянам. Коли ми з М.Косівим зустрілися з активісткою товариства єврейсько-українських зв’язків у Ізраїлі Ізабелою Левіною, то потішилися, що вчорашня українська інтелігентка зі Львова, волею долі опинившись у Ізраїлі, так само залишилося людиною, відданою нашій культурі, й на новому місці прагне послуговуватися їй у новій якості на користь Ізраїлю та наших спільних інтересів.

Приємною була і зустріч з відомим київським живописцем Борисом Лекарєм. Він не став доводити новій батьківщині, який він тонкий художник. Навпаки, шукав можливість бути корисним суспільству. Виявляється, потрібний вчитель малювання, і художник тепер викладає аж у двох учбових закладах – вчить малювати. Що йому не заважає, а сприяє, утверджувати себе як маляра. Вже відбулися його перші виставки. До речі, він пообіцяв для галереї Києво-Могилянської академії подарувати свою роботу. З вдячністю прийняв пропозицію: «Це для мене честь», – сказав Борис Лекар.

А два інші мої знайомі художники з Києва і Москви залишили відчуття тривоги та важкої кризи, яку їм поки що не вдається розв'язати – нема роботи за фахом. А мій київський приятель, блискучий книжковий графік, знавець мистецтва, культуролог, ніяк не може змиритися, що рівень його культури не знаходить попиту в «мало обдарованих і не обтяжених культурою сефардів», як він з прикрістю називає своїх роботодавців, а точніше тих, хто байдужий до його ідей. Мій друг, на жаль, не хоче зрозуміти, що в Ізраїлі інше поняття культури книги. І взагалі – інші поняття щодо культури.

Мій інший московський знайомий в Ізраїлі взагалі нічого не сприймає: ні мови /він вільно володіє англійською, яку Ізраїлі всі так чи так знають/, ні релігії, ні звичаїв, ні традицій. Він, виявляється, хотів виїхати у вільне суспільство, щоб позбутися тоталітарного спадку…

На жаль, окрім чисто психологічних комплексів, соціальних ілюзій, політичного прожектерства ми, вся наша делегація, зустрілися з носіями замшілої імперської свідомості в головах усе тих самих «совків». І де? У величезному музеї «Катастрофи» – «Лохамей га-Гетаот», що побудований у чудесному кібуці під курортним містом Акко. Це 2-й позначення музей у Ізраїлі. На жаль, кадрова проблема існує й у Ізраїлі. Двічі мене намагалися переконати в тому ж, що не вдалося в Совєтському Союзі, а саме – агентурній та антинародний природі ОУН–УПА. І раптом гіди ізраїльського музею починають знову співати «лазаря». Історики Ізраїлю, прокиньтеся, приїздіть до нас, ми покажемо документи, що спростують інспіровану

брехню! Сьогодні ці факти з'ясовані, і ми готові поділитися існуючими документами.

Українська повстанська армія була організована і почала діяти 1942 року, а Бабин Яр – трагедія 1941року. Ніколи, чуєте, ніколи УПА не брала участі в антиєврейських акціях з дуже простої причини: з 1942 до 1944 року вони воювали з німецько-фашистськими військом.

До складу УПА входили і євреї, зокрема лікарі. А в Бабиному Яру, неподалік від Менори стоїть хрест – тут 1942 року розстріляли бійців УПА, серед яких була видатна українська поетеса-підпільниця Олена Теліга. Спробуймо навчитись разом сумувати, разом оплакувати наші спільні втрати.

Подумалося, що діалоги потрібні на всіх рівнях і в різних галузях знань та діяльності. Подумки пригадую Ар`є Вудку, відомого літератора й морально високу людину, який запам'ятав десятки поетичних творів в'язнів совісті Євгена Сверстюка та Олексія Різниченка й «виніс» їх з табору у вільний світ. Він дуже слушно зауважив щодо необхідності припинити безкінечні освідчення, з'ясування стосунків й переходити до економічних зв'язків, що стануть реальним ґрунтом духовного, культурного взаємозбагачення. Ми ласували традиційні для Близького Сходу наїдки, фалафель, шурпу, і я попросив Ар`є конкретизувати його думку щодо економічних зв'язків. Він тут же виклав свою пропозицію: «Електрична компанія Ізраїлю споживає велику кількість вугілля й намагається розширити, урізноманітнити джерела постачання: купує вугілля в Китаї, Польщі, Венесуелі, Австралії. Україна – найближче до Ізраїлю джерело вугілля, а чорне море – ніби залив Середземного. Українське вугілля доброї якості, і якщо зацікавити Електричну компанію цінами, нижчими за світові, можна продати й здобути валюту для купівлі в Ізраїлі різної потрібної техніки й товарів». Це написав звичайний робітник фірми, та, погодьтеся за нашими поняттями, незвичайна людини. І радів, що завдяки Євгену Сверстюку, Василеві Овсієнку я познайомився, душевно зійшовся з людьми неординарними, чия моральна домінанта настільки виразна, що стають вже другорядними їх професійні інтереси. Хочеться з ними спілкуватися, в них учитися органічній єдності людини і суспільства. Я не сумніваюся,

що професія робітника, або професійного літератора чи рабина синагоги, обов'язково ґрунтується на твердому підмурівку громадянського самоусвідомлення й точно визначеної моралі. Можливо, серед калейдоскопа вражень, хотілося б побажати й їхнім новим громадянам, і нам, оціеї духовної висоти і моральної ясності.

Існує дивний факт-бувальщина над яким філософи, стратегії ламають голови: у війні 1982 року ізраїльтяни збили 90 сирійських «мігів», не втративши жодного свого літака. До цього часу вивчають питання: невже радянські «мігі» настільки гірші американських машин? Експерти однозначно спростовують таке припущення та віддають належне бойовим параметрами «мігів». Тоді що? Можливо, в моєму нехитрому побажанні причаїлась відповідь на той вражаючий епізод війни 1982 року?

...З Михайлом Косівим ми дивилися в ілюмінатори літака: пропливав під нами Анатолійський хребет, і ми згадували подібні камінні пагорби Галілеї, що бачили зблизька. Ми думали про суворі кліматичні умови й дивовижну здатність людини виживати, будувати гідне людини життя навіть у таких важких умовах. А потім потягнулися безкінечні чорні квадрати спаханої ріллі, світлі квадрати, паралелепіпеди стерні, овали озер, зміїлися ріки, річки, і ми в який раз повторювали «Боже Великий, благослови нашу Батьківщину Україну, волю та щастя їй дай»...

Юрій Хургін:

Мені запропонували написати спогад про один із перших значущих контактів України та Ізраїлю у 1992 році, у підготовці якого я брав скромну участь. Я хочу розказати про людину, без якої ані цієї зустрічі, ані чимало інших важливих подій українсько-ізраїльських взаємин просто не було би.

Його звали Яків Сусленський.

Із Яковом я познайомився на початку дев'яностих років, щойно емігрувавши з СРСР до Ізраїлю. Від'їжджаючи, ми майже напевне знали, що ніколи більше не побачимося із тими, хто залишився в Союзі. Здавалося, «залізна завіса» – це назавжди…

Так думали ті, хто добре знав, що два на два – чотири. Але не таким був Яків Сусленський. «Проривні» ідеї приходять у голови тих, хто не мислить простими категоріями таблиці множення. Визначивши ціль, вони йдуть до неї, ігноруючи перепони, не слухаючи тих, хто сумнівається, та тих, хто доводить, що ціль недосяжна… І досягають!

Яків був дивовижною людиною. Вельми сором'язливий та розгублений, коли потрібно було щось вирішувати для себе. Однак, коли справа стосувалася суспільно значущої проблеми, краще було не стояти у нього на шляху. Шалена енергія Сусленського долала усі перепони. Для нього не мали значення ані позиція, ані фінансове становище того, хто міг би повпливати на вирішення проблеми.

У Якова виникла ідея налагодити стосунки між Ізраїлем та незалежною Україною, що тільки-но з'явилася на карті. В його уявленні це означало, що міністри, бізнесмени, члени парламенту тощо зобов'язані були негайно покинути свої справи та зосередитися лише на цьому. У Сусленського не було жодного сумніву. «Співучасник», що спершу усіляко відбивався від безумця, магічним чином був втягнутий у його воронку. Я і раніше чув про таких людей, але ніколи їх не зустрічав.

Сусленський був диваком. Живучи у Союзі, він писав листа до Брежнєва, де наполягав, що СРСР, що підтримує національно-визвольні рухи в усьому світі, зобов'язаний усіляко допомагати сіоністському руху, адже це національно-визвольний рух єврейського народу. Вам би спало таке на думку? І мені ні. А Сусленський був впевнений у своїй правоті. Він писав, що у політбюро не розібралися, а Брежнєву потрібно змінити свою політику стосовно цього питання. Пропозицію Сусленського почули, Яків отримав тюремний строк…

Він загинув би у тюрмі, якби не дивовижні люди, які опинилися з ним в одній камері та таборі. У нелюдських умовах вони підтримували один одного, допомагали слабшим. Якова врятували від неминучої голодної смерті, виснаження та втрати сил. Серед «рятівників» були й українські дисиденти, з якими Яків мріяв зустрітися в Ізраїлі.

Пізніше я познайомився й з іншими політв'язнями тих років. Ніколи до зустрічі із Сусленським я не розумів, як змогли вони вижити у таборах та в'язницях. Як змогли не втратити людської гідності, вистояти, залишитися відкритими, світлими, позитивними людьми. Від них я дізнався про вечори поезії, літературні та філософські диспути у камерах, де разом сиділи українські націоналісти, сіоністи, власовці, правозахисники, дисиденти. Завдяки їм я зрозумів, на чому базувалося взаєморозуміння та дружба таких різних, але й таких схожих за світовідчуттям людей.

…Весною 1972 року у СРСР готувалися до візиту Президента США Річарда Ніксона. Умовою президентського візиту з американського боку була вимога звільнити з в'язниць дисидентів та політв'язнів. У списках Держдепартаменту був і Яків Сусленський. За два тижні до приїзду Ніксона Сусленському видали всі документи, включаючи виїзну візу до Ізраїлю, та пояснили, що якщо через два тижні він все ще буде у Союзі, то негайно повернеться до в'язниці. Для порівняння, моїй родині, яка теж стояла у черзі на виїзну візу з СРСР, для її отримання знадобилося три роки. Одна з небагатьох речей, що Яків перевіз до Ізраїлю, був тюремний бушлат із таборовим номером. Зрідка, у колі близьких друзів, він виходив до суміжної кімнати та повертався у цьому бушлаті. Зек Сусленський.

У 1992 році в Ізраїлі була лише одна людина, яка вірила у можливість візиту делегації з України та організацію форуму «Україна-Ізраїль». Це був Яків Сусленський. У складі української делегації він бачив тих, про кого можна було без перебільшення сказати – цвіт нації: прогресивні політики, єврейські та українські письменники та поети, праведники світу та їхні діти, артисти, спортсмени, вчені та громадські діячі. І, звісно ж, товариші по табору й в'язниці, колишні політв'язні, українські дисиденти.

Яків переконав і мене взяти учать у підготовці та проведенні цього візиту. Розміщення та харчування делегації, оренда залів для конференцій, екскурсії, зустрічі із державними чиновниками всіх рівнів, переїзди по Ізраїлю. Яким чином вдалося подолати ці, здавалося б, нерозв'язні проблеми з ізраїльського боку, я досі не розумію. А може, й просто не пам'ятаю. Адже запам'ятовується лише головне. З нами був Яків Сусленський.

Олена Фінберг:

Про майбутній візит української групи до Ізраїлю я дізналася від чоловіка, Леоніда Фінберга, і погодилася допомогти у його підготовці. Звичайно ж, без будь-яких планів на подальшу участь у поїздці. Разом з Іваном Михайловичем Дзюбою Леонід відповідав за формування програми зустрічі та упорядкування списків української делегації. Якийсь дивний, невідомий мені ізраїльтянин на ім'я Яків Сусленський втілював у життя омріяну ідею: запрошення знаних українців до Ізраїлю, їхнє знайомство з Ізраїлем та Ізраїлю із ними. Така поїздка коштувала недешево. Сусленський не був багатієм. Він мріяв зібрати необхідні гроші на форум серед американських та канадських бізнесменів, які вболівали за порозуміння між народами.

Дивакуватий мрійник вражав несамовитою енергією. Він планував побачити серед гостей видатних діячів культури, науки, письменників, артистів, спортсменів, громадських діячів, дисидентів тощо. Список налічував десь біля трьохсот осіб, потім скорочувався, але все одно залишався занадто довгим. Мої ролі у підготовці поїздки були різними. Я підхоплювала все, що мало впасти. А падало весь час що-небудь інше. Узгодження паперів, переклади, довгі телефонні перемовини. Кожен потенційний учасник групи продовжував займатися своїми справами. Я ж була таким собі мініпожежником, секретарем, кур'єром. Моя основна робота – лікарська справа, видавалася, мабуть, чимось на кшталт легкої забави.

Такої кількості непередбачуваних перешкод, несамовитих незбіжностей уявити собі було неможливо. Кінцева ціль все більше здавалася нездійсненною вигадкою. Попри все, якимось фантастичним чином зірки зійшлися. Коли я побачила останній список – зніяковіла. Єврейські письменники, які пройшли крізь табори, заслання, забуття (Григорій Полянкер, Йосип Бухбіндер), українські поети й письменники (Іван Драч, Дмитро Павличко), народні артисти (Богдан Ступка та Наталія Лотоцька, які зіграли головні ролі у виставі «Тев'є-Тевель»), політичні діячі, художники (Ольга Петрова, Яким Левич), вчені-гуманітарії (Володимир Жмир, Ярема Плахотнюк), дисиденти (Йосиф Зісельс, Євген Сверстюк, Мирослав Маринович, Михайло Горинь, Роман Корогодський, Ірина

Калинець). Найбільш вражаючими з учасників групи мені здалися праведники світу, ті, хто рятував євреїв під час Другої світової війни. Їх запросили до себе й сплатили всі витрати на дорогу діти й онуки спасенних. Люди, які ніколи не виїжджали далі свого райцентру, не без страху збиралися у далеку подорож…

Історії про чергу на визнання заслуг, тих, хто вважав себе достойним бути включеним у перші ряди запрошених, про літак, який повинен був летіти до Ізраїлю, про вирішення проблем харчування, розміщення, переїзди по країні – кожна із цих тем заслуговує окремої розповіді. Кожен крок – на межі фолу. Все вирішувалося в останню мить найдивовижнішим чином. За добу до вильоту, коли всі списки вже були узгоджені, коли всі ображені вимовили свої претензії та незадоволення, коли от-от мав би бути наданий літак, я мусила їхати до консульства Ізраїлю у Москві (в Києві консульства ще не було) по групову візу. Про всяк випадок, до списку включили деякі прізвища з умовного «резерву». Вранці – у Москві, вдень – оформлення візи, вечірнім поїздом до Києва, наступного дня – до Ізраїлю. Все було розплановано майже погодинно.

Ізраїльське консульство в Москві нагадувало величезний барак, до якого тягнулася нескінченна черга тих, хто бажав дістатися Землі Обітованої. Запис – за кілька діб. До консульства мене завів Йосиф Зісельс, представив якійсь молодій жінці-співробітниці консульства і зі словами «все добре, далі – сама» зник.

Територією консульства ходила гучномовна пані і весь час на когось кричала. Виявилося, що ця пані і є консул. Всі співробітники кудись бігли, переносили папери з кабінету до кабінету, а вона, роздратована, регулювала цим броунівським рухом. Напруга – як у трансформаторі. Якось дуже незвично, не по-нашому була одягнена пані консул. Мої уявлення про дипломатичний дрес-код та дипломатичну етику виявилися хибними.

Перебуваючи у цьому коловороті, за час очікування я познайомилася із жінками, які працювали у консульстві і, як це часто буває серед жінок, ми почали обмінюватися своїми історіями. Коли я підійшла до пані консула зі своїм пакетом документів, вона за мить оглянула їх і кинула теку на стіл: «*Что это за бред? Здесь все неправильно. Все переделать по форме!*».

«*На переделку нет времени. Группа вылетает завтра*», – відповіла я.

«*Никуда вы не полетите. Минимум неделя потребуется для оформления*». Пані дала мені зрозуміти, що розмова закінчена.

Я у розпачі. Після стількох перемог – провал на останньому кроці. Не уявляю, що можна зробити...

Коли Всевишній впевнений у правоті справи, то й допомога приходить найбільш несподіваним чином. Минуло кілька хвилин, і співробітниці консульства, яким я щойно розповідала київські бувальщини, наче за командою почали виправляти мої документи. Навряд вони так глибоко перейнялися моєю проблемою. Радше спрацювало потаємне бажання «насолити» шефині, яка принижувала їх на кожному кроці. Мовчки, швидко, зі знанням тих формальних речей, котрих мені бракувало, дівчата виправили й роздруковували необхідні документи.

«*Нужно вписать номер рейса*», – пояснює мені дівчина, яка допрацьовує останню сторінку. «*Это международное правило, без номера документы не подпишут*».

До закриття консульства – година. Номера рейсу немає. Його чекали від Президента України, який мав дати дозвіл на літак. Чекаємо. Я, мов Шахерезада, заповнюю тишу. Мої співрозмовниці жваво реагують, не припиняючи роботи. Пів години до закриття консульства. Старша з жінок бере велике блюдо з пиріжками і несе мою теку з документами на підпис. «*Где номер рейса? Опять забыли внести?*» – гримить на весь коридор.

«*Сейчас внесем*», – тихо відповідає секретарка.

Широкий підпис на останній сторінці, і я залишаю консульство. Тепло прощаємося із тими, хто мені допомагав. Про жодні дарунки чи грошову винагороду не може бути й мови. Дівчата відмовляються навіть від коробки «Вечірнього Києва», яку я намагаюся залишити у робочій кімнаті. Лише всупереч шефині жінки відпрацювали цілий робочий день, вирішуючи проблеми майже незнайомої людини. Ні для кого з них це не входило у прямі обов'язки. Але правду кажуть, неприязнь інколи сильніша за любов.

Вранці наступного дня я в Києві. Дізнаюся, що декілька людей, які внесені до групової візи, з різних особистих причин летіти не

можуть. Але ж приїхали ті, кого в остаточному списку не було. Замінити прізвища у візі вже неможливо. Останні узгодження. Виявляється, що не приїхав журналіст О. К. зі Львова. І тут голос Івана Михайловича Дзюби, керівника делегації: «Полетить Олена Федорівна Фінберг, яка разом із нами працювала над підготовкою візиту». До ймовірного вильоту – три години. Час, щоб зібратися й доїхати до Бориспільського аеропорту.

Ура, вдалося! Група в Борисполі. Рейс весь час відкладається на годину, на дві години, ще на годину. Напруження не спадає. І нарешті – посадка. Далі – як у кіно. Мотор, летимо… До Ізраїлю прилітаємо пізно ввечері. Вже досить темно. Всі втомлені, зранку в дорозі, а хтось ще й зі вчорашнього дня. Групу розвозять по одному-двох по домівках тих, хто погодився прийняти у себе гостей з України. Знову сюрпризи, несподіванки. Нарешті влаштовані всі. Ми з Леонідом їдемо до Юрія Хургіна, який з ізраїльського боку допомагав в організації зустрічі. На годиннику – вже новий день. Скоро світатиме…

Новий день почався зрання. Вчорашньої втоми наче не було. За вікном – Ізраїль! Перша загальна зустріч. Збирається вся група, підходять організатори. Обговорюється програма пленарних засідань і зустрічей. Їх чимало, одна цікавіша за іншу. Думаю, про кожну будуть писати й згадувати окремо письменники, актори, дисиденти, художники. Зала поступово наповнюється ізраїльськими друзями, знайомими, колегами, які по «бездротовому телефону» дізналися про українську делегацію. Обійми, зойки, сльози. Прощалися ж із від'їжджаючими назавжди, не вірили у майбутні зустрічі. Ми – ледь не перші ластівки новітніх реалій.

Я мала доповідь у медичній секції. Розповідала про лікування чорнобильських дітей гомеопатичним методом. Відчула чималий інтерес до цієї теми, було багато запитань. Чимало «чорнобильців», ліквідаторів аварії, на той час жили в Ізраїлі, мали медичні проблеми, планували організацію спілки постраждалих від Чорнобильського лиха. Цікавилися, чи зможемо ми обмінюватися інформацією.

Незабутньою для мене стала зустріч у Яд Вашем. На алеї вшанування праведників світу майже не було українських імен. Бо в Україні 1993 року ще не прийшов час вголос говорити про спасіння євреїв. Багато з тих, хто рятував окремих людей й цілі єврейські сім'ї, були

вбиті окупантами, хтось із роками пішов у засвіт. Тут зустрілися діти й онуки спасенних й спасителів. Сльози, слова подяки переказати неможливо. Імена українських праведників заносять до почесної книги Яд Вашем. Запам'яталася одна фраза Дмитра Павличка, з якою він звернувся до присутніх праведників та їхніх дітей: «Завдяки вам, мені несоромно зараз тут сказати, що я – українець».

Феєричний тиждень, наповнений зустрічами, розмовами, спогадами. Несамовита реальність…

Остання ніч перед поверненням. До від'їзду – лічені години. Ми сидимо за столом у домівці Юрія Хургіна. Двадцять доларів, які я мала на початку подорожі, я поділила з іншим учасником поїздки, в якого й цього не було. На залишок накупила горнятка на арабському ринку – подарунки для всіх. «А які дарунки ти купила для себе?» – питає господар.

«Мій подарунок найбільший – Ізраїль», – відповідаю.

«Чи можеш допомогти мені, бо зараз маю купити щось для своєї приятельки у Києві», – говорить Юрій.

«Ніч на дворі, які покупки?» (Я ніколи не розуміла, чи жартує він чи говорить серйозно).

Разом йдемо до найближчого супермаркету. Зупиняємося біля відділу з горнятками та електричними чайниками. «Допоможи мені вибрати, будь ласка». Звичайно, вибираю найкрасивіші горнятка. І диво-чайник – восьме чудо світу. Радію за незнану приятельку, згадуючи наші надбиті київські чашки. «А тепер, – каже Юрій, коли ми повертаємося, – поклади цей пакунок до своєї валізи. На згадку про Єрусалим». Навертаються сльози, але всім смішно.

Останні фото в аеропорту Бен-Гуріона. Літак злітає над пустелею… До зустрічі, Ізраїль…

Ольга Петрова
«Ніч в Акко»:

Конференція «Форум порозуміння та дружби», на якій промовляли корифеї української літературної думки Дмитро Павличко, Іван Дзюба, Іван Драч, Микола Жулинський, інтелектуали Університету в Єрусалимі та представники оліми, мала характер не стільки академічного обміну інформацією, а радше справляла враження

довгоочікуваного дружнього спілкування. Атмосфера у конференц-залі так само, як і в кулуарах була піднесеною. Дух свободи, якого ще так недавно, майже без надії, прагнули як українські шістдесятники, так і ті, хто щойно прибув з України на історичну Батьківщину, цей вітер свободи та віри у краще кожен мав на думці. Він могутньою емоційною хвилею прокочувався конференц-залою.

До кожного з членів української делегації підходили та віталися друзі, що донедавна були киянами, львів'янами, одеситами чи мешканцями Чернівців. Я радо зустрілася із подругою юності Маєю Каганською (у 1992 році – професоркою Університету в Єрусалимі). Зворушливою, аж до сліз, була зустріч із журналістом та письменником Леонідом Фінкелем. Зовсім нещодавно він відвідував мою виставку у Чернівцях, і ось – він вже мешкає в Ізраїлі. «Оленько, багато ідей, мало часу», – печально і мудро сказав мій друг, даруючи останню свою книгу.

Велике театральне свято для тих, хто нещодавно переїхав до Ізраїлю, зробили Богдан Ступка із Наталкою Лотоцькою. Під час відвідин Тель-Авіва вони зіграли для оліми частину уславленої вистави «Тев'є-Тевель» (постановка С. Данченка в декораціях Д. Лідера, Театр ім. І. Франка, Київ). На трагікомічний малюнок ролі Б. Ступки та на іронічно-стриманий образ Голди, який зробила Н. Лотоцька, глядацька зала реагувала адекватно. Після завершення гри зал завмер, нібито не усвідомлюючи, що завіса опустилася. А далі – шквал аплодисментів.

– Богдан Сильвестрович, дайте щось на згадку!

– Але я не маю сувенірів. Хіба що, носовичок…

Від цього носовичка, що пішов гуляти по руках, кожен відірвав мікроскопічний клаптик… Дрібничка, але ж від геніального Тев'є-Тевеля, Богдана Сильвестровича.

Серед чисельних мандрівок світами у 1990–2000-х роках візит до Ізраїлю був відзначений тим душевним щемом, який я не відчувала більше ніде. Незабутній перший крок по ізраїльській землі. Щойно делегація спустилася по трапу літака, як до одного пана з нашої групи – кремезного, ще досить молодого чоловіка – підійшов худорлявий дідусь. Він міцно обхопив велетня старечими руками. По щоках обох котилися сльози. Дідусь зустрів того, хто

дитиною, у свої неповні десять років умовив маму дозволити викопати в городі схрон, аби врятувати людину. Майже три роки українська дитина там переховувала гнаного та приреченого на смерть єврея.

Вдруге ми побачили їх обох в «Ізраїльському національному меморіалі Катастрофи та героїзму Яд Вашем». Там українцеві вручали почесну відзнаку «Праведник світу».

Того ж дня до Музею Яд Вашем наша делегація передала в дар мою картину «Бабин Яр». Для кожного художника є великою честю та визнанням, коли його робота потрапляє до всесвітньо відомого Музею Ізраїлю.

Про Бабин Яр я, київська дитина, знала змалечку. Діти війни надто швидко дорослішали. У 1946 році з юрбою таких самих напівсиріт ми, чотирирічні, здійснювали досить далекі вилазки з вулиці Артема на завалений руїнами Хрещатик, на Татарку – кримінальний район тодішнього Києва, до Бабиного Яру. Там на поверхні землі знаходили пінетки, рештки жіночого намиста, напівзотлілі паски, гаманці, взуття. Мій дід Олександр Йосипович Рожанський, який узяв на себе турботу про виховання онучки після загибелі мого батька, одного разу в моїх руках побачив намисто. Дізнавшися про походження цього зловісного трофею, він посадив мене на коліна та розповів страшну правду про жертв Бабиного Яру. Ми з дідом вийшли з дому й поховали цю низочку під деревом. І досі, коли потрапляю в район Бабиного Яру, мені здається, я чую стогін землі... Правда була занадто тяжкою. Вона спричиняла шок і незрозуміле для дитини відчуття провини перед тими, хто залишився там, у землі. Хотілося негайно щось зробити, когось захистити. Але кого? Тіні? Багато років по тому в картині «Бабин Яр» (1989 рік) я матеріалізувала ці тіні. У композиції, написаній білим кольором по білому, над зображенням Яру обривками напівтіней-напівфігур злітали душі жертв. Топографію місця позначив силует Кирилівської церкви. Вгорі композиції сльозою повисла краплина крові. Часом ставало страшно перебувати біля цього полотна.

Одного разу до майстерні зайшла моя колега Зоя Лерман. Побачивши на мольберті напівзавершену роботу, негайно ж одрізала пасмо свого волосся: «Введи це в картину, я хочу, щоб там було

щось від нашої родини. В Яру загинула моя тітка із новонародженою донечкою».

Картина знайшла те місце, для якого я її призначала. Це мій пам'ятник загиблим у Бабиному Яру.

Потрясінням, що не стерлося у часі, лишилися відвідини Музею загиблих у війні дітей. Музей побудовано на самому краєчку гори Герцля, під якою відкривається сяючий краєвид Єрусалиму. До непроглядного мороку інтер'єру потрапляєш зненацька, ніби падаєш до бездонного колодязю. У чорній як антрацит стелі світяться маленькі зірочки. Кожна світла краплина символізує душу загиблої дитини. Метроном відбиває хвилину за хвилиною, і здається, що сам Господь Бог невпинно окликає по іменах безвинно загиблі дитячі душі. І так з дня у день.

Божевільно геніальний, вражаючий пам'ятник катастрофи… Покидаючи цей магічно-трагедійний простір, опиняєшся на терасі, з якої біла забудова Єрусалиму дійсно символізує відродження життя та Ізраїлю як держави.

Ніч в Акко… По завершенню конференції та офіційних зустрічей у Кнесеті, в меморіальному комплексі Яд Вашем, із громадськістю у містах та кібуцах членів делегації запросили на прощальну вечерю до історичного міста Акко. Господарем прийняття був мер цього міста. Іспанець за походженням, він щиро любив свою нову батьківщину. Хуан Родрігес Марія пишався роллю мудрого керманича Акко – міста із примхливою минувшиною Непередбачувана доля привела сюди і мене як одну зі щасливих учасників дивовижної мандрівки Ізраїлем. По дорозі до тераси, на якій щедрий господар накрив пишну вечерю, відбулася аж надто коротка, як на мене, екскурсія містом. Я широко розкрила очі та душу, жадібно хапаючи кожне слово оповідки. Так образ химерного Акко закарбувався у мені на все життя. Історія порту, що знаходиться неподалік Хайфи, налічує біля 3800 років. Про Акко є тексти у папірусах прадавнього Єгипту. Першими сюди прийшли фінікійці. Надалі портом оволодівала майже кожна армія, що домагалася влади в регіоні.

Наш автобус потроху просувався вузькими вулицями. На місто раптово впала темрява південної гарячої ночі. Ми проїжджали повз тераси ресторанчиків, розташованих на старовинних стінах

фортеці. Біло-молочні інтер'єри виглядали вишуканими декораціями на тлі неба, яке у темряві з'єдналося з морем в єдину театральну завісу. Раптом автобус зупинився, і за хвилину ми, заглиблюючись сходами у підземелля, опинилися у колосальній залі. Лунко відбивалися кроки у просторі колишнього замку тамплієрів. На одній зі стін знаходився камін утричі вищий за мене. Зала була пуста, але в цій красномовній тиші, здавалося, гуде сама історія. Хрестоносці Річарда Левове Серце – персонажа минувшини та романів Вальтера Скотта – зробили Акко своєю столицею із назвою Сен-Жан да Акр. Довга історична відстань пролягала між перемогою тамплієрів та першою поразкою Наполеона. До того неперевершений полководець не спромігся взяти штурмом Акко. Стіни фортеці пам'ятають час, коли місто було фінікійським портом. Хто тільки не намагався (інколи вдало) захопити місто, яке височить на відстані 25 км на північ від Хайфи. Акко був подразником для ассирійського правителя Санхеріба, його онук Ашшурбаніпал брав Акко штурмом. Тут побував всюдисущий Олександр Македонський. Птолемей Перший (правитель Єгипту, 3 ст. до н. е.) спустошив місто, перейменувавши його у Птолемаїд. Тоді було зрадницьки страчено вождя бунтівної Іудеї Іонатана Хашмонайя.

А зараз тут були ми, хто прийшов з миром, щоб від імені України символічно вибачитися перед жертвами єврейського народу за часів Коліївщини. Із цією програмою відбувалися зустрічі з колишніми співвітчизниками в Єрусалимі, Хайфі, а зараз – у Акко. Для олімі грав окремі сцени з вистави «Тев'є-Тевель» неперевершений дует – Богдан Ступка та Наталія Лотоцька, читав вірші Дмитро Павличко та співала Ольга Басистюк.

Сьогоднішній Акко гостинно зустрічав нас як чисельних туристів, не байдужих до фантасмогорійної історії цього людського гніздів'я.

Іспанський темперамент сеньйора Хуана Родрігеса Марія допоміг йому та нам усім перетворити дещо напружену офіційну частину зустрічі на братнє порозуміння. Інстинктом темпераментної людини мер одразу відчував артистичний шарм Богдана Ступки і ні на мить не відпускав його від себе. З іншого кінця довжелезного столу (на сто персон) я не могла чути їхнього діалогу. Якою мовою вони спілкувалися, цей ізраїльський іспанець та українець?

Але було абсолютно відчутно – вони розуміли один одного. Богдан Сильвестрович натхненно читав поезії Тараса Шевченка та Ліни Костенко. Заздравиці на честь України та держави Ізраїль змішувалися із віршами та співом Ольги Басистюк. За бильцями тераси, наче великий ледачий звір, ледь ворушилася чорна вода затоки. Тіло огортала тепла, навіть гаряча ніч, а за камінням пірсу виблискували білобокі яхти. Вони спали, знявши вітрила. Від чужинців були приховані їхні нічні марення.

Над білими столами та оксамитом води злітало «Ave Maria». Голос Ольги – від Бога, він народився нібито спеціально, щоб нестися над історією Акко, прошитою золотими та кривавими нитками. Голос звучав, наче молитва, звернена до душ тих, хто пройшов тут у тисячоліттях. Спів неба звучав і для нас. Знову підвівся Богдан Ступка, аби читати з «Ізраїльського циклу» Дмитра Павличка. Сум змішувався із піднесеним, урочистим настроєм та вибухав радістю застілля. Пам'ятаю безтурботні очі, завжди зосередженого Миколи Жулинського, юнацький вираз очей Павличка, що обнімав свою доню Соломію.

За фортепіано опинився колишній киянин – свіжоспечений олім. Розпочалися танці. Щасливими дітьми відчували себе навіть ті, хто вже давно зжився із машкарою «апостолів від літератури». Танцювали всі… даруйте, ні, не всі. Іван Драч один лишився при столі. Між останньою зустріччю із ним та цією поїздкою промайнуло двадцять п'ять років. Чверть століття – поважний термін.

Олександр Кривенко[1]***:***

ЖЕК – житлово-експлуатаційна контора, винахід совдепівської комунальної системи й справжня лихо в умовах перехідного до ринку суспільства.

Влітку 1992-го я – чи не єдиний журналіст – отримав запрошення до Ізраїлю в складі доволі представницької делегації. Не менше за нові знайомства спокушав мене унікальний шанс піднятися босоніж на Голгофу й по медитувати у Гефсиманському саду. Гадаю, не

[1] Збережено оригінальну мову автора. Уривок взято із «*Енциклопедія нашого українознавства*», упор. Олександр Кривенко, Володимир Павлів (Фоліо, 2012).

обов'язково бути езотериком чи кріпко побожним, аби зрозуміти мій піднесений стан. У неділю я мав виїжджати до Києва, а звідти президентським літаком – далі. У четвер ввечері прийшов додому дещо напідпитку й попрямував до туалету. Коли відчинив двері, почав тверезіти: на місці, де мав би бути унітаз, зяяв дивний отвір, в який видно було туалет сусідів знизу.

– Жінко, що сталось?!

– Я викликала майстрів з ЖЕКу, бо протікала якась труба у ванній, вони зняли унітаз і сказали, щоб ти дістав новий.

– А коли прийдуть закінчувати? – ще не второпав я сказаного.

– У понеділок, бо завтра – свято.

Допоки я в центрі Львова шукав кущики, алкоголь вивітрився остаточно. «Ну, – думаю, – покажу я вам свято, побожні мої». На ранок побіг у ЖЕК, майстри сидять курять, офіційно день робочий, не вихідний.

– Хлопці, – кажу, *– хочеться ссяти, хочеться митися, бо спека серпнева, треба прати пелюшки, бо маю трьох малих дітей, – а ви лишили мене без ванни й сральні!*

– А ти хіба не знаєш, що сьогодні Матки Божої, ти що – не українець!

– О йоб вашу жеківську маму, це ти питаєш мене, чи я українець, де ж ти був у 87-му й 88-му, коли мене про це питали інші люди із іншою інтонацією!

Зрозуміло, що вони в п'ятницю не закінчили, та – по правді – й не могли закінчити, довелося відкласти на понеділок, і я зрозумів: якщо мене не буде, вони у понеділок не скінчать, а жінка кайфуватиме тут з дітьми в гівні і спеці, допоки я медитувати в Єрусалимі. Так я того Єрушалайму і не побачив, і – допоки житиму – завдячуватиму цим проворним вжеківським майстрам, щирим українцям, скурвленим соціалізмом.

ВИЗИТ НАДЕЖДЫ МАНДЕЛЬШТАМ В КИЕВ В 1976 ГОДУ

Марк Белорусец

О посещении Н. Я. Мандельштам Киева в 1976 году[1]

Надежда Яковлевна Мандельштам (далее Н. Я.) приехала в Киев на Пасху 1976 года погостить на несколько дней и остановилась в квартире своей приятельницы Анны Владимировны Заваровой, профессора искусствоведения Киевского Художественного института. Встреча с Надеждой Яковлевной, на которой я присутствовал, произошла сразу после Пасхи.

На ней были: Вилен Барский, киевский поэт и художник, его жена поэтесса Ольга Денисова (Клопер), художница Наталья Раллева с трёхлетним сыном Петей, литературный критик Майя Каганская с мужем Виктором Радуцким, композитор Валентин Сильвестров с женой Ларисой Бондаренко и Марк Белорусец, начинающий переводчик. Н. Я. сидела в кресле и беспрестанно курила «Беломор», держа папиросу в очень длинных пальцах, желтых от никотина. У ног ее примостилась сопровождавшая ее из Москвы юная девушка, не сказавшая за встречу ни слова. Помнится, что когда я и Наталья Раллева вошли в комнату, где была Н.Я., Петя протянул ей корзинку с пасхальным яйцом со словами: «Спасибо за стихи Мандельштама».

---

[1] Записано по просьбе Константина Сигова, впервые об этой встрече он услышал от Валентина Сильвестрова.

Велись разговоры, которые вращались вокруг Мандельштама и книги воспоминаний Надежды Яковлевны. Н. Я. вполне серьёзно уговаривала Вилена Барского не быть соцреалистом, на что тот лишь усмехался и уверял её, что никогда соцреалистом не был.

Зашла речь о первом аресте Осипа Мандельштама (далее О. Э. М.), и Н. Я. вспомнила, что, когда унесли рукописи, на полу остался лежать листок с двумя строчками, неизвестно откуда выпавшими: «И маленький Рамо, кузнечик фортепьянный». Рассказывая о Мандельштаме, Н. Я. называла его Осей и говорила о нём так, как будто он только что вышел из комнаты и сейчас зайдёт.

Рассказывая, Н.Я всё смотрела на Валентина Сильвестрова, сидевшего довольно далеко от неё.

Встреча длилась около двух часов, и когда все вышли, остался я вместе с Ольгой Денисовой. Ольга подарила Н. Я. машинопись своего стихотворения, которое ей посвятила. В этом стихотворении одним из ключевых было слово «пыль». Первая реакция Н. Я. на эти стихи: «Мы – не пыль!». И ещё она сказала Ольге Денисовой, что ей нужно креститься. А я спросил у Н. Я. о расхождениях в тексте одного стиха О. Э. М. в списке, составленном Мариной Левиной и мною, со списком Н. И. Харджиева. На что я услышал в ответ: «Харжиев – дурак».

По словам Валентина Сильвестрова, после этой встречи Н. Я. поехала вместе с Ларисой к нему домой, где она послушала запись песни В. Сильвестрова на стихи Мандельштама «И Шуберт на воде и Моцарт в птичьем гаме». Н.Я. заметила, прослушав, что «Оська», уже сочинив это стихотворения, мучился его началом: «Моцарт на воде и Шуберт в птичьем гаме» или «Шуберт на воде и Моцарт в птичьем гаме».

01. 08. 2019

Людмила Лысенко
История одного колечка: киевские знакомства Надежды Яковлевны Мандельштам[2]

В данном случае я лишь посредница, которая оказалась совершенно неожиданно для себя причастной к теме Мандельштамов.

[2] Записано по просьбе Леонида Финберга.

Это случилось благодаря моему учителю и многолетнему верному другу А. В. Заваровой.

Биографию Анны Владимировны, будучи еще студентами, мы воспринимали скорее как что-то легендарное, как эпос. Наш факультет она закончила экстерном. Уехала учиться в Москву, попала в аспирантуру научно-исследовательского института при Академии художеств СССР, написала диссертацию о художниках-иллюстраторах детской книги под руководством Н. Н. Волкова, по книгам которого преподавала нам курс анализа произведений искусства. О ее жизни в Москве мне почти ничего не известно. Как и многие шестидесятники, Анна Владимировна интересовалась искусством авангарда, читала книгу Камиллы Грей, любила поэтов серебряного века. Писала аккуратные и подробные конспекты зарубежных книг по иконологии. У нее были замечательные друзья, с которыми она поддерживала связь до последних дней. В ее бытность в Москве еще была жива Анна Ахматова, вечера поэзии были очень частым событием. Но Мандельштама она предпочитала всем другим поэтам. Както она поинтересовалась, куда это я тороплюсь (это уже в Киеве). «В церковь!», – ответила я. «А моя молитва – это Мандельштам!».

Ее курс в КГХИ был посвящен русскому искусству второй половины XIX века. Она читала очень мощно. Ее больше интересовали идеи, смыслы. Мы напитывались философскими, историческими, литературными, искусствоведческими текстами. К сожалению, я никогда не слушала ее авторского курса о русском символизме. Думаю, что это ее самый любимый период в истории искусства и культуры. Анна Владимировна никогда не позволяла себя хвалить. Тут же обрывала: «Люся, мои учителя были на несколько голов выше! Мне еще очень далеко до желаемого результата!». Статьи писала очень редко. Но журналы и каталоги, где они были напечатаны, становились библиографической редкостью. На ее тексты о Григории Гавриленко, Вадиме Игнатове, Валерии Ламахе ссылаются постоянно. В ее доме я встречалась с необыкновенными людьми – переводчиком с немецкого Марком Белорусцем, саркастичным и ироничным художником Вадимом-Константином Игнатовым, художницей из Братиславы Анной Даучиковой, неутомимым издателем Леонидом Финбергом.

За несколько месяцев до смерти она вдруг сказала: «Я завидую своим студентам. Только сейчас я читаю лекции так, как мне этого всегда хотелось…» Ко дню своей кончины готовилась. Разбирала библиотеку, подарила мне бесценную книгу о западном символизме, вернула папку с отпечатанным на машинке текстом диссертации, который я ей дала почитать. Попросила свою дочку Надю никогда никому и ничего о ней не рассказывать и не соглашаться ни на какие публикации. А еще попросила ее купить в художественном салоне красивый платок, который был потом наброшен на ее лицо, когда она уже лежала в гробу. Прах свой велела развеять над кустом жасмина в Ботаническом саду… Не помню, когда именно Анна Владимировна рассказала мне историю посещения Киева Надеждой Яковлевной. Может быть, это было связано с тем, что Леонид Финберг через меня настаивал на издании текстов А. В. Заваровой, а также ее воспоминаний о Н. Я. Мандельштам. Но помню, что А. В. никогда категорически не хотела издавать свои тексты, делиться сокровенным и таким образом привлекать внимание к себе кого бы то ни было. Говорила: «Я не так много сделала. Кто захочет – найдет в журналах и сборниках». Бесценные мгновения общения она предпочитала, как скупой рыцарь, беречь для души. В момент нашего расставания, когда я вышла замуж за седовласого чудесного ирландца и собиралась уехать в Дублин на вечное поселение, как мне тогда представлялось, А. В. подарила мне колечко Надежды Яковлевны, которое когда-то Н. Я. оставила ей на память о своем пребывании в Киеве. А вместе с колечком мне достались и трогательные воспоминания.

По-моему это случилось незадолго до Олимпиады, которая проходила в Москве в 1980 году. Анна Владимировна рассказывала, что Надежда Яковлевна попросила ее выйти с ней на балкон (А. В. жила в Дарнице в т. н. Колизее по адресу ул. Малышко, 3). Ей было уже трудно стоять, и Анна Владимировна взяла ее на руки, как ребенка. Надежда Яковлевна была как пушинка – хрупкая, почти невесомая. На память о Мандельштаме, которого Анна Владимировна боготворила, Н. Я. подарила ей последнее нью-йоркское издание со стихами и текстами поэта. Бесценной приметой именно этой подаренной книги стала карандашная правка рукой Надежды

Яковлевны. Вскоре после визита Н. Я. у А. В. Заваровой случился обыск. И у нее изъяли эту книгу. До конца своих дней Анна Владимировна пыталась найти следы нью-йоркского издания Мандельштама. Помню, что у нас на заочном отделении учился кто-то, связанный с органами власти. И Анна Владимировна пыталась деликатно узнать, не осталось ли сведений об изъятых во время обысков КГБ книгах. Она была уверена, что они где-то, в каких-то закрытых архивах, пылятся в ожидании своих жаждущих правды читателей. А еще я помню, что Анна Владимировна несколько лет занималась рецензированием книги о Мандельштаме автора из Саратова. Она с ним была в активной переписке, сделала очень много ценных замечаний. Автор был ей очень признателен.

Подарок Анны Владимировны я храню бережно. Я не очень-то люблю носить украшения и самые симпатичные и дорогие для меня вещицы уже давно потеряла. А вот колечко Н. Я. осталось. Оно очень скромное, почти неприметное – серебряное с мутно-зеленым камушком – не знаю каким. Наверное, оно у меня сохранилось потому, что я заметила, что один серебряный лепесточек потерялся и камушек начал болтаться. Испугавшись, что он тоже от меня убежит, я перестала носить колечко. После возвращения из Ирландии я попыталась вернуть подарок Анне Владимировне. Она наотрез отказалась: «Вряд ли колечко Н. Я. могло стать оберегом или пожеланием счастливой жизни. Скорее моральной поддержкой в трудных жизненных обстоятельствах. Так что пусть оно у вас остается…» Вот и вся история…

30.03.2020

Віта Сусак

АРТУР КОЛЬНИК, ПЕЧАЛЬНИЙ ХУДОЖНИК

Пісня «Ми помрем не в Парижі» на слова Наталки Білоцерківець була записана львівським гуртом «Мертвий півень» на початку 1990-х років. Вона стала одкровенням мого покоління, що так хотіло побачити світ, і Париж був найяскравішим символом усієї «заграниці». Тоді, у щойно зламаному СРСР, у неясності та фінансовій скруті, це здавалося ще неможливим.

Слова пісні знову крутилися в моїй голові 20 років по тому, коли я закінчувала текст книжки «Українські мистці Парижа. 1900–1939», вже побувала і пожила у французькій столиці. Драматизм – «ми помрем не в Парижі, тепер я напевно це знаю» – замінився спокійним визнанням цього факту. Точніше, акцент змістився на «ми помрем», а де саме, в принципі, не має значення. Фраза супроводжувала мене у безпосередній роботі над додатком до монографії, «Паризьким словником українських мистців», в якому потрібно було вказати місця народження і смерті понад 200 персоналій. Після виходу книжки почали «вилазити» помилки. Художник Артур Кольник не був центральним персонажем мого дослідження, для короткого біографічного гасла я запозичила з інших публікацій, що він помер в Ізраїлі у 1972 році. Насправді, це сталося 6 червня 1971 року в Парижі – «тепер я напевно це знаю». Як і Пауль Целан, Артур Кольник приїхав до Парижа з Чернівців. На відміну від молодшого за нього поета, для якого «кола пітьми» розійшлися під мостом Мірабо у квітні 1970 року, Кольник залишив Париж і світ

назавжди в лікарні, у червні 1971-го. Долі і творчість обидвох позначила Катастрофа ХХ-го століття.

Артур Кольник заслуговує на монографічне представлення, і сподіваюся, що колись це вдасться втілити. Більш уважно займатися художником я почала завдяки відомому харківському колекціонеру і меценату Олександру Фельдману. Ми зустрілися ще у 2004 році, коли виставка «Образи зниклого світу. Євреї Східної Галичини (сер. 19 ст. – поч. 20 ст.)», яку я зробила разом з Галиною Глембоцькою у Львівській національній галереї мистецтв, приїхала до Харкова. Пан Фельдман забажав, щоби її побачили харків'яни, і виставка експонувалася в галереї «АВЕК». Вже тоді він збирав твори єврейських майстрів з України, представників Паризької школи, і особливу симпатію мав до Кольника. В його колекції було понад 20 робіт художника. У 2011 році разом з Євгеном Сіваченком ми почали працювати над книжкою, побували в Чернівцях, а потім я поїхала на пошуки паризьких слідів Кольника. В музеї мистецтва та історії юдаїзму в Парижі мені порадили відвідати єврейське кладовище в Баньо (Cimetière de Bagneux), припустивши, що могила художника може бути там. Діставшись туди, я звернулася до адміністрації, вони перевірили за інвентарями і підтвердили, що Артур Кольник похований саме в них. На невеликому автомобілі працівниця підвезла мене до потрібного поля, де нескладно було віднайти кам'яну плиту з лаконічним написом, що повторював підпис художника латиною та івритом: Кольник, 4.5.1890 – 6.6.1971. В адміністративних книгах кладовища збереглося ім'я того, хто встановив пам'ятник – Еммануїл Кольник. Шансів, що син художника ще живий, було небагато, і все ж у телефонному довіднику (pages jeunes) я знайшла людину з цим іменем та адресою в 15-му окрузі Парижа. Телефон не відповідав, на дверях біля дзвінка була табличка з іменем «Кольник», але двері ніхто не відчиняв. Я відправила лист, і відповідь знайшла мене вже у Львові. Еммануїл Кольник більшість часу мешкав у своєму будинку поза Парижем, мав проблеми зі здоров'ям, але погодився на зустріч. Двічі доводилося її відкладати, і все ж я встигла.

7 травня 2012 року я опинилася у 2-поверховому будинку з великим садом в містечку Рамбуйє (Rambouillet). Мене зустрів

90-літній чоловік, фізично вже немічний, але з виразною силою погляду – здавалося, в очах закумулювалося все його довге життя. Перші зніяковілі фрази, пошук контакту крізь вікову, географічну, мовну віддаленості. Мої питання будили у ньому спогади про минуле, втрачених близьких. Далекий від мистецтва, він часто не знав, чи не пам'ятав про те, про що я запитувала, а наступні питання мимоволі розбурхували у ньому почуття вини й жалю. Ці почуття відомі всім, хто втратив батьків, коли вже нема як допомогти. І все ж Кольник-син напружував пам'ять і сили, терпляче зносив іноземку, що приїхала до нього зі Львова – міста, в якому народилася його мама.

– *Чи ми можемо розпочати з Вашого дитинства? Ви пам'ятаєте Ваших діда і бабцю?*

– Мій дід, батько матері, мене дуже любив, він тримав велике кафе-ресторан з музикантами на площі перед театром в Чернівцях. Працював багато і майже не спав. Помер від раку легенів, він багато курив.

– *А батьки Вашого батька?*

– Дід і бабця були литваками.

– *Євреями з Литви, ашкеназі?*

– Так, я не знаю причин, чому вони залишили Литву. Пізніше я відвідував свого діда у Відні, він тримав м'ясний магазин, кошерний, але ми дотримувалися не всіх єврейських традицій, святкували окремі єврейські свята – Седер, Йом-Кіпур. Ми не були стовідсотково традиційними євреями, я вважав, що це – вже в минулому. Їсти виключно кошерне – це було не для мене. Я є євреєм в душі, але не практикував все. Дід та баба зі сторони батька залишилися в Австрії, вони померли ще до війни. Решта родини була депортована в Аушвіц.

– *Чи Ваш батько розповідав Вам про Першу світову, в якій він брав участь?*

– Він був солдатом, був поранений. Його начальник замовив йому свій портрет, що дозволило йому уникнути участі у наступі проти французів, де майже всі загинули. Але він дуже мало розповідав про це.

– *Ви народилися в Чернівцях?*

– Так, у 1921 році, моя сестра Лія – також, вона на п'ять років від мене молодша.

– Якою мовою Ви говорили зі своїми батьками? Це був їдиш?

– Ні, в Чернівцях ми говорили німецькою, в Парижі – французькою. Мій батько знав іврит, їдиш.

– Як звали Вашу маму?

– Ціля Кольник. Вона була дуже доброю піаністкою, давала концерти в Чернівцях. У Франції вже було інакше, вона давала приватні уроки музики. Батькам було дуже складно фінансово, доводилося весь час тяжко працювати, «тягнути чорта за хвіст», як кажуть французи, але між ними було велике кохання.

– А як це проявлялося?

– Це відчувається. Вони були ідеальною парою, не зважаючи на всі труднощі, підтримували одне одного. Мама розуміла батька, не вимагала, щоби він змінив професію. Він заробляв рисунками для журналів мод, працював вдень і вночі. Це не та робота, що йому подобалася, але потрібно було заробляти гроші.

– З книжки Максиміліана Готьє відомо, що Ваш батько зустрів Вашу маму у Станіславі у 1919 році, чи Ви могли б розказати трохи більше про цю зустріч.

– Ні, я не знаю деталей, мій батько був дуже закритою людиною. Я не мав контакту із ним, як звично буває між батьком і сином. Це була дуже добра, дискретна людина, саме тому він не досягнув великих успіхів, не зробив кар'єри, подібної до Шагала. Він був дуже стриманий, сором'язливий.

– А з мамою які у Вас складалися стосунки?

– Моя мама мене дуже любила, і я її також. Вона померла від раку шлунку.

– А де похована Ваша мати?

– Моя мати похована в Шенев'єр (Chenevières-sur-Marne) на цвинтарі у спільній єврейській могилі. В ті часи робили могили, де ховали виключно євреїв. Мої батьки жили дуже бідно, в той час я не міг ще їм допомогти. І все своє життя я шкодую. Пізніше я вже міг, але було запізно.

– А чому вони вирішили залишити Чернівці?

– Через нас, дітей. Бо ми не могли отримати в Румунії вищу освіту. В Чернівцях вони мали дуже добре становище, але зробили цей крок задля нас, і, на щастя, бо якби ми не поїхали, то всі б загинули.

– Коли сім'я приїхала в Париж, де Ви спочатку мешкали?

– У 16-му кварталі, на авеню де Версай, потім ми переїхали до більшого помешкання біля парку Монсурі.

– Під час війни Ви були в Парижі, а ваші батьки і сестра перебували в таборі. Як це сталося?

– Мій батько був дуже законослухняний. Якщо потрібно було щось робити, він це робив. Я – ні. Був наказ носити зірку, він носив. Я ніколи не носив зірку, я 4 роки був у русі Спротиву, це справжнє диво, що я залишився живим. Мій батько мав велику родину – всі загинули в Аушвіці. В родині мами також. Я не знаю детально про всіх родичів, але були серед них заможні особи. Пінес, чоловік маминої сестри, був постачальником товарів до Європи, дуже багатим. Він переїхав до Франції з Австрії, коли вже німці її окупували, поклав багато грошей у французький, англійський, швейцарський банки, але ми ніколи не отримали цих грошей, це було таємне. Пізніше я зміг заробити сам, гроші інших мене не цікавили.

– Я читала, що Ваш батько товаришував з художниками Мозесом Кіслінгом і Тадеєм Маковським.

– Я не знав про це. У 1930-ті роки у нас бувало багато людей вдома. Але я був трохи поза тим, займався велоспортом, з Парижа до Тулузи доїжджав за 2 дні. Моя сестра також була далекою від мистецтва. Вже після війни вона почала працювати секретаркою в американському посольстві, а потім була секретаркою Ротшильда в Нью-Йорку. Вона вийшла заміж за Елвіна Юдкова, її чоловік займався кіно, мав певний успіх, видав кілька біографій акторів. Сестра живе в Бостоні. Їхній син зробив чудову кар'єру, викладає багато, має трьох дітей, і дуже прихильно до мене ставиться. Я також мав сина, він народився у 1948 році, але він помер.

– Чи батько повертався з Парижа до Чернівців у 1930-ті роки? У 1932 році помер поет Еліезер Штейнбарг (1880-1932), і за проектом Кольника був зроблений надгробок на кладовищі в Чернівцях, який зберігся.

– Ні, він більше не повертався до Румунії.

– Ви мені казали, що Ваш батько був дуже скромним, дискретним, а я читала, що він грав у театрі до Першої світової війни. Як це поєднувалося? Це був невеликий театр, який переїжджав з одного містечка до іншого. Тема масок, свята Пурим була важливою для Кольника, він часто повертався до неї.

– Я не знав про це. Я не був вихований у єврейських традиціях. Моя бабця кілька разів водила мене до синагоги. Я вчив іврит, трохи їдиш, але моєю мовою є французька. Мій батько, він був дуже єврейським.

– Він регулярно відвідував синагогу?

– Ні, він не був релігійним, але він був справжнім євреєм. Він навіть хотів переїхати до Ізраїлю, але його друга дружина не захотіла. Коли він відвідав Ізраїль, він зустрівся з Бен-Гуріоном, і той запропонував йому залишитися, сказав, що надасть житло і все, що йому потрібно, але батько відмовився.

– А як звали другу дружину?

– Також Ціля. Вона похована разом із ним на кладовищі Баньо на півдні Парижа. Вона готувала дуже смачний гуляш і голубці – це було неймовірно смачно. Вона нікому не відкривала рецепт, забрала його із собою в могилу.

– Вона була для нього доброю дружиною?

– Я не знаю. Я не мав враження, що це була велика любов, скоріш – спільне існування.

– Що спричинило смерть?

– Він собі зламав шийку стегна, його забрали до лікарні Ротшильда, і там він помер. Батько був сердечником, все життя багато курив. Я оплатив поховання і пам'ятник.

– А з ким він мав контакти після війни?

– Він мене в них не посвячував.

– Артур Кольник жив на бульварі Огюста Бланкі, 159. Я знайшла його адресу в Музеї мистецтва та історії юдаїзму, але коли я прийшла туди, то побачила там зовсім новий будинок. Дім, де він мешкав, не зберігся?

– Не знаю. Після війни, коли батько з мамою і сестрою повернулися, вони винаймали спочатку помешкання у знайомого батька в Шенев'єр. Воно знаходилося близько залізниці, і там весь час було чути гуркіт потягів. Згодом батько зміг знайти житло на бульварі Огюста Бланкі. Там вже було зручніше. Моя мама померла вже там.

– Він малював у себе в помешканні.

– Так, він мав кімнату, де малював. Все життя шкодував, що не мав справжньої майстерні. Перед самою війною батьки винайняли помешкання на цілий поверх біля парку Монсурі (Montsouris) у 14-му окрузі, там він справді добре почувався, зручно, але із початком війни вони мусили залишити все. Батьки виїхали з Парижа до Тулузи, де їх досить швидко відправили разом із сестрою в табір Ресебеду. [*Camp du Récébédou* – табір для іноземних громадян, переважно євреїв та іспанців-республіканців на південь від Тулузи, що існував з лютого 1941 року до вересня 1942-го. Звідтам інтернованих відправляли до Дрансі і Аушвіцу. – ВС]. Мені не все відомо. Ймовірно, що хтось їм допоміг, і за якийсь час їх відпустили, перевели з цього табору на «проживання під наглядом» до маленького селища, я відвідував їх кілька разів. Я також бував тоді в Тулузі, але я був у Спротиві під іншим іменем, із фальшивими документами.

– Це було дуже ризиковано.

– Мадам, я ризикував своїм життям сто разів, і це – чудо, що я залишився живим, і мене не арештували. Мене розшукувала поліція, як терориста. Бо я влаштовував акції проти німців, я перевозив зброю. Якби мене арештували, мене б розстріляли.

– А чи Ваш батько знав, що Ви були у русі Спротиву?

– Так, але я не все йому розповідав. Я намагався їм допомогти настільки, наскільки міг, діставав харчі на чорному ринку і передавав їм.

– *Чи вже в той час євреї розуміли наскільки небезпечним для них є німецький нацизм?*

– Спочатку євреї ігнорували повідомлення, що їх будуть вбивати. Їх збирали в табори для праці, Аушвіц, Треблінка – це були табори праці. Дуже складною була для євреїв ситуація в Румунії, мало хто там врятувався.

– *А чи у Вас збереглися листи, документи, фотографії батька?*

– Дуже мало. Багато що залишилося в квартирі коло парку Монсурі, і майже все було втрачено. Я там іноді ночував, ночі були холодні. Приятель позичив мені електричну ковдру з підігрівом. Одного разу я не витягнув її з розетки, ковдра спричинила пожежу, приїхали пожежники і все залили вогнегасною сумішшю. Я не міг більше там залишатися, переїхав до готелю. І це все на щастя. Якби не було пожежі, і я б залишився, гестапо мене б знайшло. А я був під іншим іменем, змінював готелі.

– *Це складне відчуття щодня…*

– Так, ми жили зі страхом, що за тобою стежать, що тебе будь-якої миті можуть арештувати, і так протягом чотирьох років. І водночас я не боявся, в юності не бачать небезпеки. Я співпрацював із румунами. Говорив добре румунською, бо ходив до румунської школи в Чернівцях, і польську також знав, батьки між собою говорили польською мовою.

– *Але Ви казали, що в Чернівцях у Вас вдома розмовляли німецькою.*

– Зі мною вони говорили німецькою, між собою – польською. Я мав гувернантку польку, і також вмів говорити, але потім – забув.

Ми зробили перерву на обід. Соціальні служби щодня доставляли Еммануїлові Кольнику їжу, запаковану маленькими порціями. Він поділився зі мною, сумуючи, що не може пригостити доброю французькою кухнею. Він був гурманом. Кольник-син став заможною людиною завдяки розробці і продажу апаратів для телекомунікацій (факсів). Він багато подорожував, до 90 років водив

автомобіль, але зламане ребро обмежило його в русі. До сходів, що вели на другий поверх будинку, було приєднане крісло-ліфт, яким він міг підніматися до свого кабінету і спальні. «Вибачте, мадам, я не можу Вам запропонувати, тут тільки одне місце», – сказав він мені із сумним/тонким чи то єврейським, чи то французьким гумором, тяжко пересідаючи до цього крісла.

Перепочивши, син показав мені картини батька на стінах, і ми продовжили розмову.

– *Скільки творів Артура Кольника є у Вашій колекції?*

– Близько 20-ти. Після його смерті я почав збирати, купляти твори батька. Він продавав час до часу картини, але його творчість не мала визнання у Франції. В Ізраїлі – так. Він хотів, щоби його твори потрапили до музеїв Ізраїлю. Я зв'язався із культурним аташе посольства Ізраїлю, і хотів би після смерті передати картини, які в мене є, державі Ізраїль. Батько часто бував в Ізраїлі, до нього там ставилися з пошаною. У Франції він був відомий виключно в єврейських колах. Він був більш успішним в Америці та Ізраїлі. Наприкінці життя його картини продавалися краще. Більшість картин після війни він намалював у невеличкій кімнаті, він не мав майстерні, як я казав вже, не мав можливості працювати так, як хотів, як міг би.

[Ми зупинилися біля картини «Соняшники»].

– *Він любив соняшники?*

– Він любив малювати чортополох і соняшники. І коли я купив цей будинок, я також посадив соняшники. Відвідуючи мене, він завжди забирав кілька квіток соняшників із собою.

– *А чим він пояснював своє захоплення?*

– Ми про це з ним не говорили.

– *Чому?*

– Бо просто так було зазвичай. Він мав своє приватне життя, я дуже поважав свого батька, але ми не ділилися секретами, ми не мали можливостей поглибити наші стосунки.

– *Чи він мав друзів?*

– В нього було багато приятелів, він приятелював з Роменом Ролланом.

– Ви відвідували його виставки в Парижі після війни?

– Так, звичайно.

– А чи він вчив своїх дітей малювати?

– Ні, батько мене не вчив. В мене були задатки, але я їх не розвинув. Батько мене не змушував, не давав мені ніколи поради стосовно живопису. Сестра також не малювала.

– У Вас на стіні висить портрет поета Іцика Мангера (1901-1969), а ще один – у Єврейському музеї в Нью-Йорку. Чи часто Ваш батько повторював сюжети, робив репліки?

– Ні, не часто. Але цей портрет віддавна залишався у нас.

– Після війни Ваш батько зробив ілюстрації до «Легенди про великого інквизитора» Ф. Достоєвського (Париж, 1946), а також цикл гравюр на дереві «Метаморфози однієї мелодії» за мотивами казки Л. Переця (Париж, 1948), які він присвятив своєму молодшому брату та його родині, що загинули в Катастрофі. Він ділився з Вами про цю роботу, обговорював?

– Ні, ми дуже мало говорили.

– У 1955 році він отримав нагороду Chaban в Нью-Йорку за свої графічні твори.

– Я цього не знав. Як я вже казав, він був дуже закритий у своєму світі. Він переважно говорив польською, а я вже переважно – французькою.

– Чи він любив Париж?

– Так, звичайно.

– Він не хотів переїхати до США?

– Ні, це навіть не було питанням.

[Ми зайшли до кабінету, і Еммануїл Кольник показав мені збережені документи батьків, старі знімки, цілу пачку чорно-білих фотографій творів батька, а також жовту, майже не ушкоджену зірку Давида з написом «juif».

– Ваша зірка Давида, яку Ви зберегли, вона мене вразила.

– Я її ніколи не носив.

– А Ваш батько?

– Мій батько, він був серед перших, хто пішов, щоб отримати зірку. Він був дуже слухняним.

– *Від кого Ви успадкували свій характер?*

– Точно не від нього. Я робив дуже небезпечні речі.

– *Але він брав участь у Першій світовій війні.*

– Він був солдатом.

– *Як працював Ваш батько? Швидко чи повільно? Чи він малював багато ескізів?*

– Він був дуже прискіпливий, малював спокійно, не поспішаючи. Щойно в нього з'являлася вільна хвилина, він малював. Він робив багато гравюр на дереві. Його твори були переважно сумними. Він вибирав сумні сюжети.

– *А він сам також був сумним?*

– Так, він – печальний художник. Персонажі його творів – персонажі нещасливі, бідні. «Селянин зі своєю куркою», – ви знаєте цю роботу? Це чудовий твір, його купила приватна особа.)

Сильний кашель і біль зламаного ребра змусили Еммануїла Кольника зупинити нашу розмову. Пізніше я вже не вмикала диктофон, але ми ще довго говорили, він розповідав про своє життя, про те, що більшість дорогих для нього людей вже в іншому світі, і він хоче якнайшвидше бути із ними.

– *Зараз, на межі між двома світами, коли Ви оглядаєтеся на життя, що є в ньому найважливішим?* – запитала я із надією скористатися відповіддю.

– Діти.

Відповідь мене заскочила, тим більше, що його власний син мав проблеми з наркотиками і пішов з життя молодим. Напевно, 90-літній людині видніше. Діти – це виправдання твоєї власної присутності у ланцюгу поколінь, хоча він так часто переривається у багатьох місцях.

На другий день зранку потрібно було попрощатися, і обом було зрозуміло, що це прощання – назавжди. Він сказав, що буде згадувати мій візит. В мене в горлі стояв ком, і я вже не стримувалася, йдучи вздовж жовтих ланів ріпаку до вокзалу.

У 2018 році на аукціоні в Ізраїлі продавалися знайомі мені «Соняшники». Завдяки інтернету, я змогла швидко знайти електронну

адресу племінника в Бостоні, і він коротко мені відписав, що Еммануїл Кольник помер у січні 2015 року. Розшифровуючи аудіо-файли для цієї статті, вслухаючись у його голос, я знову думала про Час, і про павутиння зв'язків між людьми.

Артур Кольник. Біографічна довідка

Художник народився 4 травня 1890 року у Станіславі (тепер – Івано-Франківськ) в родині Йозефа Кольника (Josef Kolnik) та Регіни Мосберг (Regina Mosberg). Батько працював бухгалтером в банку, мати тримала магазин жіночих суконь, які привозила з Відня, де жили її батьки. З 4-х років Артур отримував традиційне єврейське релігійне виховання, вчився у початковій польській школі, потім в гімназії. Батьки хотіли бачити його лікарем, але у 1908 році він вступив до краківської Академії мистецтв в майстерню Юзефа Мегоффера. З початком Першої світової війни його мобілізували до австрійської армії. Отримавши поранення під Любліном у 1916 році, Кольник потрапив до шпиталю у Відні, згодом відвідував музеї у австрійській столиці, познайомився і дістав підтримку Ісидора Кауфмана. Після закінчення війни Артур повернувся до Станіслава, де зустрів свою майбутню дружину Цецілію Ензель (Cecylia Ensel), яка народилася 24 квітня 1890 року у Львові в сім'ї Леона Ензеля (Leon Ensel) та Гітель з дому Мандельберг (Gitel Mandelberg). Вони одружилися у лютому 1920 року, а в травні Артур Кольник разом із Рувеном Рубіним поїхали до Нью-Йорка. Завдяки знайомству з фотографом Альфредом Штіглицем та письменником Шоломом Ашем, їм вдалося виставити свої роботи в Anderson галереї. По дорозі назад Кольник провів два місяці в Парижі і повернувся у листопаді 1920 року до Чернівців, де батько дружини тримав великий ресторан. У 1921-му у подружжя народився син Еммануїл, а 1926-го – донька Леа Наомі. В ці роки Кольник активно співпрацював із чернівецьким відділом Культур-Ліги, захоплювався літературою їдиш, ілюстрував різні видання, товаришував з Елізером Штейнбаргом, Іциком Мангером, Розою Ауслендер, брав участь у виставках. Наприкінці 1931 року сім'я Кольників переїхала до Парижа. Художник працював для журналів мод, щоб утримувати родину. Він активно займався гравюрою на дереві, у 1934 році видав

альбом з 24-х гравюр “Sous le chapeau haut de forme” з передмовою А. Барбюса. В роки війни разом із дружиною та донькою Кольника інтегрували до табору для не-громадян Франції під Тулузою, потім вони перебували «під наглядом» поліції. Після закінчення війни він повернувся до Парижа. У 1948 році отримав французьке громадянство. Дружина померла 1950 року, вдруге художник одружився 1952-го. Багато подорожував, у 1962 році вперше приїхав до Ізраїлю, де у 1968-му із успіхом пройшла його виставка у художньому музеї в Тель-Авіві. Артур Кольник помер в Парижі 6 червня 1971 року.

Кольник близький до Марка Шагала, Іссахара Рибака, Мане-Каца – для кожного з них єврейський світ, де вони виросли, і який зник за їхнього життя, став основним джерелом сюжетів картин, що творять сьогодні нашу уяву про цей світ. Сюжети з єврейськими персонажами – подібні, а індивідуальна манера кожного з майстрів – різна, вона дозволяє впізнати спочатку художника, а вже потім роздивитися, що саме зображено на картині. Манера Кольника – малослівна і промовиста, вона відрізняється добре збудованою композицією із невеликою кількістю фігур, що мають специфічні, іноді видовжені, але частіше «квадратні», збиті тіла зі збільшеними пропорціями голів. В його картинах можна знайти формальні деформації в дусі École de Paris, вони змушують згадати про кубізм, але не мають нічого спільного з розкладом форми, навпаки, являють собою майстерно допасовані, врівноважені зображення. Мати, дитина, музикант, равин, наречена, старі жебраки – «єврейські сюжети Кольника – це не фольклор, вони мають метафізичний характер» (М. Готьє). Директор художнього музею у Тель-Авіві Хаїм Гамцу у передмові до каталогу виставки 1968 року назвав Кольника «одним з найбільш єврейських художників Паризької школи».

Літ.: Zappler Emil, «Drei Maler, Arthur Kolnik,Salomon Lerner, Jakob Eisenscheer», *Juedishes Almanach*. Herausgeber dr. Markus Krämer. Czernowitz, 1922–23, s. 127–134; Aronson Chil, *Scènes et visages de Montparnasse*, Paris 1963, p. 610–514 ; Gautier Maximilien, *Arthur Kolnik*. Alforville, 1967; *Arthur Kolnik. Peintures, dessins, gravures sur bois*. Catalogue de l’exposition, Musée de Tel Aviv, Décembre 1968; *Культур-ліга. Художній авангард 1910–1920-х років*. Каталог виставки.

Київ: Дух і літера, 2007, с. 102–105; Wierzbicka Anna, *École de Paris. Pojęcie, środowisko, twórczość*, Warszawa: Neriton, 2004, s. 232–233; Сиваченко Евгений, «Летописец исчезнувшего мира. Артур Кольник (1890–1972)», *Антиквар*, 2008, № 12 (26); *Artistes juifs de l'École de Paris. 1905–1939*. Sous la direction de Nadine Nieszawer, Paris: Somogy édition d'art, 2015, p.188–189.

Віктор Коломієць

ОЛЕКСАНДР МУРАШКО: АВАНГАРДИСТ ПІД ПРИКРИТТЯМ[1]

Віктор Коломієць – ні поет, ні письменник і навіть не блогер, а графічний дизайнер і бувший інтернет-троль.

Раніше жив у глобальній мережі, де в умовах ведення вічних холіварів і полемік здобув елементарні навики роботи з текстом і навчився складати слова у небанальні словосполучення.

В кінці 2010-х вийшов з інтернету, але інтернет з нього так і не вийшов. Тепер живе у реальному світі, але часто про це забуває, що видно з рясної кількості сленгу, літературних мемів і вибору тем для статей. Навчався у НАОМА на факультеті теорії та історії мистецтва, але це теж не надто допомогло. Сленг, сарказм, інколи задушевність, часто спроби говорити про нудне ненудно.

Загалом малює свої дизайни і любить писати есеї про мистецтво й не тільки. Якщо коротко – дизайнер, що пише.

Спойлер

Якби я був Леонідом Каневським, розпочав би цю розповідь десь так:

---

[1] Під час написання цього есею переважно використано книжки: *Членова Л. Г.* Олександр Мурашко: сторінки життя і творчості. Київ: Артанія Нова, 2004; «Эти десять лет большого, глубокого счастья…»: Спогади Маргарити Мурашко / Авт. ст. та ком. Дар’я Добріян; укл. Віталій Ткачук. Київ: ArtHuss, 2016; «Знаєте, Тіно, я дуже люблю життя…»: Спогади про Олександра Мурашка / Укл., авт. ст. та ком. Дар’я Добріян. Київ: ArtHuss, 2017.

«1919 год, Киев. Тёмной июльской ночью по направлению к дому под номером 25, расположенному по улице Багговутовской, неспешной походкой направлялась интеллигентная пара: он – известный киевский художник, она – тонкий аристократ и верная супруга. Молодые люди возвращались с дружеского чаепития неподалёку, и ничто не предвещало беды. Но что это? На противоположном тротуаре послышались торопливые шаги людей в амуниции – молодые люди встревожились, но продолжали движение. Уже перед самой калиткой темноту разрезал громкий приказ: "Стой! А то буду стрелять!" Пара застыла в молчании: что сулит столь неприятная встреча? что ждёт в следующую секунду? Мысли проносились одна за другой со скоростью света, и ни одна не повлияла на ход последующих трагических событий».

Його знайшли наступного дня з простреленою потилицею в саду на сусідній вулиці (майже там, де зараз станція метро «Лук'янівська»). Вбивцю так ніхто і не знайшов. Або знайшов, але нікому не сказав, цього ми вже, мабуть, ніколи не дізнаємось. Хоча ми можемо дізнатися багато чого іншого, і все це інше поза сумнівом прекрасніше, ніж прізвище та ім'я того покидька.

Мурашині історії. Початок

Він народився байстрюком у попової дочки.

Не найкращий варіант для початку життя, але іншого йому ніхто не пропонував.

Родивсь – і спасибі.

Тоді суспільство не надто жаліло таких жінок (та й зараз орденів не роздає), і Крачковська (так звали бідолашну) віддала дитину якимсь абсолютно чужим людям. І так віддала, що більше вже не знала, де вона. Невідомо, що то були за люди, і для чого їм здалося мале, нікому не потрібне байстрюченя, але їм за те велике чолобитне спасибі.

Якби не цей дивний жест сиротоприїмства, мені б не було про кого зараз писати есе, а такий сценарій мене не зовсім влаштовує.

Ще дужчий уклін я би відбив братові горе-мамки, який, дізнавшися, що сестра накоїла різних неприємних справ, не обматюкав її у соцмережах і не зрікся, а вчинив, як справжній християнин

і людина чину: відшукав малого Сашка (так звали цього кількарічного нещасного) і забрав до себе у Борзні на Чернігівщину.

Так жив Санько у дядька, як у батька, а за матку йому правила материна матір.

Саме від них нахватався він перших життєвих наук, вражень про світ і формул його сприйняття. Бабка йому читала казки, дядько водив у шинок.

Перші закони суспільної моралі хлопець засвоїв саме там: якось, поки дядько грав з друзями в карти, Мурашеня сиділо в кутку на брудній долівці в купі ганчір'я, і так його розморила вся ця атмосфера, що він узяв та й заснув. А коли прокинувся, то побачив, як друзі б'ють іще одного друга ногами на підлозі. «Нехай не вчиться брати мошенством гроші», – пояснив Саньочку дядько.

Бабу малий любив понад усе. Але, як не дивно, часто найбільш дошкульні травми приходять до нас від тих, кого ми любимо, і тих, хто любить нас. Часто навіть не з їхньої вини, просто вони найближче взаємодіють з нами, найдужче впливають, і то вже як вийде: і якнайкращим чином, і не зовсім.

Якось увечері люба бабуся читала малому казку про розбійників і мерців. Невідомо, наскільки благотворно те діяло на дитячу психіку, але коли в хату зайшов дядько, малий перелякався не на жарт. Так до повної дупи в житті Сашка додалось заїкання. Остаточно закріпилась ця дивовижна особливість трошки пізніше, коли хлопець знайшов труп повішеника. Вірніше, мрець знайшов його сам. Якось хлопець їхав увечері на коні по лісу, якимсь чином налетів на небіжчика і ноги мерця вдарили йому прямо в обличчя. Майже непритомний доскакав малий додому і остаточно закріпив свою здатність складно (чи, скоріше, довго) виражати думки.

Все ж, це не найгірше, що може статися в житті людини – найгірше, коли тебе здають у духовне училище.

А сталося це через те, що мама Олександра таки-зійшлася з одним перспективним чоловіком (припускають, він був і біологічним батьком малого, але то вилами по воді). Пана звали Олександр Іванович Мурашко, і він теж недалеко відкотився від попівства, позаяк був власником невеликої іконописної контори у Чернігові (кажуть, у ній навіть Врубель щось підмальовував). Хлопця забрали

від дядька, і він нарешті отримав яку-не-яку адекватну сім'ю. Втім, з матір'ю так уже ніякого близького контакту не вийшло, та і з вітчимом теж. Що роблять в такій ситуації? – Правильно, віддають дитину вчитися на попа.

Сказано-зроблено – Олександр Анонімович Крачковський прямує до духовного училища. Але піп з Крачковського не виходив.

«Навчався я погано. Вабило вже тоді до занять мистецтвом».

Божественні науки не лізли Санькові в голову, діти дражнилися з його говору, вчителі діставали, і взагалі – тягнуло малювати.

Він уже пробував робити це на щойновибілених хатніх стінах – нібито виходило. Але новий батько не оцінив таких проявів дитячої творчості і взагалі образотворчих потенцій хлопця. Вільне малювання він вважав дурницею, втім, як і читання цікавих книжок, що їх, до слова, теж забороняв, напевно вважаючи, що крім Псалтирі й Житій святих хороших книжок на світі не існує. Приходилося читати у шафі під свічкою. Такі справи.

Отже, попівська кар'єра на цьому закінчується, старий Мурашко забирає сина з училища, і вони перебираються до Києва. Сталося це через те, що шанований київський професор історії мистецтва Адріян Прахов запросив Сашкового батька на ґрунтування стін, позолотні роботи й виготовлення церковних меблів для Володимирського собору, що якраз будувався у Києві. Зваживши на такий обрій, Мурашко на ходу кидає шмаття в торби, хапає Сашка, і вони переїжджають у дерев'яний будинок на перетині Великої Житомирської і Володимирської, а згодом перебираються на Малу Житомирську, 14, де старий і розміщує свою богомазну майстерню.

У Києві тоді коїлося неймовірне: на розписи храму з'їхалися різні врубелі, нестерови, васнецови, свєдомські й котарбінські. Тобто, вони з батьком попадають у сам епіцентр художніх подій того часу. Поки Сашко вештається з цебром ґрунту в руках, поруч, в центральній наві, над притвором, Віктор Васнецов виписує «Хрещення Русі», а Михайло Нестеров в колористиці Бекліна пише на хорах іконостаси. Десь поміж них зі своїми ескізами ходить Михайло Врубель, щоправда з ним закінчується все, як завжди – замовник робить правки, але проект так і не затверджує. Хлопець крутиться серед усього цього творчого хаосу і не на жарт ним проймається.

Він захоплено спостерігає, як вкалують метри тогочасного живопису, і навіть сам пробує копіювати їхні роботи. Метри теж не ігнорують малого, він швидко впадає їм в око, і вони, розуміючи його потенціал, починають вмовляти Мурашка не мучити пасинка святими образами, а віддати кудись на навчання. Найбільше до цього приложилися Васнецов, Нестеров і Прахов, щоправда толку тоді з цього так і не вийшло: старий був стійкий, наче севастійський мученик. Менше з тим, Сашко уже тоді натоптав дорогу до будинку Прахових (вулиця Володимирська, 11), оскільки його часто посилали туди за ескізами до храмового барахла. Його й частенько запрошували на чай, але він ніколи не лишався – боязливий був, соромився.

В Києві Сашка віддають у гімназію, але вчитися там йому хотілось не більше, ніж у святих стінах. Врешті-решт, у вітчима не витримують нерви, він закриває проект «Сашко й наука» і відправляє малого назад до іконописної майстерні під всевидюче око старшого майстра Науменка. Не хочеш гризти граніт науки – гризи лікті; і пиши образи.

Тобто, все мало бути, як завжди, погано, але на цей раз чомусь не було.

За випадковим збігом обставин (ми ж тут всі матеріалісти, так?) у новоспеченого дядька (брата вітчима) у Києві була своя особиста Рисувальна школа.

На кінець XIX-го століття в місті з професійною освітою уже було не голо. Діяла мережа шкіл та училищ, але всі вони були переважно промислового ухилу: технічні, ремісничі, будівельні, дорожні, сільськогосподарські, були навіть музичні, проте жодного державного художнього закладу не існувало. Ладно ще будувати хати, стелити дороги і вирощувати їжу, але те, що співати ротом вчили на кожному розі, а малювати ніде, – реально прикро.

Було кілька приватних ініціатив (школи Буяльського, Башилова, Ригельмана, Києво-Печерська), але всі вони швидко загнулися, і тільки дітищу Миколи Мурашка вдалося протягнути чверть століття.

Це був єдиний художній заклад такого штибу, і якби не фінансування цукровим магнатом Ніколою Терещенком (а потім його

сином Іваном), які оплачували обдарованим нищебродам навчання, його б, напевно, чекала така ж доля, як і решту шкіл. Правда, ще якісь субсидії надходили з міського бюджету.

Київська рисувальна школа була напівофіційною шарашкою без уставу і прав, але зіграла неілюзорну роль у становленні художнього життя Києва. Там протирали штани Пимоненко, Красицький, Жук, Їжакевич, Кузьмін, Селезньов, навіть Сєров і Малевич. Дехто з вихованців, як той же Пимоненко чи Фабріціус (астроном, доречі; придумав навіть якусь формулу), потім почали самі там викладати.

Проіснувала ця контора до нового міленіуму, а потім з подачі Мясоєдова, який накляузничав в Академію, що школа уже не торт, і треба відкривати щось серйозніше, її закрили. Фактично з неї ж потім утворили Київське художнє училище, яке приймало правила гри столичної Академії і їй же, по-суті, підпорядковувалося.

На момент зальоту Крачковського в Київ Рисувальна школа розміщувалася на Володимирській, 46. Пізніше її перенесли у сусідню новобудову під номером 47 на цій же вулиці.

Стояла вона прямо в центрі «бермудського трикутника», в який засмоктало Сашка на кілька наступних років: дім Прахових на Володимирській – вітчимова хата з майстернею на Малій Житомирській – і Володимирський собор на Бібіковському бульварі (зараз бульвар Тараса Шевченка).

Хлопець став збігати туди у вільний час і нишком від вітчима малювати якісь глечики. І домалювався до того, що один з його натюрмортів, відправлений на конкурс у Петербург, виборов срібну медаль.

Так з'явилася безумна ідея вступати до Академії мистецтв.

Перспективи були неілюзорними, але батько на всі ці недуховні розмальовки дивився, як на побічний продукт людської життєдіяльності. Якщо всі підуть у секулярні художники, то хто ж буде малювати ікони, розписувати храми і різати іконостаси? Бог? – Богу воно точно не потрібне. Ясно ж, що для цього існують сашки, їх для цього й придумали.

Але якщо без сарказму, то робив він те, напевно, від щирого серця. Йому був потрібний спадкоємець його «свічного заводика»,

і він його бачив саме у пасинку. Але хіба тим легше? Хіба є різниця жертві, яку ґвалтують, роблять це з любов'ю чи ні? Хіба ми не знаємо, скільки нормальних життів поламано тими щирими до смерті серцями?

Ікони пишуться, іконостаси ріжуться, але Сашкові на душі паскудно. По-суті, така нудота тягнеться до шістнадцятиріччя хлопця, коли в нього нарешті уривається терпець.

Нерви в нього і так не були дротами: хворобливе самолюбство, помножене на «занадто хороші» стосунки в сім'ї і знущання однолітків, давалися взнаки. Одного разу він мало не влаштував поножовщину, кинувшись з пером на товариша, іншим разом так палко дискутував із кузеном, що вибив собі пальці на руці.

Скінчилося все тим, що хлопець посилає повітряний поцілунок батькам і йде з дому. Пізніше розповідатиме: «Мені хотілось їхати до Пітера, вчитись в Академії мистецтв, але батькові потрібен був батрак – дешевий робітник. На цьому ґрунті, коли я підріс, ми остаточно посварилися, і я вирішив залишити батьківський дім і перейти на свої хліби».

Ніяких хлібів у нього, ясна річ, не було, а де жити – тим більше: він тиняється серед бурлаків і вантажників, харчується росою і чистим дніпровським повітрям, ночує в якихось майстернях, храмах, на баржах і плотах, шариться по кущах на схилах Дніпра. А головне – малює.

Сам Мурашко потім так згадував ці часи юнацького хардкору: «Харчувався, звичайно, впроголодь, але не засмучувався: вірив у свої сили. Застудився на баржах і занедужав. Батькові повідомили про мою важку хворобу, але він не прийшов на допомогу, ні разу не відвідав. Хотів зламати мою закоренілу впертість і заставити працювати в його майстерні. Ішов мені тоді 16-й рік. Організм був міцний. Я видужав і остаточно вирішив вступати до Академії».

Вирішити – не мішки ворочати – на Петербург потрібні кошти, аби банально не вмерти з голоду, про інше немає навіть сенсу мовити. А в амбітного злидаря навіть на тодішню «шаурму» немає. Перебравши усі можливі варіанти, він раптом згадує, що його колись в дитинстві Прахови на чай запрошували. Тепер соромитися не було коли, і він сповнений рішучості приходить до Адріяна

Вікторовича, показує якісь свої роботи і просить уже не чай, і навіть не два, а цілих 30 рублів на проживання в селі: для роботи над власним портфоліо й напрацюванням скілів перед вступом до «аки». Його благословляють півсотнею, і він відправляється в хутори Чернігівщини й Київщини малювати уже не мертві натюрморти, а живих селян.

Сільський кураж і 50 рублів принесли свої плоди, і по закінченню літа Олександр (називатимемо його з цього місця уже так, він це заслужив) вивалює на стіл Прахову купу хороших, годних етюдів. Той розуміє, що з хлопця буде толк, і починає одразу дві потужні кампанії: підготовку хлопця до вступу в Академію і його примирення з вітчимом. Він підкидає йому якісь замовлення, аби той міг заробити бодай якісь пристойні гроші і починає крутити ґудзик старому Мурашкові.

Переломним моментом у цій історії (та й історії нашого героя взагалі) став, як не дивно, театр.

Щоразу, коли я згадую цю історію, на мене накочується така хвиля розчулення, що я мало не плачу.

Виявляється, хлопець його дуже любив і часто туди забігав, коли була можливість (і навіть коли не було). Так було і цього разу. Перед самим від'їздом до Петербурга наш Олександр пробігав повз театр Соловцова і не зміг встояти перед спокусою туди заскочити. В кишені було всього 3 карбованці на дорогу до Пітера, тож він їх благополучно спустив на виставу «Розбійники» за п'єсою Фрідріха Шиллера. Так, Крачковський ще той театральний гурман і любитель епосу про поганих хлопців. Але суть не в цьому. Коли вистава скінчилася, і ввімкнули світло, біля хлопця сиділи вітчим і Адріян Прахов. Перший навіть посміхався. Через півтора роки взаємного ігнору батько і син – незабаром ми зможемо називати їх саме так – сказали один одному: «Здоров!»

Відтак Олександр повертається додому, допомагає старому розписувати церкву на Аскольдовій могилі й готується до вступу. А той, у свою чергу, одружується на Крачковській (Прахов навіть сватом був) і всиновлює пасинка.

Відтепер він Олександр Олександрович Мурашко. Короче, гепіенд.

Академія

Пітерська Академія приймала Олександра Олександровича з відкритими обіймами: «Коли приїхав у Пітер і вступив в Академію, мені за етюди дали перше місце».

Але далі дала такого пижа, що той мало не потух. «А як попрацював трохи – вийшла робота на останнє місце. Дуже нервувався, два роки мучився, мав намір кинути Академію й живопис».

Такі настрої супроводжували його все життя. Значно пізніше він жалітиметься Олені Праховій (дочці Адріяна, з якою близько товаришував і часто листувався), що не вистачає таланту і здібностей. Вона йому навіть радила відкласти живопис і якийсь час побути «ближче до природи».

Хоча, насправді – це типова поведінка творчої особистості. Хвороблива й болюча, але типова – я бачив таких бідолах стоп'ятсот разів. Бо тільки нездари впевнені у власній геніальності, люди ж зі здібностями і критичним мисленням здатні порівнювати, і зазвичай бачать, що роблять не зовсім те, що можна було би назвати пристойною роботою. І це працює не лише у творчості. Позбавлений музикального слуху, не чує, що дико фальшивить, а той, у кого він є – страждатиме від того, що не витягує якусь там фа дієз. Або так: хороша людина знає, що інколи робить паскудні речі, натомість вкрай потворна думає, що вона повністю ОК. Таких прикладів можна привести вагон і тачанку. Як каже мій улюблений Клайв Стейплз Люїс: «Ви розумієте, що означає спати, коли пильнуєте, а не тоді, коли спите; і природу сп'яніння ви можете зрозуміти в тверезому стані, а не в п'яному».

Тобто, те, що в Мурашка була завищена самокритика і сумніви у своєму творчому потенціалі, – це нормально: такі самі сумніви були і в його професора Іллі Юхимовича Рєпіна.

Ясна річ, не стосовно себе, а стосовно Мурашка. В цьому і була головна проблема.

Через певний період навчання в майстерні Рєпіна Ілля Юхимович уже банально знущався з хлопця.

Олександр приносить йому свої літні роботи – а той їх навіть не дивиться, кидає собі під ноги і торочить, мов оператора мобільного зв'язку: «Ваше питання дуже важливе для нас, залишайтесь на

лінії» – ну, тобто – приходь через кілька днів. Через кілька днів, ясна річ, їх ніхто не дивився.

Напевно, в Мурашка до цього там був справді якийсь дикий шлак, бо інакше це все пояснити ніяк не можна.

Хлопець уже був готовий забирати звідти лахи і перебиратися в майстерню до якогось іншого професора, але, дякувати Богові, метр все ж заглянув у ту пачку етюдів і несподівано розм'як. «Приходите завтра работать», – пробурмотіла його величність, і за кілька років мала на виході одного з найкращих випускників майстерні.

Ще був епізод із несплатою за навчання, під час якого хлопця мало не викинули з Академії, наче паршиве кошеня, але щирими, рясними слізьми він вирішив і це питання (за нього вписався Костянтин Маковський і йому дозволили навчатися безкоштовно). Загальноосвітні предмети, з якими теж було пусто, закрив сам, без соплів; відтак його перевели зі слухача в студенти.

Загалом навчання проходило добре і навіть весело. В нього з'явилися друзі в особах Цисса, Петрова, Кустодієва, Малявіна, Пирогова, Фокіна. Інколи разом викидали якісь коники. Тихий-тихий, але, як і в дитинстві, він теж інколи витівав якісь штуки. З ножем уже, правда, на друзів не кидався, але пранкувати любив. Був навіть один пранк, що вийшов із-під контролю. Якось Мурашко видавив тюбик синьої фарби в руки товаришу, поки він спав. Коли ж той прокинувся, то смачно наклав собі на обличчя омолоджуючу маску з олії, синього пігменту і сикативів. Мурашко потім три дні дома не ночував.

До-речі, робити мейкап олійними фарбами придумав ще Врубель, коли тинявся у Києві при Володимирському соборі. Якось під час роботи над тими нещасними квіточками, які йому там доручили, він ненароком замазав носа зеленою фарбою. Свєдомський вирішив допомогти колезі, щоб той ніде не впав обличчям у бруд, і вказав на цей нюанс.

Проте падати в бруд обличчям Врубелю було не звикати, воно на те у нього і було призначене. Викликати неприязнь – було його основною роботою, а розчаровувати – головним умінням, він прекрасно справлявся з цим і без цятки на носі. Тому, замість того, щоб змити фарбу, він пройшовся нею по всьому носі і попер у магазин,

висаджуючи по дорозі зустрічних пішоходів. Епатажитись перед київською публікою він ух як любив. Потім заявився до Прахових додому і почав плести Емілії Львовні, шо це такий новий тренд, і що скоро всі чоловіки будуть ходити з пофарбованими носами. Аргументував тим, що чоловіки теж люди і мають право фарбуватися (так, він уже тоді топив за ґендерну рівність). Чому жінкам можна різні хайлайтери, а чоловікам – ні? Останні теж будуть штукатуритися, тільки робитимуть це по-іншому, розмальовуючи носи у відповідний до характеру колір. Але Емілія Львівна була відсталою в області фешн-індустрії, тому мало того, що не зацінила такого поступу в моді, так ще й не пустила в такому вигляді за стіл.

Здається, художник уже тоді почав їхати з ґлузду (остаточно завершив це робити років на десять пізніше), про це навіть говорив професор київського Університету св. Володимира і професіонал по дурачках психіатр Іван Сікорський. Сам Іван Олексійович недалеко відкотився від своїх пацієнтів, але тоді, схоже, не помилився.

І поки у Врубеля починаються проблеми з головою, у Мурашка починається професійне становлення.

Проїхавшись котком свого незаперечного авторитету по умах молодих пацанчиків, Рєпін робить з них хороших портретистів. Добре це чи погано, оцінку цьому дасть історія, але розмашисто накладати мазок рєпіністи навчилися. Він, наче Петро та Іван з паралітиком: що мав, те давав.

Як казав Ігор Грабар: «Педагогом Рєпін не був, зате великим учителем все-таки був».

«Заняття в майстерні проходили під безпосереднім наглядом вчителя», – згадував пан Кардовський (шкода, цим не можуть похвастатися зараз студенти нашої НАОМА).

Рєпін писав разом з учнями, показував власним прикладом безпосередньо на практиці. В майстерні була своя атмосфера з чорним гумором і постановками, тож не дивно, що туди набивалося учнів утричі більше, ніж у інші.

Від цього періоду збереглися перші серйозні роботи Мурашка – портрети різних тіток і дівок: Зіни Акініної, О. К. Мурашко (жінки дядька), «Дівчина в рожевій блузі», «Портрет молодої дівчини

в білому» тощо. «Портрет молодої дівчини в білому» навіть придбаний Академічним музеєм.

У цей час починаються перші набіги на виставки Московського товариства шанувальників мистецтв.

Те, про що не можна не сказати, це портрети Григорія Цисса і Миколи Петрова, братюнь Олександра. Розбирати їх скрупульозно на деталі, на мій погляд, немає сенсу: вони непогано описані в монографії Лариси Членової. Та й погодьтеся, усі ці тонкощі й нюанси колориту, композиції нікому, крім мистецтвознавців, не потрібні (насправді, їм теж, але вони вдають, що так, інакше їм ніхто не буде платити гроші). Можна, звичайно, сказати пару слів по колориту, але це майже для годиться.

Ну, от, наприклад, у портреті Цисса – майже монохром, а у Петрова вже живіше, але його неначе фільтром в Інстаграмі обробили (такий він весь залісеровано фіолетуватий). У першому випадку – повністю заглушили усе зайве, соковито й смачно прописавши лиш головне (обличчя і праву кисть), в цілому ж навіть завершити не спромоглися. У другому – усе на місці, але площинне й узагальнене.

Звернути тут увагу треба на мазок, бо намазує він тут на славу. Особливо це видно в незакінченому портреті Цисса. Далі це намазування стане головною фішкою Мурашка, і навіть за усіх суттєвих змін у палітрі, темах і жанрах впізнаваний мурашківський мазок залишатиметься обов’язково.

Те, що реально важливе в цих роботах, – що вони написані в жанрі психологічного портрету.

Раніше мені здавалося, що він єдиний виправдовує портретний жанр як такий. Пізніше мої погляди стали менш радикальними, але йому я зобов’язаний сприйняттю портрету в принципі. Раніше не зовсім розумів, для чого з такими потугами зображувати верхню половину людини, особливо в часи, коли можна просто клацнути дзеркалкою або взагалі зробити селфі. І часто таки-клацають, адже у фотографії цей жанр ще б пак присутній. Власне він і відкрив мені портал у портретний живопис. Справа в тому, що це не просто миттєва скан-копія міміки і ще пів тулуба про всяк випадок, – це мало не відеоживопис. Там нашарована не одна сотня

кадрів, і не п'яти хвилин, а місяців, можливо, років. Це не просто зображення моделі, це складний образ, у якому упаковано всю людину, в її максимальній повноті на даний час: фізичний стан, характер, емоційний фон – усе.

Олександр Габричевський писав, що справжній художник «охотно зарисует любую модель и далеко не всегда согласится взяться за портрет, ибо он может годами рисовать одного и того же человека, знать его, так сказать, вдоль и поперёк и всё-таки не найти его портретной формы, т. е. просто-напросто не представлять себе единственно возможного способа поместить это изображение на холсте».

У Мурашко, здається, проблем з цим якраз не було. Подивіться в очі Цисса, і вони розкажуть вам більше, ніж три сторінки біографії. Не сприймайте його за шматок засохлої фарби, оживіть, почніть з ним якось взаємодіяти.

Якщо ви раптом не знали, то картина не пласка, в неї можна зайти, наче до кімнати, залізти через відчинене вікно, і ходити там, дивитися, що роблять персонажі, обходити їх з усіх сторін, навіть говорити з ними.

От, візьміть і подайте Циссу через раму руку – чи швидко він подасть вам свою? А як подасть, то чи не буде в його русі такої настороженої повільності, після якої не знатимеш, що далі робити? Якщо ви таки-проб'єте цей його панцир, розмотаєте кокон рук і дістанетесь до тіла, то до душі – зась. Він туди рандомних перехожих з вулиці точно не пускає. Він добрий, але закритий, напевно хороший друг, але людям не надто довіряє. В свої молоді роки він знає такі речі, з якими просто так веселим уже не будеш. За цим поглядом лежить уже пройдений нелегкий шлях і гіркий досвід, і показати ось оцю нутрянку – головна ціль, яку переслідує в портретах Мурашко. Це не просто верхній шматок тулуба з головою, це людина, вивернута навиворіт.

Тепер підійдіть тихенько ззаду до Петрова і штовхніть його. Не грубо, але й не боязно, ніби по-приколу, щоб трохи роздражнити. Що він вам скаже, коли обернеться? Впевнений – не вилає, воно йому даром не потрібно. Може, стомлено подивиться і відвернеться. Він би міг і включитися у вашу гру: підскочити, жартома дати вам

здачі, ви би почубились кілька хвилин, як діти. Але не зараз. Налийте ліпше йому філіжанку кави або келих напівсухого – хай людина відпочине, занадто він напружений (чи загружений). Всі втомлюються – і він втомився. Він педантичний, непоганий організатор, знає ціну часу, знає навіть, для чого він йому. Але він втомився. У нього купа справ, він староста рєпінської майстерні, а скоро затівається масштабне дійство: до десятиріччя педагогічної діяльності Іллі Юхимовича в Академії, що має виповнитись невдовзі, вся майстерня писатиме одне велике полотно, де кожному довірять якусь його частину. Навіть придумали сюжет – «Постановка моделі в академічній майстерні Рєпіна».

Модель ставили завзято і старанно. Головними були Кустодієв і Малявін, але Мурашку довірили писати самого Рєпіна. Нашого хлопця написав Кустодієв, натурницю – вони удвох.

До студентського періоду відноситься ще одне полотно, що не фігурує в жодному відомому мені описі, і якому не приділено уваги в жодній монографії – це «Італійка з донькою». Не знаю, чому всі такі холодні у ставленні до неї, але це несправедливо.

Дана робота – не портрет у прямому сенсі, з великою долею імовірності це академічна постановка. Адже, якщо ви пошаритеся в інтернетах, то можете знайти ще, як мінімум, три зображення цих фемін: одну – авторства Павла Шмарова, і дві – Івана Куликова. Обидва навчалися в майстерні Рєпіна у ті ж роки, що і Мурашко.

Зазвичай академічна постановка – це нудота, але навіть із неї в нього виходить зліпити кулю, і вона стріляє та ще й робить дірки в серці.

Якщо ви не пам'ятатимете «Постановку моделі» – це ніяк істотно на вас не вплине, але якщо не знатимете цих двох італійок – у рай вас точно не пустять.

Адже це практично ікона, це Мадонна нашого часу. Таких мадонн ми зустрічаємо щодня: вони ходять поміж нами вулицями, їздять у метро, наливають пиво у пабах. Але прийшовши додому, сідають стомлено і пригортають до грудей дитя.

Подивіться на ракурс, з якого вони зображені, – таке враження, що він писав їх не інакше, як сидячи у позі хлопців, що віджимають по під'їздах телефони.

Якщо вам випаде можливість предстати перед ними яко ангел, не смійте їх чіпати, не руште цю ідилію. Обережно підійдіть і теж присядьте; там головне не відривати від субстрату п'ят.

Мати обернеться до вас втомлено і сумно, і хоч у неї й розімкнуті вуста, вона вам не промовить ні слова. Лиш придивиться крізь прищурені, практично чорні, можливо, навіть п'яні очі, і в її погляді ви прочитаєте усе без жодного звуку.

Виснажено і вистраждано вона дивиться згори на кожного, хто хоч пальцем захоче торкнутися її дитини. Вона кинеться на вас, як мамка-левиця. Вона – гора, в якій укрите дитя, вірніше до якої воно собою прихилилося. Дівча вписане у монолітний образ матері, але це не злиття, навіть не обійми, можливо, в них ніколи такого й не буває. Їм вистачає мовчки притулитися одне до одного, щоб відчувати і розуміти, що зв'язок між ними не розірваний. Просто у когось це феєрично, наче коротке замикання, – тріщить, іде дим і летять іскри, а в когось, як тут, все тихо, але висить табличка «Обережно, під напругою».

Тобто, навчання в Академії було відносно ненудним, скоріше навіть цікавим, але вічно тримати вона в собі нікого не збиралася. З наближенням нового століття всі розуміли, що академствування підходить до завершення. «Так, – якось сказала Академія, – ви сидите вже тут шість років – це багато. Пишіть диплом і забирайтеся під три чорти, будь ласка». «ОК», – відповіли рєпінчата і сіли за свої дипломні роботи.

Чи то для того, щоб догодити профу, чи з якихось більш чеснотних причин, але Олександр Олександрович на диплом обирає темою «Похорон кошового». Чому він надумав його ховати, невідомо. Можливо, далися взнаки дитинство і юність, проведені в тісному зв'язку з Матінкою-Україною, й у хлопця прокинулися неявні патріотичні почуття. Хоча, швидше за все, він випадково заразився козакофільством від Рєпіна, який не так давно написав своїх епічних «Запорожців».

Для Мурашка «Похорон кошового» це перша і, дякувати Богові, остання історична картина. Але навіть її він подає у тій же психологічній обгортці.

На конкурсі робота виборола золото, завдяки цьому молодий художник отримує пенсійну подорож до Європи.

Докладно начитатися про цю картину можна де завгодно, про неї стільки букв написано, що можна вивчити її вздовж і впоперек, навіть не бачивши.

Часто звертають увагу на колірну гаму, на поєднання приглушених коричнево-зелених і яскравого червоного. І це цікаво, бо, хоч кажуть, що Мурашко дуже цінував Веласкеса і залипав пізніше в Луврі над його картинами, тут швидше із-за рами визирає Рембрандт: що колористика, що груба скульптурна ліпка форм – його нескромні винаходи. Для обох пензль – те, що кельма для гастарбайтера, вони мазюкають ним, наче шпателем.

Але краще звернути увагу на сюжет. Мурашко не ведеться на дешевий хайп і шароварщину, а дістає з рукава свого модного піджачка козир: замість того, аби зобразити козаків у їхньому найбільш привабливому для мас амплуа: в походах, битвах, написаннях лайливих послань до ворогів, на тлі безмежних просторів вільного степу чи за процесом відриву, тобто в усіх оцих наших улюблених штуках, він відправляє їх на цвинтар. Хитро? – Так. Вражаюче? – Не менше. Це авангардний бунт під прикриттям удаваного реалізму, це його початок, пізніше він покаже нам і не такий хардкор.

І от вони ідуть, ці козаки, юрбою, несуть покриту яскравою китайкою труну і отаманські ніштяки (називаються – клейноди). Де ж увесь той героїчний пафос, яким просякнуто наші уявлення про непереможних робінгудів Подніпров'я? – Його немає. Він увесь витік через дірку в голові кошового.

Але й не варто себе тішити ілюзіями, і сприймати все це так, нібито Мурашко в кожному полотні раз за разом винаходить вєлік. Він жив не у сферичному вакуумі, а був людиною своєї епохи. По Європі в цей час марширує декаданс: ниття, розчарування й безнадьога – необхідний кишеньковий набір кожної пристойної людини і тим більше рафінованих інтеліґентів. Поетам і художникам ще видавали в пачках символізм, аби вони його розігрівали на своїх палаючих сідницях, змішували з чистими слізьми і намазували все це на полотна. І хоча до Російської імперії європейська сецесія так і не дотягла свою страшну модернову руку, все ж непоміченою вона тут не залишилась; російські пенсіонери тоді не на лавочках

під під'їздом сиділи, а їздили по Європі. Одним із таких був і Олександр Мурашко.

Париж

Козака поховали, диплом здали, золоту медаль видали, і Мурашко відправляється у головні культурні центри Західної Європи.

Він і раніше там був, але то було трошки несерйозно і зовсім не з тим настроєм.

Кілька років тому їздив з дядьком Миколою в Мюнхен (і ще кудись). Причому закінчилося все тим, що малий Мурашко кинув старого Мурашка і погнав під Великдень додому їсти паски. Кажуть, пампушки і всяку здобу він жах як любив і навіть сам готував, розказуючи, що «це все їдно іскуство».

«Мені так захотілося додому на Україну. Боже, а тут ще і Паска підходе – я взяв да і втік додому сам, а дядько залишився за кордоном», – розказував потім своїй учениці Тіні.

Пасочок поїв, але в старого з цього приводу лишились не такі романтичні спогади, як у небожа. Потім він накатав у щоденнику шмат праведного гніву на племінника, де найбільш пікантними місцями є: «Он, кажется, талантлив, но эгоистичен», «…показал себя вздорным мальчишкой, его сманила взбалмошная избалованная громадными средствами женщина, и мы разъехались» і «…он был мне всегда антипатичен. Но если б его душонка хоть капельку шире была, то он бы сообразил, что не будь меня и моей школы, его судьба, дурака, была бы совсем иною».

Але цього разу все по-іншому. Кураж починається з Парижа. Там наш пенсіонер занурюється в саме кодло культурного (і не дуже) життя столиці. Це дідькове колесо нових вражень – трамплін для розвитку або падіння творчої особистості (так мені казали, я там не був). Так казав і сам піддослідний: «Спочатку Мюнхен, потом Париж, а то свіжу людину він із'їсть». Втім, роботу він там все-таки робив.

У нього навіть була своя майстерня і елегантна візитівка. Майстерню, щоправда, за його короткої відсутності, віджали за борги, але то нормальна історія.

У Франції Мурашко підчепив імпресіонізм.

І хоч там уже на всю котушку розійшовся постімпресіонізм, у «крадіжці сердечка» Олександра Олександровича, вихованого на засадах реалізму, звинувачується саме перший.

Він увірвався в його життя наче відповідь на всі ті некласичні запити, що на них художник страждав ще в Петербурзі, але приніс і те, чого він сам від себе не очікував.

Так у його роботах з'являються дві абсолютно нові речі: колір і дух нічного Парижа.

З кольором він ще поводиться з опаскою, так, наче їсть біляш з неперевіреної точки на базарі: смачно, але береш лише один, бо не знаєш, чим це закінчиться. Він справді в цей період використовує один активний колір на противагу максимально знебарвленому оточенню.

Натомість ліхтарі нічних кафе роззброюють його до спідні, він не може встояти перед ними. Недарма він їх потім так боявся.

Так на світ зароджується цілий цикл «Паризькі кав'ярні».

В них воскресає Тулуз-Лотрек, який наче удає із себе французького Рєпіна. Червоний колір, випробуваний ще на «кошовому», тепер накручується на рубильнику на «max» і накидається огрядними хустками і плащами на плечі хтивих дам: грошей на моделей не було, тому малював – замість звично іншого – зазвичай блудниць.

Уже перша із серії, «Кав'ярня», відправлена на звіт у Петербург, пролонгувала Олександрові відрядження в Парижі ще на рік. Щоправда пізніше, коли він виставив усі свої французькі перли на виставці Нового товариства художників, його там так затюкали і заклювали за «тлетворное влияние Запада», що бідолашний сам повірив у власну паскудність і сам собі зробив «аутодафе». По тому до кінця життя роботи цього циклу майже нікому не показував, жахливо називаючи їх «гріхами молодості».

На цьому місці варто передати привіт франко-американському філософу й антропологу Рене Жирару, який досліджував образ жертви в людському суспільстві. Йому би сподобалася ця історія, адже, коли ні в чому не винувата жертва, загнана безумним натовпом, починає сама вірити в свою вину, – найкраща ілюстрація його фундаментально-божевільної теорії.

«Портрет дівчини у червоному капелюсі» – картина, якою я заходив у творчість Мурашка, і що залишається пунктом номер один і зараз; за роки майже нічого не змінилося.

Взагалі, це етюд – але тут той випадок, про який так мріють митці: «мінімум засобів, максимум виразності». По-суті, це перший у житті портрет, що я полюбив. Я дупля не відіб'ю, чим він мене причарував, але це полотно мене притягує, скільки б я на нього не дивився. Чому? Та звідки знати? – Через те, що шаль, котра написана так грубо і топорно, натуральніша від натуральної. Ви підійдіть до неї впритул у NAMU і подивіться, якими стрьомними мазками виписані ті складки вуалі. Як можна такими неоковирними засобами передати таку прозорість і таку ніжність тіла? Як можна написати той червоний? Його хочеться стирати з капелюха пальцем і тихенько злизувати. Ну, не може такий колір бути несмачним і неїстивним.

Чого іще? – Та через те, що, скільки не вдивляєшся в її обличчя, не можна зрозуміти, що на ньому написано. Які емоції? Що за душевний стан? Вона взагалі здорова чи не зовсім? Це якась українська Мона Ліза, яку всі хочуть вичитати, але ніхто так і не прочитав. Чого лише не понаписували про неї і ще не понаписують.

Одна поважна мистецтвознавиця знаходить в її обличчі життєрадісність і молодечу енергію. Але, яка там може бути життєрадісність, не знаю. Ніколи в житті не зустрічав я таких облич у веселунок. У хворих, депресивних, дезорієнтованих у світі (як фізичному так і духовному) – так, але в радісних – ніколи.

Якби мені треба було описати її одним словом, я написав би «що?»

Щораз, коли зустрічаєшся з нею поглядом, вона злегка підсмикує голову, мовляв: «Чого дивишся? Що треба?» Вона дивиться навіть не на мене, а крізь мене, десь на стіну, що за мною. Могла би дивитися і далі, якби її не було, адже їй все одно куди дивитися. Це навіть не погляд розчарованого (для розчарування треба попереднє зачарування), це погляд нічим не зацікавленого, людини без орієнтирів. Тут якийсь коктейль меланхолії і флегми.

І не був би я такий категоричний, якби ж не наступне полотно «Тетяна», на якому зображена ця сама діваха. Не знаю, чому цю

француженку Мурашкові вбрело в голову перейменувати на Тетяну, але в ній розцвітає чорним цвітом усе, на що лиш натякає попереднє полотно, всі ті підозри, що закрадаються ще там. Якщо на першому можна видивитися ще тільки зачатки мутного погляду, то тут апогей.

На відміну від середньостатистичних моделей Мурашка, які були нормальними людьми, ця дуже містична, в ній щось і від врубелівських образів, і від сецесійного духу, і від символістів, можете тягнути цю нитку навіть у Британію до прерафаелітів.

Художник дуже любив цю картину і носився з нею, як з писаним шопером. Чи то через її кардинальну відмінність від інших робіт, чи, може, через те, що вклав у неї занадто багато, відірвав шматок себе і дуже шкода було викидати. Підозрюю, вона була тим, у чому він не був сильним, але, напруживши всі свої інтелектуальні й душевні біцепси, зміг створити годноту. Мабуть, Мурашко з цією картиною був «паровозиком, котрий зміг».

Юхим Михайлів охрестив Тетяну «спокушеною столичним життям парижанкою», але відзначив, що в неї «таємний вираз обличчя». Микола Бурачек пішов далі, він побачив у ній «гарнесеньке дівча з цікавими очима, з веселими мріями того перехідного віку, коли дитина стає жінкою і відчуває від того радість, що їй ніби подаровано весь світ і все життя». Лариса Членова не погоджується з обома трактовками, вважаючи їх суб'єктивними, упередженими і такими, що «не відповідають тому змістові, що його вкладав сам художник». Натомість вважає, що обидва портрети, хоч і з різних сторін, але розкривають «привабливість юності, красу молодості з її складними і не завжди зрозумілими пориваннями, інтересом до життя».

Я ж не погоджуюсь з усіма трьома, бо не можу розгледіть там ні прохавану тусовщицю, ні радісно-замріяну лолю пубертатного періоду, ні молоду дівку з жагою до життя у очах.

Мені часто здається, що для сприйняття роботи потрібен не науковець, а поет, тонкий емпат. Мистецтвознавець бачить у картині лінії, плями, мазки, композиційну структуру й систему відношень кольорів. Це добре для розуміння, чому вона така, але не для чого вона, хоча останнє куди важливіше.

Приміром, ви заселяєтесь у новий будинок. Безумовно, важливо знати, що побудований він не енергійними представниками робочого класу, що прибули зі сходу під час нового переселення народів і з усієї сили намагаються допомогти браттям-слов'янам піднімати Русь з колін, а кимось нормальним. Ви хочете бути впевнені, що спроектований він компетентним архітектором і зведений тверезою бригадою з використанням хороших матеріалів та з урахуванням усіх необхідних правил. Це все так. Проте вам абсолютно по барабану, під яким кутом забетоновано ваші сходи чи через скільки сантиметрів розложені балки на даху; головне, як вони виконують покладену на них функцію, утилітарну і естетичну. Вас значно більше хвилюватиме, як ви себе почуватимете у цьому будинку, коли почнете з ним взаємодіяти і будете у ньому жити. Чи захочеться там засипати й прокидатися, чи буде він вам радувати око, тобто, чи буде вам у ньому комфортно. Це головна ціль його існування, а математичні формули, за якими він зведений – лише засіб для досягнення цієї мети.

Або, наприклад, ви вибираєте в автосалоні тачку. Хочете сісти в крісло, помацати обшивку, покрутити кермо, включити кондиціонер, проїхатися вкінці-кінців, а вам замість цього читають лекцію про будову колінвалу і шатунів. Не те, щоб це зовсім неважливо, але прийшли ви сюди не за цим.

«То бензин, а то діти, – можете сказати ви, – це абсолютно практичні речі, які не мають ніякого відношення до мистецтва».

Добре, можна підійти до теми ближче.

Припустимо у XXI-му столітті існує якась дивна дівчина, яка замість того, щоб слухати MONATIK'a і Макса Коржа, навіжено любить Майкла Джексона. Ви, звичайно, не повірите, але вона справді існує. Іноді вона прямо в своїх «ньюбеленсах» залазить на підвіконня, затикає «іарподсами» вуха і релаксує на сонечку.

Думаєте, її колише в цей час, в якій тональності написаний трек «Billie Jean» або скільки ударів темп пісні «We Are the World»? Звісно, це все має якесь значення, принаймні для тих, хто буде їх виконувати або просто захоче розібрати на болтики й гаєчки. Але ж створювалась вона явно не для того, щоб замінити собою конструктори LEGO, і навіть не для того, щоб люди знали, як вона грається.

Її задача в тому, щоб вони залазили від неї підвіконня (не плутати з «дертися на стіну»), а все інше – тільки засоби, для виконання цієї функції.

Так і з картиною: можна і треба пояснювати, з чого зліплена її композиція, на якій арматурі тримаються фігури, де центр, або чому там такі кольори, а не інші, але якщо ви на цьому зупинитеся, то втратите головне.

Функція картини – бути провідником духовного досвіду. Духовного не у значенні «релігійного», хоча і це буває, а нематеріального, того, що не можна визначити науковим методом. Наприклад, любов чи справедливість, радість або відчай. Неймовірно, але їх можна витягти з голови однієї людини, упакувати у візуальні образи і передати у голову іншої людини. Неможливо виміряти процент жаху в організмі людини, але можна подивитися на «Крик» Мунка. І проблема в тому, що лише нахилом ліній і відношенням кольорів його не опишеш. Бачити, з чого збудована картина – це добре, розуміти, для чого вона створювалась, і відчувати її – ще краще.

Тож краще, що я зустрів стосовно «Тетяни», – буквально рядок у Олександра Блока – «Полный тайного смысла портрет болезненной девочки в гробовом глазете». Все. Чоловік кількома словами описує те, чого люди не можуть вимучити сторінками. Символісти знали толк у хворобливості і бачили її за пів кілометра.

Я не знаю, хвора ця дівчинка фізично чи душевно, але такої «життєвої радості» ні собі, ні людям я би не хотів.

На цьому полишаємо Париж, збираємо все в клітчасті торби і їдемо до пінакотек Мюнхена.

Мюнхен

Культурна столиця Німеччини влюбила в себе Мурашка майже миттєво. Класична школа рисунка, строга традиційна система й нові течії – від кожного з цих пунктів Мурашко тік, як шістнадцятирічне дівча, особливо від малюнку. Він навіть їхав туди з наміром похизуватися талантом геніального малювальника, але швидко збавив хід, коли побачив, як імениті митці з усього світу «сидять в Академії і вчаться, ніби звичайні школярі». Тож за невеликий час він уже сам стояв за мольбертом у студії крутого педагога Антона

Ажбе. «Тут усе для мистецтва, все ним живе – от де треба жити й учитися».

У Мюнхені була пристойна діаспора російських художників, і Мурашко швидко влився в це коло. Жили не лише працьовито, а й весело.

Якось їхали з Дахау, де на той час була велика колонія художників, у Мюнхен і вирішили розіграти німців, щоб ті хоч трохи розслабилися, зімітувавши приїзд у місто якогось «великого російського князя» (його нібито грав сам Мурашко). Пранк вийшов на славу – їх супроводжував кортеж поліції, а про князя Олександра написали у баварській пресі. Хоча потім їм прийшлося швидко збирати своє дрантя і мотати звідти, бо все те дійство дійшло до якихось високих кіл, і воно тим колам дуже не сподобалось.

Російське посольство розрулило ситуацію, але, ясна річ, не похвалило, сказавши хлопцям: «Ай-ай-ай! Не робіть так більше». Більше не робили, зате організували нікому не відомий гурток Олексія Явленського, з якого потім виріс усім відомий «Синій вершник».

Але найсуттєвіше, що там відбулося з Мурашком, – це знайомство із «Сецесіоном». У ньому він знайшов свою «точку опори». Так у його творчість прийшов символізм і німецький модерн (юґендстиль). Ні, він не став понурим декоративістом, але це назавше відбилося в монументальності його композиційних прийомів.

Петербург

Скрізь добре, а дома найкраще: після трьох років мажористого життя Мурашко повертається до Петербурга (жартую, Петербург – не дім). Активно включається в роботу Нового товариства художників, пише далі свої портрети, які мені не подобаються.

В цей час у його творчість тихо приходить пленер.

Почалося їхнє знайомство зі «Старого вчителя». Ще дуже стримано, непевно, дуже обережно і з надмірною люб’язністю.

Так зазвичай починається дружба – без мітких жартів і дошкульних підколів, підбираючи слова і боячись образити. Все точно так, коли ще люди дуже мало знайомі, але відчувають щось спільне.

У «Старому вчителі» ви не побачите ще ані кольору, ані яскравого світла, ані ясного відчуття відкритого простору.

Але слідом за портретом цього патріарха українського мистецтва йдуть напрацювання під час зимівлі у Фінляндії. Ось тут справи уже йдуть значно серйозніше, а отже веселіше і розкутіше.

Для деяких робіт – пленер лише на першому, ескізному етапі, та інколи Мурашко хапає свої двометрові полотна і витягує їх надвір, пише прямо тут, з натури. Виходить потужно, навіть «старий вчитель» екстатує від його проривів: «Сашко показує свої роботи. Погоня за силою сонця, за плямами – цікаво».

«Цікаво» – не те слово: після цього в картини Мурашка вливається колір і сонце.

Починається навіжена гра сонячних плям і яскравих, ще не зовсім виправданих і часто не об'єднаних загальним середовищем кольорових згустків.

Так перед нами постає Жорж. Жорж був кузеном Олександра – хвацьким, перспективним хлопцем, але ці перспективи йому підправила війна. Перемолола його у м'ясорубці душ на найбільш цікавому і живому етапі, та і все. Від нього залишилося лише кілька портретів, але саме в них сонце рветься назовні, проривається крізь товщу темної грубої фарби, то відшаровуючи великі шматки («На кормі»), то пронизуючи полотно по всій площі, утворюючи рентгенівське решето («Сонячні плями»). Враження – ніби хтось наробив купу дірок у полотні і підняв його поперед себе на сонце. Подивіться ці речі, не пошкодуєте. Прижмуртеся тільки.

Ну, а потім була «Карусель», що на Х Міжнародній виставці в Мюнхені отримала золоту медаль. Здається, вона справді була непоганою, бо її навіть купила Королівська галерея Будапешта. Зараз її, як і багато інших полотен художника, ніхто не може знайти, бо вони роз'їхалися по земній кулі й осіли в тихих приватних колекціях. Від «Каруселі» лишився тільки ескіз і репродукції з германських журналів. З цієї «каруселі» завертілася селянська тема у творчості Олександра Олександровича, що буде постійно то тут, то там вилазити до самої смерті художника.

Мимохіть задаєшся питанням: що примушує людину, яка виросла у Києві, навчалася в Петербурзі, жила в Парижі, Мюнхені малювати селюків? Що взагалі примушує художників і художниць звертатися в сюжетах до сільського життя, зображати його типажів,

досліджувати їхню мікрокультуру? Чому Яблонська пише «Хліб», а не якийсь «Чавун» чи «Цемент», наче письменник Гладков? Це було би значно популярніше й модніше. Хіба селянки гарніші, а селяни величніші?

І якщо в Тетяни Нилівни це ще можна пояснити ідейністю сюжету – вона зображує селян як противагу всій цій робітничій манії з її недофутуризмом, доменними печами, перфораторами і бульдозерами, то в Мурашка – абсолютно невимушені враження, схоплені моменти навколишньої дійсності, така собі «поетичність народного духу».

Я далекий від того, аби з закоченими очима екстатично оспівувати красу сільського життя й малювати в уяві ідеалізовані образи селян. На початку 1920-х я, звичайно, не жив, але не думаю, що за сто років у селі щось суттєво змінилося. Там нічого не змінюється століттями. А якщо й змінилося, то насмілюся припустити, що явно не в гіршу сторону. За плугом уже не ходять, для цього придумали різні «нью-ґоланди», і серпом теж тепер ніхто в полях не маше, цим займаються «клааси», навіть радянські «Ниви» знайдеш хіба-що десь на звалищі тракторної бригади в Забурбелівці. Менше з тим, у сільському житті мало чого приємного. Звісно, цьому можна заперечити, адже хто тиждень чи два не прожив улітку в бабусі, не їв малину і не сьорбав парне молочко з-під коровки. Але варто там залишитися дещо довше – і вся ця романтика швидко вивітриться під напором стійкого запаху розкиданого гною, що його ніякими екзорцистськими засобами з вас не виженеш, косовицею чи ще якоюсь дурницею. Це все важко. Важко і некрасиво.

І все ж, художник звертається саме до цієї тематики. Що йому цікаво в цих людях, чим вони його приваблюють? Просто відмінністю від його власного мікросвіту і оточуючих? Чи, можливо, чимось більшим? Якщо так, – чим? Може, якраз вони й вабливі своєю незмінюваністю, своєю стійкістю, яка слабко піддається впливу навіть упродовж віків. Вона іде поруч з виром міст, але не спішить з ним змішуватись. Те, що підмічав ще Шпенґлер щодо селянських хат, побудова яких не змінюється впродовж тисячоліть, те стосується не їх одних. Там стійке все. Це вже останнє століття наробило трохи тракторного шуму попід тинами і поздирало солом'яні

стріхи, а за життя художника там було те, що й за Адама та Єви: яблука спокуси падали недалеко від яблуні.

Звідти було чутно голос померлих, тобто живих померлих (даруйте за оксюморон). У селах люди не помирають, вони перероджуються з покоління в покоління тими ж самими, їм дають лише інші імена й розмір чобота. В селах винятково діють закони реінкарнації, не властиві решті світу. Хочете переродитися – їдьте не в Тибет, а в Тибетівку. Там можна побачити вічність, запаковану в сьогодення.

І, здається, саме вона була небайдужа Мурашку. Чи то дитячі роки в Борзнях, чи Рєпін з його незрозумілим історизмом, чи постійні нипання ярмарками і народними базарами, а чи постійні поїздки на хутори для розваг і роботи, чи все це разом якось виховало в митця любов до цих дивних селян, до їхніх облич і доль.

Що він у них шукав? Для чого посадив у карусель і примусив крутитися, наче *скло «for microwave oven only»*? На це він відповідає: «Мені хочеться передати весь вихор руху каруселі, увесь блиск її балаганних прикрас, сором'язливість і радість сільських дівчат, які потрапили в місто, накупили собі міських обнов, вбралися у них і вперше в житті сіли на дерев'яних коней каруселі».

Це вносить небагато розуміння, але, здається, його цікавив саме селянський архетип як носій чогось відмінного від усього того, що він зустрічав і що якимсь дивовижним чином (можливо, це прошита ще з дитинства спеціальна програма в мозку) відгукувалося в ньому. Здається, саме в цьому бурлінні дівок, хусток і коників він знайшов свою манеру, сповнену кольору, сміху, радості, здоров'я, життєвої енергетики й незрозумілої тепер, начебто удаваної любові до народу.

І хоча його картини на селянську тематику були різні за настроєм, все ж скрізь проглядалося хоч щось та життєствердне.

От візьмемо приміром «Селянську родину» – одну з найвідоміших робіт пізнього періоду творчості Мурашка. Картина писана 1914 роком, а отже десь у цей час уже Гаврило Принцип вбиває ерцгерцога Франца Фердінанда.

Олена Ненашева знаходить у ньому багато чого від репортажного портрету, але слушно підкреслює, що це не він, бо той має бути

непостановочним. Це такий типу закос під репортажність: при математично вивіреній композиційні побудові взяте абсолютно дивне кадрування: у старого відрізана ліва рука, у дівчини – верх голови, зате є вазон і купа інших другорядних деталей – ікони, вікно, навіть якесь дерево у ньому. Складається враження неякісної пересвіченої фотографії на iPhone.

Взагалі цікаво спостерігати, як картини обростають новими смислами з плином часу. Хіба міг Мурашко уявити, що його живопис будуть порівнювати з псевдомистецькими розвагами для обивателів?

І от сидять ці старі на передньому плані, сумно – десь уже йде війна, забирають жоржів (можливо, і в них забрали). Баба похнюпилася, дід похнюпився, дивиться кудись убік тупим поглядом, скрізь журба.

Але не задньому плані ніяковіє молода дівиця. Обличчя теж не світиться від щастя, але одразу видно, що на ній не дешеве домашнє руб'я, а святковий одяг з купою прикрас. Самих коралів, мабуть, з пів кіла навісила, напевно, дістала зі скрині все, що було. Адже скоро старі зійдуть з першого плану, і вона вже готова їх замінити, готова до нового витка кругообігу людей в природі. Кіп калм, життя продовжується.

Або «Неділя». Не та «Неділя», де дві жінки на природі, а та, де троє зажурених сільських дівчат сидять під хатою. Донедавна вона вважалася втраченою, була лише чорно-біла репродукція, і вона ніде особливо не фігурувала. Це очікувано, адже дивитися і тим більше розбирати Мурашка в Ч/Б – форма візуального збочення. Тепер, коли є кольорова версія, вона мені подобається скажено. Настільки соковиті кольори, настільки заспокійливе поєднання теплих бліків і холодних тіней, що ні в який сум, дівочі драми і селянський треш не віриш. Все настільки витончено і м'яко, така ясна, чиста і по-справжньому недільна атмосфера, що чесно не розумієш, чого їм тут журитися. Можливо, просто не встигли поснідати зранку або мати гулять не пустила.

Загалом, після покатушок на каруселі справи в Мурашка стрімко йдуть вгору. Так би мовить: «Саня до успіху йшов – вийшло, вдалося».

Приходить творча зрілість, ніби град, посипались виставки в Європі, дещо згодом він навіть стає членом мюнхенського «Сецесіону». Ті, хто були його першими наставниками і вчителями з пупка, тепер стають товаришами. Особливо він здружився з Нестеровим, який бачив у ньому сформовану індивідуальність і професіонала. Тепер він лише обмежується дружніми порадами і підказками. Особливо милим є момент, де Нестеров застерігає Мурашка не скотитися на творче дно, як це зробив пан Котарбінський.

Київ

Однак найбільш знаковими подіями цих років є дві: остаточний переїзд у Київ і шлюб. Наш недороблений піп одружується з дочкою нотаріуса Маргаритою Августівною Крюґер. Відбулося те, чого всі так скажено бояться – союз церкви і держави. Жахливо, але вдало і мило. В спогадах Маргарити описано багато комічних моментів їхнього знайомства, власних відвертих історій, підкатувань Олександра і передвесільної суєти.

Наприклад, історія про те, як Мурашко їй освідчувався. Покаталися вони знач на ковзанах трохи, походили в театр, і Мурашко вирішив, що все вже готово. Ну, і під час покатух на бричці ні з того ні з сього такий: «Хотите быть моей женой?» А вона така: «Ага, прям сгораю от нетерпения!» Ну, насправді так вона не казала, але акуратно відправила його у френдзону, нарозказувавши, що любить іншого. У Мурашка, ясна річ, знатно підгоріло, тому через кілька років їй уже самій прийшлося робить йому пропозицію, на яку він теж мало не ляпнув зо зла «ні». Слава Господу, обом тоді вистачило мудрості і терпіння.

Насправді, Крюґери не хотіли такого сумнівного зятька, як Мурашко; палки в колеса не ставили, але і лайки теж. І лише після того, як Адріян Прахов пояснив герр Крюґеру, що його підопічний – перспективний суб’єкт, який із глибин соціального дна сам вибився в люди, у Крюґерів перестало горіти з цього приводу, і вони прийняли Олександра в родину. Коротко кажучи, якби не дипломатична віртуозність Прахова, Мурашко, може б, і не затерся в респектабельну родину, і хтозна, чи вихватив би свою Мусю (так він її називав).

Не знаю, чи віддячував він чимось своєму протектору за всі ті блага, але, як мінімум, портрет його намалював. На ньому його бородатий янгол-охоронець сидить на стільці біля робочого столу.

Детальніше почитати про всю цю мурашину романтику можна в книзі Дар'ї Добріян «Эти десять лет большого, глубокого счастья…», це публікація спогадів Маргарити Мурашко з купою додаткових матеріалів дослідниці. Там справді все дуже задушевно. Культурознавчий МОЗ рекомендує.

Такою ж теплотою і ніжністю віє і від картин у цей час: «Біля озера», «Біля ставка», «Неділя».

Пишуться вони на хуторі Княгиніно (тепер Сунки) Смілянського району Черкаської області, де Мурашки, Нестеров, Ян Станіславський та інші часто відпочивають у маєтку однієї відомої в певних колах княгині, яка там організувала цілий артіль народних промислів. Нестерову взагалі так сподобалося, що він прожив у Княгиніні дев'ять років.

То справді дуже вдала і благословенна місцина, автор знає це не з чуток, адже виріс майже поруч, і все це в нього роками крутилося перед носом. Надцять кілометрів від міста – і потрапляєш в гори (з лісами, урвищами і озерами – все, як справжнє). Не дивно, що тим інтеліґентам і естетам ті Сунки так полюбилися.

До речі, вищезгадану «Неділю» разом з полотном «На терасі» Мурашко відправив на IX Міжнародну художню виставку до Венеції, куди його чемно запросили серйозні люди після Мюнхену. Так, він виставлявся на Венеційській бієнале ще до того, як це стало мейнстрімом. Тоді поруч з мурашковими бабами можна було знайти роботи з підписами Ренуара, Клімта, Сулоаги, Мунка. Чи багато художників Незалежної можуть похвалитися такими сусідами? До слова, обидві картини назад уже ніхто не повернув, вони були недурно продані в приватні колекції і принесли художнику пристойний профіт.

Окремою віхою, наче «Похорон кошового», стоїть робота «Благовіщення» – єдине релігійне полотно художника. Якби мені почали виламувати пальці, заганяти голки під нігті і пекти п'яти праскою, примушуючи вибрати три найкращі картини Мурашка, я би назвав «Дівчину в червоному капелюсі», «Благовіщення» і «Пралю». Далі піде про останні дві.

Це був період, за якого в картини Мурашка остаточно полилося світло. Воно прорвало всі можливі світлопроводи і затопило полотна. Інколи воно заливало їх ущерть і переливалось через рами, саме такими є «Благовіщення» і «Праля».

Як і має бути, світло принесло з собою колір, що виліз з-під сірого, брудного шару молекул, заворушився і зажив на широку ногу, вже без прикриття, без остраху й юнацької скромності.

«Благовіщення» народилося спонтанно, ну, прямо так, як і повинно бути, як і приходять усі благовіщення. Як Марії Йоакимівні й у голову не могло спасти, що зараз перед нею з'явиться архангел, так і Мурашко не очікував, що рух занавіски, котру ментельнуло вітром, викличе такі возвишені асоціації.

Підготовчого матеріалу до цього полотна збереглося цілий стос: малюнки, ескізи, етюди. Вже згадувана дослідниця творчості Олександра Мурашка Дар'я Добріян стверджує, що існує ще й другий варіант картини, місцезнаходження якого невідоме. Але про все це говорити не будемо. Порівнювати їх – заняття захоплююче, це дає змогу зрозуміти, як автор рухався до чистового варіанту, але майже нічого не каже про останній. У даному випадку значно корисніше відкрити репродукцію і посидіти хоч кілька хвилин перед нею мовчки.

Перше, що кидається в очі, це майже повна відсутність тут сакрального. Мурашко подає біблійну оповідь під світським соусом. Козаки – на цвинтарі, сільські дівки – на дерев'яних кониках, Благовіщення – на ґанку української хати, – це нормально, ми вже маємо до цього звикнути.

Якби не лілія в руці архангела, впізнати історію було би майже неможливо, вона практично повністю демістифікована. Знаючи сюжет, розуміємо, що надприроднє тут присутнє, але чисто візуально тут його немає. І що цікаво, почистивши сюжет від канонів й іконографічних кліше, Мурашко зробив його навпаки правдивішим і більш реальниим. З картини на нас ступає безкрилий, пострижений під каре андрогін. Для когось це велике «ой-ой-ой» і святотатство, але мені навпаки: незрозуміло, для чого безплотним духам примальовуват крила і стать. Йде він до цілком реальної Марії,

а не до шаблонного образу. Це не жінка-символ, це жінка-жінка: жива, трошки злякана, навіть вабна.

Найбільш потойбічне тут світло, що вривається слідом за Гавриїлом і заповнює терасу. Це чи не єдиний «божественний» елемент картини, але і він тут не головний.

Аби зловити найголовніше, треба трошки попотіти.

Якщо ви маєте бодай краплю фантазії, впевнений, вам вдасться вивести її з 2D-формату і перевести у тривимірний простір. Ми це вже благополучно робили з портретами Цисса й Петрова.

Але тут задача дещо складніша, ми переходимо на хардовий рівень. У картині з'являється сюжет, а це означає, що персонажі там живуть і діють за прописаною раніше історією, в даному випадку євангельською, і рухаються за встановленою художником режисурою. Він зобразив їх у певному середовищі, сконструював для них траєкторії руху, вибрав фігуристість і місця, розставив саме так, а не інакше. І з цим треба рахуватися, треба вловити тональність і йому підіграти. Швидше за все, він їх уявляв у русі, але для зображення на полотні вимушений був обрати єдиний, найбільш вдалий ракурс. Втім, наша уява здатна змінювати ракурси, зумити, обертати стоп-кадр на 360 градусів, розглядати персонажів іззаду, зазирати в різні закутки і бачити відрізані кадруванням речі, простір веранди. Ви можете навіть роздивитися, що там уже наткала Марія.

Спробуйте відчути погоду, температуру, легкий вітер.

Якщо ж процедура ця дається важко, подивіться на Ютюбі анімовані 3D-моделі всесвітньо відомих картин Ван Гога, Мунка тощо, це трошки прокачає уяву. Якщо ж із нею все в нормі, то зразу лізьте всередину.

Не бійтеся, що вас там засічуть, і ви все зламаєте. Ви там даром нікому не потрібні, на вас навіть уваги ніхто не зверне. Там усе так запрограмовано, що вас ніхто не бачитиме, якщо ви самі того не захочете. Просто станьте зліва і замріть. Вийшло?

Пів справи зроблено. Тепер ще трошки напряжіться, оживіть цих няшок і відмотайте все в сюжеті на секунду назад, коли завіска ще не ворухнулася, і Гавриїл не зробив крок уперед, а Марія ще не стрепенулась і не відволіклася від свого ткання.

Оце й, по-суті, все.

Тепер цей одно-двохсекундний відеоролик прокрутіть в правильному напрямку – і перед вами у всій красі розкриється Благовіщення.

У вас є право мотати його вперед-назад скільки завгодно, можете навіть поставити його на «Repeat» і залипнути – час зупиниться, ви опинитесь у вічності.

Вам більше вже нічого не потрібно знати: ані про цю картину, ані про композицію, ані про Благовіщення в принципі.

Ви зрозумієте – Благовіщення, воно тут, у цій самій секунді.

Всі решта: діалоги, жести, бла-бла-бла – то все вторинне.

Головне – секунда, якою вічність входить у буденність: тиша – рух занавіски – крок архангела – тихе «Ой…»

Це все, так приходить Благовіщення.

Його не можна запросити зайти, наприклад, завтра на 12-ту. Воно прийде без дозволу, неочікуваною, не стукаючи в двері й не попереджаючи. Не зателефонує, не напише в месенджер, просто прийде. Зайде, як ні в чому не бувало, і простягне лілію, а що з нею робити, – вирішуйте, якщо насмілитеся. А щоб ви більш помучалися в агонії екзистенційного вибору, нагадаю, що в епоху модерну лілії – не лише чистота і невинність, а ще й квіти, що зросли на крові, квіти смерті. А ще спокуси – тож тримайтеся там.

Не так із «Пралею». Хоч тут усе не так сюжетно й теологічно, але так тепло, сонячно, так світло й так прозоро, що просто тану, дивлячись на неї, – мене розвозить, не на жарт.

По-суті, її навіть описувати не потрібно. Її треба відчувати, надивлятися нею, просочуватися, пити очима. Це не картина, це суцільний айґазм.

Здається, що сюжет тут неважливий. Він лише каркас, на який намазана уся ця візуальна насолода, це лише привід для розгону. Без нього наш Мурашко ну ніяк не міг – він же реаліст і портретист, для нього ці антропологічні фундаментні блоки, наче хліб насущний, життєвонеобхідні.

Якщо ж ми той сюжет все-таки розглядатимемо, це буде навіть певною мірою знущання: не може бути ручне прання в цій клятій бочці таким ясним і таким радісним.

Мурашко вхопив тут лише один момент, щасливе співпадіння сонця і роботи. І якщо в «Благовіщенні» момент – все, – тут таких моментів може бути безліч, і всі вони тотально беззмістовні, бо головне – колір.

Якщо із капелюха його хотілося обережно злизнути, – тут кортить хапати ложками, намазувати на хліб і їсти. Потім заскочити в картину, і разом з пралею занурити руки в ту діжку, пірнути туди з головою й купатися в кольорі.

Пробувати постійно все на дотик і дивуватися – невже це все реально? Але це реально, це так абсурдно, що приходиться вірити. Пане Тертулліан, заткніть вуха.

Цілком можливо, що в когось з'явиться запитання: «Даруйте, а чи не верзете ви тут повну маячню? Де композиційний аналіз? Де розбір іконографії? Ви трактуєте картини просто від балди, ляпаючи перше, що спадає на думку при їхньому перегляді».

Це небезпідставно, але не зовсім коректно. Адже іконографію ніхто не відкидає, а основи композиційної побудови в жодному разі під сумнів не ставить.

Але що, якщо я скажу, що композиційний аналіз існував не вічно? Художник з печери Ласко не вивчав основи композиції і не використовував їх при побудові зображення. Не робили це і тисячі років потому. Сам же метод аналізу з'явився взагалі недавно. Як же жили всі ці люди до цього? Мабуть, не розуміли мистецтво взагалі, просто робили по-приколу, не замислюючись, для чого воно і як його потім сприйматимуть. Так?

Якщо з цією тезою не погоджуватися, тоді доведеться визнати, що існують інші методи дослідження художнього твору, а також те, що вони впродовж часу змінюються.

Наприклад, картина може бути прочитана виключно іконографічно, згідно з історією чи легендою, що вона її ілюструє: це той відомий мужик, бо в нього такі й такі риси і робить він тут те і те. Наприклад, Святий Христофор переносить малечу Христа. Але ж у той самий час зображення має ще й складову естетичну. Скільки б ви не пихтіли, описуючи труджений вигляд Христофора, і не обливалися потом більше, ніж він сам, ви не зможете повністю переказати побачене. Сам сенс картини у тому, щоб на неї дивилися.

А отже глядач – неодмінний суб'єкт цього процесу. І важливо, аби він знав, що то за сюжет, якщо він існує, і міг його зчитати, – але в картині є і позасюжетні, виключно естетичні особливості, що розкриваються лише через акт споглядання. Цей процес німецький мистецтвознавець Макс Імдаль назвав іконікою.

«Иконическому созерцанию, – пише він, – смысл картины открывается в качестве такового, который можно передать исключительно с помощью картины, хотя он – вне всякого сомнения – содержит в снятой форме иконографическое и иконологическое измерение».

В такому ракурсі глядач автоматично стає інтерпретатором картини. До того ж, дивиться на полотно з усім тим бекґраундом, що в нього є: культурним, інтелектуальним, психологічним. А головне – дивиться очима своєї епохи, інтерпретує картину через призму сучасності. Арс лонга, віта бревіс. Мистецтво переживає багато поколінь, і кожне нове сприймає художній твір у відповідності до власного часу: звертає увагу на ті його сторони і нюанси, на які попередники увагу не звертали.

«Эта перспектива, – продовжує Імдаль, – не меняет видимого потенциала самого произведения, но выделяет для созерцания и рефлексии такие качества картины, которые не замечались в прошлом и на которые в будущем, возможно, вообще перестанут обращать какое-либо внимание».

Можна намалювати Свинку Пеппу, яка їде на гіроскутері, й у різні часи звертатимуть увагу то на стабільність композиції, то на відповідність іконографічних рис щодо оригіналу, то на колорит, то на модель сеґвею, а хтось задасться питанням, чи конструкція її зорового апарату не заважає їй їхати прямо і не хиляти дорогою.

Насправді, питання, як позачасове мистецтво відноситься до сучасності і живе в епохах, для яких воно не призначалося, делікатне й захопливе. Ну, хіба не цікаво, як сприйматимуть обізян Чічкана через триста років, якщо про нього, звісно, пам'ятатимуть?

Відтак у своїй творчій епопеї Мурашко торує шлях від майже розсудливої монохромності до божевілля кольору. Тепер він вміє користуватися і тим, й іншим. Виймає собі зранку із шухляди потрібне вміння, відповідний скіл, і пише, що йому там сьогодні

заманеться: чи приглушений «Автопортрет», чи навіжено яскравих «Квіткарок».

Педагогіка

Тридцять четвертий рік життя Олександра Олександровича відзначився однією значною подією: він починає педагогічну діяльність. Його беруть викладачем натурно-етюдного класу в Київське художнє училище (КХУ). Прорив, але не дуже.

КХУ було офіційним закладом, а отже і душок там був ще той, канцелярський. Молодий, амбітний, прошарений у сучасних тенденціях, Мурашко швидко став популярним серед учнів, яким лестило те, що їхній викладач – прогресивний кент, який не раз бував у цих ваших закордонах, і чиї картини розкуповують там не гірше, ніж удома.

«На той час це вже був відомий успіваючий художник. Нам, учням художньої школи, імпонувало те, що Мурашко лауреат закордонної командировки від Академії художеств і те, що він привіз із собою живі тенденції з живопису Мюнхенської художньої школи. Мурашко був найталановитішим і наймолодшим художником із тих, які викладали у школі», – згадував художник Карпо Трохименко, який відвідував на той час рисувальні класи КХУ.

Не встигли моргнути й оком, як Мурашко почав качати в училищі права: його, бачте, не влаштовував рівень майстерності, що там демонстрували, особливо малюнку.

Такі заяви, ясна річ, подобалися не всім: десять років було все нормально, а тут приходить молодий-зелений і вчить, як правильно жити. Слава Богу, так думали не всі, його підтримував Володимир Менк, якому теж здавалося, що повітря в КХУ трошки застоялося.

Вони розпочинають активну діяльність із реорганізації училища, запрошують до викладання Анну Крюґер-Прахову (кумівство, ага), пробують нові методи навчання, але «побороть рутину академической системы преподавания рисунка было не так просто».

А ще наївні хотіли організувати «кружки и вечера с обменом мнений» задля «зарядки для творческой работы». Цю штуку навіть серед викладачів сприйняли, як особисту образу.

Як уже, мабуть, зрозуміло, довго в КХУ Мурашко не протримався.

Незабаром після його приходу упокоївся шеф закладу академік архітектури Володимир Ніколаєв, і там почалася повна журба: контри з новим директором Іваном Селезньовим (ще той слизький тип), баталії між самими педагогами, кучкування – короче, тотальна зрада.

Врешті-решт Мурашко сам забив на КХУ і дозволяв собі не з'являтися там тижнями, за що на нього учні навіть черкнули маляву в Петербург.

Відтак після трьох років потуг він пише заяву і відкриває власну художню студію.

Копійка в копійку – розміщує її в пентхаусі будинку Льва Гінзбурга на Інститутській, 18 – найвищого на той час «хмарочоса» у Києві й узагалі житлового будинку в Російській імперії.

Те, що розвернулося в цій горниці, так тягнуло молодь, що вже скоро туди назбиралася купа колабораціоністів з КХУ і ще одна купа повністю новонавернених. Це при тому, що ніяких дипломів по закінченню навчання студія не видавала, а жарти про нарізання ними ковбаси тоді були неактуальними: наприклад, закінчення художнього училища давало змогу без іспитів вступати до Академії.

А рецепт цього ажіотажу був нескладний: дати учням дихати свіжим повітрям змін, не натягуючи їм на обличчя протигази для захисту від авангарду, що уже ширяв у повітрі, і не подавати їм через кисневі маски хлороформ класичної системи.

Не дивлячись на те, що сам Мурашко завжди був вірний реалістичним тенденціям, він не обмежував студентів у творчих пошуках і формах самовираження. «За своєю програмою його студія була абсолютно новим у тодішній Росії починанням», – писав Микола Прахов. З його школи вийшли такі авангардисти, як Анатоль Петрицький, Ісак Рабинович, Олександра Екстер та інші. Деякі з них згодом стали фундаторами групи «Кільце», інші – брали участь у їхніх виставках. Притому, вийшли не з гидким відбитком на душі, а зі світлими і теплими спогадами. Бо навіть в тому, як Мурашко давав базис, було чимало геть нетрадиційного: наприклад, створюючи свою

систему викладання, він зразу повикидав звідти гіпси, над якими так тряслися в Академії і КХУ, яке її наслідувало.

Щоправда піонером у цьому він не був (зараз мовиться про саму ідею, а не про її реалізацію, бо на практиці задніх точно не пас). Справа в тому, що ще років п'ятнадцять тому про це вже задвигав у Київській рисувальній школі історик мистецтва Григорій Павлуцький, розказуючи, що відчайдушне копіювання античних гіпсів не така вже й розумна штука.

Обидва робили ставку на натуру – буцімто, в природі не знайдеш таких канонічних, майже штучних форм, а отже і зубрити їх сенсу немає.

І мова тут не тільки про людське тіло, – в студії Мурашка навіть у молодших класах малювали одразу всілякі буряки і капусту.

Це було вигідно ще й тим, що після роботи ними можна було ще й пообідати. Саме так колись і зробили його учні з натюрмортом-постановкою: морква пішла так, а буряки прийшлося запекти. Мурашко був не проти.

Натура була для нього незаперечним ідеалом, «він учив зустрічатися з природою, як зі святом», – казав Анатоль Петрицький. «Коли художник стає перед натурою, як професор, повірте, що в нього не знайдете нічого від мистецтва; шукайте мистецтво там, де професор стає перед натурою, як учень», – згадував його слова Микола Бурачек. Вчив прикладом, по-товариськї, без педагогічної пихи. І навіть, коли він критикував, і навіть, коли сердився, це було дуже по-дружньому і навіть десь комічно. «Кого б ви не рисували, – казав він учениці Тіні, – Івана чи Степана, а вийде Грицько».

Часто сам писав поруч. Колись та ж учениця, побачивши, як Мурашко без попереднього малюнку лупить одразу кольором, почала і собі навалювати фарбу на полотно. Олександрович трошки оторопів, а спохопившись, припинив спокушувати дитину і сам узявся за вугілля.

До всіх його чеснот треба додати ще і дурнувату щедрість: бідним давав фарби, підгодовував, багатьох навчав безкоштовно. А вищезгадана дівка Тіна взагалі кілька років жила в його домі, і навіть накатала абсолютно прекрасну брошурку спогадів полтавською народною говіркою, що тепер видана з коментарями

п. Добріян, і називається «Спогади про Олександра Мурашка». Іще один «маст-рід» для мурашкофілів і тих, хто любить життєві й комічні історії про відомих людей.

У ньому уживався і художник, і сім’янин, й управлінець, і ще купа всього.

«Організатором Мурашко був блискучим. За що би не взявся, завжди сам захоплювався і вмів захопити інших ідеєю», – згадує Микола Прахов.

Але якщо в плані ідей і зараження ними інших він був геніальним, то як фінансовий директор – мало не бездарним. Через що йому навіть прийшлося взяти до себе в команду якогось Абрама Козлова, аби той стриг гроші з учнів. Останній повністю виправдав очікування, але певним чином і прізвище, позаяк Олександру Олександровичу приходилося навіть справдовуватися перед оточенням: «Он мне нужен как администратор. Сам я выколачивать деньги из учеников не умею, мне они всегда остаются должны, а Козлов умеет вести дела и, конечно, привлечёт в студию новых, платёжеспособных учеников – у него широкий круг знакомств в коммерческом мире. <…> А талантливых учеников я по-прежнему буду обучать бесплатно».

Що стосується самої «обучалки», то хист до неї, як уже зрозуміло, у Мурашка був.

Він розумів, що школі треба не лише натура, а і – чи не найголовніше – відповідний дух. Там має бути атмосфера, що зближатиме людей і буде максимально розкривати їхній потенціал у різних сферах творчості, а ще обов’язково даватиме шляхи для його випробування на практиці і реалізації. Людина туди повинна приходити не так за вмінням правильно ялозити пензлем по полотну, як за настроєм і враженнями, за оточенням, що мотивує розвиватися.

Мистецтвознавець Євген Кузьмін, сучасник: «А. А. понимал, что <…> для создания высшей художественной школы, которая действительно отвечала бы своему назначению, – одной учёбы, даже хорошей, недостаточно. Нужна среда, которая могла бы её питать, и не только материально. Без неё – этой среды – всё равно как творить в безвоздушном пространстве».

Мені одразу згадується ваймарсько-десауський Bauhaus з його смітниковим рукоділлям, хуліганськими вилазками у місто, театром тощо. А якщо з наших – то лайтова версія комуни в курбасівському «Березолі». Варто глянути хоча б їхні позасценічні відоси і фоточки, де вони відпочивають і тренуються. Там часто одне важко відрізнити від іншого: постійно дуркують, грають у м'ячик, качають біцухи, стоять на головах (це взагалі було обов'язковим навиком для кожного березільця). Звичайно, старі відео, як, у принципі, й усі цікаві історії про відомих людей, притрушені доброю порцією ваніліну, і нам одразу здається, що то були напівбоги і жили вони практично в раю, а не гризли дешеву кукурудзу. І це не жарт, якщо що. Та менше з тим, якщо здмухнути цю ретро-патетику, залишиться багато чого об'єктивно вагомого, диму без вогню не буває. Тут ще сама собою напрошується згадка про те, що саме мурашківець Петрицький став головним художником Молодого театру Курбаса.

До слова, зараз щось подібне практикують різні модні IT-контори. Вони видумують собі «соціальні місії» і влаштовують для своїх рабів різні форуми, воркшопи, сплави на каное і польоти в космос, аби ті лише не тікали від господарів. Інакше впаде конверсія, не запуститься стартап чи бізнес-янгол не принесе бажані інвестиції. Але ж ми знаємо, що це лише жалюгідна пародія на те, що робили діди. У дідів якщо і падали, то не конверсії, а голови, а янгол прилітав не з чеком в руках, а з револьвером, аби відтяти душу.

Раніше все було кращим (сарказм).

Але те, що затівали на горищі «хмарочоса», не йшло в жодні порівняння з двіжухами в інших художніх закладах тієї доби. Будемо відверті: не було з чим порівнювати.

Щоб не ходити довго навколо, треба зразу привести найбільш показовий приклад.

Якось узимку замість звітної виставки вирішили провести масштабний арт-івент абсолютно нового рівня, до якого студія готувалася, як колишня партія до травневого параду.

Це був якийсь симбіоз виставки і театралізованої вечірки: сцена, декорації, панно, плакати, шаржі, два недоодягнені у східні драперії натурники розсувають завісу, співи, танцульки, блазні, був навіть «бал чотирьох мистецтв» на мінімалках.

Такого культурно-художнього замісу в Києві ще не робив ніхто.

Хайп був настільки великий, що на горище набилося чотириста душ, а решту просто не пустили, бо не було куди. Це був піар-хід вісімдесятого левелу.

Лук'янівка. Академія. Убивство

Незадовго перед війною помирає батько; Мурашки продають садибу на Малій Житомирській і перебираються у дворик на Лук'янівці.

Там Сан Санич розходився не на жарт, у ньому раптом прокинувся господар і він розвернув там ціле домогосподарство: побудував двоповерховий будинок з майстернею, зробив басейн з фонтанчиком, насадив садок, город, квітник з якимись там заморськими трояндами, завів корівку навіть. Сам копався у тому городі, садив, поливав, косив, чистив сніг. Якось, коли вже настали часи Академії, питав у студентки Тіни, як вона дивиться на те, що її професор косить траву і вичищає коржики з-під корови.

Так на Багговутівській, 25 запанувала сімейна ідилія: художник, любляча дружина та дитинка – своїх дітей не було, удочерили малесеньку Катю – плещуться в басейні, косять травичку і пишуть етюди на пленері.

Мурашко заохочує селитись поруч друзів, аби створити майже барбізонську «колонію» художників.

Слава Богу, з того нічого не вийшло, і його ніхто не послухався, бо дещо пізніший проект схожого типу, реалізований у Харкові (привіт будинку «Слово»), закінчився жахливою гекатомбою.

Хтозна, якби тут населилися всі ці неблагополучні для радянців елементи, можливо, їм би кинули на Лук'янівку одну ядерну бомбу, щоб не возитися з кожним окремо, та й годі.

Зі встановленням Центральної ради в Києві затівається неймовірне: в майже воєнній обстановці, на колінах, з підручного матеріалу клепають Академію мистецтв.

Мурашко тут як уродився – із закоченими рукавами свого модного піджачка.

До речі, про піджачок: на груповому фото засновників «аки» всі люди як люди, у звичайному повсякденному одязі, і лише Мурашко,

наче на весілля вирядився: шовковий галстук, сірі гамаші, лаковані шузи. Мабуть, вираз «с иголочки» він сприймав надто буквально, бо його золоту шпильку з діамантом можна побачити на кожному другому фото.

«Як і Врубель, – писав Кузьмін, – він пильно стежив за своїм костюмом, і його невисока струнка постать менше за все нагадувала традиційний образ “художника” <…> О. О. належав уже до того покоління ”молоді”, в якого, на відміну від “старих”, властивий художникам “дендизм” виражався не стільки у “живописності”, скільки у трохи навіть підкресленій вишуканості».

Якщо про одну ідеологію минулого століття казали, що в ній ідея була доведена до стилю, то в Мурашка все навпаки: стиль був доведений до ідеї. Таке враження, що він не знімав трійку, навіть коли лягав спати. Стиль для нього вирішував майже все (те, що не вирішував стиль, вирішував Адріян Прахов).

І навіть коли в Київ прийшли совєти, він продовжував розгулювати по місту з повним набором елітарія: з тією своєю золотою шпилькою в краватці, годинником, запонками і рештою ніштяків. Ну, міг собі дозволити як матеріально, так і ідейно. Навряд-чи він не здогадувався, що його можуть гопнути за поворотом.

Але зараз про іншу ідею, – про ідею національної академії. Вона захоплює його з голови до ніг, він закохується в неї, наче підліток у сусідку по парті. Він у авангарді усіх цих блаженних інтелектуалів. Навіть статут його рук (і голови) справа. «Бувають такі люди – котрі все уміють, отакому чоловіку на нещастя довелося скласти той статут котрий затвердила Центральна Рада і по которому зараз працює Академія», – так скромняшка Олександр Олександрович в третій особі описував власні заслуги.

Крім верховної художки, його тоді мало що цікавило, він був на такому взводі, що майже припиняє писати.

«Майже два роки нічого не малюю: всього мене втягли в будівництво художнього життя в Україні. І питання стоїть так гостро і складно, що відійти від цієї роботи поки не бачу можливості», «Нічого не хочу, тільки щоб була вища школа живопису в Києві», «Київ має стати другим Мюнхеном» і т. д. і т. п. Якби він знав, що

через сто років Київ стане «другим Берліном», то, мабуть, не був би таким завзятим і оптимістичним.

У ньому прокидається якийсь дивний націоналізм, що всі ці сорок років десь жеврів у глибині і не показувався назовні. Хоча то і націоналізмом назвати важко – якась дивна, безпідставна любов до свого. Можливо, просто звичка, вихована селами і бабусею? Ну, так тоді усе можна з розгону охрестити звичкою: любити батька-матір – звичка, дітей, онуків, друзів – звичка, звичка. Тоді це все не більше, ніж пити лате зранку чи напівсухе увечері.

Мурашко ніде не проголошує антиімперських поглядів, не топить за Грушевського і К° чи за супер-вельможного пана-гетьмана Скоропадського. Не створює диверсій, не підкладає нікому під гузно вибухівку і не палить червоні агітки у себе в каміні.

В той же час, все життя його хилить на малороську сторону: намалювавшись парижанок і княгинь, він віддає серце і пензель сільським дівкам; отримавши визнання в Петербурзі і розпродавши полотна по всій Європі, він, ніби дурник, повертається до Києва, організовує тут якісь товариства художників. Практично полишивши творчість, займається якоюсь педагогікою, арт-менеджментом, пише якісь освітні програми.

Чесним буде сказати, що на патріотизм він страждав не завжди. Тіна згадує, що Мурашкові ще й ставили на вид, що раніше заливав зовсім інше, а тепер погляди міняє, як одноразові рукавички. Нестерову на початку війни він взагалі писав, що хоче зібрати манатки і чкурнути в Москву. Але потім паніка пройшла, і він стає мамкиним патріотом: «Я народився вмісті з Україною і хочу бути її вірним сином».

Нормальна людина поспитає: «Шановний, для чого тобі це все? Ти ж не дурний чоловік, займись чимось кориснішим. Малюй собі свої геніальні картинки і горя не знай». Але Олександр каже: «Ніт!» – і організовує з дружками з Центральної ради Українську академію. «Дурень», – спитаєте? «Абсолютно», – відповім я. У воєнній обстановці організовувати культурне життя – це ж чистий безум у вакуумі, за такими патівен приїжджає в першу чергу.

В той же час такий підхід мені чимось близький, він резонує з моїми власними неосмисленими прагненнями душі, він мені не

те що симпатичний, я просто не можу з ним не погодитися. Все це дико нераціонально, але тут, мабуть, спрацьовує якийсь емоційний інтелект чи може безумовна любов. Про останню можна списати кілька сторінок, але там легко скотитися в банальну пропаганду, та чи варто?

Але з приходом радянської влади стан справ дещо міняється: фактичне ректорство в Академії, очільництво у «Всевидаві» і виклики до ЧК виснажили Олександра Олександровича не на жарт. Його це люто гнітило, майже вбивало.

Останнім часом був дуже пригніченим, жалівся друзям, що хоче кинути службу у видавництві.

Він взагалі був «склонен к депрессивным состояниям и неврозам, отличался недоверчивостью к людям. Весёлым и легким становился только в окружении самых близких». Але тепер його розвезло зовсім. «Всевидав» був типовою пропагандистською шарагою, де треба було малювати плакати, оформлювати книги, випускати агітки й інший низькопробний політичний контент. Мурашко явно не отримував задоволення від такого роду занять, збирався звільнятися. «Вот получу за месяц жалованье и брошу!» – обіцяв дружині.

Але звільнитися не вийшло, його звільнили раніше пострілом у потилицю.

Микола Прахов списував це на українських націоналістів, Георгій Лукомський – на совєтів, самі совєти – на якихось міфічних бандитів. Остання версія котувалася до розпаду СРСР, пізніше всі переключились на червоних.

Я їх не люблю, тому теж думаю, що це вони. Вони у мене замість невістки у тому анекдоті. А як іще?

Ясна ж річ, що в процесі пошуку винуватого між двома непевними варіантами будемо тикати пальцем на те, що нам менше подобається. Хто симпатичний – той хороший, а хто бридкіший – той і винуватіший. Логіка відсутня, але зазвичай так і працює: дуже рідко факти формують в людині об'єктивне уявлення про предмет, частіше все навпаки – у людей уже є готові переконання, під які вони підтягують підходящі факти. Наприклад, переконаний атеїст скоріше буде шукати докази відсутності Бога, ніж наявності, а вихований з дитинства у вірі буде чіплятися за будь-яку містичну

соломинку в своєму житті, аби ту віру не втратити. Так легше жити, адже постійно піддавати свої погляди сумніву – нестерпно. Наша картинка світу буде дуже рихлою, фрагментарною і незв'язною, буде постійно розвалюватися, а для людини споконвіків найбільшим благом – або найбільшою спокусою (тут кому як ближче) було зрозуміти світ, в який вона чомусь попала.

Тому навіть те, що є незрозумілим, треба якось швидко дослідити і пояснити.

Є два способи це зробити: а) поколупатись пальцем, б) придумати легенду. У гносеології (науці про пізнання) перший називають емпіричним, другий – теоретичним. Зазвичай використовують перший: «не спробуєш – не дізнаєшся», «пробуй, а там буде видно», «пока шишек не набьёшь, опыт не приобретёшь», «в жизни нужно попробовать всё», «сначала нажрись дерма, а потом летай» тощо.

Але, якщо пальцем подовбати не виходить або не можна, приходиться видумувати теорії і вірити в них. Часом, коли випадає можливість перевірити ці теорії за методом тику, вони підтверджуються або навпаки спростовуються, частіше – десяти пальців на все не вистачає, тому доводиться жити у власному марічкосвіті, обклавшись купою нічим не підтверджених міфів.

Іноді, нам кажуть, що чийсь дід чи сусід діда там щось колись длушпав, і все так і було, як розповідали раніше. І ми віримо. Відтак віра – наше все.

Поколупатися у справі Мурашка, якщо вона навіть існує, шансів поки немає, тому залишається варіант з легендою.

Мені подобається казочка про червоних. В казки легко вірити, якщо там є трошки правди. В даному випадку правда полягає в тому, що бандити виявилися якимись небандитними.

Зі слів дружини, з нього не познімали ніяких дорогих речей: «…это не были просто грабители: они оставили на нём ценную булавку, ботинки и т .д.». Стосовно українських націоналістів теж теорія так собі: Мурашко аж ніяк не приховував дружби з компанією Грушевського і ніколи не виявляв любові до більшовиків.

Ну, і нарешті, в спогадах Миколи Прахова є кул-сторі про те, як слідчий розказував Маргариті Августівні, що знайшов убивцю, і ним є матрос Полупанов. Але його вже давно відправили на фронт,

а розмотувати цей клубок далі він не збирається, бо він веде у такі кола, по яких можна спуститися лише в пекло. Йому це даром не потрібно – і пані Мурашко він це також не радить.

До слова, це їй так і не допомогло, на початку тридцятих у них з донькою кабельний завод віджав дім на Лук'янівці, а пізніше, вже наприкінці тридцятих, за сімейною легендою Прахових, її разом із другим чоловіком заарештували, і з колонії вона уже не повернулася.

Решту подробиць смерті художника можна знайти у тих же «десяти роках щастя». Там і про злощасну ніч, і про останні дні життя, і про його непрості відносини з ЧК.

Думаю, його там любили, але по-своєму.

Просто вони, мабуть, підслухали, як Олександр Олександрович колись казав: «Мистецтво прагне бути вільним, безцільним, непотрібним, навіть абсурдним». То в ньому проривавсь авангардист, але ж вони в мистецтві розумілися погано й переплутали.

Вони думали: не мистецтво, а митець.

Вони хотіли блага, блага для творця. Прагнули звільнити його від марноти світу, зробити вільним, безцільним, непотрібним.

Подумали собі: чому він буде мучитись, цей бідолашний авангардист, під прикриттям?

* * *

Коли помирають люди – це погано. Коли помирають близькі люди – це погано і боляче. Коли помирають лідери – це погано, боляче і незрозуміло. Не зрозуміло, що робити далі.

Тема смерті лідера – неілюзорно хвилююча штука. Що відчували люди, коли помирав Мойсей, Сіддгартха Ґаутама, Ісус Христос або хоча б той же Хмельницький чи Шухевич?

То ти йдеш собі за вождем, і все норм, він усе вирішує, а тут «бах» – і все, і ти тепер повністю дезорієнтований. Куди йти? За ким? Треба шукати когось іншого або ставати вождем самому. І хоч як круто не підуть справи, ти все одно розумієш, що все уже не буде так, як було до цього. Епоха скінчилася.

За Мурашком натовпи не йшли, але його випадок особливий тим, що відкриває цілий список таких маленьких епох. І там чим далі в ліс, тим більше дров. Приємного мало, але цікаво капець.

Рохл Маневич

МОМЕНТИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ВЕЛИКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ХУДОЖНИКА АБРАМА МАНЕВИЧА

перша виставка Абрама Маневича в Київському міському музеї

Ім'я Абрама Маневича (1881–1941) давно вже увійшло до анналів історії української культури. Художник репрезентує генерацію майстрів, котрі зачинали національне мистецтво ХХ століття, визначаючи шляхи пошуків його нової образно-живописної мови, відповідної до естетичних спрямувань часу. У творчості Абрама Маневича віддзеркалилися ті головні ознаки, що були притаманні як вітчизняному живопису з його реалістичними традиціями, так і європейському – з його пленерними надбаннями імпресіонізму, декоративно-образними узагальненнями постімпресіонізму та лінеарно-пластичними формами стилю модерн. Водночас мистецтво художника яскраво позначене флером особистості самого майстра. Він зумів віднайти не тільки власну форму відтворення світу, органічно поєднавши в ній умовність та реальність, а й свою особливу емоційну струну. Тонко відчуваючи ліричну сторону буття природи, А. Маневич умів побачити за буянням її фарб ноту світлого суму, суголосного характеру його світосприйняття.

Чуття тихого смутку народжувалося у майбутнього митця на вуличках поліського Мстиславля[1], що входив у межу осілості. Відомо,

[1] Мстиславль – невеличке містечко в Могилівській губернії (міститься на території сучасної Білорусі). «Розташоване між сосновими та березовими лісами майже в шістдесяти верстах від залізниці, це було тихе повітове містечко, яке в XIX сторіччі мало вигляд, як і в ХУІІІ». – Алан Пензлер и Мими Гинзберг. Абрам Маневич. Нью – Йорк, 2011. С.– 170.

що родина А.Маневича була небагатою, батько його працював столярем[2]. На полотнах художника зображення зубожілого містечка з його «невилазною грязюкою, з одвічними нестатками, з щоденною боротьбою за життя та мрією про право на мешкання…»[3], майже завжди забарвлене мінорними спогадами про далекі дитячі роки...

Матеріалів стосовно юнацького періоду життя А. Маневича майже немає. Відомо, що здобувши на початку 1898 року в Чернігові атестат помічника ремісника – столяра та художника, він невдовзі відправився до Києва – міста, яке він по праву вважав своєю другою батьківщиною. Тут він народився як митець, котрий посів чільне місце у плеяді визначних українських художників. Шлях до цього визнання проліг через працю у майстерні вивісок, згодом – роботу в майстерні меблів на Подолі, де довелося розписувати спинки ліжок ландшафтами та квітами. Саме тут відбулася доленосна для Маневича зустріч із Миколою Біляшівським[4] – відомим етнографом,

[2] У родині Аншела та Ципи (дівоче прізвище Горбачова) Маневичів окрім сина була ще дочка. Батько митця був столярем та підрядчиком. Тому мабуть не випадково Абрам Маневич розпочинав свою діяльність в Чернігові як столяр та художник вивісок.

[3] Емгаль. Новый путь. Еженедельник, посвященный вопросам еврейской жизни. М., 1916. № 15. Архів НХМУ. Фонд № 28, оп. 1, од. зб. 102. С – 75.

[4] Микола Федотович Біляшівський (1867 – 1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець, музейний та громадський діяч. Почесний академік української академії мистецтв (1918), дійсний член Української академії наук (1919). Навчався в Київському університеті св. Володимира (1887–1891) та Московському університеті (1892 – 1893). Працював в архівах Москви та Варшави (1892–1897), де відкрив та ввів до наукового обігу нові матеріали з історії України. Як археолог проводив дослідження пам’яток епохи неоліту, латенської та трипільської культур, ранньослов’янської та давньоруських часів. Засновник та головний редактор часопису «Археологическая летопись» (1899–1901, 1903–1905). Входив до складу археологічної комісії Всеукраїнської академії наук (1921), член Всеукраїнського археологічного комітету (від 1924). Один із фундаторів та директор (1902–1923) Київського міського художньо-промислового музею (нині Національний художній музей України). За його часів було проведено велику роботу з формування та поповнення колекції витворами образотворчого та народного мистецтва. Брав активну участь в організації таких значних виставок як А.Маневича (1909 – 1910), Т.Шевченка (1911), М. Врубеля (1911), Г. Нарбута (1921). Засновник та керівник Київського кустарного товариства (1906), організатор кустарно-промислових виставок. Автор понад

археологом, директором Міського музею старожитностей та мистецтв (зараз Національний художній музей України). Він допоміг талановитому юнакові вступити (1901) на безоплатне навчання до щойно відкритого в Києві художнього училища. Окрім занять, які формували у студентів засади реалістичного світосприйняття, А. Маневич опинився серед мистецької молоді, котра згодом стане фундаторами нових художніх напрямів, що ознаменують культуру ХХ століття. Співучнями його були – О. Богомазов, О. Екстер, О. Архипенко, А. Лентулов…

М. Біляшівський, треба надати йому належне, не покинув свого підопічного й після закінчення ним училища (1905). Він зумів умовити місцевого мецената барона В. Гінцбурга[5] надати фінансову допомогу талановитому молодому художникові для продовження навчання за кордоном. Діставшись Мюнхена, А. Маневич стає студентом місцевої академії мистецтв (1905–1907), а також відвідує студію А. Ашбе, яка своїм серйозним ставленням до процесу викладання користувалася широкою популярністю у художньої молоді з різних країн світу. У Мюнхені остаточно формуються особливості малярських засад мистця, який творчо опановував європейські живописні новації, «надаючи їм власного змісту, облагороджуючи їх своїм внутрішнім та духовним «я»[6]. Відійшовши від зовнішньо-ілюзорних ознак у відтворенні світу, художник прагне розкрити глибинну реальність життя природи, занурюючись у внутрішню сутність її форм, відтворюючи їхню енергію, надихаючись їхньою зовнішньою

300 наукових праць та публікацій. Один із фундаторів Київського товариства охорони пам’яток старовини та мистецтва (1910). Перший комісар із охорони пам’яток Києва та Київської губернії. Автор проекту першого закону про охорону пам’яток (1918). Член Всеукраїнського комітету охорони пам’яток мистецтва та старовини (1919).

[5] Барон Володимир Горацієвич Гінцбург (1873 – після 1917) – належить до відомого роду банкірів, підприємців та філантропів. Один із синів Горація Гінцбурга. Вихованець Петербурзького університету. Був одружений з дочкою цукрозаводчика та мецената Л.І. Бродського. Живучи в Києві активно займався доброчинною діяльністю. Член опікунських рад низки навчальних закладів. Надавав фінансову допомогу Фундуклеєвській жіночій гімназії, 2-му комерційному училищу. Завдяки його підтримці діяла Публічна бібліотека – одна з найбільших у місті.

[6] Бурлюк Д. Жизнь и творчество. // Русский голос. – Нью-Йорк, 1924. 17 февраля.

декоративною красою. Роботи молодого мистця не залишилися непоміченими. 1907 року Художня асоціація Мюнхена влаштувала його персональну виставку. Того ж року А. Маневич повертається на батьківщину. Він багато працює, малюючи численні пейзажі не тільки Києва, а й маленьких містечок – Вінниці, Фастова, Чернігова. На його полотнах постають перед глядачем затишні вулички з дерев'яними парканами та будинками, синагогами й православними церквами… А ще – буяння дерев, то оповитих жаром осіннього зів'янення, то оголених зимовою холоднечею, чи сповнених сил весняного пробудження. Дерева – домінанта багатьох композицій мистця, виконаних в Україні. В експресивному переплетінні їхніх корячкуватих стовбурів та перекрученого гілля, що подібне до арабескових візерунків, втілено ідею постійного руху природи, невпинного динамізму її життя. Мотив дерев - це і своєрідний відгук художника на панівний у тогочасному світі стиль модерн із характерною для нього грою ліній та домінування пластичних форм. А.Маневич експонує свої роботи на місцевих виставках, а також у Москві, Петербурзі та Відні.

Однак першу велику персональну виставку, дуже важливу для майстра, організував його доброчинець М.Біляшівський. У газеті «Киевские вести» за 1909 рік було надруковано анонс: «4 грудня у міському музеї відкриється виставка картин місцевого художника А.А. Маневича. Виставка продовжиться весь грудень місяць»[7]. Експонувалася вона ще й у січні 1910 року. На ній було представлено 41 пейзажний твір. Переважно це були етюди, виконані з натури. Така етюдна форма безпосереднього живописного викладу набула поширення в мистецтві імпресіоністів, творчість яких була близькою українському майстрові. Саме про цю виставку написала у своїх спогадах дружина художника Рахіль Маневич[8].

Побралися вони 1900 року, коли А.Маневич міг лише мріяти про «справжнє» мистецтво. 1901 року він не тільки стає студентом Київського художнього училища, а й у нього народжується син Борис, згодом – доньки: 1904 – Олена (Люсі Хелен), 1905 – Єлизавета. Родина потребувала певних статків. Проте коли виникла можливість

[7] Архів НХМУ. Фонд № 28, оп. 1, од. зб. 102. С. – 8.
[8] Дівоче прізвище Бейліна.

продовжити навчання у Мюнхені (1905), дружина всіляко підтримала чоловіка, розуміючи, які широкі горизонти відкриває для мистця з далекої провінції європейська художня школа[9]. Рахіль Маневич була відданою супутницею свого Майстра, стійко сприймаючи й тягар безгрошів'я, й життєві драми, що довелося пережити родині. Вона щиро раділа його професійним успіхам, розуміючи усю складність творчої долі художника. Все це добре відчутно у репрезентованих доволі коротких спогадах жінки. І хоча в них не зовсім точно вказано час відкриття виставки (січень 1910 року), проте досить повно та образно представлено атмосферу, яка панувала на вернісажі. А головне – передано настрій самого художника, що розкриває перед нами особливості його характеру, схильного до меланхолії, а звідти – й особливості його сприйняття світу. Дають спогади й уявлення про те, як працював майстер, котрого ні «дощі – сніги» не стримували від «ходіння вулицями» міста. Саме на природі, надихаючись натурою на «занедбаних бідних вулицях» Подолу, Деміївці, Оболоні створював він свої, оповиті експресією почуттів пейзажі.

Цікаво, що мистець любив читати Шолом Алейхема та А.Чехова. Роботи майстра завжди викликали певні асоціації з емоційним ладом творів цих письменників. Спогади Рахіль Маневич підтверджують засади таких порівнянь. Живопис художника та літературні витвори єднає почуття світлої зажури, яка щемливою ноткою звучить й у сповненій гумору прозі Шолом Алейхема, і в оповіданнях та п'єсах А.Чехова. Мистцеві вочевидь була близькою тематика творів Шолом Алейхема, його колоритні описи містечкового побуту навіювали такі знані образи дитинства. Майстер, котрий присвятив себе пейзажному жанрові, він не міг не захоплюватися чеховськими «картинами» природи, де так пронизливо та тонко поєднуються «напівтони» її стану з настроями людини. В одній із сучасних художникові статей його назвали «Чеховим фарб», у якого «крізь сонце тонів ви бачите ще проникливіше сльози на обличчі покривлених та похилених домівок»[10].

[9] Із розповіді дочки художника Люсі Маневич під час її візиту до музею 1972 року.

[10] Архів НХМУ. Фонд № 28, оп. 1, од. зб. 102. С. – 70.

За свідченням дружини майстра – «Про виставку багато писали». Справді, в архіві НХМУ можна знайти чимало матеріалів – вирізок із тогочасних журналів та газет. Відгуки в них не всі однозначні. Присутні й такі вислови, що А. Маневич «… ще зовсім молодий і не до кінця сформований художник. Наявність художнього обдарування, до того ж неабиякого, в нього безперечна. Картини видають художника, котрий відчуває тон і чутливо сприймає настрій. Звісно, при цьому у п. Маневича багато умовного, невдалого, багато вад, однак найважливіше – присутність пошуків у художника»[11]. У більшій частині відгуків червоною ниттю проходить думка, що «Маневич – це талант «Божою милістю», котрий прогресує гігантськими кроками», а також, що «виставка справляє на глядачів враження і є певним плюсом в артистичному житті нашого міста»[12]. Серед прізвищ авторів статей є і згадані у спогадах імена Є. Кузьміна[13] та Г.Бурданова[14] – відомих у Києві

[11] Цит. зі статті Ігора Іванкіна. Апостол передмість.// Хроніка 2000. Випуск 21 – 22. К., 1998. С. 301.

[12] Архів НХМУ. Фонд № 28, оп. 1, од. зб. 102. С. – 14.

[13] Євген Михайлович Кузьмін (1871 – 1942) – мистецтвознавець, публіцист, педагог, теософ. Представник «Розстріляного Відродження». Навчався в Києві в реальному училищі (закінчив 1889), першому військовому училищі, рисувальній школі М. Мурашка (закінчив 1893). Викладав у Київському художньому училищі (від 1913). 1914 – 1925 – професор історії мистецтв музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка. Брав активну участь у культурному та громадському житті Києва. Тісно співпрацював із Міським музеєм (тепер НХМУ). Один із керівників Київського літературно-артистичного товариства. Під час Першої світової війни перебував у регулярній армії. За радянських часів не раз був заарештований (1919, 1926, остаточно – 1937).

[14] Григорій Григорович Бурданов (Богданов) (1874–1935) – живописець, художній критик. Навчався в Київській рисувальній школі М. Мурашка (1890-і рр.) та Петербурзькій академії мистецтв (майстерня І. Рєпіна) (1900–1904). Був серед тих учнів рисувальної школи, котрі брали участь у роботі з оформлення Володимирського собору. Разом із Л. Ковальським допомагав М. Врубелю переносити малюнки його орнаментів на стіни храму. Разом із Куренним, С. Костенком, В. Замирайлом, С. Яремичем, Л. Ковальським належав до групи улюбленців М. Ге, що їх він виділяв серед учнів рисувальної школи. Викладав у київському художньому училищі (1900 – рр.). Брав активну участь у культурному житті міста. Друкував статті в місцевих газетах та журналах. Був одним із організаторів з'їзду художників у Києві (1910). Згодом працював у Москві та Алма-Аті.

художніх критиків. «Достатньо побіжного погляду на картини та етюди А.Маневича, щоб упевнитися у беззаперечному праві його на самостійну виставку. Перед нами художник, якій володіє цілком висвітленим талантом та точно визначеною направленістю. … Маневич настільки суб'єктивний, що часто дивлячись на його картини, доходиш висновку, що це не зображення природи – того, що художник бачить, але того, про що він марить.» – писав Г. Бурданов[15]. Є.Кузьмін у своїй статті визначає не лише особливості сприйняття художником природних мотивів, а й сам характер молодого творця – скромного, котрий тяжіє до тиші та усамітнення: «В Києві п. Маневич виставляється вже не перший раз, правда – скромно, тихо та непомітно, але ця скромність й пригортає до себе увагу. Після величезних полотен чи ріжучих плям якогось запанібратського модерніста, очі з ласкавою вдячністю відпочивають на його маленьких, таких тихих, ніжних етюдах, овіяних тихим сумом присмерків, журбою пізньої осені чи дрімотою далекого, Богом забутого провінційного містечка…»[16].

Цікавою у спогадах є згадка про дитинство художника, особливо зважаючи на те, що відомостей про нього зовсім не збереглося. Як і усі єврейські діти, котрі виростали в маленьких містечках, що входили у межу осілості, А. Маневич відвідував хедер, де вчителем був меламед. Ми дізнаємося, що художник від ранніх років захоплювався малюванням, виявляючи у цій справі неабиякі здібності. Ця частина спогадів забарвлена гумором і доволі яскраво репрезентує нам умови, які панували у школі. Зі слів Рахіль Маневич ми довідуємося, що майбутній мистець іще змалечку вмів гостро відчувати людей, їхні характери.

Виставка в Міському музеї стала поворотною подією в житті художника – до нього прийшло перше широке визнання на батьківщині. Згодом (1913) відбудеться його виставка в Парижі, в престижній галереї Дюран Рюеля, першовідкривача французьких імпресіоністів. Вона принесе молодому українському майстрові європейської слави – про нього буде писати місцева преса, уславлений поет – урбаніст Еміль Верхарн виступатимете з лекцію про творчість художника, його роботу придбає Люксембурзький

[15] Архів НХМУ. Фонд № 28, оп. 1, од. зб. 102. С. – 11.

[16] Там само. С. – 14.

музей – «а Люксембург – це для живого художника, що французька академія для літератора: вище стадія лише Лувр, але щоб туди потрапити треба спочатку померти…»[17]. Зосереджений на творчості Абрам Маневич, відхиливши привабливі запрошення щодо виставок у Лондоні та Нью-Йорку, повернеться до Києва, щоб знову малювати його затишні передмістя, фантазійне плетиво його численних дерев. Успіх матимуть і його персональні виставки в Петербурзі та Москві (1916). 1917 року він обійме посаду професора пейзажного живопису щойно створеної Української академії мистецтв, засновниками якої були О. Мурашко, брати Ф. та В. Кричевські, Г. Нарбут, М. Бурачек, М. Жук. Трагічна загибель в Трипіллі сина Бориса, активного комсомольця, котрий з юнацьким захопленням сприйняв ідеали революції, складне політичне та економічне становище в країні, примусять А. Маневича разом із сім'єю – дружиною та двома дочками емігрувати (1921). Шлях їхній проліг від «берегів Дніпра до берегів Гудзону». Визнаний поет української провінції, художник і на іншому континенті збереже менталітет вихідця з маленького містечка, де реальність зосереджується в замкненому світі штетлу. Він напише свою «прозаїчну Америку», знаходячи поетику в похмурих будівлях «робітничого» Пітсбурґу, в понурих негритянських кварталах Нью-Йорку, у фермерських краєвидах Канади. Він буде жити в квартирі, краєвид із вікна якої він називатиме «хохляцьким Бронксом». Щороку у великих містах відбуватимуться виставки митця. Його самобутні твори знайдуть нових шанувальників, серед яких буде його друг – батько вітчизняного кубофутуризму Давид Бурлюк, видатний вчений Альберт Ейнштейн… Проте нове життя, нові краєвиди не затьмарять у душі художника думок про далеку Україну. «Згадки про батьківщину, про рідний пейзаж були дорогими йому впродовж всього його життя» – свідчила дочка майстра Люся Маневич[18]. Даниною цієї пам'яті став заповіт митця, в якому він згадав музей, де 1909 року відкрилася його перша персональна виставка. Абрам Маневич, хоча й перебував

[17] А. Луначарский. Русский художник в Париже. // Киевская мисль. 1913, март. Архів НХМУ. Фонд № 28, оп. 1, од. зб. 102. С. – 40.

[18] Лист Люсі Маневич від 8.05.1973. Архів НХМУ. Фонд № 28. Оп. №2, од. зб. 1.

наприкінці життя у матеріальній скруті, залишив йому 50 своїх творів. Але тільки через 30 років по смерті батька, дочка, долаючи усі політичні та бюрократичні перепони на своєму шляху, змогла виконати останню його волю. Завдяки такому щедрому дарункові Національний художній музей України володіє однією з найбільших колекцій робіт майстра, мистецтво якого по праву належить кільком культурам. У ньому відбилися традиції й пошуки української живописної школи, з усіма притаманними їй художніми ознаками часу; втілилися яскраві прикмети американського стилю життя в усій різноманітності його проявів. Полотна Абрама Маневича несуть у собі й генетичну пам'ять народу, сином якого завжди відчував себе цей талановитий майстер.

Ольга Жбанкова

У січні 1910 – перша персональна виставка Маневича в київському музеї. На її відкриття прибули митці, письменники, професори художньої школи, студентська молодь, робітники, колеги Абрама.

Це був їхній Маневич: у них у Києві – почав навчатися, і в їхньому київському музеї – його перша виставка. Всі почувалися наче свати на весіллі.

Микола Федотович Біляшівський, директор музею, був зайнятий з критиками та колекціонерами.

Відчужений, смутний стояв Абрам. Потай він просився «додому». Знайомі й незнайомі потискали Маневичу руку, вітали його та робили безліч компліментів. Будучи за натурою сором'язливим, Абрам відповідав на компліменти мовчанням.

Директор музею побачив, що Маневич сумний, задуманий, спитав, – може, я знаю, чого Абрам Аншелевич у такому пригніченому настрої. Я не знала й не питала.

Увечері ми пішли в оперу слухати «Фауста». Настрій Абрама не покращився. Після першого акту ми поїхали до ресторану. Я замовила страви, які Абрам любить – не їв. «Давай підемо», – попросив Абрам. Йшов і мовчав.

Про виставку багато писали. Кожен критик похвалив молодого маляра. Кузьмін і Бурданов, двоє малярів, написали рецензії, в яких хвалили свого юного колегу.

Євреї в шабасових сурдутах. Жінки – святково вбрані, з золотими перснями на пальцях, – які за все своє життя не були в музеї, теж прийшли на виставку. Вони шукали ті картини, на які критики найбільше вказували.

Часто кияни бачили Маневича на вулиці, біля його мольберта з білим полотном. На полотні виростали Маневичеві дерева, споруджувалися Маневичеві будинки.

Дощі-сніги не стримували Маневича від ходіння вулицями. «*Пойду побродіть*», – казав мені Абрам, беручи свого альбома.

Абрам любив занедбані, бідні вулиці Подолу, Оболоні – Межигірську, Костянтинівську й інші[19].

«Я приніс тобі привіт з Деміївки, був на Банній вулиці» (Банна вулиця – найбідніша й найвужча вулиця на Деміївці). «Після дощу ці халупки видаються мов із милом вимиті», – казав Абрам[20].

Після багатьох годин ходіння вулицями, або писання картини, Абрам любив лягти відпочити на диван, на свій стіл поставити свічку та читати оповідання Шолом Алейхема або Чехова.

«Абраме Аншелевичу, я мушу змінити свою думку, я думав, що єврейський народ не любить ніякого мистецтва. Погляньте, з якою любов'ю деякі євреї з довгими бородами дивляться на ці картини», – захоплено сказав директор музею.

Абрам зрадів, побачивши меламеда зі свого дитинства, який стояв біля картини. Меламед, одягнений у чорний довгий каптан,

---

[19] Поділ – історична місцевість Києва, відома ще від часів Київської Русі. Мешканцями Подолу переважно були ремісники та купці. Оболонь – історична місцевість, яка згадується у літописі від 1096 року. Розташована на півночі Києва. У XIX – на початку XX століття – представляла широкі лугові простори зі ставками та поселеннями, які радше скидалися на селянські. Межигірська вулиця розташована в районі Подолу. Відома ще від II – ї половини ХУІІІ століття. Сучасну назву дістала 1869 року. Костянтинівська вулиця розташована теж на Подолі. Старі назви – Цареконстянтинівська та Кирилівська. Сучасну назву дістала 1869 року.

[20] Деміївка – історична місцевість Києва. Почала формуватися у XVIII столітті як група поселень у долині річки Либідь. Від середини XIX століття – робітниче селище. Сьогодні Банної вулиці в районі немає. Але і в наші дні тут розташовані лазневі комплекси, які існували і в дореволюційні часи.

тримав на руці своє пальто. Високий, тонкий, із сивою бородою, в якій скрадалися декілька чорних молодих волосин[21].

«Я хотів Вас побачити», – каже Абрамові меламед. «Ви можете казати мені «ти», – посміхається Абрам своєю м'якою маневичською посмішкою. «Однак, Вас називають у газетах Абрамом Аншелевичем, і всі газети пишуть про Вас», – каже меламед. Абрам знайомить Біляшівського з єврейським вчителем свого дитинства. Підходять ще євреї – товариші меламеда, всі вони крутяться коло Абрама.

«Я вам розповідав, що Маневич – мій учень, якому я накручував вуха. Абрамка, бувало, безперестанку малює: квочку з курчатами, діжку для тіста з табуреткою. Всі хлопчаки нависали над ним та іржали від сміху. Іди знай!.. Коли б я знав, не рвав би я ті малюнки».

Зовсім інакше розповідав мені Абрам про цю квочку з курчатами:

«Меламедиха, низькоросла з великим животом, носила вбрання, яке сягало до землі. Коли б не стукіт підборів, не знати було б, що вона носить взуття. Квочки з курчатами бігали скрізь по хаті й щомиті показувалися з-під меламедчиної одежі». Абрам малює, як меламедиха стоїть і сипле курчатами. Хлопчаки вибухають сміхом.

У «Діжці для тіста» – Абрам зобразив, як меламедиха місить хліб. Ні її голови, ні рук не було видно. Вона, у темному вбранні, була як барильце, що ворушилося. Усі хлопчаки впізнали цю постать, й умирали від сміху.

Та йому, Абрамові, не позаздрити було. Меламед тягав його вуха з такою злістю, скільки її в нього було.

Меламеда Абрам також брав за модель: змалював його з волосиною поміж двох пальців, яку той висмикував із бороди. Поглянули хлопці на меламеда, на малюнок, і всі хором зайшлися сміхом.

Меламед упізнав себе й незлобиво підтримав сміх.

Переклад з їдишу Давида Вейцеля та Надії Скуратівської

---

[21] Меламед – учитель в хедері. Навчав дітей єврейського закону та мови. Як зазначено в книзі – Алан Пензлер и Мими Гинзберг. Абрам Маневич. Нью – Йорк, 2011. С. 170 – «У Мстиславлі був меншою мірою один «меламед» на прізвище Маневич, можливо родич художника».

ПАМ'ЯТІ МИРОНА ПЕТРОВСЬКОГО

Він прожив довге життя, але з огляду на масштаб особистості, тільки зараз усвідомлюєш: наскільки він короткий, цей відрізок часу, відміряний людині на землі. Суха біографічна довідка розповість, що Мирон Семенович Петровський літературознавець і культуролог, що він не був офіційно «заслуженим» і «народним», що бувало, коли набір його книг – за «совітів» – розсипали, але його перу належать блискучі роботи про видатних письменників і поетів, про літературу для дітей і поетику Києва. Нарешті, він писав про те, до чого майже ніколи не доходять руки колег, але що люблять люди та їхні діти – про цирк, романси, анекдоти, навіть. І написано це все так, що книги Петровського не лише читали та читають, але й точно – читатимуть.

Втім, сказати про Мирона Петровського тільки те, що ви прочитали вище – це дуже мало сказати і, мабуть, без основного. Довгі роки його скромна квартира на вулиці Флоренції над Русанівським каналом була центром тяжіння для київської інтелігенції. А сам Мирон Семенович – був надчутливим камертоном, який безпомилково точно вловлював найслабші коливання і в художньому творі, і в суспільному житті – правду, брехню, талант, фальш. Він багато відкрив імен, багатьох підтримав. Він – мов Атлант – тримав на своїх плечах чудо культури та особливого духу української столиці.

Мирон Петровський помер 14 листопада 2020 року в один день з Романом Віктюком. Так сталося, що два гіганти культури саме українського Міста пішли одночасно. Це сумно і це символічно. Естафету треба підхоплювати – така вимога часу. Культура Міста в Україні завжди існувала в «затінку» культури Села. Це було таке

завдання місцевим намісникам від імперського центру – всіма наявними засобами створювати враження, що все українське – то сільське, етнографічне, архаїчне і не більше того. Ми нічого поганого не хочемо сказати про українське село, але такому «залізобетонному» розкладу у підсвідомості багатьох, і передусім – наших співвітчизників – давно пора покласти край. Але підкріпити прорив до нового сприйняття українського можна лише культурними явищами відповідного рівня. Культура українського Міста має стати врівень з культурою українського Села.

Мирон Петровський все своє життя йшов до цієї мети.

Світла пам'ять.

Юрій Щербак, письменник, лікар, дипломат:

> «Ми мріяли про вільне суспільство вільних людей, в якому література, культура є життєво необхідною частиною існування народу»
>
> *Мирон Петровський*

Померла геніальна й світла людина.

Великий син Києва й України, великий син єврейського народу.

Людина бездоганного почуття правди й справедливості, автор глибоких роздумів про долю культури в сучасному світі.

Наша 65-літня дружба з Мироном Петровським почалася із зустрічі з академіком О. І. Білецьким – людиною, яка знала Блока, Хлєбнікова, Тичину й Зерова. Олександр Іванович благословив нас, молодих письменників, визначивши нашу непросту долю в літературі.

Наші шляхи з Мироном перетиналися в Києві, Москві, Єрусалимі – ми сперечалися, інколи розходилися в оцінках, але в головному були єдині: ми мріяли про вільне суспільство вільних людей, в якому література, культура є життєво необхідною частиною існування народу, запорукою його процвітання.

Дійсність була інакшою. В умовах більшовицького режиму Мирон Петровський не зміг, на жаль, в повні реалізувати свій могутній потенціал. Совєтська Імперія Зла перетворилась на Російську Федерацію, що в рамках гібридної війни використовує культуру як

пропагандистську зброю – це було глибоко ворожим для Мирона Петровського.

Нам ще належить оцінити й зрозуміти спадщину Мирона Петровського – дух і літеру його творів, його думку.

Є в Давидових псалмах такі слова:

«Блаженний чоловік, який не взяв участі в раді безбожних, не став на дорогу грішних, і не сів на престолі з губителями... хто не лукавив своїм язиком, не скоїв зла ближньому й не зневажив своїх ближніх».

Це – про Мирона Петровського. Праведника. Мислителя. Сина землі української.

Михайло Кальницький, києвознавець, журналіст:

Його інтелект був безвідмовним інструментом

При спілкуванні з Мироном Петровським щоразу вражала і захоплювала його винахідливість та гострота. Не лише в звичному розумінні «гумор» (хоча з гумором у нього все було в порядку), а саме в сенсі гостроти розуму. Його інтелект був безвідмовним інструментом, яким він оперував з безліччю текстів і явищ, захоплюючи слухача (читача)несподіваними висновками. Особливо мене радували київські контексти, які Мирон Семенович виявляв теж безліч.

Він ніколи не шукав титулів і звань, ставився до цього з поблажливою насмішкою. Його книги і статті, його виступи на представницьких конференціях без того залучали в колі знавців загальну шанобливу увагу. Здається, від нього я вперше почув фразу Олександра Вертинського, яку великий киянин,знаменитий артист і поет кинув при заповненні анкети: «Крім світового імені, у мене нічого немає!» Ці слова міг би в точності повторити Мирон Петровський.

Вадим Скуратівський, філософ, культуролог:

Мирон Петровський належить до найпомітніших постатей нашого інтелектуального ландшафту

Історик літератури, історик культури, блискучий лектор і не менш блискучий співрозмовник, він коментував безліч найцікавіших явищ світової, української та російської культур. Мирон Семенович розпочав свою просвітницьку діяльність чи не в най-

ґротескнішу годину української історії, по смерті Сталіна, коли по всьому СРСР оголосили «відлигу», а в Києві, по суті, цю «відлигу» було заборонено й перетворено на бюрократичну карикатуру. Але Мирон Семенович працював усупереч усьому. Він товариш – і саме товариш, а не учень – блискучого подружжя: професора Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової. Він соратник Івана Дзюби, сподвижник Юрія Щербака і багатьох інших особистостей, які кинули пальчатку тій напівколоніальній, а то й просто колоніальній ситуації в Україні. Його найвищого класу праці присвячено великим діячам російської літератури від Олександра Блока до Корнія Чуковського і, слідом за цим, його багатющий булгаковський цикл, який прояснив нам своєрідність київської появи Булгакова, й необхідність автентичного розуміння цього явища – розуміння, позбавленого лжепатріотичної дурості всіх її кольорів.

Мирон Семенович, як ніхто, любив і вмів коментувати низові демократичні виміри культури, включно з естрадою й цирком. Йому, зокрема, належить найкраща книга про циркову естетику, на превеликий жаль так і не надрукована. Як сказав колись Шекспір: «гріх на тих, хто вкрали».

Разом із тим, найцікавішим, найхарактернішим для нього є те, що попри свою безкінечно важку біографію, яка безперестанно складалася з конфліктів із дурною тутешньою бюрократією всіх її національних та інтернаціональних різновидів, Мирон Семенович спокійно, розважливо й переконливо пояснював сучасникам – чим є культурний феномен. Починаючи структурою будь якого художнього образу й закінчуючи видатними явищами світової культури. В певному розумінні ми не просто слухачі, читачі й шанувальники – ми всі його учні. Пам’ятаймо про це!

Дуже прикро, що жодна із тутешніх влад ніколи не зробила поважного жесту для справжнього вшанування нашого видатного співвітчизника.

Бела Біндер, психолог:

Він віртуозно володів словом і міг змагатися з будь-яким автором, про якого він писав

Спілкування з Мироном Петровським завжди було для мене подарунком, яким би коротким воно не було. Він гідно тримався в найважчі хвилини. Його книги вражають глибиною думки, неповторністю авторської інтонації. Талант дослідника поєднувався в ньому з унікальним літературним даром. Він віртуозно володів словом і міг змагатися з будь-яким автором, про якого він писав. А це не так часто трапляється в літературознавстві. Мирон Петровський дуже демократичний в своїх текстах: будь-який читач може знайти в них те, що шукає, будь він професіонал, чи людина далека від мистецтва. Такою була його повага до читача і авторська самоповага. Такий був його талант.

Володимир Каденко, письменник:

Щастя, що ми були його сучасниками

Пішов з життя Мирон Петровський, людина, яка стала для нашого міста символом стійкості, літературного натхнення, непохитної віри в слово, яке для майстра було також і ділом. Навіть важко уявити, як же тепер ми житимемо без нього, тому що він уособлював собою цілу епоху, де поряд співіснували правда і кривда, талант і наклеп, світло і пітьма. І він завжди йшов за світлом, слугуючи нам дороговказом.

Митець сам обирає долю і час, коли жити – сьогодні або завжди, у день нинішній, чи вічно. Яке щастя, що ми були його сучасниками. З ним навіки наша любов і вдячність, так само, як з нами його книги.

Сергій Черепанов, письменник, драматург, режисер:

Оптиміст, патріот України, громадянин Міста і Світу

В квітні 2014, незадовго після окупації Криму й початку агресії РФ на сході України, виникла ідея об'єднати зусилля інтелігенції проти війни. Підписуючи відритий лист, Мирон Семенович сказав мені так:

– Здається, я знаю, чим відрізняються наші Майдани від актів непокори в Росії початка 90-х. Там людей об'єднувала рішучість і сила переконань, а тут, в Києві – і в 2004 і, особливо, зараз – нам була дана ще й любов. Братська любов, коли забуті відмінності –

національні, соціальні, вікові, релігійні. Вражаючий сплеск людяності – теплоти, душевності, співчуття, взаємодопомоги. На Майдані обличчя світилися свободою і добром!

Помовчавши, Мирон Семенович додав: Київські революції… вже не можуть бути іншими.

Мирон Петровський вважав українські Майдани явищами соціального очищення, неминучими після 70-ти років радянського тоталітаризму. Розуміючи, глибше ніж будь-хто, всю складність і суперечливість процесу одужання, він – очевидець і мудрець – серед перших бачив паростки культурного відродження України і ділився своїм баченням зі світом.

Він був переконаний, що учити й лікувати треба всіх, незалежно від міри отруєння російською пропагандою. Мирон Семенович врятував багатьох – і тут, і в діаспорі. Це була велика праця – протистояти брехні і переконувати – тяжка нервова місія, яка віднімала і сили, і здоров'я…

Леонід Фінберг, видавець, культуролог:

Це була інтелігентність в усьому – у ставленні до співрозмовника, у взаєминах з друзями, в неймовірно теплій гостинності дому

Є люди, які позначають час. Саме такою людиною був Мирон Петровський. Найперше, це пов'язано з текстами, які він залишив нам, попри те, що довгий час КГБісти різних рівнів та природи – не лише співробітники «контори», а ще й літературні, адміністративні тощо – робили все, щоби ці тексти не побачили світ. Тому його доробок не такий, може, великий за обсягом, проте неймовірно вартісний. А глибина його думки, володіння найсучаснішими методологіями дослідження, філігранність побудови текстів та блискучий стиль – відрізняли твори Мирона Петровського від абсолютної більшості текстів його сучасників.

Радянська влада боролася з незалежною думкою інтелектуалів із застосуванням усіх різновидів тиску. Включно з мовним. І здебільшого вона перемагала. Когось вбивала, когось ламала. Але були одиниці, які перемогли її. Це особливо яскраво видно сьогодні, коли людожерська радянська система сконала. Перемогли її Василь

Стус, Олександр Солженіцин, Євген Сверстюк, Сергій Параджанов, Мирон Петровський…

Ми знаємо про внесок дисидентів в боротьбу з комуністичною системою та перемогу над нею. Проте, свій внесок був і в людей, які на пряму конфронтацію з владою не йшли, але в своєму «окопі» безкомпромісно відстоювали цінності гідності та правди. Мирон Петровський був одним із них.

І ще одне. Мирон Петровський у повсякденні – це теж було неймовірно. Це була інтелігентність в усьому – у ставленні до співрозмовника, у взаєминах з рідними та друзями, в якійсь неймовірно теплій гостинності дому Петровських (пана Мирона та пані Світлани). Гостей пригощали не лише високою культурою, але, обов'язково й родинним теплом. Інколи на столі був лише чай, хліб та варення, але завжди були.

Світла пам'ять.

Андрій Пучков, мистецтвознавець:

Його письмо належить майбутньому, оскільки так писати вже майже нікому

Такої добросердної й уважної людини мені більше не зустрілося і про це говорити боляче.У характері, натурі Мирона Петровського дивували три якості.

Перше. Він писав чудові книги, але в спілкуванні відчувалося: знає набагато більше того, що впало на папір. У цих усвідомлених самообмеженнях – безодня смаку, мало кому з літераторів притаманна. Тепер його письмо належить майбутньому, оскільки так писати вже майже нікому.

Друге. Петровський краще за всіх умів робити три справи: читати, писати, думати. Прохання «глянути одним оком» на щось змайстроване тобою зустрічало сумний погляд втомленої людини: «не вмію одним оком, дорогий Андрію, мушу прочитати обома». І як кожний великий літератор, він ненавидів писати. Але уявити, що «Книга про Корнія Чуковського», «Містові й світові», «Книги нашого дитинства», «Майстер і місто» написані через силу, я не можу.

Третє: вільне володіння явищами світової літератури. Гейне і Маяковський, Керролл і Маршак, Бродський і Белінков, Лев Квітко

і Леонід Кисельов, великі і малі поети, письменники – київські та некиївські, – з персонажами, сюжетами, афоризмами, анекдотами, мораллю, – все це, схоплене пам'яттю, було тут і відразу. Цьому всьому хотілося у Петровського навчитися. Але фальш Мирон Семенович відчував гостро, і це спонукало працювати над собою чесно. Тепер його немає, але звичка залишилася. Ось за цю звичку – вічно вдячний уклін.

Сергій Маслобойщиков, режисер:

Непорушна висота істини – Мирон Петровський

На відміну від безсмертного космосу, безсмертного світу і, можливо, безсмертного життя, культура ніби застигає у своїх найвищих проявах – в таких де вона вже рефлексує до самої себе, сама себе описує, та, сягнувши найбільшої величі, завмирає. Далі все починається спочатку. Переборюючи нові хвороби росту, нова культура знищує територію старої, боязко обходячи її високі стовпи, просто тому, що маленьким дегенеративним ручкам новонародженого туди не дотягнутися. Ці неповальні стовпи мають власні імена. Культура, що їх народила, поклала на них місію зберегти та заховати десь на своїх вершинах у недосяжному кублі її скарби. Я стою, обіймаючи цей стовп, намагаючись дотягнутися до його верхівки. Це він – непорушний стовп ствердження істини – Мирон Петровський.

Наталія Нікішина, поет, сценарист:

Він показав відображення Києва у творах геніїв, немов бачив їхні сни

Мирон Семенович Петровський – літературознавець з великої літери. Він – той, хто відає, і той, хто веде. Веде потаємними стежками до витоків творчості. Відає в музиці слова її приховану мелодію. Його найточніші, філігранні співвідношення біографій і текстів дають не лише розуміння побудови цих текстів – вони дають розуміння душі – людської і душі літератури.

Якось я запитала Мирона Семеновича, чи любить він авторів, про яких пише, писав – більше за інших. Петровський засміявся: «Хірург копається в животі не тому, що любить живіт». Так, він

з воістину хірургічною точністю, намацував у художньому вимислі – і зв'язок часів, і больові точки автора. Він був чесний по відношенню до тих, про кого писав, до самого себе, до оточуючих. Але при цьому Мирон Петровський мав чудовий дар: знаходити не утилітарний сенс – в текстах, в жанрах, в життях. Він явив простодушний жанр романсу, як притулок гнаної людської любові. Він показав відображення Києва у творах геніїв, немов бачив їхні сни. Він розгадував, що стоїть за тією чи іншою фразою великих, але його знахідки ніколи не спрощували, а тільки поглиблювали сказане ними. І ми – читачі – завжди тягнемося за Петровським туди, де зріють задуми. Піднімаємося, зростаємо, творимо разом з ним. Це і є – високе мистецтво, яким повною мірою володів Мирон Семенович Петровський.

Григорій Фалькович, поет:

Він був надзвичайно делікатною, проте, й виключно принциповою людиною, з тих небагатьох, кого називають неформальними лідерами

Відлетіла до інших світів душа Мирона Семеновича Петровського. Того, хто належав до когорти найталановитіших літераторів та дослідників літератури.

Він був надзвичайно делікатною і витонченою, проте, й виключно принциповою людиною. З тих небагатьох, кого называють неформальними лідерами покоління.

Учитель, порадник, соратник і друг цілої спільноти однодумців, незалежно від їхньої національності, місця проживання та віросповідання..

Мирон Петровський був більше, ніж сучасником – він об'єднував сучасне з минулим та майбутнім. Дивлюсь на його портрет. Це аматорське фото, у завжди гостинній оселі Петровських, я зробив давно. Книга в руках. Розкурена люлька. Настільна лампа. Добрі, розумні очі. На цій та на інших світлинах він дуже схожий на самого себе. Таким и запам'ятається. Теперь уже назавжди.

Ну, чому я так зрідка бував у них, на другому березі нашего спільного Русанівського каналу? Виправдовував себе то нездоров'м, то небажанням зайвий раз потурбувати, то просто уявним (як,

зрештою, воно і буває) браком такого, начебто, дефіцитного часу… І непоспішних оповідей його я більше не почую. І книжки з його рук не отримаю. І запашним тютюнцем його не «побалуюся»…

Дорога моя Світлано Василівно! Довгі роки я шанував і любив Вашу родину. Все залишається в силі.

Давид Мирецький, художник:

З листа Катерині Петровській, дочці Мирона Петровського.

Мені писати про тата нестерпно боляче. Це від того, що вся моя доля переплетена з вашим домом.

Про те, що в 60-му році ваш дім був свого роду культурним центром міста, відомо багатьом. Тут збиралися найцікавіші люди Києва. А я увійшов в ваш дім «сліпим немовлям», мені 20 років було. І напевно, хтось з боку, спостерігаючи моє перетворення в людину мислячу, дивувався магічному впливу вільних ідей, що звучали в вашому домі. Мирон Петровський був моїм просвітителем.

Я ношу образ твого батька в серці все своє життя. Принаймні, з того часу, як я почав вчитися. Адже якби не він, мого свідомого життя, просто б не трапилося.

Матеріал взято із сайту «Укрінформ» від 23.11.2020

Марія Щур

ПОЕТ ПЕРЕПЛЕТЕНИХ СВІТІВ: чому для Мойсея Фішбейна українська мова була святою?

26 травня у Києві на 74-му році пішов з життя Мойсей Фішбейн – український поет і перекладач єврейського походження, який замолоду зробивши вибір на користь української мови, залишився вірним йому до кінця. Українська мова стала для нього і священним Храмом, в якому слово було молитвою, і Батьківщиною, яка була завжди з ним – чи у Чернівцях, де він народився, чи у Києві, де прожив значну частину життя, чи в Ізраїлі, чи в Німеччині, куди був змушений емігрувати від переслідувань кагебістів. З легкістю сягаючи висот поетичного слова, яких торкалися українські класики – багатьох він знав особисто, він привносив в українську поезію глибину і складність сприйняття світу народу писання.

Народився **Мойсей Фішбейн** 1946 року у повоєнних Чернівцях, на Буковині, де радянська влада вже встигла переломити хребет українству, а німецька окупація – до ноги винищила єврейство. У своїх спогадах, написаних у 1980-му році в Єрусалимі та виданих в американському журналі «Сучасність», він напише, що «відчував причетність до двох культур».

«І мама, й батько мої – євреї. Мамина рідня – з Миколаївщини. Бабуся (мамина мама) розмовляла зі мною українською. Мама до війни викладала в школі українську мову та літературу. Батько мій – з єврейського містечка в Бессарабії. Його рідні, його перша дружина загинули в нацистських концтаборах. А він був на фронті.

До 1940 року не знав жодного слова ні українською, ні російською. Вихований у традиційному єврейському дусі, батько й мені – краплинами, крихітками – передавав своє єврейство. Я відчував причетність до двох культур. Але ж єврейська була майже недосяжна. Я почав писати українською», – розповідає Мойсей Фішбейн у статті «Відстань пізнання».

Про рідні Чернівці він ще не раз згадає у своїх поезіях.

До Києва він перебрався «чорного 1972 року», «року тотального українського погрому», коли «зденаціоналізовані істоти нищили культуру України», пише він у тій же ж статті.

Та все ж у Києві він застав ще уламки українського світу. Його талант помітив і підтримав «Патріарх» – поет **Микола Бажан,** який відніс до часопису «Вітчизна» його перші вірші, написав переднє слово до першої збірки поезій «Ямбове коло», що вийшла у 1974 році, зробив Фішбейна своїм літературним секретарем, допоміг влаштуватися до Головної редакції Української радянської енциклопедії.

Український вибір

Провідником до світу модерної української поезії став ще один українсько-єврейський літератор – **Леонід Первомайський**. На той момент вже немолодий, зломлений, розсварений з багатьма колегами по літературному цеху, він, тим не менше, зумів захопити молодого поета своєю «ерудицією, тонким відчуттям поезії, малярства, музики».

Як скаже пізніше про Первомайського, Фішбейна та цілу плеяду талановитих єврейських митців, які обрали українську культуру, дослідник американського **Північно-Західного університету**, син видатного київського філолога **Мирона Петровського**, **Йоханан Петровський-Штерн**, замість того, щоб вливатися до панівної російської культури, ці євреї зробили нетиповий і на перший погляд нелогічний в тих умовах антиімперський вибір.

«Це був не просто антиімперський вибір, а вибір культури, яку люди тієї епохи вважають третьорозрядною, антисемітською, звичайно, зґвалтованою у всіх сенсах цього слова, що знаходиться десь там на маргінесах європейської культури», – пояснює в інтерв'ю «Громадському радіо» Петровський-Штерн, автор книжки «Анти-імперський вибір. Постання українсько-єврейської ідентичності».

На думку дослідника, долучення до української культури давало можливість євреям не втрачати своєї ідентичності, яку вони б загубили, розчинившись в імперській культурі.

«Люди, які абсорбуються в українське інтелігентне середовище, не шукають для себе можливості абсолютно позбутися єврейських рис, як це робить, наприклад, **Альбер Камю**, коли шукає місця у французькій культурі, чи як це робить **Франц Кафка**, шукаючи для себе німецькомовне середовище. Це люди, які створюють щось нове і дуже важливе в українській культурі, а саме подвійну ідентичність», – пояснює Петровський-Штерн.

Це був також і дисидентський вибір – «осмислено не імперський, позаімперський, анти-імперський». Як каже дослідник, «це був вибір національно-демократичної культури, а не культури титульної нації, який пов'язаний з російською мовою, з інститутами насильства».

На захисті українського генія…

Здається, саме тому для Мойсея Фішбейна було важливим показати, що ця культура мала справжніх геніїв, яких гнобили і не визнавали і тоді, і пізніше, вже за незалежної України.

Прикладом такого українського генія, був для нього перекладач **Микола Лукаш**. Людина, яка знала 20 мов, переклала українською твори світових класиків і при цьому мала унікальні моральні якості. Дізнавшись про арешт **Івана Дзюби** у 1972 році, Лукаш запропонував кагебістам взяти в заручники його, а Дзюбу випустити.

За свій шляхетний, як казали тоді «донкіхотський», вчинок Лукаша жорстоко покарали – його виключили зі Спілки письменників, перестали видавати, позбавили засобів до існування.

«Усі грубезні томища спілчанських функціонерів, разом узяті, не варті й рядочка Донкіхотового перекладу», – пише Фішбейн, вже перебуваючи у вигнанні.

Пізніше, в інтерв’ю Радіо Свобода він скаже, що «таких постатей, як Микола Лукаш, я не знаю в жодній нації світу, включно з єврейською нацією».

«Він був геній, він був український геній», – пояснював Мойсей Фішбейн, коли розповідав про те, як намагався домогтися від влади видання повної перекладацької й лексикографічної спадщини Миколи Лукаша, але «бився головою об рідну помаранчеву стіну».

«Українці не мають доступу ані до його геніальних перекладів світової літератури, ані до його унікальних словників. Спочатку владі було не до того, бо була передвиборна веремія. Потім владі було не до того, бо була виборча веремія. Тепер владі не до того, бо просто не до того», – побивався Мойсей Фішбейн.

...та української мови

Більше, ніж нехтування українськими геніями, йому боліло лише нехтування українською мовою.

«Збиткуються з української мови іноді не лише ті росіяни, що вважають Україну своєю колонією, а, на жаль, і деякі українці, чи то колишні українці. Здебільшого це ті, хто з передмістя перебрався до міста, їм здається, що городянинові не личить балакати українською, що українська мова «груба й не модна», – з обуренням писав Фішбейн.

Його ж українська мова – цілий космос, з глибин якого можна дістати будь-який відтінок, передати будь-який сенс.

Цією мовою він міг гратися, як м’ячиком, коли писав дитячі вірші, міг, за словами **Івана Дзюби**, «з зухвалою віртуозністю» створювати сатиричні та іронічні вірші, а міг «робити неможливе» в перекладі, коли, як каже перекладач **Максим Стріха**, відтворював «тужно-тривожний звукопис вірша Рільке неймовірно адекватним українським».

Йому чудово вдавалися афоризми – одним рядком він міг «пришпилити» і людину, і явище. На Радіо Свобода він мав окрему рубрику афоризмів – Білбордики від Мойсея.

Літературознавиця **Михайлина Коцюбинська** писала, що Фішбейн «розкошує в мові, плекає незаяложені, призабуті, але повнозвучні слова «з власним обличчям».

Мова для Фішбейна – не лише інструмент, яким він володіє досконало, але і прихисток, духовна Батьківщина, вона і життєдайна мати, яку він вірно і ніжно любить, і дитя, яке потрібно захищати.

Горнись до мене, мовенятко,
мово,
Неторкана, ґвалтована, свята.

У чужому світі, де він опинився, втікаючи від переслідувань кагебістів, вона дає відчуття рідної стихії. Проживши у Києві лише декілька років, у 1979-му Фішбейн виїжджає з України на майже чверть століття. Він їде до Ізраїлю, а потім до Німеччини. Тоді здавалося, що назавжди – навіть писати і дзвонити до друзів він не міг – після одного такого дзвінка його друга викликали до КДБ.

Та життя на землі предків дозволило йому доторкнутися до традицій свого дитинства, до того, що не сміли, чи не могли передати батьки.

«Його поезія – немовби зустріч українського та єврейського світів, з їхнім трагізмом і пафосом. Україна і Ізраїль, ці дві батьківщини, до яких Мойсей Фішбейн звернений усім єством і яким не може не належати, – пише **Іван Дзюба** у рецензії на збірку **«Ранній рай»**, що вийшла у 2006 році вже після повернення поета в Україну. – Вони постійно взаємодіють у його поезії, але не так своїми поверхневими реаліями, як своїми символами й міфами, тобто на найвищому рівні поетичної узагальненості, ущільненості поетичної мови».

Пізніше Мойсей Фішбейн ще не раз напише про те, як переплелися в його житті український та єврейський світи.

… світи переплелись
над перстю неземною,
ви лишитесь колись
між ними не зі мною,
де тане саме та
пелюсточка дитинна,
де плине самота,
вселенська самотина,
повільно плине час,
розломини і злами,

моя любов до вас,
моя розлука з вами…
(6–9 березня – 1 квітня 2017, Київ)

Закордоном побачили світ інші його збірки – у 1984 році в Нью-Йорку – **«Збірка без назви»**, переднє слово до якої пише редактор часопису **«Сучасність»**, професор **Гарвардського університету Юрій Шевельов**. Вона включає 28 власних віршів, добірку віршів для дітей та об'ємний розділ перекладів французьких, німецьких, російських та єврейських поетів, що писали на івриті та їдиші.

Ще чотири збірки – **«Дивний сад»** (1991), **«Апокриф»** (1996), **«Розпорошені тіні»** (2001), **«Аферизми»** (2003) видаються перед тим, як поет повертається назад в Україну, розлуку з якою він важко переживав.

Повернувшись до Києва, Мойсей Фішбейн не припиняв працювати і вести активну громадську діяльність. Він стає членом **Українського центру Міжнародного Пен-клубу** та **Національної спілки письменників України**, **лауреатом премії імені Василя Стуса** та премії журналу «Сучасність», **кавалером ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня** й **ордена Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого ІІІ ступеня**, та **ордена журналу «Ї» «За інтелектуальну відвагу»**.

На врученні премії журналу «Ї» 15 грудня 2010 року у Львові Мойсей Фішбейн сказав, що не знає, що значить відвага, бо робить те, що має робити – приймає Божі дари і несе їх людям.

«Хіба то відвага – не продавати й не продаватися? Хіба то відвага – казати те, що думаєш, і чинити так, як кажеш? Хіба то відвага – чинити згідно з Господніми заповітами й власним сумлінням? Хіба то відвага – творити так, як тобі дав Усевишній? Хіба то відвага – не відштовхнути простягнуту до тебе Господню долоню, що на ній лежить Його дар: божиста, богодана, богообрана Українська Мова? Хіба то відвага – чути в Мові Господню симфонію й нести цю симфонію іншим?» – сказав поет, приймаючи премію «За інтелектуальну відвагу».

Телефонний наркоман

На початку 1980-х і до середини 1990-х Мойсей Фішбейн живе у Мюнхені і працює на Радіо Свобода. Роботі на радіо сприяв його

низький могутній голос та досвід навчання у драматичному гуртку ще у рідних Чернівцях – його виступ по радіо ставав театралізованим дійством.

Колега-поет, перекладач і краянин з Чернівців, **Ігор Померанцев** пригадує, як Мойсей своїм виступом ледь не до смерті перелякав московську журналістку в студії, на яку перформанс, мабуть, і був розрахований.

«Як і інші драмгуртківці, Мойсей був дотепний і артистичний, любив пародіювати друзів і недругів. У Мюнхені я запросив його в студію Радіо Свободи взяти участь у передачі «Телефон». Він заспівав свою круту на ті часи пісню «Я телефонний наркоман». На записі була моя московська колега. Ошелешена, вона вибігла в коридор і закричала в голос: «Пі***ць, радіо захопили божевільні!». Ми з Мойсеєм були щасливі: поети люблять визнання», – поділився своїми спогадами Ігор Померанцев.

Про те, що Мойсей і справді мав «телефонну залежність», у Мюнхені ходили легенди. Коли йому ставало одиноко, він любив подзвонити до когось з колег-літераторів і байдуже, яка це була година, чи мала та людина якісь справи, і скільки коштував такий дзвінок. Серед українців Мюнхена розповідали про те, як Мойсей міг надзвонювати протягом цілого вікенду, і якщо господарів не було вдома – залишити 22 записи на автовідповідачі, заповнивши всю магнітофонну стрічку. Було і таке, що колегам доводилося робити збірку, щоб покрити телефонні рахунки Мойсея Фішбейна.

Після повернення в Україну і особливо протягом останніх років Мойсея Фішбейна вже діймали хвороби, він часто потрапляв до лікарні.

Як каже Ігор Померанцев, через хворобу «його артистизм зійшов нанівець, але вірші він до кінця читав відмінно». На пам'ять краянинові Фішбейн переклав українською один із «чернівецьких» віршів Померанцева, де спливають їхні спільні спогади дитинства – «тополиний пух, і крізь нього квартал єврейський, як окраєць хліба, натертий часником».

…Я помиляюсь? Мабуть, не минути
ні власних помилок, ані прозрінь.
Навіщо ніяковість?! Те маленьке місто

мене в дитинстві несмаку навчило:
лиш там, де патос, тільки там – краса,
мистецтво – де двобій життя і смерти...

Свій двобій життя і смерті Мойсей Фішбейн прийняв в Україні, у Києві. Символічно, що відійшов поет у засвіти у переддень двох великих свят, що мають подібне значення – поширювати знання про Бога по всьому світу – християнської Трійці, що святкується на честь сходження Святого Духа на апостолів та юдейського Шавуот, що згадує про дарування євреям Тори на горі Синай при виході з Єгипту. Так український Мойсей ще раз об'єднав дві рідні для себе традиції.

«Йому вийшло вмерти в Києві. Його є кому оплакати в Єрусалимі. Все збулося, Мойсею. Спочивай з миром», – прощаючись з поетом, написала письменниця **Оксана Забужко**. Вона згадала про вірш, який запам'ятався багатьом, був написаний майже три десятиліття тому, але тепер пролунав новим звучанням.

«Тільки сьогодні мене пройняло морозом, коли зрозуміла, що це, по суті, кадіш – єврейська поминальна молитва: кадіш вигнанця по собі самому, написаний ще в еміґрації, в Мюнхені, обличчям на схід – до Києва і Єрусалима водночас. (Стіна – це Стіна плачу, а Ріка – це Дніпро), – написала на своїй сторінці у фейсбуці українська письменниця.

…І вже вуста судомою звело,
І прийняла душа неопалима
Розпечені горби Єрусалима
І Києва обпалене зело.
О крапелько, промінчику, бджоло,
Перлинко, доле, о напівнезрима, –
Мого буття недоторканна рима, –
Солодке і розвогнене жало, –
Благослови, хай лишаться мені
Юга понад скорботною Стіною
Й понад Рікою схили весняні.
Благослови, хай лишаться зі мною,
Допоки йти дорогою земною,
Допоки є ще спогади земні.

(5 – 6 лютого 1989 рік, Мюнхен)

ЗМІСТ

КРИТИКА ТА ПУБЛІЦИСТИКА

СПОГАДИ

МИСТЕЦТВО

IN MEMORIAM

CONTENTS

CRITICISM AND PUBLICISM

MEMOIRS

ART

IN MEMORIAM

Художньо-публіцистичний
альманах "Егупець"

Видавці: Леонід Фінберг, Костянтин Сігов

Літературне редагування: Катерина Сінченко
Коректура: Єлизавета Даценко
Комп'ютерна верстка: Галина Ліхтенштейн

Підписано до видання 31.03.2021. Формат 60×84/16.
Гарнітура Minion Pro, ум. друк. арк. 25,11

ТОВ «Часопис "Дух і Літера"»
Свідоцтво про реєстрацію ДК No 224 від 19.10.2000 р.

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Телефони: +38 (044) 425-60-20,
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу
Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com
Надаємо послуги «Книга-поштою»